

ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА III, 1924.

Садржај

Предговор

Краљевско Намесништво (1889–1893)

- I. Долазак Радикалне Странке на управу земље
- II. Осврт на Либералну Странку
 - Тајна конвенција на проби
- III. Први кораци Радикалне владе
- IV. Увођење у живот новог Устава
- V. Ванредна Скупштина: њен задатак и плодан рад
- VI. Образовање Државног Савета и критични дани с тога
- VII. Екскраљ и његова посла
- VIII. Прва редовна Нар. Скупштина
- IX. Ник. Пашић на влади
- X. Нове краљевско-дворске кризе
- XI. Краљ Милан и Мил. Гарашанин
- XII. Декларација Краља Милана пред Нар. Скупштином
- XIII. Принудни одлазак Краљице Наталије из Београда
- XIV. Путовање краљево у Русију

- XV. Трећа Радикална Скупштина
- XVI. Краљ Миланов последњи отказ према Србији
- XVII. Закључење треће радикалне Скупштине
- XVIII. Смрт другог Намесника. Промена владе.
 - Краљ Милан и велика криза
- XIX. Министарство Јов. Ђ. Авакумовића
- XX. Осврт на радикалну прошлост
- XXI. Под промењеним приликама
- XXII. Либерална влада и њен програм. Избори
- XXIII. Претходна кандидација трећег Краљ. Намесника
- XXIV. Састанак Нар. Скупштине и њена судба
- XXV. Ноћ првог априла 1893. Пад Намесништва

Краљ Александар I. (1893–1903)

- I. Триумфални долазак Радикалне Странке на владу
- II. Ближе о прво-априлској дворској револуцији
- III. „Први април“ с наличја

Првих девет месеци новог краљевања

- I. Прве краљеве манифестације и путовања по Србији
- II. Састанак Нар. Скупштине. Анатемисање прошлости
- III. Оптужење бив. Либералне владе
- IV. Чудни знаци времена крајем 1893. године

Краљ Милан опет у Србији и у акцији

- I. Радикална влада пред препадом
- II. Прелазно Министарство Ђ. С. Симића
- III. Једна изјава Јов. Ристића по повратку Краља Милана. Обреновића „церићи“ и остало
- IV. Претече реакције
- V. Рехабилитација Краља Милана. Министарство Светомира Николајевића. Сукоб с Касац. судом
- VI. Државни удар од 9. маја 1894.
- VII. Сређивање „новог стања“. Краљева путовања ван земље. Похода Султану и друге
- VIII. Трећа влада Ник. Христића и њен задатак
- IX. Смрт Александра III. Краљ у Русији
- X. Струја за Јов. Ристића и акција против ње
- XI. Краљ Милан опет у Паризу. Краљ Александар код оца и код мајке

Нове оријентације и делимичне дезорганизације странака

- I. Избори и састанак Скупштине
- II. Државни удар од 9. маја пред Скупштином. Краљ Миланов напрасни одлазак
- III. Краљица Наталија у Београду. Н. Христић одступа

Напредна Странка на влади

- I. Стојана Новаковића министарство пред Скупштином
- II. Краљ Александар код мајке у Бијарицу. Краљево дављење. Једна фаталност
- III. Једна релативно плодна Скупштина. Наговештаји о промени Устава
- IV. Једна промашена краљева веридба. Дани разних владалачких путовања и посета. Краљ Милан опет на домаку

Јов. Ристић понова на челу Либералне странке

- I. Манифестације и прокламовање Јов. Ристића на Збору 3. септембра 1895
- II. Јов. Ристић у двору после три године
- III. Ристић у Крагујевцу и Нишу. Подсећаји на историјске моменте

Радикална странка понова у „акцији“

- I. Једна важна Изјава
- II. Монстр-митинг Радикалне Странке у Београду

Уставно питање. Пад напредњака

- I. Рад и сметње око промене Устава
- II. Око пада Новаковићевог Министарства. Распуст Напредне Странке. Смрт М. Гарашанина

Радикална Странка на власти

- I. Министарство Ђоке С. Симића
- II. Политика „на парче“
- III. Краљеве посете у Софији и на Цетињу. Турско-грчки рат и промашена последица за Српски Народ у Турској
- IV. Дисхармоније у Либер. Странци. Њен последњи збор
- V. Избори и радикална Народна Скупштина. Стварање опозиције указом. Сви на фаталној низбрдици
- VI. Краљ опет путује. Последњи дани Краљице Наталије у Србији
- VII. Краљ син и Краљ отац долазе. Неочекивана промена. Пад и последње радикалне владе
- VIII. Незавидни положај политичких странака

ПОЛИТИЧКА
ИСТОРИЈА СРБИЈЕ

У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА

КЊИГА ТРЕЋА

КРАЉЕВСКО НАМЕСНИШТВО ПО АБДИКАЦИЈИ

КРАЉА МИЛАНА

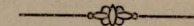
И

ПРВА ПОЛОВИНА ВЛАДАВИНЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА I
1889 — 1897.

НАПИСАО

ЖИВ. ЖИВАНОВИЋ

ЧЛАН ДРЖАВНОГ САВЕТА

БЕОГРАД

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА

1, Кнез Михаила 1

1924

инв. бр.
7723

Либ. 5523

Штампариа „Родољуб“ А. Д., Београд, Кнез-Михаилова 3

Својим драгим родитељима

Стаменији и Маринку

из Живковаца у ср. качерском окр. рудничком

у срцу Шумадије

у знак своје дубоке захвалности:

Мајци, на њеној нежној љубави и бескрајном

жртвовању за срећу свога сина;

Оцу, на његовој васпитној патријархалности

и самониклој тежњи, да путем школовања*

сина свога поведе бољој будућности,

посвећује

Писац

* Отац пишчев — син Кнеза Живана Стојановића, у оба устанка у Качеру знатна човека — као дечак, у 1827. отпочео се учити првој писмености, у једној воденици (капетана Перише Ракића) на реци Качеру, код учитеља, како изгледа отмена и врло просвећена бегунца Србина из Аустрије. По скором одласку учитеља, који га је веома пазио, зачета знања самоучки је наставио и усавршио, и био је не само у свом селу, но и у околини, сем свештеника, први боље писмен човек. Међу „Предбројницима“ у знаменитој збирци народних песама, црногорских и српских Вишњићевих из доба првог устанка и „буне на дајије“, која је срећена на Цетињу, и коју је Владика П. П. Његош назвао „Огледало Српско“ и издао 1845., отац пишчев налази се ту као „Писар примирителног суда општине Живковачке“. По сеоби (око 1857.) у Аранђеловац, види се као активан у догађајима и писац је у „Српским Новинама“ 1859. наилазио на његове потписане дописе о савременим приликама овога места, које је те године Кнез Милош походио и ново му име — као и Гор. Милановцу — тада дао. Отац пишчев је имао и приличну књижницу савремених књига, где се могло, од „Алексија божјег човека“ до „Разорења славног града Троје“ и Доситејевих и М. Видаковићевих књига наћи доста и сину његову за читање, на чему је и писац и добио своју прву ширу духовну храну. Од некуда је отац тада научио и грчки читати, уз некога који је то знао. Као трговац имао је (још у селу) и бојацијску радњу; и био је у пословним везама у Београду са онда главним трговцима Ђоком Анимићем на Сави и Антонијем Симићем „Ером“ у глав. чаршији. Остале су, међу савременицима, његове разне изреке (као н. пр. „Судбина“ је за то судбина, што за њу нема апелате) и у приликама се изражавао о понечем, како други не би смео.

ПРЕДГОВОР

Иако Историја Србије зна за пет Обреновића, њих су четворица фактички седели на престолу и владали: Милош као оснивалац династије, Михаило његов млађи син, Милан Михаилов синовац и Александар син Миланов.

Милан, старији Милошев син, и ако је -- у болесничкој постели — по одласку Милошеву 1839. одмах проглашен за Кнеза, није ту власт ни отпочео вршити. Он је мало дана по проглашењу умро (26 јуна 1839) а кнежевску власт наставили су вршити „Намјестници Књажевскога достојанства“.¹ Ово је, у Србији прво Намесништво образовано одмах по одласку Кнеза Милоша из Србије како се у његовој прокламацији од 5 јуна 1839. вели: „док од Блистателне Порте Књазу нашем Милану (Обреновићу II) на наслеђено њиме достојанство Књажевско потврђеније не дође“. По смрти кнеза Милана исто је Намесништво остало, и трајало је даљих девет месеци (до 5 марта 1840) док није за Кнеза, после дужих преговора и с Милошем и Портом, проглашен и утврђен млађи Милошев син Михаило, који је прокламацијом од 5 марта 1840 објавио: да је се вратио из Цариграда, где је од Султана берат добио, да је „торжествену заклетву на Устав“ положио „пред г. митрополитом, члановима Совјета, вишим и нижим чиновницима мирског и духовног реда и свима депутатима народним, позваним на Скупштину“. Ово ређање државних ауторитета онога доба, узгред буди речено, казује и њихов савремени међусобни ранг, при чему „Депутати народни“ долазе на последње место, да се у толико више истакну „чланови Совјета“, онда већ свемоћног и неприкосновеног по „турском“ Уставу од 1838. Политички људи који су у историји понели име „Уставобранитеља“ већ су по одласку Милошеву чврсто седели у седлу.

¹ Намесници од 5 јуна 1839 до 5 марта 1840 били су: Аврам Петронијевић, представник и мјестобљуститељ кнежевски, попечитељ иностраних дјела, Јефрем Обреновић, председатељ Совјета, генерал-мајор, и Тома Вучић-Перишић, члан Совјета, полковник, као три онда најистакнутије личности: Аврам и Вучић као главни прогониоци Милоша Обреновића, а Јефрем брат Милошев, по затеченом положају, а донекле и као саучесник прве двојице, док после даље две године кад цела династија Обреновића дочека прогонство (у августу 1842) и Јефрем ће морати бежати из Србије, пред „волненијем народа“, кога су опет предводили Вучић и Аврам, Браћа Симићи и остале вође из 1842, када је за Књаза проглашен Александар син Карађорђевић.

Необичан је то био стицај, да су после Милоша сва три владоца Обреновића: Михаило (1840), Милан (1868) и Александар (1889) своју владавину отпочињали, не одмах они лично, већ им је увек претходило Намесништво.¹

Ова околност садржава у себи ту жалосну историјску истину: да су сва три следећа Обреновића, сем Милоша, ступала на престо увек после једнога необичног догађаја. Михаило (за прве своје владе) после принудног силаска с престола и „Отреченија“ (абдикације) свог оца; Милан после насилне смрти свог стрица Михаила; а Александар после драматичне абдикације свог оца Милана. Мирни и природни ред наслеђа, у току 19. века није у Србији тако рећи ни постојао, сем једино 1860. између Милоша и сина му Михаила. (Књига I. стр. 60.).

Тако је по абдикацији Краља Милана (22. фебруара 1889.) син његов Александар по праву наследства Краљ Србије, но као малолетан отпочео је номинално своју владалачку каријеру. Краљевску власт примило је Краљевско Намесништво, како смо то изложили у Књизи II овога дела (стр. 396.) и како ћемо још ближе податке изнети на првим листовима ове Књиге III.

Тиме улазимо у доба владавине последњег Обреновића које доба за прве четири године испуњава Краљевско Намесништво наименовано на дан абдикације Краља Милана.

При излагању узрока, који су довели до абдикације Краља Милана и по исцрпном оцењивању његове владавине, која је, поред успеха у својој првој половини, донела нарочито од 1880 године, толике унутрашње и спољашње неуспехе, — ми смо могли с разлогом и са бољим надама, које су у моменту абдикације и поводом ње лебделе у души целог народа, закључити своју књигу II. (стр. 410). овим речима: „У историји Србије беше преврнут један нов лист. Сваки се надао да ће на њему за владе Александра I Обреновића V. бити исписани срећнији догађаји, од оних који се збише за владе оца његова Краља Милана, кога, како изгледаше нестајаше сасвим са јавне позорнице у Србији“.

И ако су све наде и појединаца и целог једног народа, нешто по природи својој најнереалније, изгледаше доиста, да се оне у новој периоди почињу и остваривати.

Место пертурбација за владавине Краља Милана, настајаше под Намесништвом доба релативно мирне и правилне парламентарне владавине. Радикална Странка дотле гоњена и запостављана

¹ Намесништва из 1839. и 1868. носила су званичну титулу: „Намесништво књажевског достојанства“, а тек при стварању Устава од 1888. називље се просто „Краљевско Намесништво“. Писац, као секретар ужег Уставотворног Одбора у 1888 зна, да је ова измена у називу Намесништва са изостављањем „достојанства“ усвојена у новом називу настојавањем Краља Милана. Он је при том умесно образложио, да је за вазалства Србије сматрано да је кнежевско „достојанство“ нешто, што је султан подарио српским Кнежевима тек својим братам, што се и на Намесништва преносило. У независној Србији, као Краљевини, када је створен Устав од 1888, то је подариано „достојанство“ отпало како за владоце тако и за њихова Намесништва.

постаје носилац власти, а у својим бираним Скупштинама неоспорна парламентарна већина, из које су произишле хомогене Радикалне Владе. Послови државни теку правилно, и ако не без инцидента, који су у Србији изгледа неизбежни; и многи наслеђени поремећаји постепено се отклањају и одношаји регулишу новим законима. Али, као по некој фаталности, наслеђене Краљевске дворске распре које нису престале и после развода брака између Краља Милана и Краљице Наталије, задају и после абдикације великих брига и Намесништву и Влади, док и ови одношаји нису, у току 1890 и 91. нешто милом а нешто силом, скинути с дневног реда. Ипак су од свега тога остајале клице, које су периодично понова избијале час у јавности, час у влади, час у Скупштинама и бацале своје одсеве на целокупну ситуацију, док се све није свршило „свечаним“ декларацијама Краља Милана: да неће долазити у Србију, чијег се и држављанства чак одриче, чему следује и принудно удаљење и Краљице Наталије из Србије.

За више од три године, сви се одношаји, за Намесништва често пута као што ћемо видети и жртвовањем његових бољих уверења, почињу срећно сталожавати, све и да је савремена, нарочито Либерална опозиција показивала знаке незадовољства, док је Напредњачка, у лицу својих малобројних представника у Скупштини и у штампи, исто тако искоришћавала сваку прилику на начин, како би се што више уштрба нанело представницима политичких власти свију категорија, ма и без стварног успеха. Партијски контрасти били су наравно стално осетни, али они нису могли скренути по абдикацији засновани правац.

Тако су, као што ће се даље све боље видети, текле политичке прилике, све до изненадне смрти другог Краљевског Намесника 4. јуна, 1892. којој, по првој четвртини четврте године Намесништва, беше намењено, да буде узрок судбоносним кризама, од којих је као прва била промена владе. Радикалну владу одмењује Либерална. Но и то бива тек после поновљених лојалних покушаја од стране нарочито првог Намесника да се — како је први Намесник желео — извесни погледи, пре избора трећег Намесника разбистре.

Кризе, отпочете променом владе, и праћене партијским хрвањем у борби око избора, и којима је и једна и друга страна тежила добити скупштинску већину, имале су привидан прекид у новој државној кризи, која је донела „Први Април“ 1893. кога је дана извршено насилно збачење Краљевог Намесништва пре истека његова уставног мандата, и једновременно и исто тако и неуставно проглашење још непунолетног Краља, којим он врже на себе краљевску власт, уз силни и необуздани аплауз Радикалне Странке.

Тога необичног дана, и кроз један револуционаран акт, који је био произађе спремљена Дворска Револуција, — или како ју је Јов. Ристић назвао „Завера од првог априла“ — почиње и лична владавина Краља Александра I. Обреновића V. Млади Краљ почиње своју, помоћу преторијанства узурпирану власт, поновним, привидно неоспорним наслоном на Радикалну Странку, из чије

средине, још исте ноћи 1. априла, произилази нова Радикална Влада, дочекана, као и акт краљева самовлашћа, необузданом радошћу, френетичним поздравима и безрезервним поуздањем у „Александра великог“. Но једва је требало да прође девет месеци па да и прихватница чина од „Првог Априла“ буде разочарана и бачена на бурне политичке таласе и да ускоро осети разлику у свом положају: за Намесништва, и положају за владе новог Краља. Систематска игноранција Радикалне Странке сад тек има да настане.

Тако је и „Први Април“ био нова белуга за нове кризе у којима су се — кроз даље четири и по године — и друге две Странке Либерална и Напредна, налазиле у незавидном положају, све и да су се и Радикална и Напредна Странка, у те четири и по године наизменично налазиле на власти, али пролазно, колико да једна другу само у понижењу одмени. Патње и искушења кроз које је за то време прошла и трећа од њих, Либерална Странка, почев од „првог априла“ 1893. уштеделе су јој долазак на власт, са које се у то време брже и изненадније спадало но што се на њу стајало. Сва су министарства за владе Краља Александра и постојала и падала у двору, где су омркавала а неосвађавала, и обратно.

Са сваком променом и сменом Странака на влади, расла је и свемоћ Краљева, кога у његовим поступцима нису више везивали никакви ни уставни ни парламентарни обзири. А и какви би ти обзири у очима Краљевим и могли бити, када је он, уз усклике Радикалне, а не мање и Напредне Странке, извршио први двогуби првоаприлски уставни удар: збацивањем легалног Намесништва и нелегалним присвајањем Краљевске власти, — да после само године и тридесет и девет дана од свог ступања на престо, изврши (9. маја 1894) и други нов удар: суспендовањем знаменитог Устава од 1888. и повраћајем у важност историјског Устава од 1869 године?

Којекаквих седам Министарстава, која су се, почев од 1. априла 1893. па до октобра 1897., смењивала на управи земље, и сувише су јасан доказ о несталожености политичког стања у земљи, од доласка Краља Александра на власт. И како су тек драстично вршене све те промене, којима је испуњена прва половина његове владе?!

Осам и по година, обухвата период од 22. фебруара 1889. до 11. октобра 1897., и по природи догађаја, који су се у њему одиграли — и који су предмет разматрања ове Књиге III. — тај се период дели на два дела: Краљевско Намесништво и прву половину владавине Краља Александра I. Све што се у том значајном и интересантном, а не мање бурном периоду догодило, изложено је у Књ. III.

Но још једну важну напомену, за разумевање догађаја ове Књиге III.

Као год што се нису испуниле наде народа у Србији, да ће на новом листу Историје, који је преврнут по абдикацији Краља Милана, бити исписани срећнији догађаји, показао се, исто тако,

као варљив и други онда схваћени факт: да је и абдицирани Краљ Милан тим чином ишчекао са политичке позорнице у Србији. И при свима даљим његовим отказима, који су кулминирали чак и у напуштању свога српског држављанства, сем прохтева, које је бивши Краљ и за време Намесништва показивао у чежњи за влашћу „било у једној било у другој форми“ и у свему осталом, чиме је Краљ Милан испољавао своју несталност и немир, који није био без рефлекса на унутрашњу политику земље, — већ сам чин од „Првог Априла“, као што ће се даље на листовима ове Књиге III. ближе моћи видети, показао је не само блискост Краљева Оца томе догађају, већ је открио и његову иницијативу за то опасно дело.

После даљих само девет месеци, Краљ Милан, прелазећи и преко својих ранијих „декларација“, преко донесених закона и своје јавно и свечано дате часне „Краљевске“ речи, изненада је бануо у Београд (9. јануара 1894). Његов је долазак пропраћен падом прве Александрове владе (радикалне), да у току само три месеца следеју и још две промене на влади. Краљ Отац седи од тада уз колено Краља Сина као први његов саветодавац и у новом државном удару: обарању Устава од 1888., онога Устава, који је Краљ Отац онако свечано дао, а на који је и Краљ Син исто тако свечано и своју краљевску заклетву положио, да ће га чувати и по њему управљати државом. Изгледаше да свака дотадашња политичка тековина и нада, иде у суноврат.

Од тада, па све до половине године 1900., бивши Краљ је истакнута и видна политичка чињеница у Србији. И ако од времена на време физички одсутан из Београда, он је ипак духовно присутан свима даљим догађајима, заузевши, почетком друге половине владе Краља Александра (крајем 1897 године) положај Команданта активне војске (што ће бити предмет Књ. IV. овога дела), Краљ Милан тако инспирише и куражи својега сина Краља Александра на нове преломе и промене, којима се више ни крај није могао догледати. Место једнога рушилачког талента кроз неких скоро седам година, имала је Србија два.

Тек око половине 1900 године, — која је неочекиваном жењидбом Краља Александра, тако судбоносном и за Оца и за Сина — и Краља Милана доиста нестаје са политичке позорнице у Србији, да се после само шест месеци смрћу коначно смири овај чудни и необични човек, пошто је и он примио последњи болни удар и доживео страшно разочарење — овога пута од својега јединца сина, коме је превремена метуо краљевску круну на главу, уступио престо, и за кога се, све до овог разочарења, не може рећи да га није очински волео.

Судбина, доиста трагична! Но ти завршни догађаји следеју даље у Књизи IV. овога дела; али се — заједно са зачетим тајним симпатијама младога Краља према једној удовици — почињу развијати у добу, којим се бави ова Књига III. као што ће читаоци све то опширно и документарно имати да нађу на њеним следећим листовима.

Пуштајући и ову Трећу Књигу својега дела у свет, писац се нада, да ће и она, равно својим двома претходницама, наћи у широј јавности и у својих многобројних читалаца исти повољан пријем и допринети познавању доба и догађаја којима се она бави.

На Васкрс 1924.

у Београду.

Жив. Живановић.

КРАЉЕВСКО НАМЕСНИШТВО (1889—1893)

Сишавши с престола 22. фебруара 1889. године, краљ Милан је, као што смо у Књизи II. изнели, на основу Устава од 1888. год. наименовао Краљевско Намесништво, које су састављали: Јован Ристић, Председник Министарства у пенсији, и генерали: Коста С. Протић и Јован Белимарковић.

Примивши краљевску власт у самом моменту абдикације бившега Краља, у новом двору, нови Краљевски Намесници одмах су положили и заклетву — да ће „савесно вршити своје намесничке дужности, на корист Отаџбини и престолу, да ће бити верни Краљу Александру I. чувајући са оданошћу његов краљевски престо“, и „да ћемо владати по Уставу и законима земаљским“. Тако је учињено, пошто није, при абдикацији, било присутне Народне Скупштине, да Намесници пред њом заклетву положе. С тога је цела заклетва чији је садржај према чл. 67 Устава, са потписом Намесника и овером чинодејствујућег свештеника објављена у Службеним Новинама (бр. 42, од 1889), као и остали акти о преносу краљевске власти, о којима је била реч у књ. II.

Од тога тренутка Краљевски Намесници, са Јов. Ристићем на челу, предузели су самостално крму државну, и пре но што ће приступити образовању нове владе, објавили су то заузеће краљевске власти Прокламацијом, која и ако датирана 22. фебруара¹, објављена је у бр. 43. „Срп. Нов.“ од 24. фебруара, из које износимо следеће мисли:

¹ Писац вративши се с пута, куда је ишао по службеном послу, са још једним другом, у Париз, Брисел, Копенхаген и др., и као што је у једној примедби у књ. II. речено, десио се у Београду о абдикацији, био је и 23. фебруара код Јов. Ристића, сада првог Намесника. Ристић га је узвао у свој кабинет, и у присуству Јов. Бошковића, проф. Вел. Школе, прочитао је текст припремљене прокламације. По прочитању, обратиће се Бошковићу с питањем: има ли што да примети (но не са филолошког гледишта) додаде: „Кажите слободно г. Бошковићу, нема ништа што би ви овде могли рећи а што г. Живановић не би могао као мој пријатељ чути.“ Сем примедбе око једне речи, није ништа у привременој прокламацији измењено. Тако је она сутра дан, као државни акт, угледала света, коју у изводу саопштавамо.

Срби!

На листовима историје наше младе Краљевине записан је данас редак, значајан догађај.

Његово Величанство Краљ Србије Милан I., давши следства својој од дужег времена потхрањиваној намери, одрекао се свечано краљевског му престола, и по праву, које му даје Устав земаљски пренео је краљевску власт на свога малолетног сина и наследника краљевског престола.

Редак је пример у историји, да се један владалац одриче престола после многих сјајних успеха: независности и увећања Србије и њена уздигнућа на ступањ Краљевине и пошто је „на њене установе ударио печат напреднијих установа савремене Европе“, ма да „његова владавина броји и по који неуспех“.

„Народе Српски! На престолу Србије седи данас нов Краљ.

А пошто Краљ Александар није пунолетан, Краљ Милан преносећи на Њ' власт краљевску, именовао је у исто време, по праву које му признаје чл. 70 Устава земаљског три Намесника, да врше краљевску власт до пунолетства Краља Александра.

Наша заклетва садржи у исти мах и нашу краљевску мисију. Имамо да очувамо аманет, који нам је поверен; а решени да то извршимо, не презајући ни од каквих тегоба, ми смо рачунати на потпору целог народа.

Имамо да владамо по Уставу и законима земаљским. Верно духу слободоумних установа, које је наш нови Устав освештао, Краљевско Намесништво вршиће своју дужност без партијског предубеђења.

Од данас ни један од потписаних не припада ни једној политичкој партији.

У колико ћемо ми претходити доказима добре воље да поштујемо земаљски Устав, у толико ћемо се осећати јачи у праву: да од свију и свакога тражимо не мање поштовање према основном закону земаљском.

Ми не превиђамо тешкоће прилика у којима примамо на се истина частан, али и теретни задатак Краљевскога Намесништва, ну прожети добром и одсудном вољом, да своје дужности испунимо, ми с вером у Бога не очајавамо о успеху.

Са младим Краљем на престолу, са новим Уставом у јавном животу, отпочнимо, у име Божје, нов живот, ново доба рада и штедње, нарочито прионимо на рад око народне привреде и народнога благостања.

Употребљујући мудро народне слободе, одржавајући ред и мир у земљи, ми ћемо најбоље послужити оснажењу своје Отаџбине, и остати елеменат реда и мира на дому и у колу балканских народа.

Прикупимо се сви око славом увенчаног престола (Обреновића) уз њиховога младог и племенитог потомка, па да му, у осе-

ћању оправданог поноса, можемо сви заједно, кад дође време, предати Србију задовољну, срећну и напредну.

Живео млади краљ Србије! Живео Александар I!

Живела Србија!

22. фебруара, 1889. г. у Београду.

Краљевски Намесници:

Јов. Ристић, с. р.

К. С. Протић, ђенерал с. р.

Ј. Белимарковић, ђенерал с. р.

Председник¹

Министарског савета

ђенерал, К. С. Протић с. р.

Сама Прокламација довољно је јасна. Она се труди да благо и толерантно изврши прелаз из старог у ново стање. Она са дужносним комплиментима испраћа владоца, који одлази, благо наглашујући „и по који неуспех“, који стари Краљ за собом у наслеђе оставља, истичући уз то наде, које ставља пред појаву новог младог владоца. Она пробраним речима говори о тежњама и мисији Намесништва, које своју веру за успех полаже у Бога и у „ново доба рада и штедње“. Особита осећања морала су се појавити у души првога Намесника, Јов. Ристића, који је пре двадесет година (20 јуна 1868), сличну Прокламацију имао да пише и потпише, када је избором Велике Народне Скупштине, при прогласу Милана Обреновића за наследног Кнеза, и сам изабран за Кнежевског Намесника. И сада, као и онда, види он, са друговима, једно дете на престолу, до чијега пунолества нови Намесници имају да управљају судбином земље, исправни у тежњама и намерама, али више но икад неизвесни у исходу. „Ми не превиђамо, веле Намесници у Прокламацији, кроз перо Јов. Ристића: „ми не превиђамо тешкоће прилика, у којима примамо на се истина частан, али и теретан задатак Краљевског Намесништва, па прожети добром и одсудном вољом, да своју дужност испунимо, ми с вером у Бога, не очајавамо о успеху.“ —

Док је 1868. Намесништво произашло избором Велике Нар. Скупштине, која је дисала истим, пријатељским духом и ослањало се на нову владу, у којој беху безусловно одани, једномислени, такође пријатељски људи, — јер то све од дна до врха беху представници Либералне Странке, једне тада неодољиве, јаке и сложне политичке чињенице — дотле се сада, 1889., Намесништво, чија су два члана произашла из редова Либералне Странке, налазаше пред сасвим другим, супротним приликама. Оно имађаше да рачуна за собом са бившим Краљем, који није могао остати дуго у улози пасивна гледаоца, а да се са својим врло променљивим ђудима, не утиче у послове, под изговором права руковођења васпитања свога сина; а пред собом са владом и Скупштином из Радикалне Странке,

¹ Премапотпис К. С. Протића, као председника Мин. Савета, а уједно и као другог Намесника, сведочи већ сам собом, да кад је ова Прокламација писана и потписана, т. ј. у дане 22 и 23 фебруара, још не беше Намесништво образавало нову владу.

у којој ни срећеност, ни постојанство не беху особите врлине. Странка ова беше неоспорно јака и моћна својим ослоном у народу, али не могаше гарантовати, да ли ће она ту своју моћ хтети свакад и без поговора ставити под импулс државничког искуства, које без сумње оличаваше Намесништво, са једним Јов. Ристићем на челу. Или ће Странка ова дотле потискивана и гоњена, сада показати пожуде, које се неће моћи сложити са правилном равнотежом распореда снага и ауторитета у држави, и хтети да све вргне на себе. Време ће тек показати, куда ће матица догађаја понети ново Намесништво, и с каквом ће срећом оно пребродити многе и многе спрудове и подводне стене, кроз бурно политичко море, на коме је до сада командовао један абдицирани владалац, један Краљ Милан, који није штедио ни брода, ни људства, па ни саму неприкосновеност заставе, под којом је он требао бити велики и славан, а испод које он сада одлази као својевољни прогнаник — у бели свет.

После ових претходних рефлексија, пређимо на нови ток догађаја.

I.

Долазак Радикалне Странке на управу земље. — Напоменуемо да је Намесништво имало да рачуна са владом и Скупштином из Радикалне Странке. Иако моментано нова влада и не беше образована, могло се предвиђати, управо знало се, да она треба да произађе из радикалне средине. И Намесништво није оставило јавно мњење друго у неизвесности у томе погледу. Упоредо са састављањем Прокламације, пришло се преговорима са Радикалима о образовању владе, тако, да је, на дан 24. фебруара, у истом броју (43) „Српских Новина“ поред прокламације, објављен и Указ о наименовању нове владе. Овај је указ носио датум: 23. фебруара 1889.

Прва Радикална Влада под новим уставом од 1888, а с тиме и прва Намесничка парламентарна влада, од 23. фебруара 1889, била је састављена овако:

Председник и министар иностр. дела, ђенерал Сава Грујић, члан Држ. Савета; Мин. грађевина П. Велимировић, мин. на расположењу; Мин. финансија Д-р М. В. Вујић, проф. Вел. Школе; Мин. просвете и цркв. послова Свет. Милосављевић, Мин. на распол.; Мин. правде Гл. Гершић, проф. Вел. Школе; мин. нар. привреде Ст. Р. Поповић, начел. истог министарства; мин. унутр. дела К. С. Таушановић, управник Београдске задруге за међусобно потпомагање и штедњу; мин. војни пуковник Димитрије Ђурић, управник в. академије.

Уважењем оставке и оном остатку министара прошле владе (који су, по одступању председника Ник. Христића и уласку К. С. Протића у Намесништво, још остали и акт абдикације преживели као министри) т. ј. министру иностр. дела Чед. Мијатовићу, правде Ђ. Р. Пантелићу, грађевина Мих. М. Богићевићу и привреде и заст. просвете Д-р Влад. Ђорђевићу, и наименовањем нове владе, учињен

је дефинитивно крај провизоријуму, који је настао од усвајања и санкционисања новог Устава од 22 децембра 1888 године. Да Краљ Милан није хтео мењати владу Ник. Христића, чак и по понуди њене оставке крајем децембра пр. год. — како смо то ближе изнели у Књ. II. — било је јасно, после комунике а, који је о томе објављен у „Срп. Новинама“ послед. дана мес. децембра али нису били никоме јасни и мотиви за то. Нико још није могао ни слутити, а камо ли знати, каквим се мислима носи сам Краљ, који бројаше још непуних 35 година, и да се он носио мислима да напусти престо.

22. фебруара 1889 године, на један пут је целом свету пукло пред очима.

За цигло четрдесет и осам сати — у току 22 и 23. фебруара — чудне су се и огромне промене извршиле: Краљ Милан није више Краљ Србије већ његов малолетни (једва тринаестогодишњи) син Александар; на челу земаљске управе, са краљевским прерогативама стоје три Краљевска Намесника; а на влади Радикална Странка. Све је постало друго, ново, неслућено и неочекивано! „Нови Устав“ дочекао је и нове људе у целој државној хијерархији, од владоца па до последњег сеоског кмета, који ће се већ сви у смислу радикалном ускоро изменити.

Природно је било, да су за све ове извршене промене везиване и нове наде. Са старим режимом, тако критикованим, сузбијаним па и омрзнутим, беше прекинуто, и то несумњиво. Поред Краља, који му је стајао на челу, могло се рећи да је још пре абдикације до ништавила била сведена и Странка (напредњачка), која је томе режиму била главни ослонац. Није ли још за време избора за Велику Уставотворну Народну Скупштину, у децембру пр. год. било јасно и очевидно, да је ова Странка у народу била одиграла своју улогу? У тој Скупштини не беше ниједног Напредњака у шест стотина и више посланика. Она беше састављена за „пет шестина“ из Радикала и за једну шестину од Либерала.

Под новим Краљем, новим Намесништвом, новим Уставом, имајаше сад да се на делу огледа и нова Странка. Ми знамо Радикалну Странку на влади, по за мало. Нешто више од шест месеци у савезу са Либералима (1887), и једва четири месеца, за тим (до полов. априла 1888) саму на влади. Нова влада беше састављена из чистих Радикала, од којих су неки били већ у обе поменуте владе. Само министар војни Д. Ђурић, није био радикал; али и као ближи либералним круговима, по лични пријатељ и друг Председника министарства С. Грујића, и других, није реметио ни јединство ни хармонију у кабинету. Скроз поуздан и тачан, он је на челу војне управе могао помирити и очекивања Намесништва, која су у војску увек полагана и потребу јединства у влади. Сем Саве Грујића, који се и по потреби задевао рухом радикалним, у то време војничке величине из доба Миланова и нису кокетирале са радикализмом. А да би веза између војске и врховне управе била што јача, Краљ Милан, при саставу Намесништва као да је

о томе водио нарочиту бригу, увођењем у Намесништво два генерала, од којих К. С. Протић беше и лични пријатељ и стари повереник краљев (по симпатијама наклон Напредној Странци) човек иначе трудољубив и нешто и литераран; а Јов. Белимарковић стари династијаш и после другог успешног српско-турског рата као војсковођа и генерал добра гласа у војсци. Они оба беху дакле, мање политичке а више војничке личности у Намесништву, који требаху да оличавају неку врсту физичке моћи његове.

Политичка страна Намесништва лежала је скоро искључно на првом Краљ. Намеснику Јов. Ристићу. Он је и био душа његова. Иако слојан са оба своја друга, које је увек приволевао за своје мисли, он је био ипак мозак Намесништва, који је мислио за све и на све, и на кога су били упрти сви погледи.

Јован Ристић, као политичар имао је једну, у савремених политичких људи у Србији махом ретку особину: он није био искључан. Као либерал дотле и вођа Странке, са којом је у раду провео свој век и постигао све своје главне успехе, Ристић је умео увек да двоји своје симпатије од политичких услова, потреба и циљева. Знајући да свакој политичкој мисли треба и снага, која ће је подупрети и у дело привести, Ристић је такву снагу радо и прихватао где ју је нашао. Он је (после безуспешног покушаја у новембру 1867 код Кнеза Михаила, да, као новонаименовани Министар иностр. дела, Кнеза помири са Либералима, и ове у владу уведе) ускоро као Намесник од 1868 ту снагу нашао у својој Либералној Странци и на њу, све до 1880 године пренео тежиште својега рада и као Намесник до 1872, а по том као Министар све до 1880 године. Тако је он и срастао са овом Странком и чинио са њоме срећну органску целину, као што глава са трупом даје целину сваком активном организму.

Но од 1880 године политички размештај снаге у правцу ка „доле“ битно се изменио, и то, као што знамо из Књ. II. поглавита на штету Либералне Странке. Док ју је за скоро све време, до абдикације, озго систематски слабио сам Краљ Милан, помажући свима силама Напредњаке и везавши са њима своју судбу, која га је довела до 22 фебруара 1889, дотле су сви живи елементи доле у народу, стицајем околности, које смо у Књ. II. веома опширно изложили, притицали Радикалној Странци и тиме успорили што већу обнову Либералне Странке. Још 1882 године било је јасно, да је Радикална Странка била сила првог реда, као некада што је била Либерална. Исход буне од 1883, као што смо о том у Књ. II. опширно говорили, саломиио је крила њена, обезглавио ју, нешто погубљењем, још више затварањем, и услед тога емиграцијом и бекством, скоро свију првих људи. Али српско-бугарски рат, тако несрећан за нашу земљу, био је чудним једним обртом извор поновног васкрснућа Радикалне Странке, почев од амнестије 1 јануара 1886 године, па до образовања чисто Радикалног Министарства у децембру 1887 године, после удешеног пада Савезне либерално-радикалске владе.

Јов. Ристић био је тај политичар, који је умео у згодном моменту оценити вредност Радикалне Странке као политичке силе, и увео је 1886 своју Странку с њоме прво у савез или претходно „Споразум“, а за тим 1 јуна 1887 и у владу. Радикална Странка има много Ристићу да буде захвална за своју рехабилитацију, после Тимочке буне и своје пропасти. Овај добро смишљени корак, као што знамо ружно се свршио, са радикалне лаконости и вероломства, али он за то ни мало мањим не чини мисао и тежину Ристићеву за комбиновањем политичких сила, у чије је опет разбуцавање Краљ Милан, на жалост, уложио најбоље силе своје.

Абдикација Краља Милана и долазак Јов. Ристића за првог Намесника учинили су, да су се Ристић и Радикали нашли опет лице у лице, на положајима и у приликама, које су их упућивале једно на друго. Увек добро схватајући важност политичке силе, без које ни најумнији државник не може ништа учинити, Јов. Ристића, као Краљевског Намесника, није стајало необичног самопрегоревања, да се Намесништво и приступајући образовању нове владе, ослони на једну силу првог реда, и ако је тиме можда изазвао велико разочарење у Странци, којој је до јуче био вођа, био управо све и сва.

На супрот и ранијем оваквом мишљењу и понашању једнога државника, стајала је, до абдикације, ничим неукротљива искључност Радикалне Странке. Докле је државник чија је умереност и обзиривост била позната, смерао на концентрацију снаге и измирење штетних крајности, дотле је ова Странка стално дерала у страну, документујући свуда и свагда кад своју снагу, кад своју индивидуалност, а стално своју партијску превласт и корист. По никла из борбе, она је мислила да јој се ваља само држати у положају опрезе и одбране; то ју је водило у крајности, да она, онако велика и моћна, чини неправде и насиља другима, да чини оно, на шта се сама с правом и пре и после тужила. Она је као оно гладан сиротан кад дође до нечега, мислила да ће тиме само изгубити а други добити, ако се покаже ма где толерантна, попустљива. Радикали су се углавном руководили начелом: „ко није с нама, он је против нас“.

Јован Ристић опет, и ако свестан потребе да у датим приликама ради са Радикалном Странком, није хтео снисходити и да у интимном партизанском смислу пактира с њоме. Он ју је увек држао на одстојању и увек се дала осетити разлика између државника с једне и партизана с друге стране. Тако је то било и за време „Споразума“ од 1886. и за време избора 1887. и Савезне владе од те године. На томе је пропао и „Споразум“ и сломила се Савезна Влада. Краљ Милан је триумфовао прво на рачун Либерала, за тим и на штету Радикала. Наравно, тако је рушио и своје рођене мостове један по један, и ако је у Уставу од 1888. ваљало видети један од главних мостова између Краља и народа — Краљ Милан, за чудо, не хте поћи њиме.

На том су се мосту сад срили: Јов. Ристић и Радикална Странка!

С каквим успехом? То ће време показати.

Ми смо у оцртавању ситуације, чинилаца и личности, које су по абдикацији изашле на пресудне положаје, желели да ближе обележимо сваку од њих, са њиховим и врлинама и манама. Тако ће се боље разумети догађаји, који зачињу 22. фебруара 1889. и који даље долазе.

Но да се уставимо овде за моменат још на једном случају, у коме се Краљ Милан, четврти дан по абдикацији, као раскраљ јавља у једној од улога, које само истичу крајности, у којима се он у разним размацима времена кретао.

Мислимо на писмо његово од 26. фебруара, које је упутио Краљевским Намесницима, као њихов „поштоваоц и пријатељ искрени“, и у коме између осталог читамо и ово: „Данас и као отац и као Србин, а далеко од помисли да се мешам посредно или непосредно у управу земаљских послова, служим се правом уставом сваком датим (чл. 26) и обраћам вам се са молбом, да издате господо Краљевски Намесници, амнестију Николи Пашићу. Нека би се његов глас придружио гласу целе земље: живео Краљ Александар II!“ И Намесници су дали следства овој молби, и сутрадан 27. фебруара, у указу изјављују, да су се нашли побуђени: и у путу милости Николи Пашићу, који је за дело побуне, пресудом преког суда 1883 године осуђен на смрт опростити казну са свим и повратити га у сва права, која је услед речене пресуде изгубио.

После неких пет година, од бекства преко Саве у октобру 1883, и многих авантура, вратио се тако Н. Пашић у Србију,¹ кога је до сад Краљ Милан упорно и са нагласком изузимао од обе раније амнестије указане (1886—1887) радикалима² осуђеним и побеглим после побуне. Без обзира на све што је претходило Рад. Странка га је оберучке дочекала, и он је ускоро заузео своје место вође њеног.

¹ Пашић је дошао тада као посве оскудан човек, толико да му је његов пријатељ Ђ. Љочић вижињер, морао позајмити једне своје хаљине да се преодене. А трговачка кућа „Нешић и син“ у Смедереву, када је Дунавом у повратку прошао Пашић, постарала се, те му, као пријатељу нашла око сто дуката (1200 лин.) да има при доласку у Београд. Оно прво о другарству Љочићеву зна писац од Стеве Ивковића познатог индустријалца из Београда, а ово друго о пријатељству Нешића зна од Стеве Арнаутовића трг. из Смедерева.

² Податци, на које је скренута пажња у Књ. II. стр. 357., у примедби, и где се налазе, поновљени су у целини и у листу „Правда“ број 106 од 17. априла 1924. То су септембарска писма емигрантска из 1885. уочи рата с Бугарском која имају значај важних историјских докумената. У времену када су ти податци (1922—1924) понова оживљени у јавности, пада и велика политичка борба свију нерадикалних странака у уједињеној великој држави противу Н. Пашића који је тада био већ у осамдесетој години и превалио зенит своје политичке каријере. У том су правцу од значаја и неки наводи у Правди бр. 115 о Ускрсу 1924 под насловом „Некрунисани Краљ.“

II.

Осврт на либералну странку. — Краљевски Намесник Ј. Ристић, полагао је на то, да и на спрам својих политичких пријатеља и Странке којој је до 22. фебруара стајао на челу, дефинише свој нови положај.

Сем оне свечане изјаве у самој прокламацији својој од 23. фебруара, у којој сва три Намесника изјављују: „Од данас ни један од потписаних не припада ни једној политичкој партији“, Јов. Ристић је желео да се и нарочито опрости са својим дотадашњим сарадницима и пол. пријатељима. Прилика за то дала му се на збору Нар. Либералне Странке, који је одмах после извршене промене, одржан 5. марта о. г. у Београду.¹

Крупни догађаји, који су се извршили у абдикацији Краља Милана, у доласку Намесништва и образовању владе из Радикалне Странке, сасвим су природно оставили трага и на Либералној Странци, чији су се неки чланови могли осећати изненађени првим кораком Краљевског Намесништва, који се огледао у саставу владе не само не од Либерала, но од Радикала, сталних ривала либералних.

Тим расположењима као да је дато израза у органу Либ. Странке „Српској Независности.“ Уочи самог збора, 4. марта, у бр. 26. „Срп. Нез.“ могло се читати овако што:

„Ми имамо данас на врху Намесништва дојучерашњега вођа народно Либералне Странке; ну при том ми видимо и појаву, да је тај наш вођ у споразуму са другом двојицом г. г. намесника, саставио владу из чланова Радикалне Странке... Народна Либералној Странци сада стоје само два пута: Она, или треба да пође са својим вођом, да ступи у дружбу са радикалном владом, а преко ње и са Радикалном Странком; или, на против, народно Либерална Странка мора да се одсудно и јасно обележи као самостална, која нема ничега заједничког са Радикалном Странка“.

Можда није била потребна ова аргументација; јер је Либерална Странка била и сувише и до сад самостална, да би и за тренутак требало сумњати шта она има да ради и од сада. Изгледа, да је чланак овај инспирисан лоше прикривеном срџбом, што је „дојучерашњи вођа“ „саставио владу из Радикалне Странке“. И ако би похвална била кураж оних што су после Ристића у Странци водили прву реч, да се реше, на евентуални позив, да они образују владу, ипак, без предрасуде гледајући однашаје, који су тада постојали, мора се признати, да је Намесништво радило у сваком случају умесно кад је Радикалну Странку позвало на владу. Разлог државни диктовао је ово, као што је можда разлог партијски диктовао оно, што наведосмо мало више са либералне стране.

Путеви Ристића с једне, као и за њим насталих „вођа“ у

¹ После бављења од неколико дана, по абдикацији, у Београду, махом општећи са Јов. Ристићем, писац ових редова, после одсуствовања још од Св. Саве, вратио се на своју сталну дужност директора Гимназије у Пироту. Стога није могао узети учешћа на збору од 5. марта, који је одржан у хотелу „Имperiјалу“ у Београду.

Либ. Странци, били су унапред обележени положајем свакога од њих. У свом опроштајном писму — упућеном „члановима нар. Либералне Странке“ — које је на збору либералном 5. марта прочитано, Ристић је тај свој пут несумњиво, колико лепим и пробраним изразима, ближе одредио. То писмо у целини гласи:

Драга Браћо, Данашњи ваш скуп пружа ми угодну прилику, да на привременом растанку с вама, дам израза осећањима, која гајим према оном колу патриота, у чијој сам средини оседео, стојећи са вама вазда чврсто и непоколебиво у служби престолу и отаџбини.

Историјски развој догађаја у нашој младој држави хтео је да ја, по други пут у своме подужем јавном животу, заузмем положај, који ме из ваших редова изводи на оно поље јавних задатака, које искључује сваку могућност предубеђења.

Ну, и ако се са променом положаја ја морам лишити задовољства да с вама заједно стојим под заставом Либералне Странке, ништа нас не може раздвојити у вечним начелима напретка, у племенитим осећајима љубави према драгој отаџбини, у осећајима верности и оданости према народној династији, којима се нар. либ. странка вазда руководила.

На том путу ми ћемо се, као и до сада, вазда сусрести са оним међусобним поштовањем, које међу нама није никад престајало.

Ја ћу, драга браћо, кроз остатак својих дана сачувати благодарну успомену на оно поверење, којим сте ме ви обасипали кроз читаве десетине година, снажећи ме њиме и храбрећи у тешким данима, кроз које смо заједно пролазили.

А данас, кад у Србији, благодарећи увиђавности и патриотизму Краља Милана, почиње ново доба уставности и напретка, ми ћемо се сви без разлике праваца, предати са пожртвовањем својим новим задатцима, који од нас ишту међусобну штедњу, хладно оцењивање свачијих дела и поштовање свачијих убеђења. То је најбољи пут, да сваки од нас учини своје, те да што пре ухвати корена онај нови правни поредак, који је заснован 22. децембра прошле и 22. фебруара ове године.

Ја нити имам намере, ни права, да предрасујујем одлуке вашег скупа, али сам уверен, да ћете ми допустити, да могу пред вама, и заједно са вама громко узвикнути: Живео млади Краљ Србије Александер I.

Живела Србија!

5. марта, 1889. год.
у Београду.

Јов. Ристић

Јов. Ристић назива у овом писму свој растанак с пријатељима „привременим“, али за онолико за колико ће трајати, он је дефинитиван. Оваква лојална изјава требала је сасвим оправдано учинити излишним покушај, који се јавио у облику предлога који је поднео један члан: „да је сад на реду, и управ потреба, да нашој Странци изберемо Председника за главни одбор,“ нагласивши: да тај предлог „није само мој, него и предлог већине другова, који су овде око мене“.

Тај предлог, и ако су за њ били сви адвокати, који су се мало по мало истакли до близу врхова странкине управе, — и од којих су неки тражили чак да се „бира вођа“, а не само председник глав. одбора — пропао је на једнодушном отпору целог збора. У сузбијању тих предлога, нарочито су озбиљне биле аргументације проф. Вел. Школе К. Алковића и других, после чега је збор усвојио други предлог: „Да се господину Јов. Ристићу изјави благодарност на његовом патриотском раду и да се та одлука заведе у записник главног скупа“.

Но, и ако је овај први покушај на збору Либ. Странке од 5. марта остао без даљих последица, ипак је он био почетак и даљих сличних покушаја. Ако се и није одмах по изласку Ристића из Странке бирао нови „вођ Странке“, није недостајало тежњи, да се неко ипак истакне на упражњено прво место у Странци. Јов. Ђ. Авакумовић, који је био на челу адвокатске групе у Странци, није умео ни прикрити своју амбицију, док није, после само седам дана, а на збору либералном у Паланци (12. марта) у свом говору учинио и ову значајну изјаву: „да је збор нар. Либ. Странке. 5. ов. мес. поверио мени вођење Нар. Либер. Странке. Ја сам (прокламује Авакумовић тога дана) примио у своје руке нашу сјајну и прослављену заставу“, — као назначени Председник Глав. Одбора.

Ми ћемо, за трајања Намесништва, а нарочито по његовом престанку, у току догађаја и у Србији и у Либ. Странци, видети како се као црвени конач овај притајани антагонизам протеже на велику штету саме Странке.

Но Јов. Ристић, увек хладан и објективан, кад год се тицало више политике и његове дужности као државника, остао је и овога пута на висини положаја. Као год што му ништа није сметало да из средине Радикала, дојучерашњих својих противника, образује владу, исто му тако није сметало да пређе и преко нетактичности некојих својих пријатеља. Он је био и сувише мудар а да не би знао да све то долази са политичком борбом, нарочито у Србији. Либерална Странка, као човеку, није му зато мање била драга, ни врата његове куће њеним члановима, мање отворена; а као једна од политичких чињеница у земљи није му била мање или више важна, но што је њена савремена тежина собом заседала; а он је ту тежину, у упоређењу са осталима, знао боље но ико.

Тајна конвенција на проби. Но пре, но што пређемо на бујни ток нових догађаја, ваља нам се уставити на једном интермецу, који је у толико интересантнији, што се догађа сасвим иза кулиса. Тиче се предмета, који је дотле био посве непознат широј јавности, и ако он доминира политичким животом у Србији већ више од осам година, и као оно „морска змија“ јавља се и у очи абдикације, и одмах после ње, да опет оде у заборав, као да га и нема.

Тајна конвенција из 1881. закључена између краља Милана и Аустро-Угарске играла је велику улогу у његовој владавини.

Тачан датум ове конвенције је 16/28 јуна 1881. Тада је она постала, чувана у строгој тајности, без измене. Све политичке

измене од тог времена до абдикације краља Милана, доминирала је ова фатална конвенција, наравно и поглавито онда, кад је ваљало владу из Напредне Странке — чији су министри ову конвенцију и потписали — заменити владом из опозиције либералне, радикалне или њихове заједничке.

Но кад је у глави краља Милана сазрела мисао о абдикацији, он је желео да та конвенција, закључена прво на десет година, потраје и после његова одступања. Стога је на двадесет дана пред абдикацију тражио од аустро-угарске владе, и добио једну допуну њену 28. јануара (9. фебр.) 1889. год.

Али краљевска власт имала је прећи на Намесништво са Ристићем на челу, а долазак Радикалне Странке на управу земље био је ван питања. Допуна од 28. јануара и односила се на продужење конвенције и допуну ту је извршио сам Краљ стављајући и будуће Намесништво и владу пред свршен чин.

Но Краљ је хтео на неки начин изнудити пристанак првог Намесништва на конвенцију. То је имало бити у нарочитом писму, које би Ристић упутио Краљу — али чији је концепат написао сам Краљ, на француском, очевидно да то писмо покаже аустро-угарском посланику.

Но Ристић, изгледа, није хтео ставити свој потпис на туђ концепат, и полагао је на то, да о тој конвенцији даде мишљење речима које он налази за сходне. Краљ је био нестрпелив, што се види из једног његовог писма од 29. јануара 1889. које без уобицајеног наслова: („драги г. Ристићу,“) одмах почиње:

„Ја вас апсолутно молим да прекинемо препирку, око једног формалног питања у тако важној и крупној ствари. Нерви су ми и иначе доста раздрагани (?) самим тим крупним решењем (мисли на абдикацију) и непријатно ми је у опште, драги г. Ристићу, много о томе дискутовати. Стога вас молим, да писмо буде онако како сте синоћ пристали већ у редакцији и француски редиговано. Сви обични обзири ишчежавају, пред далеко већим, осигурати будућем стању ствари (подвучено), веома (следећа реч нечитка). Форма је сад споредна ствар. Свако отежање у тој ствари могло би се сматрати као неискрен рад било с ваше, било с моје стране, и много шта компромитовати. С тога пошљите ми молим вас у јутру писмо онако како смо се синоћ споразумели.“

Ипак се концепат писан руком Ристићевом разликује од концепта краљевог. Но писмо, којим се конвенција сматра као свршен чин, дато је Краљу.

Тиме није била свршена и сама ствар.

Ускоро после абдикације, аустро-угарски посланик по налогу своје владе, упућује свој тројици намесника ноту од 15 марта 1889., с позивом на конвенцију од 28 јуна 1881 и њену допуну од 9. фебруара текуће године. Посланик даље вели, да и ако ц. и кр. влада „не сумња ни мало о верности, с којом ће Краљ. Намесништво испуњавати међународне обвезе, које је Србија утврдила у правоваљаној и одговарајућој форми под предходном владавином, као ни о стара-

њима, која ће оно унети у њихово скрупулозно испуњавање — влада ц. и кр. ипак мисли, с обзиром на високу важност аката, које имам част именовати, да добије званична и прецизна обавештења о погледу, на које ће се Ваше преузвишености ставити у погледу тих аката. Према томе, ја сам овлашћен, да скренем пажњу ваших преузвишености, на тајни уговор од 28. јуна 1881 и допунски акт од 9. фебруара о. г. који је саставни део уговора и да вас умолим, да би изволели доставити ми изјасњења, о начину, како сматрате та акта“.

После четири дана 7/19 марта Намесништво је одговорило нарочитом нотом, чији се садржај у главном поклапа, у погледу формалне исправности закључених уговора, са напред поменутих писмом Јов. Ристића краљу Милану. Намесништво наглашава обавезност оба акта за српску владу, што се у осталом по себи разуме, с обзиром на потписе и потписнике ове конвенције (г. ј. министре спољних послова обе државе и оба владоаца).

Овој кореспонденцији посланик Хенгелмилер дао је карактер „Врло поверљив“.

Међутим, и ако је Намесништво тако одговорило, оно је ипак нашло начина, да нову владу земаљску практички ослободи од притиска ове конвенције.

Ристић је, (како је много доцније причао писцу ових редова) конвенцију оставио у познату стару касу „сандучару“ у канцеларији Намесништва, где се држаху и састанци целе владе, не саопштавајући о њој даље ништа, тако да су све владе за време Намесништва у својим пословима, којих је се дотичала конвенција, биле посве слободне, и могле су саме увек предузимати оно што су, у сагласности са Намеснишвом сматрале да је за земљу корисно.

Када ће се и како далеко доцније, јавити опет ова конвенција, то ће се развојем самих догађаја показати. Њоме се пак сад ниуколико не ремети нови положај створен 22. фебруара.

Положај пак, који је створен абдикацијом, био је овај:

Краљ Милан у пасивности,¹ у колико се то могло код њега претпоставити; Намесништво од старијих, сталожених људи и с намерама посве лојалним у погледу уставности и парламентарности, што сведочи апел на бројно најјачу странку. Радикали на влади; Либерали, са млађим људима на челу, у опозицији; а Напредњаци су још од времена Савезне Владе, као и од Велике Народне Скупштине у 1888 години сматрани као *quantité négligeable* нису у овом

¹ Ускоро по абдикацији, 7 марта, краљ Милан отиде у Буда-Пешту. То је понављање његове старе потребе, да се после сваке промене у Србији, јави у којој од две престонице у Аустро-Угарској. После тродневног бављења, вратио се 11 марта у Београд. Марта 17, растао се бивши краљ са Београдом, отишав у Ниш, а одатле је муњевитим возом отпутао за Цариград, где га је султан Абдул-Хамид свечано примио као госта. Из Цариграда је отишао у Јерусалим, у пратњи пуковника Мих. Рашића, и даље до Дамаска, отуда на Ливан и др. места. Пут и хаџилук тај описаје пук. М. Рашић у нарочитој књизи: „Пут на Исток“, са илустрацијама најлепших објеката из колевке Хришћанства, као знатнијих знаменитости из полета Ислама, који су на том путу виђени и посећени.

прелому значили скоро ништа. Они сасвим слаби, Либерали недовољно јаки, у толико су — као нејака опозиција — јаче испољавали пресудну превласт радикалну.

Са тако пресудно јачом Радикалном Странком на влади, Краљевско Намесништво кренуло је на посао.

Да видимо, који су били.

III.

Први кораци радикалне владе. Намесништво и влада дошли су на нови Устав, за чије увођење у живот није још било ништа учињено, нити је могло бити, до абдикације. Чланом 203 Устава одређено је ужи Уставотворни Одбор, да по ближим одредбама „Прелазног наређења изради закон о привременом изборном реду“, а на основу начела, која су у нови Устав унесена, и података, које су прибравле две мисије, од којих је једна ишла у Данску (а и у Париз и Брисел), а друга у Грчку, где је (у Данској) уведен био систем представништва мањине; а (у Грчкој) тајно гласање са куглицама, како је то обоје у нови Устав унесено. У првој мисији био је писац овога дела са др. М. Ђ. Миловановићем; а у другој Јов. Ђаја и Андра Ђорђевић, сва четворица секретари Уставотворног Одбора. Поднесени извештаји предати су комисији за израду привременог изборног закона.

Према „Прелазном наређењу“ закон тај имао се израдити најдаље до 1. маја 1889. Ужи Уставотворни Одбор био је међутим знатно раније готов са својим пројектом — при чему је имао знатне заслуге члан истог Марко Стојановић адвокат — који је и Државни Савет усвојио, тако да је Закон о привременом изборном реду за Народну Скупштину, 26. априла 1889, добио највишу потврду, а 29 априла већ био објављен.

Тачком II, чл. 203 „Прелазних наређења“ Устава, било је већ утврђено, да први избори по новом Уставу и новом закону имају бити 14. септембра; а тога дана изабрана „Ванредна Скупштина“ састаће се 1. октобра т. г.

Од абдикације до састанка Скупштине имало је, дакле, да прође пуних седам месеци; време и сувише дуго, да би било чудно, ако нова влада, са Намеснишвом, не би дотле дали осетити своје биће.

И доиста учињено је за то време неколико крупнијих дела, материјалне и моралне природе од знатнога замашаја, у које, разуме се, не рачунамо чисто партијско размештање у чиновништву и у општинама, које је одмах почело, и са енергијом својственом Радикалима, продужавано за све време нове владавине. Но ми мислимо овде на дела друге врсте, која спадају доиста у заслуге новог режима, и у ком се на први поглед истиче супротност новог доба са оним, које је било до абдикације.

То су били уједно и први кораци нове владе, на којима ћемо се, са њихове важности, прво и уставити.

После помиловања Ник. Пашића, и његова доласка у Србију, следовало је 7. априла т. г. друго, којим се наређује да се разне категорије затечених криваца ослободе: „Сви они, који су за дело припреме издајничког предузећа, означених у § 90 казненог закона, у години 1886 осуђени или под суд стављени и још под судом стоје, било да су у притвору, било да се у бегству налазе“. Овај акт помиловања односи се на неке Пироћане, суђене, под суд стављене или побегле, после српско-бугарског рата, којима је 1886 судио нарочито организовани „преки суд“. У колико је овим чином коначно скинут с дневног реда и предат заборава један немио догађај, везан за једну државну и народну несрећу, у толико је и сам овај чин био потребан. А ако је радикална влада овом приликом имала да избави и по неког свог пријатеља, то је била уједно и узгредна корист саме странке, која је у Пироту била тада доиста јака.

Но намесничке и владине енергије требало је нарочито на другој страни.

Материјални притисак странаца био је осетан у земљи и пресудно је утицао на државне финансије. Нису то били само спољни дугови, који су притискивали Србију, и који су до абдикације сумарно износили: 311,773.000 динара, и ако је од те суме стварно примљено само: 220,645.442 динара.

Странци су били у самој земљи, и држали, поред монопола соли и српску „државну“ железницу у својим рукама. Пошто су је саградили како су већ они могли, заштићени највишом протекцијом, они су њоме и управљали још од њена отварања (1884) и вршили експлоатацију управљајући се чисто и једино користима својега друштва и својега предузећа.

Што год је железница дуже радила све је се више уткивала у целокупни живот народни, нарочито привредни, и постала је моћна артерија његова. Још пре абдикације били су давно готови и сви краци и везе са Турском и Бугарском. Тако је српска државна железница добила пун међународни значај, директном везом Запада са Истоком.

И цео тај апарат био је у туђим рукама; њиме је управљано са гледишта спекулативног, које се у многоструко разликило са гледиштем и интересима државним, чијим се именом железница и звала.

Тако су се странци повлађивањем претходних влада, уз потпору Краља Милана угњездили као нека држава у држави, и, сигурни с моћне потпоре, коју су они себи још са самог почетка умели „стећи“ и очувати, кретали су се без особите контроле, а још мање зазора. Али су једном и они наишли на један необичан отпор¹.

¹ Димитрије Стојановић био је још од 1880 године инспектор жељезничког одељења при Министарству грађевина. Године 1884 имало се уз дефинитивни уговор о експлоатацији решити питање о тарифи транзита наших жељезница. Влада је била из Напредне Странке са М. Гарашанином на челу.

Д. Стојановић, који је и основао жељезничко одељење био је, срећом непре-

По абдикацији ваљало је и то да буде другојачије. Влада предузме ближе испитивање односа железничког друштва према држави, начин експлоатације и све друго, и дође до природног закључка: да тако не може остати.

На одсудно решење није се имало више дуго чекати. У једном исцрпном реферату, израђеном у железничком одељењу Министарства Грађевина датираним 20 маја 1889 ЖБр. 1873., Министар Грађевина износи пред Министарски Савет све неправилности друштва за експлоатацију, и предлог: да се експлоатација држ. железница одузме од страног друштва. Министарски Савет усваја „у свему“ овај предлог и још истог дана буде предлог одобрен и од стране Намесништва потписан следећи знаменити указ (Срп. Новине, бр 113., од 21. маја):

У име Њег. Величанства Краља Александра I
МИ, КРАЉЕВСКИ НАМЕСНИЦИ,

на предлог нашега министра грађевина, а по саслушању Министарског Савета, одобрили смо и одобравамо:

1. Да држава одмах узме у своје руке експлоатацију наших железница, које је до сада експлоатисало друштво, и то: пругу Београд—Ниш—Врања—Турска граница, Ниш—Пирот—Бугарска граница и пругу Велика Плана—Смедерево.

стано главна радна личност у њему, добије и то на своју молбу одобрење, да са актима дође у Мин. спољ. послова, где ће се у Мин. седници, начелно решити ствар а уједно и то: ко да преговара са страним железницама о тарифи, држава или друштво? Надајући се да ће га и позвати у седницу ради стручног обавештења, Стојановић је дуго чекао у суседној соби, и, на своје изненађење, чује, при изласку министара од министра Ђоке Павловића да је ствар решена, па и то праву уступљено друштву (страницама). „Зашто сте то урадили за име Бога?“ упита Стојановић министра. „Тако је морало бити!“ одговори овај, и лако је било спасити и овде руку Краља Милана, која је сервисне министре привела овој опасној одлуци.

Но суђење је било, да на томе не остане. Кад је истог дана по подне дошао истоме Стојановићу, директор друштва Амиљо, настала је у канцеларији Стојановићевој ова сцена: Стојановић окренут Амиљо-у, у тону који није допуштао никакву двоумицу, викне му: Знате ли ви ко сам ја? Амиљо изненађен и тозом и питањем, место одговора учини једну мимику, која је хтела да значи: да, знам! Стојановић настави у истом тону: „Ви сте јутрос добили право, да у место српске државе закључујете и подвозне тарифе са страним железницама. Ако, настави Стојановић, у току од 24 часа, од тога права, које само држави може припасти, не одустанете, то да знате, да ћу вам ја силом својега положаја толико зла учинити, да ћете ви доцније молити да овај уступак учините, али вам то више неће помоћи! Сад знате на чему сте!“

Амиљо је стајао забесекнут, отишао је, и што је најлепше, он је подозревао чланове владе, да нелојално поступају, овамо јавно пристају на нешто, а после подпуштају енергичног инспектора да то исто обара. Министри су у осталом били невини. Сутра дан доиста је дошао опет Амиљо, и изјавио да се друштво отказује добивеног услова за закључење тарифа... Стојановић много је рескрирао, поступио је самовласно, али — успео. А то није била мала заслуга за једно велико материјално право државно.

Тај исти, вазда енергични Стојановић био је исто тако одлучан и при примању готове пруге, раније. Поред многих објеката, који су као недовољни одбијени, мост на Морави код Ђуприје (источни стуб), као и суљави вијадукт код Раље, објекти су, где је Стојановић одбијањем, заштитио државу за знатне суме, да и не говоримо о спреченој несигурности.

2. Да би се одржала непрекидност у саобраћају без икаквог застоја, држава узима у своје руке сав возни материјал и станични намештај, као и сав потрошни и остали материјал, који се налази на линији.

3. Овлашћују се наши министри: грађевина и финансија, да са друштвеним заступницима воде преговоре о ликвидацији рачуна, који проистичу из досадашње експлоатације, а тако исто и о накнади, која са има дати друштву за возни материјал, станични намештај, као и потрошни и остали материјал.

4. Сва друштвена архива, као и новчани и остали документи, прелазе у државне руке, те да се текући рачуни закључе.

5. Сав друштвени персонал, како на линији тако и у дирекцији, изузимајући највиши персонал друштвене управе, задржава се до даље наредбе на својим дужностима, и прима заповести и наредбе за време службе од железничког одељења Мин. грађевина.

6. Железничко особље мин. грађевина управљаће експлоатацијом свију поменутих државних железница, по чл. 3. Закона о уређењу Министарства Грађевина од 17. децембра 1878.

7. Сви трошкови за уредну експлоатацију ових железница чиниће се из железничких прихода.

Наши министри грађевина и финансија нека изврше овај указ.

20. маја, 1889. год.

у Београду

Министар грађевина

П. Велимировић с. р.

Министар финансија

д-р М. В. Вујић с. р.

Јов. Ристић с. р.

К. С. Пројић с. р.

Ј. Бели-Марковић с. р.

Лицем на Цара Константина и Јелену, 21. маја 1889. ког је дана горњи указ са рефератом и одлуком Мин. Савета објављен, инспектор жељезн. одељења Мин. грађевина, Димитрије Стојановић, читањем горњег указа, у дирекцији железница, заузео је, у име државе српске, управу над свима железницама, и уједно, по датом му овлашћењу, лично предузео дирекцију и непосредну управу железницама и њихове експлоатације¹.

Друштвена управа, саслушавши указ и наредбу која из њега проистиче, повукла се с протестом; али је у своме властитом интересу уредно предала сав возни материјал, станични и др. намештај, потрошни материјал и архиву².

¹ Од тога доба и поводом овога догађаја датира се и слава жељезничка на дан 21. маја, о цару Константину и царици Јелени.

² Извршилац овога акта Дим. Стојановић прича, да је он дошао у дирекцију са чланом управе вар. Београда Тасом Миленковићем, и једним само жандармом, који такође буде удаљен, док је један број жандарма стајао доле на улици у приправности. Но, они нису требали.

При читању овога указа, стајао је у групи странаца и председник Министарства у пензији, сада друштвени адвокат, Милан С. Пироћанац, за чије је владе (1881) и закључен злогласни уговор о зајму, грађењу и експлоатацији српских жељезница. Организатор судова, код којих је он вршио адвокатску праксу, шеф владе, која је Србију усрећила Бонтуом¹ и свима недичним његовим последницима, сад је био и адвокат тога истог страног друштва наспрам Српске државе. Како интересантна слика, која допушта још интересантније закључке!

Одузимање железница од страног друштва био је, без сумње, крупан корак Намесништва и владе. Страна штампа, тако суревњиво заинтересована за стране капитале и предузећа, износила је овај акт као атак на туђу имовину, рушење правног поретка уговорима гарантованог, називајући Србију као земљу непоуздану и чак бесправну. Наравно све ово није могло ништа више изменити у свршеном чину, те и држави и друштву није остало ништа друго, но да се лојално и коначно споразумеју о накнади, која је и указом од 20. маја т. г. предвиђена, и то је и било у засебном „уговору о откупу експлоатације срп. држ. железница“ од 18. окт. 1889.

Народна Скупштина, усвајајући доцније поступак владин² од 20. маја 1889. о одузимању железница, примила је и уговор о

Двориште „Старог Здања“ било је пуно чиновника из Министарства грађевина, спремних да предузму службу, ако би друштвени персонал отказа послушност.

По прочитању указа, присутни врхови фр. друштва, са Пироћанцем, изјаве протест и захтевају да исти одмах и на писмено ставе и предаду. То им Стојановић допусти, но писање се отегне дуго. Стојановић онда категорички изјави: да тачно од 12 часова, у подне, он прима управу над српским државним жељезницама, и од тог тренутка само се од њега смеју и могу примати наредбе. Протесте нек пише стара управа после натезани, ако држи да јој требају. Фине, пословни директор, кроз плач изјави, да се покорава наредби и повуче се. Стојановић остане господар у дирекцији.

Сад буде призват цео затечени персонал, коме буде саопштена нова промена управе, сваки буде упућен на своју дужност, чему су сви и следовали; али, вели, Стојановић, поред сваког њиног, буде метут и по један наш чиновник. Пренос власти буде тако извршен без икаква поремећаја у реду вожње и раду железнице у опште. Томе је помогла и одлучност Стојановићева, који је имао неку врсту диктатуре у дирекцији.

¹ Евжен Бонту, овај даровити швиндлер, после катастрофе са падом Генералне Уније у 1882, осуђиван је на робију, и умро је у знатној старости у мају 1904. год. од свију заборавањен.

² Како није било никаква закона за дирекцију, Стојановић је добио два овлашћења: једно од Министарског Савета, да сме трошити нужне суме на одржање и експлоатацију жељезница; и друго од Министра грађевина, да у погледу личних питања и др. „што учини, да је учињено“. То је била истина нека врста диктатуре, али је морала бити. Под енергичном а савесном управом новог директора, извршена је потпуна реорганизација жељезничке дирекције, којом је он скоро две године тако управљао. „Закон о уређењу дирекције српских држ. железница“, тек је доцније постао и носи потврду од 31. марта 1892. И он је дело Стојановићева, под киме је жел. дирекција постала школа за наш технички подмладак, тако, да је управа срп. железница потпуно стајала на својим ногама. Већ ове прве (1889) године приход жељезнички покаже вишак од 900.000 дин. док је претходне доплаћено Французима 1.000.000!! Резултат је био изврстан.

њеном откупу од 18. октобра. Краљевски Намесници потврдили су овај уговор лицем на Божић, 25. дец. 1889. Од тога дана „Српске државне жељезнице“ и формално су прешле у потпуно својину српске државе, са потпуним искључењем сваког страначког утицаја и уништењем важности свију конвенција, који су тај утицај допуштале и гарантовале. Као што смо напред казали, управу над дирекцијом узме у своје руке инспектор министарства Дим. Стојановић.

То је био први знаменити корак нове владе, који се свршио повољно.

Он је окуражио владу и на други, њему сличан.

Још 1882. године, а путем закона од 22. априла те год. и решење мин. финансија од 15. јула исте године, право искључног увоза соли у Србију, која је дотле била предмет слободне продаје, дато је „Англо-аустријској банци“ са седиштем у Бечу, на дуг низ година. На тај начин заведен је солски монопол, као доцније и дувански, с тим, да је и право увоза соли дато такође странцима, док је, доцније, уговором од 17. јуна 1888, набавка дувана за државу уступљена Илији Лицикасу, или управо Кости С. Здравковићу, једном предузимљивом човеку, који је за владе напредњачке, и као њен пријатељ и члан чувене „Крагујевачке кумпаније“, предузимао велике послове, са добрим резултатом¹. Да би допунили ову напомену о набавци дувана, имамо одмах овде да додамо, да је нова влада, на непуних петнаест дана од свога доласка, 11. марта 1889. раскинула уговор и о набавци дувана од 17. јула 1888. (Срп. Новине, бр. 51 и 59, од марта 1889).

Док је овај раскид, путем поравњења са једним српским држављанином, био релативно лак и брз, дотле је спорије, и другогачије ишао раскид погодбе, коју је Англо-аустријска банка, на основу једног закона, закључила са српском владом. Али је најпосле и то извршено.

Овим поступцима влада је показала, колико довољно одлучности да их изведе, толико и увиђавности да им у опште приступи. Бура, коју су произвели заинтересовани странци, мало по мало стишала се и све је узело свој миран и правилан ток.

*

Но, као што смо у почетку овог одељка о „првим корацима нове владе“ казали, поред ових корака материјалне природе, било је и других, чисто моралне.

¹ „Марко О. Марковић и Кумпанија“, или краће назвата „Крагујевачка Кумпанија“, у којој је био главна личност Коста Здравковић, градила је чувени „Ибарски пут“ Краљево—Рашка. Она је градила, као први српски предузимач и пругу Лапово—Крагујевац. Тако је она набављала и дуван за монополску управу, и имала толика друга предузећа. Упустив се, између осталог, и у ризичан посао као што је закуп десетка у Бугарској, ова, по свом раду знатна „Кумпанија“, посрнула је, па је, најпосле и сасвим пропала. Али је она ипак оставила доказ, да су и Срби и домаћи капитали дорасли за већа предузећа, која су дотле све странци добијали и узимали, експлоатишући нашу земљу у своју корист.

Мислимо на повраћај мира у цркви и васпостављење „Старе Хијерархије“, у лицу прогнаног Митрополита Михаила и још живих владика, који су лишени својих епископских столица и без пензије и издржања просто најурени у свет.

У књизи II. (стр. 183), ми смо у нарочитом одељку изнели како је текла цела ствар, прво о збачењу Митрополита Михајла (1881) а за тим и осталих владика (1883) и како је, место „Старе Хијерархије“ дошла „нова“ или неканонска, у лицу митрополита Теодосија Мраовића „Мраше“ и осталих владика, који су нешто са стране доведени а нешто од домаћих свештених лица, у току времена постепено рукополагани. Митрополит Михаило и тадашње владике, збачене су са положаја без пензија.

Године 1887, (као што знамо из Књ. II.) успело се да се бар та неправда поправи. Савезна влада са Јов. Ристићем на челу и Ал. Васиљевићем као министром просвете и цркв. послова, приволе, са осталим друговима у влади, Краља Милана, те он 1. новембра 1887 потпише указ (Срп. Новине бр. 241.) којим се Митрополиту Михаилу одређује пензија, као и владикама.

По абдикацији је ваљало и то да буде другојачије. Нова је влада одмах отпочела преговоре у два правца: са митрополитом Мрашом и његовим владикама, да одступе; а са Митрополитом Михаилом и владиком Јеронимом, да се врате на своја места.¹

Маја 28. изашли су укази Краљевских Намесника, којима се Михаил, Митрополит српски и архијепископ београдски враћа на своје место, а Јероним пређе епископ шабачки враћа и поставља за епископа нишког. Доцније је избором Дечанског архимандрита Саве за епископа жичког и Мелентија за епископа тимочког Архијерејски Сабор попуњен. Шабачка епархија остала је и даље додата београдској. Акт Намесништва и владе, о повраћају старе или назване „канонске јерархије“ примљен је уз општу радост у целој земљи. У исто време одјекнуо је врло повољно у Русији на коју се Намесничка влада и у другим питањима стално наслањала и налазила озбиљну потпору.

*

Но знатно пре васпостављања канонског поретка у цркви, влада је предложила и Краљевски Намесници одобрили: да се у облику државне светковине, изведе једна религијско-политичка манифестација, која дубоко засеца у осећања народна и његове националне традиције.

¹ Маја 27. т. г. Митрополит Теодосије и владике: Никанор и Димитрије, даду Министру просвете и цркв. послова, Св. Милосављевићу писмену изјаву, у којој је између осталог казано: Уважавајући разлоге, које сте нам изволели саопштити, — потписана добровољно прихватамо ваш предлог и стављамо наше епископске катедре на расположење Високопреосвећеном Господину Митрополиту Михаилу и његовим друговима. Част нам је молити вас, да изволите подејствовати, како да се бивша господа Архијереји што скорије прима уступљених катедара, тако да и ми будемо, у исто време, према земаљским законима, указом стављени у стање покоја с пензијама и издржавањем, које нам припада!

На име: Председник Министарства, у име владе, поднео је 8. априла т. г. предлог, који се састојао у томе:

Да се ове 1889 године — која је 500-та од Косова — учини свечан помен Кнезу Лазару и Косовским јунацима, палима за веру и отачество, на Косову 15. јуна 1889 године; да се у граду цара Лазара, Крушевцу, удари темељ споменику њиховоме; да се штампа „Косовска споменица“ у народним песмама о Кнезу Лазару и о боју Косовскоме; да се установи „Орден Кнеза Лазара“, крст са симболичним знацима, који ће имати само један ред, и који ће само српски владалац и његови наследници на престолу имати и носити и да се — у вези са Косовском Прославом, која ће бити у Крушевцу — на дан 20. јуна у св. седмобратој Жичи Краљ Александар по прописима св. цркве, миропомаже. Да се, за извршење овога, под председништвом Министра просвете и цркв. послова, образује нарочити одбор од 15 чланова, који ће ближи програм свечаности и једне и друге, прописати и о извршењу се њиховом старати. Истога дана 8 априла наименован је и тај одбор (Срп. Новине бр. 79. од 9. априла 1889).

Брзо су прошла два месеца спреме, и пред Видовдан, са узвишеним осећањима пошло се у Крушевац. Краљевски Намесници Протић и Белимарковић, цела влада, Митрополит Михаило са многобројним свештенством оба реда, многи одлични позвани гости, као и председници свију општина у Србији и народ, нашли су се прво у Крушевцу, где је Косовски Спомен по програму извршен; а затим, 20 јуна (као дана кад је 1876. почео рат за независност и уједињење) и миропомазање у светој Жичи, задужбини Св. Краља Стевана Првовенчаног, престоници првога Архијепскога српског Св. Саве, где су крунисани Краљеви из лозе Немањића.

Кад су Краљевски Намесници у својој прокламацији од 23. фебруара т. г. у изразу родољубивих намера тврдили да је народу српском „у део пао тај благодарни задатак, да сам себи одгаји владоца“, целокупна ова религијско-политичка свечаност, нарочито миропомазање, имала је тај циљ, да младога владоца уведе у лепи свет народних традиција и идеала, које је српски народ о слави под Немањићима, па и о јуначкој трагедији са Косова пуних пет стотина и више година, светле и непомућене очувао и у песмама својим прославио. Основана је била нада, да ће све ово дејствовати на душу младога владоца и оставити дубока трага у њему; да ће моменти ове дирљиве свечаности, у којој је сав народ учествовао, и у будуће, кад Краљ буде стао на управу земље, светлити и као водиље бити му у његовом тешком и важном позиву, који има да испуни Краљ српскога народа, и у остварењу свију оних нада које народ српски, и у Србији и ван ње, у српске владоце с правом полаже.

Акт миропомазања, био је свечан, узвишен. На њега се и из целе Европе погледало. Владоци: цар немачки, цар аустријски, краљица енглеска, краљ италијански, краљ белгијски, председник француске републике, изјавили су преко својих посланика у Бео-

граду, честитање Краљу Александру (Српске Новине, бр. 144. од 24. јуна 1889).

Његово Величанство Цар руски Александар III. нарочитим телеграфским поздравом честитао је, преко Намесништва, овај св. чин. Царева честитка у целини гласи: „Приликом миропомазанја Краља Александра I. осећам се побуђен, да вам изјавим жеље, које гајим за успех владавине Његовога Величанства, осећаје срдчане љубави, које имам према њему, живог интереса, који ми улива Краљевина Србија. Нека вас (Намеснике) Божије провиђење прати у вашој задаћи“.

Дах друге политике, пун топлине, осећа се из овога царског телеграма јер — на престолу Србије не сеђаше више краљ Милан¹.

Казали смо напред да су на светковинама у Крушевцу и Жичи била оба друга Намесника. Први намесник Ристић није могао узети учешћа, јер је био веома слаб². То је био разлог, са кога је Ристић на дан миропомазанја управљив лично на Краља Александра, у Краљево, код Жиче овај значајан телеграм, који баца светлост на целокупно стање наслеђено после абдикације и на путеве и начине како да се поправи.

„Спречен слабостју, да лично узмем учешћа у великим и историјским светковинама народним, у једној тужној, која дубоко захвата у успомене прошлости народне, и у једној радосној и веселој, која полаже нов темељ светлијој будућности, ја сам срећан што могу, ма и овим путем, узети слободу да поднесем Вашем Величанству израз оних осећања, која ме покрећу на овај у многоме погледу значајан дан у новијој историји Србије.“

„Историјски развој догађаја довео ме је по други пут у намеснички положај, у коме ми је наложио двогубу дужност: да послужим отаџбини и династији у временима неједнаким и задатцима различним.“

„Ако ме друга намесничка мисија налази искуством богатија, а годинама опрезнија, пада она у времена много тежа, са задатцима много сложенијим. Ну и данас, као и пре двадесет година, у мене је несаломљива воља да послужим часно престолу и отаџбини.“

„Са том чврстом вољом и с поуздањем у заштиту Промисла небескога, која ме ни у ком патриотском покушају није оставио, ја сам ушао понова у тешки задатак намеснички, да још и ову последњу службу одслужим отаџбини, која ме је свеколиким поверењем обасула“.

Пошто је бацио поглед на развој династичког питања почев

¹ Краљевски Намесници, у добро схваћеним интересима савремене политике, уз нарочито писмо упућено председнику Министарства Сави Грујићу, датирано 20. јуна у Жичи, одликовали су дотле неодликоване ministre, Таковским крстом I. реда; а свима позваним гостима и представницима општина раздане су нарочите медаље „Споменице“ на миропомазанје од 20. јуна 1889. године.

² Неочекивано га је напао тежак ревматизам зглобава, који га је бацио у постељу, у којој је остао у току јуна и јула 1889. године. Тек одлазак у врањску бању, отклонио је ово тешко обољење.

од 1858. први Намесник верује у „љубав народну, на којој је учвршћен престо Обреновића“.

И онда прелази на конкретне задатке новог времена, после абдикације, са доста јасним алузијама на опасности, које могу настати, и бацити „државни брод, било о гребен анархије, било о стену реакције“. И потом наставља:

„Господару, много је сложенији и тежи други део задатка, које има Намесништво да испуни, управљајући државним бродом до пунолетства Вашег Величанства. Нове државне установе које су подигнуте, или су на прагу да се подигну, на темељу једнога од најслободоумнијих Устава светских, ишту брижљиву негу и веома смотрен развој, слободан од сваке игре страсти и од сваке пренагљености. Ту су и незнатне погрешке довољне да баце државни брод било о гребен анархије, било о стену реакције. Само и једино строга примена законитости и у држави и у општини и на биралишту, може државној управи дати у руке онај думен, који ће провести државни брод а да нигде не удари ни о Сцилу ни о Харибду.“

„Најпреча је патриотска дужност и Краљевских Намесника и Владе и свију државних и општинских органа, да дају народу овај пример законитости, те да се за пет година, што остаје још до пунолетства Краљева, створе на темељу нових установа, уставни идеали народа српскога, који ће послужити као штит и одбрана његових слобода у рукама младога Краља.“

„Свако време има свој задатак. Намесништво је владавина рада. После узбуђених дана туге и радости, нас чекају дани хладнога суђења и неуморнога рада. Продуживши штедњу и радове на пољу економскога развитака, онако, како су они вршени за прошла четири месеца, Намесништво и Влада смеју се уздати у Бога, да ће успешно расправити замршено наследство, које су примили, и извести земљу из недогледних тегоба, у којима се она данас налази.“

„Намесништво је владавина мира. Благодарени Богу, мир је повраћен у цркви, мир је повраћен у држави. Мир нека влада у свима нашим одношајима на дому и на суседству, па ће Бог благословити тежње, које одушевљавају и Намесништво и Владу и васколики народ српски, да могу у добар час предати Вашем Величанству земљу уређену, напредну и задовољну.“

„Живео Краљ Србије Александар I! Живео Народ Српск

У Београду
20. јуна, 1889. год.

Вашем Величанству
слуга понизни
Јован Ристић,
Краљевски Намесник

Истога дана, Краљ је одговорио на овај поздрав следећим отпоздравом:

„Од свег срца ја Вам захваљујем на честитању, на добрим и
Пол. Ист. Србије III

искреним жељама и саветима. Ја ћу се старати да одржим љубав и преданост мога љубљеног народа, ползујући се вашим примером и вашим саветима.

Ваш благодарни,
Александар I Краљ Србије

Овај краљев телеграм, у осталом прикладно инспирисан, има и тај значај, што је први јаван акт тринаестогодишњег владоца, који се, и према својим годинама и по свом повученом положају, који му је само налагао учење, није ни могао ни у шта мешати¹.

Но вратимо се још једном поздраву првог Краљевог Намесника. Као што смо напред рекли, он је значајна изјава његова, која далеко премаша једино значај случаја и дана, када је учињена. У њему су погледи првог Намесника на ново доба и ново стање ствари, на дужности Намесништва, Владе и народа, које то ново доба налаже, да би се срећно расправило „замршено наследство“. На догледу тешкоћа, које ће доћи при увођењу новог Устава у живот, а у свежем сећању на немио догађај, који се пре месец дана — 14 и 15. маја т. г. — одиграо у Београду, у нападу и злостављању чланова Напредне Странке², први намесник у свом поздраву Краљу чини алузије на адресу радикалну управљене, поред осталог употребљава и речи: да се иште „веома смотрен рад, сло-

¹ На овом месту узгред буди напоменуто, супротно далеко доцнијим белешкама по листовима и иначе, по којима је Краљ Александар наредио да се загради и обнови Споменик на Крагујевачком друму, подигнут борцима, који су изгинули 1806 при освајању Београда. На северној страни Споменика стоји доиста урезан натпис: „Обновљен за владе Александра I Обреновића V, 1889“. Али то је лично наредио да се обнови први Краљевски Намесник Јов. Ристић. У то време тешко да је Краљ Александар у опште и знао чему сведочи онај споменик. Писцу је сам Ристић говорио са пуно задовољства: да је он то преко Мин. Грађевина и председника општине наредио, пошто је напуштеност онога Споменика годинама ружан утисак чинила „а онде, вели Ристић, леже гробови наших честитих предака и шумадијских јунака, који су извршили једно велико дело, они су 1806. Београд освојили“. Предео око Споменика, који ранијих година и не беше онако испуњен кућама, био је обично шеталиште Јов. Ристића, са којим је и писац толико пута туд ишао и, тако шетајући се, многе разговоре његове слушао.

² „14-ти и 15-ти мај“, постао је сувопаран назив за један и изненадан и немио догађај, који ћемо овде ближе означити. Напредњаци, који су уставну практику, будући толико година на влади, вршили на начин, којим се опширно бави скоро цела претходна Књига II овога дела, сматрали су, с правом, ново доба и обрт који је учињен доношењем новог Устава, а за тим и абдикацијом, као згодан моменат и за своју рехабилитацију. Они се у то време не могу доиста похвалити више никаквим успехом у народу. То су довољно посведочили како избори за обичну Скупштину 1887. тако и за Велику 1888., када они управо ишчежаваху као политичка чињеница. Под новим Уставом требаше и то да се обрне на боље. Стога прваци Напредне Странке, преко својега листа „Видела“, које је беспрекидно и даље излазило, објаве, и за дан 14. маја 1889 закажу свој велики партијски збор у Београду, „целом свету на видуку“. За збор овај буде изабрана пространа и хладовита башта код т. зв. „Велике Пиваре“, до парка Министарства Финансија. Учињене су велике припреме од стране првака и приређивача, и одзив је пријатеља из унутрашњости био примеран. Странка, која и ако није срећна била са својом политиком, бројала је у своје пријатеље људе у народу често пута знатне, као и

бодан од сваке игре страсти и од сваке пренагљености“. Имаћемо прилике ускоро да видимо да ли је, и колико је, први Намесник све ове лепе своје напомене учинио глумим ушима.

Светковине ове свршене су, на опште задовољство, по програму и у потпуном реду. И 27. јуна, Краљ, оба Намесника и Влада вратили су се у Београд, где су их чекали други даљи послови. Први кораци владе били су доиста срећни и успешни.

IV

Увођење у живот новог Устава. — Као што смо већ напред рекли: абдикација, долазак Намесништва и радикалне Владе затекли су нови Устав од 22. децембра 1888. ни у чему још непримењен на јавни живот Србије. Све је био успорио Краљ Милан, чије су намере у томе погледу биле јасне тек кад је 22. фебруара сишао с престола.

У толико је сад већи посао чекао Намесништво и нову Владу, чији се долазак имао сматрати као прва консеквенција новог Устава. Намесништво је узело децембарску радикалну већину на Великој Народ. Скупштини као полазну тачку за образовање владе².

Све оно, што смо ми означили као „Прве кораке нове владе“, било је, као што знамо из области привредно-финансијске и црквено-политичке, али за увођење Устава у живот, није још било

богате. Збор је требао бити, дакле, једна манифестација вишега реда, да не речемо и демонстрација. Спремно је било све, да после збора и договора, настане велики пријатељски ручак опет ту у Вел. Пивари.

Али је суђено било, да се све ово сврши на један несрећан и opak начин, који подсећа на злогласни „народни одисај“ из године 1887 и доцније, с том разликом, што је онај „одисај“ био тамо далеко по затуреним местима, а ово што ћемо сад описати, десило се усред Београда, коме је на жалост, једва на петнаест дана даље (1. јуна, 1889) следовао један зверски партијски злочин, у селу Лисовићу, окр. београд.

Чим су се напредњаци на зборно место окупили и рад почели, примећена је нека нагомиланост децурлије и др. сумњивих људи, прво око суседних плотова, а после и по суседним улицама. Чуле су се неке звиждаљке и кроз гране је пролетао по који камен, намењен збору и његовим учесницима. Звиждање и трка око зборишта са свију страна показаше се све јаче и камење све чешће. Одмах се видело да од збора нема ништа и рад је претрпео прекид, у нади да ће напади прекинути и полиција ово узнемиравање даље спречити. Но, није било, према опису у савременим листовима и причању очевидца, ни једног ни другог. На против, опасност је бивала сваког тренутка већа и напади све јачи, тако, да су на збор сакупљени увидели, да ту у башти вел. пиваре не могу више остати, ако нису ради да тако у гомилу збијени буду сталан нишан добро срачувених метака разне врсте — тако реше, да се крену одатле и изађу на улицу, од ког тренутка настаје други чин ове злокобне игре.

Тек на улици оспе руља камењем. Напредњаци обрну ка Вознес. цркви и даље „топчидерским друмом“ ка гостионици „Лондону“. Киша камења и безобзирни напади и вика руље пратили су их кад су скренули главном улицом ка Министарству и двору. Они су чували и себе а и М. Гарашанина, који је био у средини. Но туча није престајала док из њихове средине одјекну револверски пуцањ,

² Намесништво је чак позвало, за састав нове владе председника велике нар. скупштине. Но, овај, као случајна савремена величина, препоручио је Саву Гружића, а сам је задржао портфељ Мин. унутрашњих дела.

ништа учињено; управо, није ни могло бити учињено — сем што је 26. априла т. г. потписан Закон о привременом изборном реду за Народну Скупштину, а указом од 6 маја т. г. наређени и избори.

„Прелазним наређењима“ новог Устава (чл. 203.), био је одређен и начин поступања, како ће се прићи увођењу новог Устава у живот.

По тим „Прелазним Наређењима“, имао се (т. 1.) прво прописати Привремени изборни ред, за ванредни сазив Народне Скупштине, за коју би (т. 2) избори били извршени 14. септембра, а она би се састала 1. октобра ове 1889 године.

За тим су „Прелазна Наређења“ (у тачки 3, 4, 5, 6) утврђивала функције садашњег Држ. Савета, који се затекао, до избора новог, по овом Уставу (чл. 141); за тим, по извршеном избору новог Држ. Савета, састав Касационог и Апелационог Суда, избор председника првост. судова и чланова њихових и т. д.

Сем тога, што је у тим „Прелазним Наређењима“ (т. 7) наређено да сви закони буду прегледани и доведени у сагласност са новим Уставом, утврђено је (т. 8) и који ће се закони донети на првом ванредном сазиву Нар. Скупштине, и то: државни буџет; закон о преносу судске власти са полицијских и општинских власти на грађанске судове; сталан изборни закон скупштински; закон о уређењу округа, срезова и општина; зак. о пословном реду у Нар.

а на самом углу улице где је сада палата Мин. Спољ. Послова, паде један младић по сред чела погођен. Наста нова гужва, вика, удари, и најпосле велика се група са Гарашанином, склони у само сада разрушено Министарство унутр. дела. Одатле су, под заштитом, спроведени кућама и у гостионице, где је ко одсео.

Но која вајда од тога, јер је сад настало бијење где кога стигну, по улицама. Хватан је сваки добро одевен човек из унутрашњости и бијен. Трговац, сељак, поп, чиновник, све је то било изложено руци манупарије, која је без зазора и без обзира тукла и пребијала све од реда. Неке су јашали. Министар унутрашњих дела К. Таушановић дошао је доиста на главно разбојиште на Теразијама, поглавито око хотела „Касине“ до „Париза“, где су махом и у великом броју одседали напредњаци, код добро познатог Васе Мијатовића, названог „безобразни Васа“ али по ком придевку не треба судити о овоме скроз честитом човеку, који је од свију вољен, јер се са сваким ма често и „масно“ шалио, а своју честитост осведочио и последњом вољом оставивши тестаментом своју знатну имовину (у коју спада и сама ова „Касина“) Дому сироте и напуштене дече, о чему се једном и са писцем саветовао. Дошавши ту, министар у место да изда одлучне налоге, он је само снисходљиво викао: „Немојте, браћо, доста је!... нашто су „браћа“ продужила свој „посао“ даље.

Хватајући и бијући тако напредњаке по „Касини“ и око ње по улици, ове пустихије окрену рушити све што су нашли и по самој гостионици: столове, столице, огледала и сав намештај. Мермерне плоче од столова као и велика огледала износили су на улицу и са треском бацали о калдрму, да је се све распрскавало на парам парче. Неки су се позабавили и око касе гостионичарева „тражећи и у њој напредњаке“, како се онда у карактеристичној досетци говорило. За једнога адроповца причају да је свој гњев искалио чак на једном мачку, кога је после мртва носио за реп, као неки трофеј. Тако је то трајало 14-га и продужило се делимиче и 15-га маја. Два дана у Београду је трајала ова анархија на рачун напредњака, који су се, истина мало демонстративно, скупили да под окриљем новог Устава понова побiju свој политички барјак.

На захтев Намесника изишла је, најпосле, војска и очистила улице. Возовима који су одлазили, бегали су напредњаци, како је ко могао, из Београда; они и

Скупштини „као и други закони, који би се показали као неодложно потребни, да се овај Устав уведе у живот“.

Истим „Прелазним Наређењима“, у последној алинеји предвиђени су чак и неких пет закона, који се имају донети за време прве законодавне периоде скупштинске — пошто се овај „ванредни сазив“, чим изврши свој програм рада, по чл. 203 Устава, одмах распушта, да би се наредили избори за редовну трогодишњу периоду Народне Скупштине.

V.

Ванредна Народна Скупштина: њен задатак и плодан рад. — Избори од 14. септембра 1889 год., као што се могло очекивати, дали су радикалну већину. Од неких 117 посланика, изабран је мали број либерала, ниједан напредњак, а остало су били све сами радикали, преко стотине.

Саставши се 1. октобра у Београду, ова Скупштина избере за председника Ник. Пашића, а за подпредседнике Дим. Катића и Павла Вуковића. Она се тако конституисала, као чисто партијска Скупштина. Да се прегледају пуномоћја посланичка и избере часништво, требало је да прође неких седам дана.

Тек 8. октобра могло је Намесништво отворити прву Народну

други путници разнели су дуж целе Србије вест о овоме чуду, које се у Београду десило. Цела ова несрећа имала је и свој један епилог у томе, што је Гарашанин узимат на одговор и затваран, због оног убиства на Теразијама, но најпосле је пуштен. Сам овај факт, да је из гомиле напредњака пудано и да је онај младић погинуо, без обзира ко га је убио, сведочи опет, да су се напредњаци мало спремили за збор, за који су они дакле веровали да се може изметути у оно у што се на жалост и изметуо.

Напад је био очевидно организован (а означавања су и лица из радикалне средине, која су то извела) а једном у покрет стављена руља сама је се попуњавала, увећавала и опредељивала. „Да се запрепаста човек каквих ту има физиономија, а да се чуди, од куда су, као испод земље, изавреле“ — говорио је Ристић који се десио у Министарству, писцу тим поводом. Управник вароши Глиша Ђорђевић, који је на коњу (или како је „Видело“ нарочито истицало: „на дорату“) трчао тамо амо по вароши, или није умео или није смео да развије потребну моћ, да анархији стане на крај. Он је био либерал, и затекао се на том месту из доба пре абдикације (где га је поставио Н. Христић, који га је лично ценио). Из разлога тога, што се Намесништво противило да се због 14 и 15. маја управник смени на захтев Министра унутр. дела, неки савремени хроничари, као Таса Миленковић у свом „Дневнику“ (1904) тврде да је овај догађај дело Краља Милана и управника Глише, и да је с тим упознат и први Намесник, и да овај за то није хтео пустити управника: закључак бар у погледу на Ристића неистинит, на какав ни сами Напредњаци нису долазили. Управника није хтело пустити Намесништво, за онај мах, да то не буде сатисфакција руљи, и, што је оних првих месеца нове владе с обзиром баш на овај догађај, било и Намесништву тешко да се у свему ослони на исправност једнога Министра, за кога су у Намесништву веровали да је он и омогућио са једним кметом онда ове немиле појаве, које су после годинама потрзане по „Виделу“, као одјек тада претрпелог бола.

Напредна странка, и дотле до изнемишња ослабела у народу, била је овим неочекиваним ударом од 14 и 15 маја као премлаћена. Већ 11. јуна т. г. у бр. 66. „Видела“ објављено је: 1. да Напредна Странка, као целина обуставља свој политички рад; 2. да обуставља издавање странкиног листа и 3. да неће улазити у кан-

Скупштину, бирану и сазвану по новом Уставу, Престоном Беседом, коју је читао први Намесник Јов. Ристић:

„Са осећањем необичног задовољства — говорила је Прест. Беседа — поздрављамо добродошлицом вас, народне представнике, сакупљене први пут на основу новог Устава.“

Додирујући промену на Престолу, Беседа наставља даље: „Ова мирна промена на Краљевском Престолу, извршена строго по одредбама Устава, поздрављена је била у земљи као дело патриотског пожртвовања бившег Краља, и као почетак напредније уставне и парламентарне владавине у Србији.“

„Примивши Краљевску власт у своје руке — вели, између осталог Краљевско Намесништво у својој Беседи — „Краљевско Намесништво сматрало је за своју дужност, да својим првим кораком стане на земљиште строго уставно. У то име оно је поверило владу људима о којима се, према расположењу већине народа, држало да су најпозванији да му помогну повести државне послове у духу новог Устава.“

„Тешки су и многобројни задатци, које смо у наслеђе примили.....“

Констатирујући овако промену на престолу, па дакле и свој долазак на положај и да је био „строго по одредбама Устава,“ истичући свој коректан поступак у позивању владе „према распо-

лововање скупштинара и изборе за скупштину. Тако је било све ућутало, за идућу годину дана.

Но, на Иван дан идуће 1890 год. Главни Одбор Напред. Странке донео је своју одлуку, у споразуму са члановима странке из Београда: да „обустављени рад странки настави и да се ступање у акцију изводи поступно, према приликама и према потреби“.

1. јуна 1890 отпочело је понова излазити и „Видело“, доносећи овај проглас.

*

А сад да наведемо и један други случај.

Напред поменути грозни злочин сељачке суровости у Лисовићу, на дан 1. јуна 1889. — како се у Пресуди суда окр. београдског од 13. октобра 1889. № 9949. дословно вели — одиграо се тиме: „Што су лица (опужена и именована) њих једанаест, 1. јуна о. г. на дан славе села Лисовића око 6 сах. по подне у механи (сеоској) полупали: столице, астале, врата, прозоре и посуђе... Даље (опужена су иста лица) и за то: што су одмах после тога, прошле, које је било око механе и суднице, повадили, и тако наоружани прошћем кренули се школи, где је живео Јован Јанковић учитељ, развале врата на ходнику и нападу на собу, где је се учитељ био затворио, и почну врата на истој обијати. Учитељ, видећи опасност за свој живот, скочи кроз прозор из собе, у којој се био затворио и почне бегати, но га нападачи смотре и потрче за њим и прошћем и кољем га убију...“ Може се мислити, каква је то страшна смрт, када се човек, као оно змија или бесно псега убија прошћем. Учитељ је пре погибије, скачући кроз прозор испред нападача, учинио са знатне висине опасан скок, да ускоро буде сустигнут и премлаћен. По исказима сведока, још је сиромаш мрдао када су га дотукли и на мртва бацали прошце, којима су га гонили и убили.

Убиство је било политичко, јер је — како се и у пресуди наводи — учитељ био напредњак. Дело се није могло ни извитоперити ни опоречи, јер је извршено у пуном дану, целом свету на виду и још о сеоској слави — заветини!

За карактеристику и дела и села још и ово: Писац, као министарски изасланик био је раније (1882) у селу Лисовићу, нашао школу празну, за ранијег учи-

жењу већине народа“, Намесништво је у речима: да су тешки и многобројни задатци, који су „у наслеђе примљени“, најбоље карактерисало целокупну ситуацију. Тиме смо разрешени, да наводимо и детаље Престоне Беседе, која је мудро и одмерено састављена, и у којој је одабраним речима указана дужносна пошта владоцу — који је отишао, остављајући Намесништву у наслеђе „тешке и многобројне задатке.“ Престону беседу, по новом Уставу, премапотписали су сви министри.

После даљих недељу дана, 15. октобра, Народна Скупштина одговорила је великом и дугом адресом. Годинама потискивани народ радикални, имао је потребу да се надугачко и нашироко искаже, истина са прилично самохвалисања, али у осталом коректним изразима, из којих провирује појмљиво задовољство на заузетој позицији:

„Одајући захвално признање овом првом кораку Краљевског Намесништва (— поверавања владе радикалној странци —) Народно Преставништво даје овом приликом израза уздању и жељи својој, да се из тако правилно заснованог почетка развије и утврди сталан уставни и парламентарни ред, као најбољи пут, који утврђује слогу између Престола и народа, без које не може бити успешног рада за народ и државу.“

После овога, рад скупштински узео је свој природни ток на пољу чистог законодавства, по новом Уставу.

Један од првих закона, потврђен 1. новембра, био је: *Закон*

теља, који је и сам ту школу напустио, сељаци говораху, да је био кавгаџија и убојица и „за мало за што, веле, хоће нож у трбу“. Молили су, с тога, писца да им Министар пошаље другог учитеља, али веле: „човека, који је преврео“. И добили су га по предлогу писца у лицу неког старог чича Глише дотле у Неменикућама, а по овоме је доцније дошао у Лисовиће добросрећни Јован Јанковић, овај што је подлегао овако грозној смрти. Приликом поменуте ревизије школа у окр. београдском, писац је истога учитеља затекао у школи у Рогачи, и оценио га као врло марљива. И ако са мањом спремом, он је имао све у школи, шта деца треба: лепу поуку, рад чистоћу, разне ретке живе биљке и збирке, па у сред врта и сунчани сат! Оставио је утисак човека тиха и мирна. То га на жалост, није могло снасти од страшне судбе у Лисовићу..... која по несрећи није једина у свом роду у она времена разузданих политичких страсти и обести, и у каквима се огледале тако звани „народни одисај“. Ко би, у осталом, смео позитивно тврдити, да дело у Лисовићу није производ заразе од некажњеног дела у Београду на дан 14 и 15 маја?

Суд је, а за дело убиства, од једанаест оптужених горњом пресудом осудио: тројицу на смрт; двојицу на робију од 20 и 15 година. Осталу месторицу ослободио је и то већином из недостатка доказа, јер су и они виђени са прошћима, али није утврђено и да су њима ударили по једном учитељу Јовану, као они осуђени.

Као политичко дело, ово је убиство, изгледа, политички и третирано после судске пресуде. Министар правде поднео је Намесницима предлог за помиловање оних од смртне казне. Намесници, по саслушању пресуде и начину убиства, одбију помиловање. „За Бога, господо Намесници, зар три живота за један?!“ узвикнуо је Гл. Гершић, Министар правде, како је то писцу све причао први Намесник Ристић, као и то, да је Министру одлучно одговорено: „Три, пет и више, за овакве свирепе злочине, који угрожавају животе мирних грађана и опоричу нашој земљи карактер правне државе“. И пресуда је над зликовцима извршена, да гробовима својим подсећају на тешка времена мрачних политичких заблуда.....

о пословном реду у Народној Скупштини, којим је Скупштина, у своме раду, ушла у прави колосек, према начелима и одредбама новог Устава.

Одмах сутра-дан, 2. новембра, следовао је и Закон о изравнању буџетске године са календарском.¹

Овим законима опет је следовала стара слабост радикалне странке: Закон о општинама од 25. новембра тек. год. Овај је закон предвиђен и у „Прелазним наређењима“ Устава и као прва последица његова. Чим се ушло у нову 1890 годину, настало је „раз-групписавање“ општина, т.ј. цепање дотадашњих великих т.зв. „на-предњачких“ општина. Из једне крајности отишло се у другу. Пребачено је радикалима, да су се у овоме руководили чисто партијским обзирима, како би им приврженици имали виђена и корисна места, а партија кроз њих и преко њих неоспоран утицај до у последњи кут земље. И доиста, партијски разлог био је овде потпуно задовољен, а државна је администрација била у очевидном назатку, да и не говоримо о претераној еманципацији проста, партијски застрањена света, чији погледи не иду често даље од атара његова села, налазећи се како кад у отвореном непријатељству са органима државне власти. Томе је много допринело неразумно седмогодишње, опет на други начин партијско злостављање „озго“, за време напредњака. Но радикали, дошав једном на власт, нису били људи који би је хтели с ким делити. На њихово учвршћење смерало је дакле све па и закон о општинама у првом реду. Сад, при променењим приликама, радикали су извели своју намеру, после познатог нам покушаја у априлу 1888 (Књ. II. стр. 365).

Овом закону о „Самоуправи општина“, следовао је и други, познати закон о општинским кошевима од 19. децембра 1889. Њиме је једна стара привредна установа, која је у народу ухватила дубока корена и која је у српско-турским ратовима 1876—78 играла знатну улогу, као што је била од осетне помоћи у време гладних година, модернизирана и на нову основу постављена и овим законом огарантована. Први Намесник Ристић нарочито се интересовао за ову установу и увек је истицао њену важност за наш сеоски народ, који се, сем неродних година, и иначе лако испушта и често остаје без хрене.

У томе се ушло у нову 1890 годину.

И ако је рад скупштински трајао до сад већ три месеца, он ни издалека није исцрпео свој програм, како онај по Уставу (у „Прелазним наређењима“) тако и онај, који су државни послови изискивали.

Падало је у очи, да се ћути о једном од главних питања, које се по Уставу морало свршити, а то је избор новог Савета и састав

¹ Као што се зна, још од заснивања нове државе, за прве владе Кнеза Милоша, утврђена су, у погледу купљења порезе два полгођа: „Митровско“ (од 1. новембра до 1. маја) и „Ђурђевско“ (од 1. маја до 1. новембра), свако по шест месеци. Од ових је „полгођа“ потекао и сав остали рачунско-буџетски рад у држави. Постојао је на тај начин разлаз са календарском годином у два месеца.

Судова и Гл. Контроле. То је одуговлачење имало својега дубљег узрока и ми ћемо већ доћи на исти. Овде можемо само толико поменути, да су и Намесништво и влада, за сад, брижљиво обилазили око овога питања, као око неке подводне стене, на којој се и једна и друга страна бојала — бродолома.

Место тога, а и с погледом на буџет, предузета су извесна рашчишћавања у дипломатији, последњег дана у години 1889.¹

А првога дана у години 1890 указом од 1. јануара, изведена је организација дирекције срп. држ. железница, којој је, као први директор, утврђен за старешину Димитрије Стојановић и шефови свих одељења. Само пак управљање ишло је и даље по посебним овлашћењима, пошто још није било закона о уређењу дирекције, све до марта идуће, 1891 године.

Улазећи, са новом годином, у даље послове, Влада и Скупштина, ушле су у непопуларна монополска питања. Ми знамо већ, да је у току прошле године рашчишћено са странцима и у железници и у монополу соли. Услед тога ваљало је свршити двогубе послове: с једне стране посебним уговорима извршити поравнања са одстрањеним страним друштвима, а за тим донети нарочите законе о организацији одузетих установа, ово у толико пре, што су и железница и монополи битно засећали у ровито финансијско стање.

Тако су, један за другим — сем уговора о откупу експлоатације српских држ. железница од 25. децембра прошле 1889 године — у овој 1890 години донесени закони:

Закон о споразуму о раскиду уговора о закупу монопола соли, од 10. фебруара 1890; Закон за откуп експлоатације српских државних железница од 1. марта 1890; и: Закон о грађењу сењске железнице од 16. марта 1890, која би везивала државни рудник каменог угља „Сењ“ са главном пругом код Ђуприје.

За тим долазе закони:

О монополу дувана и соли, којима су оба ова монопола — још под напредњацима уведена — сада потпуно санкционисана и законом утврђена.

Једновремено са овим законима о монополима, донесен је и Закон о замени бакарнога новца новим сребрницима, од 15. марта 1890, по ком се закону — а са ликом Краља Александра I — имало исковати:

4 милиона комада по 1 динар, и 1 милион комада по 2 динара, или свега: 6,000.000 сребрних динара, Мотивација за овај закон стајала је у чл. 1 и гласила је: „Из разлога, што данас у саобраћају имаде више но што је потребно ситног новца у никлу и бакру; има се сав ситан новац, у бакру искован, из обрта повући

¹ 31. децембра тек. год. Јов. Мариновић и Милан Богичевић, посланици на расположењу, стављени су дефинитивно у пензију; посланик у Букурешту Љуб. Каљевић, на расположење; и, најпосле, дугогодишњи секретар Краља Милана Дим. Јоксич такође у пензију. Они су као што већ знамо припадали сви, негда Конзервативној а сада Напредној странци.

и заменити сребрним новцем“, — овога пута то је извршено¹ и гломазног, прљавог бакарног новца нестало је једном за свагда у Србији.

Као чисто финансијски закони следеју:

Закон о уништењу папира од вредности и *Закон о управи државних дугова* којом се замењује дотадашња „Управа срп. народног зајма.“

У низ економско-финансијских мера спада такође и *Закон о привременом трговинском уговору између Краљевине Србије и уједињене Велике Британије и Ирландије*; за тим други са Румунијом.

Но пре, него би прешли на избор чланова Држ. Савета, као критичку тачку, да исцрпимо целокупни законодавни рад ове „ванредне“ Скупштине.

На догледу „саветничког питања“, донесен је претходно *Закон о положају и плати чланова и канцеларијског особља Држ. Савета*².

Враћајући се „прелазним наређењима“ Устава, донесени су и *Закон о административној подели Србије; о уређењу округа и срезова; о изборима народних посланика и Закон о испитним судијама у сваком срезу*. Радикали, који су много патили од полицијских власти, надали су се много од овог закона. Са тога је потреба његова пр. год. и у сам Устав унесена.

За развиће прибрежног речног саобраћаја по Сави и Дунаву, знаменит је

Закон о повластицама Српском Бродарском Друштву, које ће се основати на акције. Оно је ускоро доиста и прорадило и постепено се увећавало умножењем бродова и шлепова, тако да је постало осетан конкуренат страним (аустријском и маџарском) дотле јединим пловидбеним друштвима. Овоме је закону претходио и *Закон о повластици руском паробродском друштву* (кнеза Гагарина), на 15 година, да оно може у Кладову и Београду подићи резервоаре за смештај и претакање петролеума који је онда доношен из Баку.

Промена, чисто формалне природе, и за задовољење чисто „народних“ захтева јесу: *Измене и допуне у закону о војсци* којима се поред „Редовне војске“ заснива понова и „Народна војска“, тако да је досадашњи I-ви позив (стални кадар и резерва) добио назив „Редовне војске“; досадашњи II-ги и III-ћи позив, добили су назив „I-ви и II-ги позив Народне војске“. Сходно томе васпостављене су и „народне старешине“, а измењене и допуњене и остале уредбе.

¹ Пред српско-бугарски рат већ је био повучен из саобраћаја сав бакарни новац (са ликом кнеза Михаила) и сав бронзано-бакарни (са ликом кнеза Милана). То су биле тако зване „Крајцаре“, које су због срп.-бугар. рата понова пуштене у саобраћај, све до ове године. (Књ. II. стр. 279).

² Овим је законом традиционална саветничка плата од „две хиљаде талира“ (око 10.000 динара), сведена на 8.500, за оне који као „нови“ буду изабрани. У овом је смањењу играла улогу опозиција, која је прва ударила на владин предлог о платама од 10.000 динара. Радикали, који су некада захтевали да се и цео Савет укине, сад — кад је у изгледу да га они заузму — нису ипак имали куд, но да прихвате овај предлог, како се не би њиме искључно опозиција „популарисала.“

Цела ова ствар и ако је изгледала да се, не дирајући у целину затченога закона о војсци из 1882 год. тицала само измене имена, имала је ипак једну дубљу тенденцију¹.

Истог дана, 17. априла, потврђено је и *Законодавно решење о „привременом прирезу за ванредне војне пошребе“* у 6%, све док се не исплати сума од 10,000.000 дин., која се само сме утрошити на „ванредне потребе српске војске“.

Поред учињених повластица Српском Бродарском Друштву, осећало се одавно да за домаћу привреду ваља што више учинити, мимо оно, што држ. буџет може да даде.

Тако је постао *Закон о државној класној лутрији за привредне циљеве* од 21. априла 1890., закон много критикован у погледу домаћег морала у вези са „званичним коцкањем“. Но овде је „цел“ оправдавала средство“, пошто је цела ствар била „ради потпомагања народне привреде“; а пошто је овим законом (чл. 9) забрањено дотле разгранато играње и продавање страних лутријских лозова, нашло се, да установом лутрије „под управом државе“ већ постојеће зло није постало горим.

Најзад повратак „старе јерархије“ на управу српске цркве и сећање на оно што је било у српској цркви за прошле деценије (1881 и 1883), као и тежња да се архијерејска власт боље осигура, изазвала је потребу доношења са свим новог *Закона о црквеним властима источно православној вери у Краљевини Србији*, којим је завршена законодавна радња ове Народне Скупштине, радња по броју донесених закона доиста плодна, а и по времену прилично дуга; јер је ова „ванредна“ скупштина, ушав у април месец, била у седмом месецу својега „ванредног“ трајања.

VI.

Образовање Државног Савета и критични дани с тога. — А сад да се, пре но што би говорили о закључењу ове ванредне Скупштине, вратимо на једно од најкрупнијих питања које се имало расправити сарађом представника Круне и Народне Скупштине.

То је избор 16 чланова за нови *Државни Савет*, какав је створен новим Уставом, и битно различан од досадашњег и по начину утврђења нових саветника и по пословном делокругу.

¹ Радикална Странака, чији су се сви досадашњи покушаји, као онај из 1883 године разбијали о чврстану војску, на коју се и Краљ Милан увек ослањао, кад год је долазио у сукоб са народом, хтела је да има у неку руку и своју војску. Овом изменом закона то се и успело. Али је доцније настало расправљање и о томе: да ли да се „Народној војсци“ врати и оружје, како га је имала до 1883. То је питање расправљано иза кулиса, али је не мање било мучно и за владу, коју су гурали њени партизани и за Намесништво, које је такође имало својих резерви. Најпосле је се нашао излаз у томе: да би било доиста незгодно за нове пушке, осетљивог механизма, ако би се растуриле по сељачким кућама, где би нечишћене и напуштене толико биле оштећене да би им, с временом, вредност постала сумњива. Но, војсци су иначе давале пушке на руке, кад год би се она скупљала на већа зборишта и јесења вежбања или маневре.

По чл. 141 новог Устава, 8 чланова именује Краљ, а 8 бира Народна Скупштина. Свака страна предлаже другој листу од 16 чланова, и Краљ са скупштинске листе бира 8 чланова, као обратнo и Скупштина са Краљеве листе бира 8 чланова, који онда улазе у Савет. Влада се у Уставу не спомиње, али је она не мање значајан чинилац при овом избору и као израз већине скупштинске, и као сапотписник свакога акта и указа краљевог, па и листе саветничке, коју „Краљ предлаже Скупштини“. И ми ћемо одмах видети колика је њена улога између Намесника и Скупштине.

Но колико је и по новом Уставу значајан Државни Савет по некретности својих чланова, који се бирају на цео живот (чл. 142), као и по делокругу свога рада (чл. 145), толико је од недогледног значаја и лични или тачније речено партијски састав његов, пошто Државни Савет (по тачки 1. одељка VI чл. 203 Устава) бира председника и чланове Касационог Суда. Партијски Савет, партијска и Касација. Но и то није све: Овако састављени Савет и Касација бирају (по чл. 155. Устава, и т. 3. одељка VI. „прелазних наређења“) Председника и чланове новог, Апелационог Суда; а доцније попуњују упражњена места и Касационог и Апелационог Суда. Партијско порекло Држ. Савета, пренаша се дакле и на оба највиша суда, а из ових и на све председнике првостепених судова и тако даље. Додајмо томе и сталност свију ових овако изабраних судова, и онда је за свакога јасан замашај избора 16 чланова Државног Савета и његов лични састав.

Радикали су били потпуно свесни овога значаја, као и Крањевски Намесници; и свака је страна тежила да избор и састав Држ. Савета буде по смислу значења, како га је која страна замисљала; а тај је смисао код обе стране био потпуно супротан до непомирљивости.

Док су Краљевски Намесници полагали на партијску равнотежу у Држ. Савету, смерајући да у њему нађу места достојне личности из све три странке колико је могуће подједнако, или бар да обе друге странке (либерална и напредна) имају пола чланова у Савету према другој, радикалној половини. Оваква подела утицаја принудила би чланове Савета на компромис и при избору и саставу Касационог Суда, где би се такође одржала равнотежа, која би се прострла и на даљи избор Апелације и т. д. Ово у толико више, што Радикална Странка, при свој својој бројној надмоћности, не располаже ни квалитативно, као млада, са онаквим кандидатима за судску струку, као остале две.

То су били резлози Намесништва. Са истих обзира, који је проистигао из значаја Држ. Савета, Радикална Странка, оличена у Нар. Скупштини, која и бира чланове Савета, била је са свим супротног мишљења: Она је хтела своју већину у Држ. Савету, од 16 чланова бар 10 радикала. Влада, у колико је и могла бити приступачна чисто државним разлозима Намесништва, заклањала се за јоге тајегне, за неодговорну Народну Скупштину. Сем тога већина чланова владе имала је разлога да, ма и пасивно, помогне

схватању Скупштине, пошто победа њена значи и корист њихову; већина чланова владе, пошто Рад. Странка располаже са мало вишега кадра, ушла би у Држ. Савет; а после као чланови Савета, са положајем осигураним на све евентуалности, могли би, наизменце, бити и чланови владе (чл. 142 Устава) и посланици у Скупштини.

Са овако израженим супротним назорима, а у једном питању које се морало решити, стајале су обе стране једна према другој у почетку године 1890. Три месеца радила је Скупштина и у претходној години, и што за тако дуго време није дошло до избора Саветника, јасан је доказ да су обе стране у неку руку избегавале да то опасно питање ставе на дневни ред. Али је и избегавању морао доћи крај, и у фебруару 1890. у петом месецу скупштинскога рада, питање о избору Саветника постало је акутно, јер је то била једна од тачака „прелазног наређења“ новог Устава, која се морала извршити.

22. фебруара т. г. био је свечани дан прогласа Краљевства са уобичајеним церемонијама у двору, где је био „пријем“, којом је приликом и млади Краљ уз Намеснике учествовао. То је био и годишњи дан од абдикације Краља Милана и доласка на престо младога Краља и годишњи дан Краљевског Намесништва.

Тога дана, по извршеном пријему, писац овог дела, који је од прошле јесени био по молби својој премештен из Пирота у Београд¹; отиде кући првог Намесника и дочека га. Дошав из двора, први Намесник одмах прими писца (у старој кући) у свом кабинету. Спустивши се на столицу поред својега писаћег стола, још онако са свима декорацијама, скоро без икаква увода, изразиће се следећим речима: „Морамо да кидамо с Радикалима. Они хоће да имају Савет, а то не може бити партијско тело. Положај је озбиљан. Пробаћемо још, па ако се не успе с њима, криза је ту; јер ми не смемо упустити тако ту ствар“. Овако изражавање првог Намесника указивало је на озбиљност ситуације. Озбиљност ова била је двогуба: са снаге радикалне, и са слабости либералне. Јер би, природно, либерална опозиција била та, која би имала да прихвати ситуацију, ако се Намесништво дефинитивно разиђе са Радикалима. А опасност за то није била далеко; јер у очи свет-

¹ За време либерално радикалне владе (1887) писац је премештен из Ниша у Пирот, као директор там. гимназије и остао на том положају две године. За време школског одмора 1889. дође у Београд и, између осталог, походи тада тешко оболелог првог Намесника Јов. Ристића и објасни му, да би радо уступио своје директорство и дошао у Београд као професор, са породичних потреба својих. Уступајући положај директора а с њиме и законски додатак, мислио је писац да може та смена да се изврши „по потреби службе“. То је изложио и првом Намеснику, нашта је овај одговорио: „Ти си мој пријатељ и ја не могу да потпишем указ, којим се ти, без твоје молбе, од директора постављаш за професора, јер би то изгледало као деградација. С тога поднеси молбу. То ће те, истина скупље стати у погледу сеобе, али ја другачије не могу; а кад буде стигла твоја молба, о њој ће се водити озбиљна рачуна“. Писац је тако и поступио и те јесени премештен је за професора у своју стару „теразијску“ Гимназију код Вазнес. Цркве.

ковине, 21. фебр. председник Министарства доставио је писмено првом Намеснику, које почиње са „драги стриче“, којим чини ово саопштење: „Главни Одбор остао је при одлуци, да влада не би могла поднети Скупштини листу краљевих кандидата у којој не би било бар два радикала“ (А већ листа Народне Скупштине садржавала би само радикална имена). Ову поруку Намесништво је сматрало као коначну, јер је „синовац“ у свом писму додао и то: „да учините оне измене у вашој листи, које смо вам јутрос предложили, те, да се избегне неминовна криза“. Отуда дакле и она брига, и у оном моменту извесна решеност првог Намесника сутра дан (22. фебр.) изражена писцу.

Настала су саветовања, сондирања у оба правца: са Радикалима, да попусте; са Либералима да приме владу. Али Радикали не попусте. На једном виђењу са неколико либерала посланика, изложено им је стање ствари и постављено им питање: би ли се Либерали примили да образују владу? Одговор није био одлучан, а бојазан Либерала да би тешко на новим изборима успели, с малим изузетком, дељена је од већине присутних. Први Намесник који је исто тако добро знао снагу Либералне као и Радикалне Странке, није такође био у недоумици, у толико више, што се у Либерала није видела одлучна решеност. Саветовање ово имало је ту добру, и ако негативну страну, да Намесништво није могло себи пребацивати, нити му се са које друге стране могло пребацивати, да није исцрпело све путове и начине пре решења питања, чију је важност оно тако озбиљно ценило.

Остало је сад да се, колико је могуће са мање штете, изведе ствар са Радикалима. Ови опет, свесни своје превласти, нису били вољни да у суштини много попуштају. И Намесништво је 23. фебр. доставило влади листу краљевих кандидата, да буде поднесена Нар. Скупштини, која је ускоро извршила и избор Саветника. Коначни исход саветничког питања дао се већ предвидети: Радикали су имали у Савету своју већину. После свршене процедуре са листама са дуплим бројем кандидата, као резултат избора, ушло је у Државни Савет: 10 радикала, 5 либерала и 1 напредњак. А од ових десет радикала било је шест чланова владе!

16. марта потписан је указ, којим се утврђује овако изабрани Државни Савет¹.

¹ Нови Савет састављали су, по реду у указу од 16. марта: Сава Грујић, Ал. Васиљевић, др. Ник. Крстић, Ст. Бошковић, Коста Јовановић, др. Л. Докић, Владимир Јовановић, Пера Велимировић, др. Мих. В. Вујић, Свет. Милосављевић, Стев. Р. Поповић, Гл. Гершић, Дим. Голубовић, Ј. Ђаја, Андра Николић и Илија Душмановић, од којих су они старији већ били у дотад. Савету, шесторица су били чланови владе, а последња тројица професори Гимназија, а у указу им је стајало „народни посланици“. Међу изабраним кандидатима, од либерала, био је и Јов. Ђ. Вакумовић, сада вођ опозиције у Скупштини, но он се одмах отказао избора, пошто је хтео да не падне народу на терет! Овај отказ непријатно је дарнуо Намесништво, јер је Авак. преко пријатеља дао познати (а и трећи Намесник био му је и рођак) да би желео ући у Савет што је као добар говорник, члан касације и министар негда и с правом могао желети. Намесништво га узме на своју листу, но

Како је три четвртине чланова владе ушло у састав Савета, то је Влада Саве Грујића, у своме дотадашњем саставу истога дана, 16. марта, поднела оставку. Настала је у исти мах реконструкција кабинета, опет под председништвом Саве Грујића, који је са др. М. Вујићем, од изабраних чланова владе у Савет, понова остао у кабинету. Четири дотадања министра изађу из владе и уђу дефинитивно у Савет. Влада у коју су овога пута ушла два нова члана: Мих. Кр. Ђорђевић за министра правде, Мил. Јосифовић за министра грађевина, имала је три заступништва, а свега пет чланова! Тактика је била јасна: ваљали су да остану у Савету бар 8 радикала према 6 нерадикала. Тек 1. маја т. г. после распуштања Скупштине, још два члана Савета уђу у владу: Ј. Ђаја за министра унутрашњих дела и Андра Николић за мин. прос. и црквених послова. Са оно сразмерно мало фигура Радикали су тако играли игру, помичући их час у Скупштину, час у владу, час у Савет, свуда свршавајући само своје чисто партијске послове и то са успехом. Краљ Милан, који је својом несрећном прошлом политиком створио све ово, „дао Устав“ измакао се и са стране гледао ову чудну игру, која се иначе званично називала „увођењем Устава у живот“.

Пошто се Савет сам не конституише, 25. марта наменован је за председника др. Лаза Докић, а за подпредседника Алимпије Васиљевић, а на три године (чл. 144. Устава).

Већ 1. априла образована је нова Касација и Гл. Контрола¹. У Касацији је било седам Радикала, с муком састављених, пошто није било њихових старијих правника, већ су узимати и неки адвокати без клијената. Са напредњацима, од којих је и председник био, они су, према четири либерала чинили ипак већину. У Гл. Контроли су Радикали имали све своје, сем једног Напредњака, а без и једног Либерала. Намесништво је једва успело да у Апелацији, која је образована 17. априла, буде председник Либерал (А.

влада умоли да га она узме на своју, света ради, да се не тумачи по владу ружно, да јој Круна шефа опозиције подноси. Својом изјавом Авак. је све ово дезавуисао, и у првом реду само Намесништво, које је, као што рекосмо, непријатно изнемањено било његовим отказом.

¹ Сви дотадашњи чланови Савета, Судова и осталих измењених надлештава, у колико нису ушли у састав, нових, пензионисани су, пошто су прво стављени на расположење. Председник Држ. Савета, Ђорђе Ценић, стари заслужни државник, при нешто ранијем стављању у пензију, добио је од Краљ. Намесништва (1. марта) нарочито писмо: „Не можемо пропустити ову прилику, Господине, а да вам не изјавимо нашу дубоку захвалност на вашој поштеној, ревносној и мудрој четрдесетогодишњој служби престолу и Отаџбини. Желећи вам најтоплије да за дуго година уживате у миру заслужне плодове ваших трудова, уверавамо вас, Господине, о нашој најживљој симпатији и о нашем особитом поштовању“ (Срп. Нов. бр. 48). Од тада је Ценић живео у потпуној повучености не само од послова и политике но и од света у опште, да се дешавало неколико пута да су новине говориле о њему као о покојнику. Био је частан и одличан представник старијег кола српских државника и учен правни писац. О њему је говорено у књ. I. као негд. Председнику министарства и Министру. Ценић је у знатној старости умро 1903. године и с частима сарањен у Београду.

Бабовић), али за то су, од осталих девет чланова Радикали имали шест. Падало је у очи, да су Радикали у судовима махом Напредњаке претпостављали Либералима. При свој бурној, често и крвавој њиховој међусобној прошлости, стара љубав њихова ипак није никако толико захрђала, бар горе у врховима. То сведоче ови наведени случајеви. Народна Скупштина и после састава Државног Савета, остала је још пун месец дана у Београду. Налазило се још „посла“ за њу; а у ствари посланици нису хтели ићи кући, док се све ово: Савет, Касација, Апелација и Контрола не виде да су исправно под кров смештени. Датум указа, којим је Апелација утврђена јесте — 17. априла — дан у очи распуштања Скупштине!

Ова у сваком погледу знаменита „Ванредна Скупштина“ закључена је и распуштена 18. априла 1890. пошто је, почев од 1. октобра пр. год. провела у Београду, без мало седам месеци. Ово је трајање јако одскакало од трајања ранијих Скупштина, када су се и министри и посланици искрено трудили, да највише за половину овог времена сврше послове Народне Скупштине, да би се вратили својим редовним пословима и да не би — како се негда говорило — били сувише на терету „народне касе“. Но, од тада је дуготрајност Скупштина постала правило, као што и међу посланицима није било мало њих који су од „посланиковања“ начинили редовну, лукративну професију за се. И, као што ћемо видети, ово, што даље, то све више.

Намесништво ју је закључило „Посланицом“ преко председника Министарства, а не лично, Беседом, како ју је отворило. Очеvidно Намесништво је стајало под утиском отмице коју је извршила Радикална Странка, не без штете по ауторитет Круне, коју су Намесници оличавали у пословима државним. Они су у једном питању од еминентне важности, и у коме су толико јасно нагласили своје гледиште, морали попустити и тиме изгубити низ позиција, тако важних по правилан живот државни; јер и ако у држави партије имају реч, ипак држава не може бити партијски уређена. Али су, по сили околности, Намесници морали видети осуђеност та своја боља уверења. Природно је било да они нису могли примити, преко свега, још и то понижење да у Скупштину иду и лично захвале. То они нису хтели учинити; а и сувише су били мудри, да је њихова „Посланица“ носила карактер одмерности, и конвенционалне исправности, какву диктују одношаји Круне и Народног Представништва.

„Народно Представништво сазвано у овај ванредни сазив, — говорила је „Посланица“ Краљевских Намесника — имало је тежак, али у исто време и врло чистан задатак. Уставне одредбе ставили су њему у задатак решење закона, потребних да се начела новог устава уведу у живот. Својим неуморним и патриотским радом у току овога дугог сазива, којим се Народно Представништво одавало својој дужности, оно је дало доказа да је било вољно засновати у духу нашег новог устава традиције истинског уставног живота“.

Посланица помиње даље Буџет „који је за читаве три године указом продужаван из једне године у другу“ и задатак Скупштине да га постави „на солидније основе, које ће дати могућности да се поврати изгубљена равнотежа у државним финансијама“. За тим се указује на смањени дефицит, нове изворе и кредите, потребне „да се откупе повраћени монополи и рашчисти замршено стање наших финансија“. Прирезом на ванредне потребе војске Нар. Представништво „дало је светао доказ својега патриотизма и своје увиђавности“.

Завршујући „Посланица“ између осталог вели, свакојако по жељи владе, која ју је премапотписала: „Правилно схватање својега задатка Народно Представништво је показало и тиме, што је, поклањајући поверење кабинету, који смо ми саставили, водећи рачуна о расположењу у земљи, дало влади могућности да успешно врши своју улогу посредовањем између Круне и Нар. Представништва, без које се парламентарност не може ни замислити“.

Ситуација је, по одласку Скупштине била чиста. Радикална Странка, дотле моћна само „доле“ у народу, сад је, темељно учврстила свој положај и „горе“ у врховима државе. Све, што се могло у држави поради калити поради калено је, и на врх те пирамиде са радикалним основом и боковима, стајало је и балансирано нерадикално Намесништво. Положај му доиста није био лак.

Опозиција Либерална, једина политичка резерва, при свој ажилности њених преставника и у Скупштини и ван ње, у штампи и у народу, показала се у напред поменутом конкретном случају као слаба и нејака да, понуђена, уђе у власт и поврати равнотежу превлашћу радикалном тако поремећену.

Намесништво од ове Скупштине није дакле остало ништа више, но да се и само пусти матицом, која је тако силно дерала политичком реком у Србији.

И оно је то учинило. Није била то само слабост, која је Намесништво на то коначно определила. То је био у исто време и израз разумнога оцењивања стварних одношаја и прилика у земљи. То су, у осталом, биле двогубе консеквенције и Радикалне несаломљиве већине и Намесничке воље да пре годину дана Радикалима повере управу земље. Што је у дане последњих криза и прелома у погледу искуства приновљено, било је само потпуна увиђавност Намесништва: да Радикали, кад је питање о њиховој партијској користи, не знају ни за какве друге обзире, ни трансакције, већ једино за ту своју корист.

У осталом, томе су се поступању могли научити и од својих напредњачких претходника на управи земље, до абдикације. Радикали су, за своје прохтеве, могли бар истаћи свој „број“. И „број“ је заменио држ. разлоге.

VII

Екскраљ и његова посла. — Но то није била једина ватра на којој је горело Краљевско Намесништво. Била је још једна друга. А то је био Екскраљ Милан.

Пол. Ист. Србије III

Једва што је прошла година дана од његове абдикације, овај променљиви и немирни човек већ је осећао да му је дуго време. Било то, било да му додељена средства у апанажи од 360.000 дин. на годину, нису достигала у големом и пространом свету, где је он живео још пространије руке, тек се опет јавио његов стари немир и непостојанство, које је на разне начине избијало, од како се вратио са хаџилука и привидно дефинитивно прошле године отишао у иностранство (поглавито Париз) да живи.

Такво његово држање коментарисано је у европској штампи у којој је бив. краљ имао, може се рећи, сталну рубрику. Ти коментари у евр. штампи дотицали су се и Србије, и с тога се већ појавила потреба да се са званичне стране од времена на време оповргавају разне вести и тврђења.

Тако је нужно било да се 16 фебруара ове 1890 године послужбено, а кроз „Српске Новине“ (бр. 38) изјави и то „поново“: „да Њ. В. Краљ Милан ни пре ни сада никуда није ишао из „Париза“ да дакле „није био у Монте Карлу“ (чувеној међународној коцкарници близу Нице у Француској). „Исто тако, вели се даље у истој изјави: стоји ствар и са неким Миљевским, коме је Њ. В. Краљ Милан, као што су јавили неки листови, поверио извесну мисију у Београду. Њ. В. нити је видео, нити у опште познаје тога Миљевског, те по томе није му могао ни поверити никакве мисије“.

После месец дана, 18 марта т. г. ваљало се опет ограђивати од тога: да је као Краљ Милан тражио да се не узме у Савет ниједан Напредњак, а да је опет са своје стране предложио двојицу, међу којима је др. Владан Ђорђевић и т. д. У „Срп. Нов.“ бр. 62, од тога дана, стоји даље дословце и ово: „Ми смо овлашћени да изјавимо најодсудније, да Њ. В. Краљ Милан, не стојећи ни с ким у додиру односно државних послова, није могао ни посредно ни непосредно утицати на кандидациону листу држ. саветника“. — А после даљих пет дана, 23. марта, могла се у „Срп. Новинама“ бр. 67, читати исправка Министра војног, којом се демантују неки разговори бив. Краља о војсци у Србији, вођени са двојицом срп. официра, који су у путу за Хавр, свратили у Париз и били код бив. Краља на доручку.

Но није остало само на овоме.

На петнаест дана по распушту Скупштине, ево ти, 4. маја тек. год. бившег Краља у Београд, где је стизао тога дана у 9¹/₂ сати пре подне „у повољном здрављу“, како је лаконски прибележен овај долазак у „Срп. Новинама“. После даљих петнаест дана, већ га видимо да с Краљем Александром иде 20. маја у Шабац, где је, приликом прославе стогодишњице Јеврема Обреновића, била занатлијска и привредна изложба.

25. маја тек. год. званичне „Српске Новине“ бр. 114 морају да побијају вест једног бечког листа, да је Краљ Милан дошао у Србију „због некаквих послова финансијске природе“, већ да је дошао да посети свога сина Њ. В. Краља Александра „а никако у

другој којој намери, било политичке, било финансијске природе.“

Жалостан низ демантија: док је ваљало бранити краљева оца да није био у коцкарници у Монте-Карлу, ваљало је влади српској опет бранити се од тога истог „Краља Оца“ и његовога утицаја на држ. послове; а за тим је нужно било изјављивати, да га није у Србију довело његово продрто финансијско стање, већ жеља да види сина. Све се које какве некраљевске силуете непрестано и нераздвојно врзу око бившег владоца Србије! Ово је све у толико жалосније, и у једно и озбиљније, што целокупни начин понашања екскраља Милана омогућава оваква тврђења, па била она, у најбољем случају и измишљена. Сума свију оваквих изношења не одаје ништа добро, ништа утешно. Међутим се с Краљем Миланом морало рачунати. Он је био ту, и тим је казано све!

Беде и невоље, које су се имале са Краљем Миланом на престолу, ево се у другом облику понова јављају и са екскраљем на подножју престола, на коме је сад његов син. И ако се иначе све изменило, он је остао онај исти, какав је био.

Само је брига за углед династије у опште, и њенога најстаријега по годинама члана, диктовала Намесништву и влади сва ова оповргавања, која су упућивана не кроз лист владин већ кроз сам државни службени орган „Српске Новине“. Но екскраљ не би био онај који је, кад не би, дошав у Србију, дотерао и Намесништво и владу да најпосле морају демантовати сва своја дојакошња демантија.

То је учињено у особеном Communiqué-у од 23. јуна тек. год. у бр. 139 „Српских Новина“, у коме се вели:

„Садашње бављење Њ. В. Краља Оца у Београду изазива у земљи и на страни разна тумачења и сваковрсне гласове. Овоме, по свој прилици, дали су сада нарочитог повода неки говори и разговори Краља Оца на јавним местима и с новинарским дописницима“.

Истичући за тим да је „Краљ Отац“ дошао у Србију једино ради испита које „у ово доба полаже Њ. В. и који ће трајати до 8. јула“, високоофициозно саопштење нема куда, но да констатује и ово:

„Изјаве пак Краља Оца у поменутих говорима, само су личнога мишљења изрази, који нису нови, те према томе ни по намени, ни по садржини, ни по приликама немају утицај на државне односе, ни на правилно утврђење и развијање уставности и парламентарности у Србији.“

Краљ Милан постао је, дакле, агресиван; прешао је у отворен напад на стање, створено његовом абдикацијом. Влада то отворено констатује, само све то обележава као „личног мишљења изразе“, који уз то „нису нови“ па по свему томе безопасни.

Али су ипак били симптоматични, као што су били у суштини својој управљени колико против радикалне Владе толико и против Намесништва, од кога се и оно — као што ћемо ускоро видети — кроз уста првог Намесника одсудно бранило и оградило.

Двадесет година седео је Краљ Милан на престолу Србије, а по одбитку година малолетства, владао је (од 1872) као Кнез и Краљ неких шеснаест издашних година. Ми ту владавину већ знамо; и она, по себи, у колико је била израз и личне политике његове, није могла много обавезати многе људе да за њом зајале. Али их је се ипак нашло, који су и за њоме зажалили; а антагонизам, који је се развио између таквих људи с једне и Радикалне Странке с друге стране, ту је жалост махом растурених елемената из Напредне Странке учинило активном. Краљ Милан, у положају у коме је био, није могао више створити неку своју партију; али се, као што рекосмо, налазило појединаца, који су долазак његов употребљавали за своје неке манифестације и ако ништа практичнога из тога није могло бити.¹ Како је после Краљ Милан јавно заузео лично непријатељско држање и према М. Гарашанину, то је и целина Напредне Странке, у колико се о њој могло у то време говорити, охладнела према овоме екскраљу, на чије се постојањство и онако није могло рачунати. Тако је Краљ Милан, мало по мало, остајао све усамљенији, док је пред њиме стајало Намесништво, које, са Ристићем на челу, није било такође справа којом ће бив. Краљ по вољи окретати; а поред Намесништва и Радикална Странка, која је почела озбиљно зазирати од бившега владоца и његова јавног и закулисног понашања.

Ми ћемо већ, мало ниже, видети како је први Намесник срео бив. Краља, кад је овај, у налету који га је био понео, од једном изашао на среду са правим својим намерама и осећајима, упутивши

¹ Мислимо овде на банкет који су проф. В. Школе приредили бив. Краљу Милану 14. јуна 1890 код „Хајдук Вељка“. Том приликом ректор Светомир Николајевић напио је речиту здравицу бив. владоцу, која је, у свом позитивном делу величала успехе владавине бив. Краља, а у свом негативном делу истичала неред и расуло, које је настало по абдикацији, чега свега не би било, да је на престолу „један Обреновић“. Класично надахнути беседник налазио је да би перо Тукидитово недовољно било да опише зла, која су се зацарила у Србији. Гост — Краљ Милан — одговори на то дугом здравицом, чије су алузije не мање биле јасне и отворено управљене противу оних „који мисле да се достојанство државно и родољубље састоје у јаловим и детињским демонстрацијама, а снага државна у слободи без реда“, изјављујући, пре тога, да: „пристаје да буде одговоран за сву своју владавину, али да даље неће да је ни за шта одговоран, ни за спољну ни за унутрашњу политику земаљску“. Влада, против које је управљен врх обе ове здравце, одговори одмах сутра дан, 15. јуна, пензионисањем ректора Св. Николајевића, од кога одмах прими дужност Панта Срећковића. (На банкету није хтео узети учешће професор права Гргур Миловановић).

„Мале Новине“, којима је и власник и глав. уредник Пера Тодоровић, и које су најбоље (бр. 164) донеле ток овог банкета, замерају и ректору на онаком говору, али и влади на онаком поступку, У даљем чланку „Нови грех“, налазе „М. Н.“ „да је безумље очекивати од Милана некакво спасење овој земљи“ и „да данас не можемо без бола чути, да нам на уста тог истог Светомира изађу наздравце, које спас целе земље гледају у једном једином владару, и то у једном палом владару, у једном рђавом владару, у једном Милану“. Аутор „Огледала“, које је излазило на петнаест година доцније (1903—4), са препуно похвала овом „рђавом владару“, још га је грђе истакао у даљем чланку „М. Н.“ под насловом: „Шта хоће стари господар“, у ком су изобличене све опаке намере његове које је имао ове 1890 године.

првome Намеснику у његовој кући овај значајан захтев: „Дајте ми власт, било у једној било у другој форми!“

За сад ћемо остати само на знацима, који су стално пратили бављење бив. Краља, од његова доласка у Београд у мају тек. год. па даље.

Кад је агитационо понашање бив. Краља и његова „речитост“ постала и у Београду и у војничком стану на Бањици незгодна (тако, да је мин. унутр. дела, ради веће приправности у то време спавао у министарству, имајући, за сваки случај, при руци бар жандармерију) нађе се начина да се он пребаци на други мање опасан терен.

По положеним годишњим испитима младога Краља, буде приређено једно путовање у Ниш „на неко време“. Краљ, његов отац, намесници Ристић и Протић, са великом пратњом оду у Ниш 11. јула тек. год. Ристић је се ускоро вратио у Београд, а Краљ, његов отац и Протић продужили су бављење у „другој престоници“, пуна два месеца. Чињени су излети на све стране у околини Ниша, од којих је знатан излазак на блиску врлетну Суву Планину (24. јула). То је уједно било и краљев ђачки одмор.

10. септембра вратио се двор у Београд. Недељу дана после тога извршена је једна промена у личности, која је бдила непосредно над васпитањем младога Краља. Дотадашњи, још пре абдикације наменовани гувернер Краљев, др. Лазар Докић, лекар и професор Зоологије на Вел. Школи, сада члан и председник Држ. Савета, по поднесеној оставци, смењен је са положаја гувернера, на које је место дошао генерал-штабни пуковник Јов. Мишковић. У писму своме од 17. септембра, упућеном Намесништву бив. Краљ мотивише ову промену: да „позван нарочито земаљским Уставом да водим бригу о васпитању¹ мога узвишеног сина, и имајући у виду потребу васпитну, да поред Краља, као гувернер буде војник, ја сам изабрао за ту дужност генерал-штабног пуковника Јов. Мишковића.“ Сутра дан је Мишковић већ разрешен од сталне дужности начелника главног генерал-штаба и инспектора пешадије и заузео нови положај.

Таман је учињена ова примена од једног уставног права краљева оца, настало је опет демантовање од стране владе разних гласова, који су час у земљи, час на страни избијали, а показивали, да се „Краљ Отац“ није задовољавао само менторским пра-

¹ Чл. 72 Устава од 1888 опредељује: „О васпитању малолетнога Краља стараће се намесници, ако је малолетни Краљ наследио преминулога Краља; ако ли је пак он дошао на престо по одступању краљевом, о његовом ће се васпитању старати Краљ, који му је предао власт“. Наравно, нико није могао ни слутити, шта је Краљ Милан намеравао, кад је овај Устав у ужем и ширем Уставотворном одбору грађен. Тек, овим чланом, Краљ Милан је себи оставио отворена врата да се „стара о васпитању краљевом“, а посредно, да тиме осигура себи блискост и целокупном држ. апарату, који је постао о абдикацији и после ове. Сем тога, он је био у надмоћном и уставом огарантованом положају према бив. Краљници Наталији, мајци краљевој. Последица тога, наравно, неће изостати. —

вима, које му је давао чл. 72 Устава, већ да му се додијало у сваком другом погледу стајати — празних шака.

22. септембра, а из Канцеларије Председника Мин. Савета, могло се читати у бр. 209 „Српских Новина“ ово: „Један овдашњи лист донео је оглас, да је Њ. В. Краљ Отац захтевао од владе да се држи нека министарска седница под председништвом његовим, и даље исти лист јавио је: да је Њ. В. Краљ Отац тражио команду над војском. Оба су ова гласа по све неистинита и тенденциозно измишљена“.

Па ипак ми ћемо видети, да се екс краљ доиста носио оваквим мислима, да поврати мало власти „било у једној или у другој форми“.

За Председником министарства дошао је опет он, но у својству заступника министра војног. Он је 6. октобра, под „нумером“ својега опште војнога одељења Ф.Абр. 7.366, опет у „Српским Новинама“ бр. 222, морао послати овај карактеристичан деманти: „Мале Новине у бр. 273 од 6. т. м. донеле су овакву белешку: Је ли истина? Један париски лист доноси депешу из Београда, у којој вели: „Извешћа (рапорти) упућени Министру војном потврђују, да је Краљ Милан покушао да посеје бунтовнички дух у гарнизонима, у којима се бавио. Генерал С. Грујић, војни министар одлучио се да прегледа те гарнизоне и да поврати дисциплину“. Садржина ове депеше — вели деманти Мин. војног — са свим је неистинита. Ни једно извешће о томе не стоји. Нико није ни посредно ни непосредно покушао да подрије дисциплину ма у ком гарнизону, и мин. војни нема никакве потребе да прегледа гарнизоне ради „повраћаја“ дисциплине, која је у српској војсци на потпуној висини“.

Дакле: бивши Краљ говори по јавним местима; он хоће команду над војском; он се не уздржава чак ни од покушаја да доведе у питање и дисциплину у војсци, а то се зна против кога је управљено. При свем том, влада мора све то да демантује, сем јавних говора бив. Краља, пошто се они већ нису дали демантовати, али су сведени на израз само његовог „личног мишљења“. Па, да!

На послетку влада је ускоро морала демантовати и један свој поступак. Она је то учинила у бр. 225. „Срп. Новина“ овим пробраним изразима: „Београд, 11. октобра. У данашњем броју „Малог Листа“ саопштена је вест, како је министарска седница, у којој бејаху г. г. Краљ. Намесници, трајала јуче до два сахата по подне, и како је одлучено на њој, да Краљ Милан путује из земље. Ми смо овлашћени да изјавимо: да је јуче под председништвом Кр. Намесништва била редовна министарска седница, какве се обично држе сваке среде и суботе; да није трајала до два сахата, већ да је одмах после 1 сахат свршена, и да у њој апсолутно никаква говора није било о Њ. В. Краљу Милану. Према томе, са свим је измишљена вест „Мал. Листа.“

Но и овај је деманти демантован, по том, скорим одласком бив. Краља из Србије, на његово стално боравиште за Париз. Он

је после овога демантија свратио у Беч, где се задржао. Но, и бављење у Бечу није пријатно могло бити влади у Београду, јер је тамо бивши Краљ тек у кругу својих пријатеља. Без сумње томе се има приписати ово саопштење у „Срп. Новинама“ бр 242 (од 2 нов.): „Њ. В. Краљ Милан отпутовао је 31. пр. мес. (октобра) у 5 часова по подне из Беча у Париз“.

Ово је саопштење било на адресу и Нар. Скупштине, која се састала сутрадан 1. нов. т. г. у свој редовни сазив, и за њено олакшање.

Бављење екс краља Милана у Београду и у Србији, учинило је политичку атмосферу до несносности загушљивом. Све се налазило у запари. Место абдицираног Краља, који је свој одступ с престола извршио са толиким еклатом, са свечаним актима и изразима своје неопозивне резигнације, јавља се понова осииони политичар, који куд год прође сипа запаљиве варнице, и по терену грађанском и по терену војничком, трудећи се да поново истакне своју краљевску величину, и да њоме понова вастпостави свој не само престиж, но и утицај, у добро срачуњеној намери. Место родитеља, који је дошао да види своје дете и природног стараоца за морално и интелектуално добро детета свога, младога Краља, исчаурио се потражилац власти *ring et simple*.

Али је Краљ Милан имао у томе извесне поступности. Док је непрестано и прононсирано представљао, да је то далеко од сваке политике, он је, у моментима раздражености ипак откривао и своју мржњу према Радикалима и своје интимне тежње за утицајем.

За карактеристику расположења Краља Милана према Радикалима на влади, каква су владала код њега у то време — веома је речито његово писмо, од 23. августа 1890. године, писано из Ниша, где се бив. Краљ бавио у те дане, првом Намеснику Јов. Ристићу, у Београд.

Писмо је доста велико, но ми ћемо из њега извадити најмаркантнија места:

„Драги Г. Ристићу, Ђенерал Протић (краљ. намесник) вратио се јутрос из Београда и казује ми, како сте с почетка зазирали, да влада не замери, што би и ја био с краљем у логору (мисли се коњички логор у Туприји), а поглавито из обзира, што је она налазила и нашла да ја проводим време у агитовању против ње. И ако, по причању Ђенерала, нисте се изразили да делите мишљење Ђаје et Со ипак налазим да природа одношаја између Намесништва и мене захтева, да се на ту оптужбу зауставим.....

„Но пре свега морам говорити о првој ствари. Мислим да ми се не може спорити право, да као члан Краљев. дома могу пратити Краља, уз кога сам пошао, онда кад свраћа у логор.

„Министри ваши хтели би у опште да мене сведу на нулу (подвуч.) и буду ли овако продужили, мораћу размислити о начину, да се њихове претензије сузбију. Не само да имам права, него имам и дужност налазити се код Краља, контролисати његово по-

нашање и упутити га чешће шта да ради. Можда би тим правом и уставним и природним мање се служио, кад би осећање дужности било развијеније у личности веома угодној радикалима, од онда, како су је сасвим у свој табор уврстили (мисли на краљевог гувернера др. Докића).....

„Не кријем — и то је оно, што је радикалима криво — да тежим томе, да створим што јачу везу између Краља и војске, да хоћу да се узајамно што више познају, да налазим да има интереса да се војска увери да Краљ није само дете, већ да почиње да мисли о војничким стварима, да их у границама које дозвољавају његове младе године почиње разумевати, и да живо и неуморно радим на томе, да Краљу буде војска што оданија (подвучено).

„Тако радећи, ја испуњавам дужност према сину, а користим и самом Намесништву, јер је моје дубоко уверење, дозволите ми да искрено кажем, да није била војска како треба, да би одавна Пашић, Сава и њихови једномишљеници гледали да изнађу формулу по којој би потписали пасош Намесништву, које је поставио Краљ Милан.

„.....Ја само толико смем рећи, да после четири месеца мога бављења поред сина, војска је расположенија према Намесништву него што је била, кад сам дошао. И ако је и тај резултат постигнут, то није с тога, што би била оа (војска) сретна и уређена управом Саве Грујића него с тога што мисли, да и ви као и ја трпимо радикализам из неких виших рачуна и да заједнички радимо да је (војску) Краљ Александар што више заволе, и као пунолетан се за њу стара и брине са одушевљењем“.

„А да је то неправдољубиво од заната, какви су данашњи министри и њихове присталице, о томе нема сумње. Али њихова оцена и нема ући по томе самом већ у дискусију. Што сам им ја трну оку, то не само служи мени на част, него је доказ да погађам оно што их тиштито може, и што мојим радом доскачем њиховом неваљалству.

„Оволико за сад односно зебња и замерка њихових што ћу заједно са коњичким официрима моћи викати: „Живео Краљ!“

„Да пређем сад на конкретнију ствар, оптужбу радикалне компаније, да ја агитирам противу њих“.

„Ја се не мешам у државне послове, нити на њих утичем посредно или непосредно.... а Ђаја и друштво му агитују јавно против мене и против Краља.

„Ја се с дана на дан све више бринем, гледајући изближе небројена чудеса и безакоња владе радикалне и њихових присталица (подвучено). Али ја ипак ћутим; а имам доста бриге, муке и посла, да се у стварима не општег значаја по лично мог интереса, од њих (радикала) одбраним.

„Камо доказа једног Ђаји, кад вели тај пробисвет да ја агитирам? Можда би моја дужност чак била, и као Србина и као Обреновића, да отворено ступим противу те зликовачке компаније, која саставља владу, главни одбор, скупштину радикалне странке.

Ја то чиним из мојих разлога, које ћу бити слободан да вам усмено објасним, и с тога, што носим убеђење, да ћете увидети: да је куцнуо скоро дванаести час да отаџбину и Краља спасете; а то је данас ваша дужност и ваш позив, а не мој (прималац писма ово је место подвукао као и нека слична, при читању плавим плајвазом!).

„Има ли у овој земљи правде, има ли закона, има ли морала? Цела моја радња састоји се у томе, што ћу пријатељима по нешто рећи, шта мислим о радикалима. Је ли то агитација? Имам ли ја право и права, да то чиним онда, кад сваки дан ме посипљу грдњама, клеветама нападима њихове новине: Одјек, Слобода, Златибор, Таково, Дневни лист и т. д.

„Драги г. Ристићу. Ја тражим заштите у вас противу беснилах тих дивљака. Ја ћу вам, кад се будемо састали казати шта мислим о начину, да сузбијете њихов безобразлук; али ако сам данас узео перо у руку, то је, што има граница сваком неваљалству, и што мислим да имам права да се браним од њиховог дрског подметања“.

Као што се овде јасно види, стара мржња краљева против Радикала избила је понова, и он се није могао обуздати, а да томе не да израза, у првом реду код Намесника. Протић, намесник, походио га је у Нишу, и као што почетак овог писма сведочи, он га је написао одмах после те посете. Без сумње се он том приликом по обичају жучно испраскао пред Протићем, својим старим пријатељем; а по том то исто урадио и према Ристићу, у наведеном писму.

Припремивши овако терен, Краљ Милан је, дошав у Београд, пошао корак даље, правце на ствар, како је то и у самом писму нагласио, да ће усмено учинити.

Отишао је кући Ристићевој, и чим је ушао у његову собу за рад, одмах је отпочео говор речима, које су на првога Намесника учиниле велики утисак.

„Докле ћете Ви трпите овај сапaиле на управи земље?!“ Поћутавши за тренутак, ваљда у очекивању одговора на ово питање, Краљ Милан ће управити на првог Намесника свој формалан захтев овим речима:

„Дајте ми власт, било у једној било у другој форми па да ја расчистим с овим стањем, ако Ви нећете!“ — био је захтев бив. Краља, који је он, у пуној збиљи поставио првome Намеснику Јов. Ристићу, и кроз који је било и сувише видно кајање бив. Краља што је — абдицирао.

Но није ни он остао у недоумици и шта има очекивати од првог Намесника. Јован Ристић је одмах дао одређен одговор на постављени захтев. Писцу овог дела Ристић је о томе ово казао:

„Кад ми је то тако отворено казано, додавши да „рашчисти“ са овим стањем, које ја „трпим“, ја му одмах одговорих:

„Ви знате, да сам ја био последњи, који сам пристао на то, да абдицирате. Ви сте и сувише млади, да би тако лако прегорели оно, чега се свега лишавате силазећи с престола. Говорили

сте ми, сећате се, да ви познајете себе врло добро, да ви по овом новом Уставу не можете издржати са Радикалима, и иначе, а да смо ми, који смо постали Намесници, људи старији, сталожени, и да ћемо умети боље удесити и провести ствар до пунолетства краљева“.

„Е, лепо, сад нас пустите да владамо како умемо и можемо, и немојте нам правити нове тешкоће“.

„А што се тиче предаје власти, о којој говорите, то молим да примите на знање: да ако дође до тога, да ми пре уставног рока мораднемо коме предати власт, онда нећете ви то бити, већ Велика Народна Скупштина, којој ћемо власт предати, а она, после, нека је повери коме хоће“.

Бивши Краљ, који је дотле, уз нервозне покрете ћутке слушао ову, може се рећи, и озбиљну и свечану изјаву првог Намесника, код последњих речи, узвикнуће:

„Охо, ви прелазите на званичан терен!“

„Сажаљевам, кад ме ви тамо гоните“ — био је кратак одговор првог Намесника.

Пред овако категоричном изјавом првога Намесника, бившем Краљу — који је одмах по том напрасно устао и отишао — није остало ништа, но да се повуче. Он је се повукао у себе сама, а за тим и из земље. Место, кроз које је мислио да провали и да напуштену позицију заузме, нашао је, мимо сваког свог очекивања, веома чврсто, на коме је први Намесник стајао са решеношћу, да се одупре сваком даљем прохтеву и покушају бив. Краља за власт.

Наишавши на овако одлучан отпор, бив. Краљ, може се рећи слободно: од тога је дана променио своју целокупну тактику. Он је с места ударио у ретерирање, које је, као што ћемо видети, ишло до ишчезавања, а са каквим крајном смером, то ће време показати.

Дан овога суочења између бив. Краља и првог Намесника, био је од пресуднога значаја и за једног и за другог. То ће се видети тек из догађаја који ће, после дуге паузе, наступити, и у којима ће се видети не само прст, већ обе руке бившега Краља, који је до могућности постигнућа свога смера стално и демонстративно наглашавао и на разне начине вршио своје све даље повлачење.

Ако је до сад имао намеру да се воспостави „било у једној било у другој форми“, сад је се зачињала у њему опака мисао и да се — освети, и то да се освети првом Намеснику. На седу главу његову били су од сад управљени сви громови детронизованог јупитера. Они су готови били да се отисну и онда, кад је небо међусобних даљих одношаја изгледало „ведро“; а, да они неће изостати да изврше своје погибаоно дејство, чим „згодни“ ветрови над Намесништвом нагомилају мрачне облаке, то ће време показати.

Сцена коју смо напред навели, одиграла се у четири ока у кући Ристићевој. Нисмо, за трајања Намесништва, чули да ју је Ристић икоме даље открио; а Краљ Милан имао је и сувише раз-

лога да је за себе задржи. Можда је то била једна од погрешака, да су и Ристић и Радикали, водећи у ствари исту политику отпора према бив. Краљу, стајали подвојени, чак у некој врсти сталнога неповерења. Ово неповерење имало је својих фаталних последица, а — ма како то у овом тренутку чудно изгледало — остављало је бив. Краљу, у замисли његовој на освету, још и једну наду, да ће се он ипак, кад тад, напипати с Радикалима, и да ће у њима наћи своје савезнике. Време ће показати, да ли се бив. Краљ у овоме варао или не.¹

VIII

Прва редовна Нар. Скупштина. — Прошла Скупштина, изабрана у 1889, била је ванредна и имала је као главни задатак да уведе нови Устав у живот, што је и било на начин, како смо изнели напред.

По истеку мандата посланицима ове „ванредне“ Скупштине, ваљало је наредити изборе за прву редовну трогодишњу периоду скупштинску. То је благовремено учињено указом од 6. јуна 1890; а дан избора (14. септембра) и дан састанка редовних скупштина (1. новембра) био је предвиђен самим Уставом.

Избори су дали готово исти резултат, као и за ванредну Скупштину. Већина радикална бројала је преко стотину чланова, либерала око петнаест, а принова је била у једном напредњаку (М. Гарашанин, изабран по количнику у подунавском т. ј. спојеном београд. и смедерев. округу). И од Либерала су, махом, ушли исти људи као и пр. године, са незнатним одступањем.²

¹ Радикали су читаву деценију уназад важили, као што знамо, као једина, управо призната превратничка Странака, од које се очекивало да ће збацили Краља Милана. То су чак и озбиљни људи замишљали и ми подсећамо на реч самога Ристића о томе, пред отварање Велике Уставотворне Скупштине у децембру 1888 (види Књ. II стр. 387). Мих. Церовић, саветник тврди да је била једна струја у радикал. партији, која је нагињала мислима да се Обреновићи прогнају. Друга, којој је био Пашић на челу, била је противна таквим мислима. Радикали су постали после Тимочке буне од 1883 год. више политичко-партијске дипломате, но људи од одређена правца и одлучне акције, нарочито од кад су окусили власт 1887 и даље. Кад је Краљ Милан сам окренуо леђа, онда је већ било лакше. Но остављено је ипак простоти да говори о буну, преврату и прогонству династије. То је као била нека партијска традиција. — Тако — по саопштењу листа „Глас Шумадије“ бр. 31, од 1890, један радикалац, враћајући се са Глав. Рад. Збора држаног те године у Јагодини, на питање другог радикалца: „Зашто Гл. Одбор није одговорио на збору: што се још трпи у Србији Краљ Милан?“ одговорио: „па то се не може јавно ни одговорити, но њима су обојици већ пасоши потписани!...“

На поведену истрагу по овоме није се дошло ни до каквог резултата. И минист. унутр. дела, да ли као ограду, да ли да се пропагандира са овом куражи радикалном — дало је о овоме нарочиту званичну исправку у „Срп. Нов.“ бр. 179, августа 1890 године.

² На једној од листа за варош Ниш, био је, као либер. кандидат, и писац овога дела, који се пр. године кандидовао, као квалификовани посланик за округ циротски, но није са листе либералне био нико тамо изабран. По извршеном прегледу пуномоћја са избора за ову прву редовну Скупштину, писац је ушао, са своје нишке листе, у Нар. Скупштину. Други нишки посланик, са листе Кола Рашића, опет либерала, био је Панта Срећковић, проф. В. Школе. Тако је Ниш у то

Конституисање Скупштине било је такође исто као и за прошлу: Н. Пашић — коме су пријатељи по повратку нашли место у општини београдској — за председника, Д. Катић и П. Вуковић за подпредседнике.

Краљевски Намесници свечано су отворили Скупштину 7. новембра Прест. Беседом, поздрављајући нар. посланике „саbrane у први редовни сазив прве трогодишње периоде Нар. Скупштине“, а „са задовољством у исти мах и еру редовног државног развоја Србије на основу земаљскога Устава“. За тим Беседа рекапитулира успешне резултате „обилатог законодавног рада последњег ванредног сазива“. За тим Беседа наглашава задатак ове Скупштине и предлоге, које је влада спремила за редовну Скупштину.

„Господо народни посланици! Задатци, који вас на томе пољу чекају, озбиљни су и важни, јер у најмучније задатке спада: обезбедити праву слободу и у исти мах и од стешњавања с једне и од могућности злоупотребе с друге стране....“

Као што се види, увек је се осећала потреба, да се нагласи и „могућност злоупотребе слободе с друге стране“.¹

Неколико дана трајала је упорна дебата око нацрта адресе, којих је било два: већине и мањине. Либерна опозиција имала је овога пута своју засебну адресу², коју је у одбору имао, а по том и у Скупштини јој као известилац био посланик крагујевачки Тодор П. Тупаковић. Бурна је била та дебата, као што то већ обично бива у Српским Скупштинама, када се, обично, свака страна добро нагрди друге. Каквих ту разних, често и бесмислених речи пада нека то илуструје само овај пример. Устајући да говори, после писца ових врста, радикални сељачки посланик из топлич. окр. Јован Баличевац, и. пр. имао је да каже и ово: „Ја ћу у кратко да одговорим г. Живановићу, те да се с њим објасним. Овај господин и ја нисмо једно исто. Ја носим гуњ и опанке, а

време био чисто либералима заступљен у Скупштини. Од 1023 који су гласали, било је за две либер. листе 779 а тек 187 за радикалну и само 57 за напредњаку. Али то су била славна времена, када је Ниш својим либерализмом годинама одолевао свачијој сили и ујдурми.

¹ Беседа се уставља и на жалосном факту: убиству српског вицеkonzула Луке Маринковића, који је погинуо у Приштини 20. јуна 1890. год. у вече око 9 час. од руке једног тур. фанатика: „Мучко убиство извршено над нашим вицеkonzулом у Приштини јако нас је ожалостило“ и влада је „настала, да то питање расправи на високој порти“, и нада се: „да ће се оно расправити путем доброг споразума на начин достојан и задовољавајући“.

² Поверено је писцу ових редова да он (ако још и не беше ушао у Скупштину) напише нацрт за адресу мањине, што је он, и ако у особеним приликама и извршио, у зору, у очи своје славе Св. Краља Дечанскога 11. новембра. Уселивши се у своју нову кућу, на Савинцу, у улици Св. Саве, пре неки дан, он је сву ту ноћ још имао да са мајсторима успрема нови дом свој за сутрашњу славу. И тек по тим, сео је и написао адресу која је била готова око 4 часа ујутру. И ако дакле првих дана скуп. рада није још, као други на својој листи, био ушао у Скупштину, он је ипак одмах по оверењу посл. пуномоћнија ушао и тако је могао узети учешћа и у самој дебати о адреси!

он натуче цилиндер и обуче капут и прима 30 дуката плате... (жагор!)“.

Најпосле је, разуме се, било оно што је морало бити: адреса већине усвојена је у начелу седањем и устајањем, као и на поименичном гласању.

Доцније Народне Скупштине разликују се од Скупштине до 1880. године, што се у овим последњим споро приступало самом стварном раду: разматрању предлога, који су, сад, по новом уставу, имали да се у Скупштини читају и по други пут после начелног и првог усвајања у појединостима.

Но није било само то, што је успоравало рад скупштински. Ваљда већа половина времена ишла је на разне споредне „послове“ и питања, интерпелације, којима су после обично следовале жучне дебате и инкриминација од мањине већини и обратно.

Гломазна књига, од 1454. страна folio стенографских белешака, сем скоро трећине толико „прилога“, овековечила је рад ове Скупштине, и свију сцена, које су у њој одигране¹.

Не мање но сто и тринаест (113) посланичких предлога пало је на овој Скупштини.

Влада је поднела такође на 88 разних предлога (сем ситнијих о оцепљењу села и општина), и то: Од министра председника и мин. спољ. послова 5 од којих је најзначајнији постао: Закон о Минист. одговорности од 30. јануара, и зак. о пословном реду у Држ. Савету од 2. фебр. 1891.

Од министра војног 7, а међу првима: зајам од 10,000.000 на ванредне војне потребе.

Од Министра правде 8 предлога, а као најглавнији: о устројству Главне Контроле, о Пороти, и измене и допуне у закону о судијама узаконене 5. фебр. 1891, у којима се као новина, у чл. 1. налази, да је судија и положио државни судијски испит.

Предлог овај: „да и судије, као и професори, инжењери и официри, полажу испит државни“, учинио је, при претресу министрова предлога, у Скупштини писац ових радова, на 35. састанку 15. дец. (Види „Нар. Скуп.“ стр. 387. даље). И ако је мин. правде живо говорио против овог предлога, он је од Скупштине једногласно примљен.

— Доцније, са промењеним приликама, престала је „Нар. Скупштина“ а враћане су понова „Стенографске Белешке“, које су у суштини једно исто.

Од мин. народне привреде било је преко 30 разноврсних пред-

¹ „Народна Скупштина“ службени лист о раду српске Народне Скупштине, зове се — за разлику од досадашњих „Стенографских Белешака“ — та књига.

На предлог Министра унутр. дела од 4. новембра 1890, ТБр. 19068, образложен на 13 скупштинском састанку од 18. нов. донела је Скупштина одлуку: да се издаје „Народна Скупштина“ као засебан лист, с тим да „Стенографских белешака“, као прилог „Срп. Нов.“ неће више бити, него ће оне бити садржина „Нар. Скупштине“, а, сем тога излазиће у „Срп. Нов.“ особено и Протоколи Нар. Скупштине, као и до сад.

лога, за нове законе, измене и допуне ранијих, а нарочито многе повластице, од којих је аутора њенога К. С. Таушановића нарочито прославила она несрећно испала дата неком Маршалу, за прераду свиња „по систему америчком“!!

Од Мин. просвете и црквених послова: о пензионерском фонду свештеничком, закон од 11. марта 1891.

Од Мин. ун. дела, било је око 10 важнијих и око два пут толико ситних предлога (о општинама и селима). Но знатни су: Закон о штампи од 31 марта, т. г., као и Закони о јавним зборовима и удружењима од истог дана, који су оба заседали у увођење Устава у живот, и били су њиме предвиђени.

Најпосле, Мин. финансија имао је преко 20 предлога, сем буџета.

У тој борби око популарисања пропала је многа паметна ствар, сем пустога и празнога убијања пословнога времена.

Тако се и овом приликом могло дотерати до пуних пет месеца бављења и рада ове прве редовне Скупштине по новоме Уставу, која је закључена читањем указа Краљевских Намесника, на дан 31. марта, 1891. год. у 5¹/₂ часова по подне.¹

IX

Ник. Пашић на влади. — Ова већ и по свом доста опсежном раду значајна прва редовна Народна Скупштина по новоме Уставу, знаменита је по другим догађајима, који су се за њенога трајања у њој догодили, или у њој укрштали, или зачињали, да се после ње на врло сензациони начин одиграју.

Сви ти догађаји, о којима ћемо ниже посебно говорити, били су одсеви разних струја, које су се сударале у самој Скупштини; или се у њој, по сили околности само укрштале; или их је она прихватала било да их реши, било да је она само иницијативу узимала, додајући их по том влади да их она коначно расправи. Свакојако, једно се може одмах с почетка утврдити, да су неки и неки — нарочито дворски — рачуни, чије порекло иде више година назад, пали у део овој Скупштини да их она сама ликвидира, на начин какав је био у оним приликама могућ, остављајући нешто и за идући сазив. Но, о свему томе даље на свом месту.

Овде ћемо да се уставимо прво на — промену владе од 11. фебруара 1891 године.

Тога дана одступио је кабинет Саве Грујића — који би кроз десетак дана навршио две године својега опстанка и рада — (оставка је кабинета Грујићева од 8. фебр.) да учини место опет радикалном кабинету Николе Пашића, у коме су били: Председник и мин. без портфеља Никола Пашић, мин. грађевина П. Велимировић, финансија М. Вујић, правде Гл. Гершић, привреде К. С. Тау-

¹ Паралелно са радом Народне Скупштине, а нешто пре њенога састанка, почеле су и прве Окружне Скупштине — нове установе, уведене у живот, на основу начела „самоуправе“, нарочитим законом из прошле године о уређењу округа и срезова.

шановић, унутрашњих Ј. Ђаја, просвете и цркв. послова А. Николић и војни Раша Милетић, пуковник.

Промена није, дакле, доносила промену система; напротив она је значила његово поострење. Док је Сава Грујић увек испуњавао место шефа Странке или Министарства, тако да речемо „по потреби службе“ (као, како се онда и после говорило „резервни шеф радик. странке!“) долазак Николе Пашића, коме његови пријатељи нису ни један од досадашњих поступака у грех уписивали, значио је ударање чисто радикалног печата на владу, чак и по спољној форми; јер је Председник Скупштине и прави вођ Странке стао на чело Владе.

Док Сава Грујић већ и по својој природној мирноћи, није свакад могао ићи у корак са крајним елементима у Странци, он је својом пасивношћу ипак само давао маха сељачкој демагогији, која, у место да се троши у раду, само је јачала својим, често пута деструктивним наступањем и утицајем на доношење закона. Глава није, дакле, доликовала трупу Странке, и с тога ју је ваљало заменити. Само Намесништво узело је иницијативу да изврши неку врсту концентрације Радик. Странке. То је значај промене од 11. фебруара 1891 год.

Али било је ту и других узрока, које су тек догађаји што су ускоро следовали, јасније осветлили. Целокупно држање и Краља Милана и Краљице Наталије, као што смо за Краља Милана видели још из прошле године, а као што ћемо за Краљицу Наталију тек видети, с правом је узнемиравало и Намесништво и Владу и Радикалну Странку, оличену у већини скупштинској.

Томе заплетеном стању ваљало је на неки начин учинити крај; морало се наћи, било милом било силом, неко решење, које ће прекинути трзавице и затворити извор толиким интригама у врховима државним, од којих је патила целокупна ситуација, мир и углед земље. То је решење очекивало нову владу¹.

¹ У дане ове промене, која је како рекосмо пре значила утврђење по слабљењу радикализма, први Намесник повео је, у свом дому, реч о положају Либералне Странке, а са писцем овог дела. Казавши, да се кабинет Грујићев мора заменити кабинетом Пашићевим, први Намесник није искључивао и могућност доласка и какве Либералне владе. Он се није тада изјашњавао, и за што би тај обрт наступити могао, али је такву промену ипак сад као немогућу означао а нарочито не пре истека тадашње скупштинске периоде до нових избора, који би јој следовали, а дотле је требало још пуне две године и две скупштине. Трошење у раду био је једини правилан начин слабљења радикализма, и Ристић се тога пута стално држао, на велико нестрпљење многих Либерала.

У низу тих мисли рећи ће први Намесник писцу ових редова: „А да такав случај, пре или после, наступи, би ли се ти примио да будеш Министар унутр. дела?“ На одговор: да је то терен на коме се писац никада није кретао, и да не зна са каквим би успехом, евентуално, могао таквом позиву одговорити, рећи ће први Намесник: „Ама не марим ја разне фанфароне, код којих се све на празној ларми свршава. Ја вољем људе који мисле, ћуте и раде. Видиш онога Николчу (Ник. Христића): ја са њим нисам никад могао да се сложим ни у чем, и ако су нам се у животу путеви укрштали. Али, он је ипак човек који мисли кад ради; и ма како да су му улоге незахвалне биле, он је махом успевао у оном што се од њега тражило“. У осталом, рећи ће после мале паузе први Намесник: „Што год буде да буде, ја нећу ништа учинити без тебе“.

За све то био је погоднији Пашић но Грујић. Док су овога другог везивали многобројни обзир из блиске прошлости, као чиновника и војника, дотле је Пашић и у каквом енергичном поступку и. пр. према Кр. Милану, могао за се наћи само згоду за популарисање, њему не тако непотребно. Кабинет, груписан по његовом нахођењу, био је дакле та чињеница, која је, по исцрпљењу свију путева предусретљиве умерености, имала, по потреби да се лати и „херојских срестава“, како једном рече први Намесник пред писцем, а на адресу Краљице Наталије.

Изјава нове владе, учињена пред Нар. Скупштином (14. фебруара), у свом политичком делу потврђује ову нашу оцену њенога порекла: „Нови кабинет, пре свега стараће се, да се очува стање, које је настало новим Уставом и абдикацијом Краља Милана, и да то стање стално штити од сваког могућег поремећаја, с које би год стране долазило“, вели нови Председник Министарства, и наставља: „У вези с овим, нови кабинет настојаће, да се учврсти парламентарна владавина, те да се стечене слободе и права обезбеде и уреде нарочитим законима у духу Устава, а према захтевима новог времена, како би Србија обновљена и оснажена, спремна била да врши свој национални задатак“.

Први део ове изјаве није чак нужно ни између редова читати. Решеност владина „да се очува стање“ и да се „стално штити од сваког могућег поремећаја, с које би год стране долазило“, јасно указује на ту „страну“. Та страна, не беше ни Намесништво, које је ову владу позвало, не беше ни Скупштина, на коју се влада ослањала. Па ко онда? Ко други, но бивши Краљ у првом реду, а за њиме и његова разведена супруга, која је још од новембра прошле године била објавила рат и Намесништву и Влади. А екскраљ, који је у то време седео у Паризу, одговори на ову промену владе — приказом својега доласка у Београд, где је и стигао уочи свечаног дана 22. фебруара. Краљ Милан и његова супруга, који су се ево већ неку годину стално разилазили у бављењу, сад су били обоје у Београду, обоје на месту борбе и интрига. Оно, што није могла, на жалост, постићи одсутна љубав, сад је удејствовао инат. Намесништво, влада, бив. Краљ и бив. Краљица стајали су сад лице у лице: стара краљевско српска дворска драма, имаће један важан чин.

X

Нове Краљевско-дворске кризе. — Настала је трећа година, од како је митрополит Теодосије Мраовић, 12. октобра 1888. на познати начин (Књ. II. стр. 371.) развео брак између Краља Милана и Краљице Наталије. И до тог времена већ раздвојени, под видом неког заједничког споразума, од тада су отац и мати Краља Александра две непомирљиве парничне стране. Док је Краљ Милан сматрао развод као свршен и правилан чин, Краљица Наталија, и ако није марила лично за Милана, стално се противила да призна развод брака и његову правилност. Она је за такво своје сматрање

добила чак и један ослонац у новом акту Архијерејског Сабора, којим се акт бив. Митрополита од 12. окт. 1888. № 1247. и њиме извршени развод брака између њих двоје, оглашава као незаконит. За такав се акт она обратила Сабору 11. јуна 1890. и већ је 16. јуна исти добила. Објављујући, доцније, у бр. 31. „Видела“ од 15. марта 1891. путем једне исправке дворске госпођице, бив. Краљица је у истој додала да је се „не тиче, да ли је Митрополит Михаило давао на своју руку, а без знања Сабора, каква било друга решења“, пошто се тврдило: да је Митрополит Михаило, причврљен од Краља Милана, опет овоме издао неко писмено, у коме је тврђено, на против, да развод брака ипак постоји.

Но од интереса је знати ближе садржај тих акта, и неке њихове последице.

Архијерејски Сабор, после својих мотивација у четири тачке: 1) да је постојећим законом растављање и суђење брачних спорова пренето у надлежност епархијских конзисторија; 2) да брачни спорови владалачког дома нису законом изузети од општег наређења; 3) да је и ондашњи Арх. Сабор нашао и признао да није надлежан да суди краљев брачни спор; и најпосле 4) што је ондашњи митрополит као ненадлежан примио краљев захтев, и сам, без саборског споразума, једнолично издао разводно писмо и не саслушав краљицу, погазив и Закон и Устав, по коме „нико не може бити осуђен, док не буде саслушан“ — нашао је:

„Да је писмо г. Теодосија Мраовића, ондашњег Митрополита о разводу брака Њихових Величанстава Краља Милана и Краљице Наталије, незаконито и неправилно, пошто је противно постојавшем закону и без сваког основа законског издато. — У Београду, 16. јуна, 1890. године“.

Изгледа, да је овакво сматрање Арх. Сабора рашчепркало једну политички немилу ствар, коју би некако ваљало понова сузбити назад, и с тога видимо, да после дваест дана Митрополит понова износи у Сабор ово исто прво питање краљице Наталије од 11. јуна о. г., на које је Сабор дао свој горњи одговор. Сабор је сада био кратак у својој новој одлуци:

„Сабор Архијерејски, узевши у обзир, да је пређе свршено питање односно на поменути брачни спор, решава: да се понова неће упуштати у расправу свршеног чина. У Београду 5. јула, 1890 год.“

Резултат је свега овога био: да се сад краљица Наталија није сматрала за разведену жену краља Милана, а краљ Милан, који је сматрао ову невољу као прекантану, сад ју је тек имао на врату; а влада пак једну нову аферу, поред толиких досадашњих дворских чуда.

А неко трећи опет имао је да прими са неколико страна прекоре за повампиравање брачног краљевског спора.

Тај неко трећи био је — Митрополит Михаило, коме се стављало на терет решење Архијерејског Сабора.

Ствар је, изгледа, узела дужи ток, јер то није било ни мо-
Пол. Ист. Србије III

гуће другојачије очекивати, кад су у питању овакови парничари. Намесништво, које је гасило пожар, сад се на једном нашло пред новим пламеновима мржње, мужа и жене. И са те је, дакле, стране имао да претрпи прекоре стари Митрополит. Као израз тога, он је 22 септембра 1890 године управо своје личној давнашњем пријатељу Ј. Ристићу следеће писмо:

„Многопоштовани господине Намесниче!

„Чујем да се ви много срдите на мене због краља Милана. Но молим вас да без гнева расудите предмет, који је вам недовољан.

„Ми смо вам изјавили, да је боље да ништа не одговоримо, а ви нам рекосте, да треба да одговоримо, а кад смо морали што казати на писмо краљичино, ми смо као духовници казали то, што смо нашли да у актима стоји.

„И та наша духовничка изјава не би имала последице друге, до успокојење савести верне хришћанке Краљице.

„Нико од људи безпристрасних, не може нас осудити у овој ствари, кад проучи све што се збивало. А за нас је страшнији суд божји од људског. И ми смо готови претрпети све што људи хоће да нам учине, пазећи да само не сагрешимо Богу. Нека буде воља божија са нама. Ви пак као врховна власт у земљи, имате да заступате правду божију; па надамо се, уздржаћете навалу страсти људске, да не учини противно правди божијој.

„Држим да ово све што се догодило неће прекинути ваше свагдашње пријатељство, којим сам се увек поносио; него да ћете својом мудрошћу успокојити краља Милана и зауставити његову навалу, да сви мрзе лице, које он мрзи, па да суде како он хоће, а не како правда и закон налаже.

„С поштовањем, остајем, ваш Богомољац, Митрополит

Михаило“.

Крути канонски прописи, наравно не знају за еластичне политичке обзире. Отуда и овај сукоб и ова нова невоља Митрополита Михаила и осталих епископа, који једва што су се вратили из прогонства, у које их је послала воља краља Милана, сад опет имају да се боре и они, као и Намесници, и са њиме и са његовом разведеном женом. Није нужно да нарочито кажемо, да овај акт Арх. Сабора није ништа изменио на фактичном стању краљевскога брака.

При свима овим црквено-канонским актима, стајала је непроменљива мржња и нетрпљивост обе завађене стране, које су водиле рат међу собом, увукавши сад у свој спор и Намесништво и Владу и Скупштину, увек истичући, и једна и друга: да им је љубав ка сину и жудња да су му ближе, главни циљ. Родитељска љубав, која у таквим приликама измирује крајности, овде је имала противно дејство; она је само пооштравала супротности, и то што даље, то више. Нови Краљевско дворски спор, дошао је у стадијум озбиљне кризе, која је, почев од новембра пр. год., трајала

неколико месеци, док није, најпосле решена како је решена. Пуних шест месеци и даље одржавано је јавно мњење у Србији у најзатегнутијој пажњи и трзавици. Нужно је да видимо шта је све било за то дуго време, и како се криза најпосле свршила.

*

Таман је 31. октобра пр. год., уочи састанка Нар. Скупштине, могло бити прибележено у „Срп. Нов.“ да је Краљ Милан, преко Беча, отпутовао на свој стални боравак у Париз, кад је Краљица Наталија која је међутим дошла била у Београд, на три дана после тога, нарочитим следећим писмом упућеним Председ. Министарства С. Грујићу — објавила своју акцију:

„Господине, Није ни за кога тајна, да се обавештења која се шаљу за „Н. Сл. Пресу“ узимљу из вашег Министарства.

„Ја сам била веома зачуђена кад сам прочитала депешу у броју од 31. окт. (12. нов.). Кад се каже да бих ја по цену те среће, да видим мога сина недељом и празником, одустала од жалбе Скупштини, онда је потпуна истина, јер је то једино што ја тражим; али хтети у то увлачити и новчане погодбе, то је клевета, коју ми част не допушта да оћутим. Ви знате врло добро, да ја не само никад нисам тражила ни најмању апанажу, него сам још лањске године изјавила, да нећу никад примити ни једне паре од моје отаџбине од цивилисте.

„Што се тиче моје жалбе на Скупштину, њу сам целу редиговала ја без ичије помоћи; а кад се буде читала познаће се лако мој стил, који, као што вам је познато има своје сасвим личне особине.

„Примите уверење о моме најодличнијем поштовању.

2. новембра 1890.

Наталија, с. р.

С. Грујић одговори на ово писмо, ограђујући своје Министарство (иностран. дела) против оптужбе у погледу „Н. Сл. Пр.“

Како је ствар постала озбиљна, то је Председник Министарства, у споразуму с владом разуме се, и ово писмо Кр. Наталије и свој одговор, и даљу радњу по овоме, објавио на челу служб. „Срп. Нов.“ бр 247. од 8. нов. т. г. Ишло је, дакле, брзо.

Према томе саопштењу: „У свом одговору г. генерал Грујић излаже даље Њеном Величанству своје учтиво мишљење, како би било и у личном интересу Њ. В. да одустане од своје намере да се жали Скупштини, изјављујући: да ће у противном случају влада бити одсудно противна томе, да Нар. Скупштина улази у расправљање питања за које није надлежна, јер питање о одношајима Краља Србије регулише Устав“.

Влада је, дакле, одмах и несумњиво заузела положај према намерама Краљице Наталије.

Но службено саопштење иде по времену у назад, износећи, какве су кораке предузимали Краљевско Намесништво и влада „да се утврди споразум по коме ће се уредити односи Краљевских ро-

дитеља према њиховом узвишеном сину“. Тако се помиње писмо Краљ. Намесништва „одмах после абдикације“, и за тим старање „да се ово деликатно питање реши тако, како би положај Краљ. родитеља, у колико то уставне одредбе допуштају, био једнак у томе погледу“. Нађена је „таква основица“ и добијен пристанак Краља Милана; а у писму од 10. авг. 1889. Председник Министарства предложио је следећу основицу „дефинитивног споразума“:

„1. Ваше би Величанство (краљица) долазило један пут два преко године у Београд на 2—3 недеље, као гост своме сину Њ. В. Краљу. 2. Ваше би Величанство одседало у Краљевском Двору, где би вам се чиниле све почести, које одговарају вашем високом положају, Краљице Матере. 3. Долазак би ваш овамо увек споразумно са Краљевским Намесништвом одредили.

Ово би била главна основица споразума, на коју се Краљ. Намесништво с владом сагласило и на коју је пристанак краља Милана задобијен. О подробностима могли би се преко нарочитог изасланика даље споразумети.

У име Краљ. Намесништва и владе молим В. В. да ове основице споразума у интересу престола вашег сина, у интересу вашег достојанства и најпоследње у интересу спокојства Краљевског Двора примити изволите. Краљ Милан у будуће исто би овако радио и на тај начин — кад није било среће — краљеви родитељи били би према краљ. двору и своме краљ. сину у једнаком положају, без повреде уставних права Краља Милана“.

Званично саопштење, после свега овога што је било и мудро и усвојиво, додаје:

„Краљица Мати није пристала на овакав споразум, на који је Њ. В. Краљ Отац дао свој пристанак, већ и не давши никаква одговора на саопштени јој предлог, кренула за Србију, да се у Београду стално настани“.

Но и ако је бивша Краљица овако нетактично поступила, Намесништво и влада нису се дали истерати из стрпљења. Напротив, служб. саопштење говори о новим, непосредним покушајима преко Намесника Јов. Белимарковића, да бив. Краљица усвоји предлог „и да се Краљевски Дом поштеди од разних трзавица“. И то је остало без последица. „Одсудним одбијањем Њ. В. Краљице Матере — завршује владино саопштење — да пристане на предложени јој споразум, учињен је крај преговорима о том питању“.

Али га је сад Краљица Наталија ставила ипак у покрет, и то на један необичан начин:

Она је у новембру предала Народној Скупштини свој тако названи „Меморандум“ са многобројним прилозима у препису, тражећи своја „права“ и оптужујући све и свакога: и свога б. мужа, и црквене поглаваре, и Краљевско Намесништво, и Владу. Сви су ови били криви, само је она била у праву. Онај или они који су бив. Краљицу на овај корак световали, учинили су јој најгору услугу. У осталом, Краљици нису можда ни требали за то ничији савети. Она је са фаталном доследношћу ишла путем, којим

је ударила, и чије ће се исто тако фаталне последице тек имати да дочекају, и мимо оно што је она себи лично навукла.

Народна Скупштина учинила је кратак процес.

На свом 19. састанку, на дан 30. новембра узет је у поступак и уједно и свршен тај акт, на који се толико полагало, и који је у узбуђењу држао јавно мњење.

У листу „Нар. Скупштина“, бр. 12. стр. 161. и 162. по стенографским белешкама, стоји забележено о „Меморандуму“ Краљице Наталије, од речи до речи, свега ово:

Председник: Њ. В. Краљица Мати изволела је упутити једну молбу Скупштини. Пошто се у молби говори о деликатним питањима, то се на захтев Владе претвара у тајну седницу. Молим публику да се изволи удалити.....

Скупштина је у тајној седници донела ову резолуцију:

„Пошто нема Закона, на основу којег би Народна Скупштина могла да цени и доноси одлуку о предмету ове молбе; пошто, даље, оно што је, и у колико је о томе одређено Уставом, не подлежи решавању редовне Народне Скупштине — то Народна Скупштина ову жалбу није могла узети у поступак, него прелази преко ње на дневни ред.

„Но, у исто време Народна Скупштина, побуђена овим актом, изјављује жељу, да Влада у споразуму са Краљевским Намесништвом настане, да се отклоне штетне последице, које размирица краљевских родитеља доноси по интересе земље и углед престола“.

Састанак је трајао до 2 часа после подне.

Краљица Наталија срушила је овим поступком све мостове за собом. Она више није имала одступнице. Но, она се, за овај мах, задовољила тиме, што је и даље седела у Београду, у засебној најмљеној кући (између двора и Ристића), и резолутним положајем, који је заузимала и, после оваковог исхода њене ствари у Скупштини, још више поштрила.

Она није, и после тога, престајала терати своју парницу, и ако је то од сад било сведено на непосредна, често увредљива саобраћања, са носиоцима власти, од којих је Њеноме Величанству нарочито био, већ одавна, на ударцу — први Намесник Јов. Ристић.

Напољу је оваковом понашању бив. Краљице нарочито се кундирало „Видело“, орган Напредне Странке, чији је опет шеф М. Гарашанин био нарочити заступник и у Скупштини (у тајној седници) и у штампи, да ли све то више за љубав Краљици Наталији или за инат Краљу Милану, не знамо. Али ћемо већ имати ускоро прилике да изнесемо драстичне податке о личној полемици бив. Краља и његова бив. министра, који су се оба, поред погрде, честили озбиљним узајамним инкриминацијама. Све ово, и ако на први поглед изгледа као засебна лична полемика, необично јасно осветљава и у правој светлости показује и одношаје и људе онога времена. Ми ћемо се, с тога, овде уставити на тим узгредним актима и фактима, но који необично згодно пристају уз главну, тако

да речемо, службену радњу Намесништва, Владе и Скупштине по овом питању.

Но вратимо се првом Намеснику и његовом личном држању поводом краљевскога брачног спора и осталог, што је с тим: пре, сад и по том, било у вези.

Ристић је увек говорио само кад је изазван. Онда је он сузбијао изазиваче и корегисао неверно изношење, истичући истинити факта. За то му се, не једном, и у овој прилици дала могућност.

Два бив. министра, Др. Франасовић у бр. 69 „Видела“, а за њим М. Гарашанин у идућем бр. 70 истог листа, изашли су с дугим изјавама, разлажући први почетак сукоба бившега Краља и Краљице као и даљи развој, према њиховом нахођењу и сведоци. Гарашанин је своје врло великом напису, у коме су и неки прилози, дао наслов: „За рад истине и правде“, док је Франасовић мање полагао на наслов; он га није ни имао. Знамо већ из књ. II, да су оба ова господина били министри у 1887 години, када је, по тврђењу Франасовића, избио први јавни сукоб између Краља Милана и Краљице Наталије, ноћу уочи Ускрса те 1887 год.¹

Како је између завађених родитеља био јединац син, још нејак, то је у почетку овога спора, докле Краљ Милан у лето 1888 није сина формално отео од Краљице Наталије, његово васпитање било предмет бриге Краља Милана, као и предмет саветовања како са члановима владе, тако и са првим људима ван ње. Питање је било: да ли да се млади Краљевић Александар васпитава ван земље, бавећи се са мајком у иностранству; или, да његово васпитање буде у отаџбини, у ком би се случају, следствено, морао одузети од мајке, која је, по једном споразуму с оцем (од 6. априла 1887) знатан део године морала проводити ван Србије.

Оба бив. министра изјављују, да је влада којој су припадали, била зато: да је штетно васпитање на страни, додајући, да је Јов. Ристић, упитан о том, дао противно мишљење.

То је дало повода нарочитој, полуслужбеној изјави, која је објављена, одмах после горњих изјава Франасовића и Гарашанина, и то у „Срп. Нов.“ бр. 272, од 12. децембра 1890 године. Између осталог, ту се вели:

„Додирнули су и мишљење Краљ. Намесника г. Јов. Ристића, о питању које је покренуто 1887 о васпитању Краљевића Алек-

¹ Франасовић у тој својој изјави у „Виделу“ бр. 69, о том првом сукобу сем онога што смо, по њему, горе навели, вели даље: да га је, после одиграних сцена уочи Ускрса — на сам дан Ускрса позвао Краљ Милан и саопштио му: „Како услед случаја, који се десио прошле ноћи пред дворском капелом између Њ. В. Краљице и супруге једнога код нас акредитованог (наравно православног) дипломате принуђен да учини крај несносном стању између Њега и Краљице и да се с њоме растане и нареди ми, вели Фр., да ја то саопштим Председнику Министарства.....“ И Гарашанин, тада Председ. Министарства и Франасовић у даљем разлагању, доводе у узрочну везу са краљевском свађом и питањима, која су с њоме у вези, и оставку своје владе, која је смењена 1. јуна 1887 и учинила место либер. радикал. савез. кабинету Јов. Ристића.

сандра. Ми смо овлашћени да изјавимо, да ни једна од ових двеју версија о мишљењу, које је тада дао г. Ристић, није тачна.

„Г. Ристић је без устезања одговорио, да он не види никакву штету отуда, што би Краљевић провео коју годину свог детињства изван земље, ако би то прилике собом донеле, али, да би се то задржавање у иностранству могло продужити само до четрнаесте године, и тада би се Краљевић неминовно морао вратити у своју отаџбину, да ту, све до свога пунолетства, продужи своје васпитање у народном духу. Васпитање Краљевића могло би бити само у добитку, ако би се за једну или две године продужио (разуме од 1887) у образованом свету, а далеко од жалосних призора, које пружа раздор његових узвишених родитеља.

„Ово мишљење могло је, као и многа друга, бити несагласно са мишљењем тад. Министра Председника, али му ипак ништа не смета да буде са свим јасно и одређено. Г. Гарашанин и сам тврди: „да се ово мишљење није допало Краљу Милану;“ оно је било те судбине, да се није допало ни Краљици Наталији. Ну, ако су га завађене стране и оцењивале свака са свога гледишта, оно ипак нигде није било у сукобу, ни са интересима земље, ни са угледом престола.“

И онда изјава завршује овим интересантним ретроспективним посматрањем.

„У опште, цео краљевски брачни спор допуштено је нама оцењивати само са тога гледишта. Са чега г. Ристић и мисли, да, после познатог исхода међусобних одношаја краљевских супружника, може историја једнога дана наћи: да су се огрешили о углед престола, па и о саме интересе земље и он, и сви они државници, који су задржавали коначан прекид краљевске брачне размирице. Они су сви, и ако у најбољој намери, помагали да се продужава у земљи оно анормално стање, из кога су годинама ницале кризе у Србији, па је и данас држе у трзавици.“

На сам дан Божића 1890 год. изашли су, опет изазвани тврђењем у страним новинама, да је Јов. Ристић (1888) „потпунце одобравао намеравани развод“, објављени у „Српским Нов.“ бр. 284 ови интересантни прилози, који тако лепо илуструју стање, у коме се и Кр. Милан пред коначан развод брака налазио, и држање Краљице Наталије, као и држање Ристићево. То су следећа писма:

21. јуна, 1888

„Драги г. Ристићу, Знајући из вашег јучерашњег говора ваше гледиште, жао ми је што вам могу јавити, да је Краљица одбила моју понуду, и да је услед тога потпун прекид без поправке настао.

„Савест ми је мирна, да сам све могуће учинио да уштедим сину своје у својим (његовим?) млађим годинама ту жалост.

„Данас интерес земље, династије и част моја и дужност према сину налажу ми, да учиним крај томе стању и да све спасем од крајње амбиције жене једне, која чак ни материнског осећања нема.

Ваш захвални, Милан с. р.“

Одмах истог дана (21. јуна) одговорио је Ристић писмом на горње писмо. „Све више налазим, вели он између осталог, разлога за зебњу и страховање, да прекид брачне везе не оштети дубоко интересе и династије и земље“, и држи: „да не треба заштити ни последњи покушај, који би се могао учинити у духу споразума“, и изјављује: да је и готов „саветовати Њ. В. Краљици, да усвоји нацрт конвенције, који јој В. В. предлаже, ако сте ви вољни допустити модификацију тачака, које би се њој учиниле сувише тешке.“ Али, завршује Ристић: „ја овај корак не бих могао учинити, ако би он наишао на неодобравање В. В.“

Исто тако брзо следовао је и одговор:

„Драги г. Ристићу, Хвала вам на понуди посредовања између мене и супруге ми. Међутим, ја сам јој нотифицирао, да услед њеног одбијања сматрам за nul et non аvenu мој предлог уговора.

„У осталом данас имам и сувише узрока казати, да је угушила свако материнско осећање и решила се да покуша играти политичку издајничку улогу. Сад ми је дужност настала као Краља и Оца да приступим разводу брака, како би сина свога спасао од овакве матере. Ја рачунам на ваше осећаје оданости мени и династији.

Ваш захвални, Милан с. р.“

Ристић је и опет покушао мирољубивим саветима, али без успеха. Акција бракоразводна стављена је ускоро опет у покрет. Прво је, као што знамо, помоћу немачке полиције у Висбадену одузет Краљевић од Краљице Наталије и доведен 2. јула у Београд. За тим је после безуспешне тужбе конзисторији, следовала представка митрополиту Теодосију за развод (11. октобра) и најпосле је — на познати нам начин — митрополит, силом своје власти брак развео.

Ми рекосмо, да је у целом овом походу и пре и после „Меморандума“, био на ударцу нарочито први Намесник. Он је добијао увредљива писма, па ипак је остајао дуго у границама конвенционалним. Али је и то, најпосле, имало свога краја. Стрпљење, и ако је врлина, не сме се изметути у слабост; а Ристић није био човек од слабости, који задате му ударце оставља а не парира, држећи се и овога пута своје одмерене тактике да неизазван не почиње кавгу.

Али Краљица Наталија није била таква природа, која би се могла савладати и уздржати. Са тих својих особина она је била иницијатор једне преписке, између ње и првог Намесника, која је, у објављеном делу своје, опет њеном нестрпљивошћу, била дуго у сећању публике, а остала је сведоцба, веома интересантна, за оцену савремених прилика, од којих је Србија доиста и дуго патила.

Мислимо на писмо првог Краљ. Намесника Јов. Ристића, упућено Краљици Наталији под датумом 15. децембра 1890 године.

Томе писму не треба коментара, оно у целини гласи:

„Београд, 15. децембра 1890.

Ваше Величанство,

Дошло ми је до руку писмо ваше од 8. јануара ове године.¹ Оно Вам не само није повраћено, као што је заслуживало, али не за то што су то спречиле Ваше смотрености, но је још брзо био готов одговор, — који сам ја ипак до сада био задржао, желећи оставити да Ви имате и последњу реч, као што сте имали и прву, у овој, без сваког повода од наше стране почетој преписци.

Ну данас, пошто је Ваше Величанство 22. пр. месеца дигло за собом све мостове у својим одношајима са Краљевским Намесништвом, данас не треба да будете изненађени, кад Вам дође у руке писмо, које је требало да примите још у јануару ове године. Ја Вам не смем ништа остати дужан.

Ваше Величанство почиње своје писмо, проглашујући ме за свога непријатеља.

Стоји са свим на вољи Вашем Величанству, хоћете ли ме сматрати за свога непријатеља или не; то је ствар ваше оцене, која ће остати без сваког утицаја на моје одлуке; ја ћу допустити себи да у свом даљем држању останем потпуно независан. Али, кад сам ја Ваш „непријатељ“, који Вас, као што даље тврдите, жртвује својој амбицији још од 1887, онда не знам зашто ми, после две године (1889) пред свој долазак у Београд (8 септембра) пишете: „C'est une amie qui vous revient!“ Ако се нисте до сад уверили, Ви ћете се, без сумње уверити, да ја примам са равним осећајима и једну и другу изјаву Вашег Величанства.

Ваше писмо од 8 јануара, говори поглавито о Вашим жељама и Вашим намерама. Али ја сам већ имао част казати Вам, да Вам није пошло за руком, у ономе писму од 1. јануара, тачно их формулисати. Још мање сте то учинили у писмима, која сте писали својим дописницима из Јалте. У њима има толико несагласности, да се Ваше жеље могу из њих нагађати. Најпре сте изјавили да сте намерни настанити се у Топчидеру; доцније сте показивали вољу да се настаните у Краљевском двору, а сада ме подсећате, како сте се настанили у мом суседству. Кад нам Ваши повереници доносе од Вас усмене поруке, ми, ни по положају, ни по карактеру њиховом нисмо могли имати узрока да сумњамо да они нису верни тумачи Ваших порука, док у писму од 8 јануара, Ви их формално дезавуишете.

¹ Писмо је дошло преко обичног поштанског разносача, т. ј. било је бачено у пошт. сандуче. Писмо је било прљаво, и видело се да је повлачено по рукама, док је предато пошти. Изгледа да се пошљаоц преомишљао, шта ће с њиме: да ли да га пошаље или не, и то не непосредно кући намесниковој, као што је то иначе чињено. Један израз нарочито је наљутио Ристића, да је писмо имало и тврђење његове ауторке: да она, као, не може допустити поновни „злочин“ (писмо је писато француски), да се и син њен васпита, како му је и отац (за првог Ристићевог Намесништва) васпитан. То је пресудило ствар и Ристић је одговорио предњим писмом, наравно не преко поште, но непосредно. Овај претходни детаљ зна писац од самог Ристића.

У таквом стању ствари најпааметније је било прекинути даља саопштења и усмена и писмена. Ви знате наше гледиште; Ви сте одбили све наше предлоге, па нашто је онда било потребно продужавати ову бесплодну преписку? Па ипак сте је Ви, у наточ мојој молби, продужили са очевидним смером да продужите Ваше грдне и увреде.

Ја нећу ни Вашим путем; нећу се враћати на појединости, па ни на мајора Тирића, кога сам ја свагда сматрао као човека на своме месту, па Вам о њему нисам никаквих других порука ни слао, до ту, да га више не вређате, да не би сте се изложили каквој непријатности и од стране једног поноснога официра.

Ја ћу се ограничити на некоје главније тачке, које ишту дубљега објашњења, а оне су тежиште наше преписке.

Сваколиком данашњем стању полазна је тачка Ваш раздор, са Вашим бившим мужем. Томе раздору налазите Ви узрока „у душевном стању свога узвишеног супруга“. Већ сам овакав израз показује меру нежности, којом сте Ви гајили Ваше супружанске одношаје према њему. Ваша писма кипте од денунцијација противу њега, ма да је тешко замислити да Краљ Милан има грехова, у којима Ви не би сте били његова саучасница. Бар љубав према Вашем сину требала је да Вас уздржи од ових непромишљених квалификација.

Све да би Краљ Милан и заслужио каквих прекора, такво понашање не би смела усвојити мати Краљева према оцу Краљеву, а још мање жена према своме мужу, нарочито још, кад она не признаје да је разведена. Тако се не би смела понашати према једноме Обреновићу кћи спахије Кешко¹ коју је Обреновић попео уза се на српски Краљевски престо.

Ту ће по свој прилици лежати и узроци Вашем раздору, који се 1887 године био до те мере развио, да сам Вам ја, као Министар председник, саветовао да се склоните, јер сам се бојао, да се, на саблазан престола, можете још и побити.

Жена или се покорава своме мужу или га оставља. То вреди и за Краљице; за њих још јаче. Ви нисте хтели чинити ни једно ни друго. Но докле се своме мужу намећете, у народ сте бацили угарак раздора и земљу држите у непрестаној кризи и трзавици.

Доноси ли то љубав Ваша према своме народу, на коју се ви свуда позивате, па и у своме писму од 8 јануара? И ако ја нисам ни мало суделовао у избору Вашем за српску Кнегињу (јер су моји планови и покушаји даље нишанили), не кријем, да сам и ја био у броју оних, који су на Вас неке наде полагали. Ви сте заиста предусретнути општом љубави, кад сте се на престо српски попели; али не стоји да сте Ви, као што тврдите, умели народу ту љубав и да вратите. То сте Ви чинили оним луксузом и оним

¹ По саопштењу негд. посланика у Петрограду саветника Дим. Поповића „спахија Кешко“, који је био пуковник, али не у војсци но у — жандармерији.

туђим обичајима, које сте у Србију донели? Пре 1875. Србија није никада видела у двору својих владара оне раскоши и оних луксуза, колико је видела за 12 година Вашег господства. Докле су на бојном пољу падали најбољи синови, докле се мајке српске у црно завијале, Кнегиња Наталија држала је на двору српском забаве, дотле у Србији нечувене и невиђене. Ви сте, госпођо, и једино Ви, узрок тој раскоши. Ја сам сведок, да јој се Краљ Милан одупирао све до 1880 и после је подлегао Вашим навалама. После су се на двору српском, под Вашом личном управом, играле игре, које се пре Вас нису ни у јавним локалима Србије виђале; после се почело догађати да су мужеви продавали најпотребније ствари из куће, да своје жене што богатије за Ваше балове спреме. На Вашим се баловима развијао блесак и сјај, као негда на двору Лудвика XIV.

Ова раскош у сиротној Србији морала је толико више изазвати гнев и осуде, што је Србија пре Вас имала на престолу једну Кнегињу, која је доиста била „благородне крви“ и столетнога порекла; па је за то опет била и без претензија и без кетерије; двор је српски претходио примером штедње и грађанских врлина.

Не знам колико Ви у души својој љубите Србију, али сте више него довољно доказали да за вас има врло привлачну снагу — престо, блесак и раскош! Сетите се колико сте јадиковали, кад Вам је у једном писму изостала титула „Величанство!“

И Ви би сте опет хтели да се сва Србија жртвује за Вас и за Ваше угодности. Па ако се нађе који државник, који се труди да више угоди интересима земље, но Вашим пожудама, онда „Вас он жртвује својим амбицијама“, велите Ви.

Да, Ви хоћете да се жртвује Србија за Вас. Колико је писама Ваших, у којима нас осуђујете што се нико не миче кад Краљица српска мора у туђини да живи. Па и кад Србија излази из једнога стања, у коме је годинама стењала, Ви се чудите како то, да она и тада не држи Ваше питање у првоме реду својих преокупација.

Кад је 1887 дошла савезна влада, показало се у земљи одушевљење, које није било виђено од 1858. То осећање није могло бити извештачено. Није вероватно, није могуће, да је ова земља могла поздравити тај догађај са усклицима радости, а да он није био израз неке велике потребе земаљске. Што Напредњаци нису били у томе кору земаљском, то је сасвим природно; али ту није било ни Ваше Величанство! Ви се свагда, хотимице или не, налазите солидарни са том странком. И Ви хоћете да ми жртвујемо своју Отаџбину Вашим личним потребама, хоћете да пустимо, да је у земљи и даље стаје, из кога се родила Сливница, па да подижемо протесте и да производимо потресе за то, што се Ваше Величанство не проводи на српском двору?? То могу чинити само људи, који траже изговора да могу покрити свој неизбежан пад.

Ако сам још, у моме писму од 5. јануара и поменуо какве услуге, које сам могао указати престолу у интересу слоге и мира

његова, то сам их ја помињао, да поправим Ваше криве појмове, а не да из њих створим себи какве титуле код Вас.

Камо срећа, да смо ми сви били довољно увиђавни, па да пустимо да се одношаји Ваши с Краљем Миланом развијају природно! Да нисмо задржавали природну солацију кризе, земља не би остала годинама у трзавици која је укочила била сваки њен напредак, која је била концентрисала сву снагу државних људи на то, да се умире и стишају природе, које се не дају ни умирити ни укротити. Али је за ту увиђавност требало искуство, које сте нам Ви донели! Природно је, да је после свега тога моја ревност почела хладнети, а нарочито од онда, кад све Ви одбацили предлог споразума, који Вам је био послат у Висбаден.

Ви мислите да ме раздражите противу Краља Милана, кад ми пишете како Вам је он о мени за пуних 12 година све једнако писао и говорио. Ово Ваше саопштење није за мене никаква новост. Ви знате шта је бивало за 12 година, а ја знам шта се догађа за 20 година. Али то баш доказује, да мојој каријери није служила за основ дворска протекција, него потребе земаљске. И то је мој понос.

Ако је Краљ Милан био врло често неправедан према мени, то још није био довољан разлог, да и ја будем неправедан према њему. Ја нисам никада заборављао, да је он Обреновић, да је унук Таковских јунака, који су основали ову државу, пошто су најпре годинама трунили по кулама градским и крв своју проливали.

Ако је Краљ Милан грешио, ја сам знао да је он то чинио у својој бујној природи; ну најпосле, његове погрешке нахулиле су највише Њему самом.

И само Вашем недовољном знању српског језика могу још приписати што Ви налазите у моме писму, да Вам ја говорим о љубави Краља Милана према мени, докле Вам ја пишем, да Ви подривате поверење код свога Краљевског сина противу његове околине, а Краљ се Милан труди да удари печат љубави и поверења на њихове међусобне одношаје.

Томе истом узроку (недовољном знању српског језика) ја приписујем и овај други неспоразум, по коме се Вама чини да Вам пребацујем Вашу „благородну крв“. То ми није ни на ум пало. Ако Вас је г. Мијатовић убедио да сте Ви „благородне крви“, Ви будите задовољни. А ја сам Вам говорио о Вашим средњевековним бојарским појмовима и о Вашем апеловању на некакво петсто-годишње порекло!

Најпосле, Ваше Величанство хоће да изведе из мога писма неку сведоцбу за себе, да сте се трудили да одвратите Краља Милана са „његова фатална пута“. Ја морам признати да је то форсирана логика, којом се Ви служите. Колико ја знам, а ја нисам сам, који то знам: политика Краља Милана развијала се уз потпуно одобравање, па и уз суделовање Вашег Величанства. Ви, истина, нисте потписивали никаквих државних аката, али сте од 1880. вазда храбрили Краља на његову путу.

Допустите, Величанство, да Вас потсетим на један случај. Кад су Напредњаци пропали на биралишту септембра 1883. године, Ви сте благоволили дозвати ме на разговор.

— Плакала сам, кад сам чула за исход избора, рекосте Ви...

— А за што да плачете, Величанство? Ми треба да смо Вам сви једнаки, па Ви само да примите к знању исход избора.

— Плакала сам, јер то може донети промену политике.

— Она и треба да се промени.

— То не може бити, *il y va de notre existence*, рече Ваше Величанство.

По повратку Краљевом с пута, била је на првој аудијенцији, друга појава истог чина.

— Ви сти били код Краљице!

— Био сам, Величанство.

— Па како сте је нашли?

— На жалост, у истим мислима, у којима сте и Ви.

— А за што „на жалост“?

— За то, што смо се могли надати да ће Вас она моћи умирити, а сад ни ту више наде немамо.

Ја ћу се овде зауставити. За доказ, колико сте били активни у политици ја бих могао навести један догађај¹ у коме је, не знам да ли баш по Вашој иницијативи, Вама намењена била улога противна и Уставу и традицијама српским; али за сада нећу у тај догађај улазити да не бих наишао на тугаљиво поље међународних одношаја, које захтева свуколику дискрецију. Ограничући се, да Вас подсетим на предлог, који је један европски кабинет учинио, да се Ви прогласите за Регенткињу место Краља Милана, а други један кабинет одговорио, да предлог није „acceptable“. То је позитиван факт.

Ја молим Ваше Величанство, да ми не замери за слободу, коју сам узео да исправим читав један низ неспоразума садржаних у Вашем писму од 8. јануара. Да је Ваше Величанство уважило моју молбу о прекиду даљих саопштења, то се не би догодило. Ја жалим ову преписку, и нерадо је водим; али, ако ме Ви нагнете, мени ништа друго не остаје но да исправљам криве појмове и заблуде.

Част ми је бити

Вашем Величанству
слуга понизан

Јов. Ристић с. р.

Писмо ово, кад је објављено — и то, на опште изненађење, објављено је из круга саме Краљице Наталије — направило је велики утисак на јавно мњење. Тај је утисак долазио од његове тежине у погледу изнесених факата, и од његове мирноће у погледу тона. Бивша Краљица, а по објави писма и најшира јавност

¹ Мисли се на кризу престола, која је настала крајем 1885. после српско-бугарског рата; о чему је било речи у Књ. II. стр. 292.

имла је да чује ствари и прекоре, какве дотле, сем можда приватних разговора, није нико добацио непомирљивој супарници Краља Милана. И с тога је баш и било чудно, да је Краљица Наталија полагала на то, да се писмо пусти у јавност! Оно је угледало света и у пештавским листовима (а одатле је направило круг по свој Европи) и у листу, који је био орган бранилаца бив. Краљице — у „Виделу“ (бр. 11. од 25. јануара 1891). Ту су изашли и коментари на ово писмо. Јов. Ристић, који није имао обичај да своја писма коментарише и после овога избаченог крупног метка, ћутао је. Као што рекосмо, он је говорио само као изазван. Да није било тога изазивања, не би било овога писма, како и он на крају предњег писма вели. Али тако је хтела Краљица Наталија и постигла је тај за њу жалостан успех.

XI

Краљ Милан и Мил. Гарашанин. — Но савременом јавном мишљењу, које је поступцима бив. Краља и бив. Краљице, у ово време стално држано у трзавици, тек је предстојало да буде сведок јавнога разрачунавања друга два човека; два, на делима тако блиско срасла политичка потентата из осамдесетих година, који су се сад ишчаурили као два крвна непријатеља, који се из дна душе мрзе.

То беху бив. Краљ Милан и његов бивши први министар и повереник Милутин Гарашанин, сада приврженик бивше Краљице Наталије.

Чијом иницијативом и индискрецијом, то је споредна ствар, изађе прво у „Пест. Лојду“ једно писмо Краља Милана, датирано 18. септем. 1888, које је он из Глајхенберга упутио М. Гарашанину, који је од 1. јуна 1887 био ексминистар и приватна личност, а иначе вођ Напредне Странке и главни инспиратор „Видела“. Још од тада Гарашанин је се испречио био између Наталије и Милана; а у расправи „Меморандума“ у новембру 1890, и после, он је стајао на њеној страни.

Усред те кризе, дакле појави се следеће писмо Краља Милана:

Глајхенберг, 18. септембра 1888.

Господине, Примио сам ваше писмо, које ме ни мало није зачудило. Доста сте поодавно са собом самим консеквентни.

Није нужно да улазим у појединости ранијег рада, летошњег и данашњег. Ограничићу се да вам споменем, да сте ви главни фактор, који сте између Краљице Наталије и мене створили данашње стање; да сте ви тај, који сте летос из Мехадике савете јој давали, који су допринели, да је на непокорност према Краљу и супругу наведу; да сте ви тај, који код мога кабинета тежите да посејете семе неповерења у сталност мојих осећаја према њему.

Нека вам Бог суди за ваш рад; а савест ваша на путу на коме сте, нека вам сама каже, да ли ваша дужност, не према Краљу него према Отаџбини налаже вам, да примите понуду да Србију заступате на страни.

Ја немам шта да вам кажем.

Седам година дана, ја сам се као бесомучан борио противу целога свога народа за вас, и партију, којој сте били вођа. Нисам никада рачунао на благодарност, али толико права имам, да захтевам од вас, да се или одсудно и отворено изјасните као мој непријатељ, или да данас водите толико рачуна и да се уклоните. Ово је најбољи начин, да дате следства намери, на којој вам само честитати могу: да се из политичког живота повучете.

Милан, с. р.

М. Гарашанин није се повукао из полит. живота као што није примио ни понуду да иде за посланика у Рим. Као што се из датума горњег писма види, оно пада у време, кад је Краљ Милан ставио био све у покрет, да се курталише своје супруге, правећи и Гарашанину златан мост за повлачење. Предње писмо послао је Краљ Милан преко председ. Министарства, отворено, од кога га је Гарашанин, по одбивеној понуди посланства, и примио и — на исто оћутао.

Трећа је година од тада, како је ћутао, све до јануара 1891 године, и ако су тешке биле оптужбе, које је, онда још као владалац добацио Гарашанину Краљ Милан.

Изненадна појава овога писма у јавности, дала је М. Гарашанину повољну прилику да сад учини према екс краљу оно, што није учинио био према Краљу: да му одговори. Прво је одштампано, на челу „Видела“ то писмо Краља Милана, и онда му је, с једним коментаром, следовао одговор, тачно у облику писма но — без датума, наравно, пошто је датум овде био најспореднија ствар.

Гарашанин се замислио за две и по године назад, у мислима и осећањима, каква је изазвало писмо Краљево, и тако саставио одговор, потписујући се: „Са свим остајем, Господару, Вашег Величанства, најпокорнији слуга и поданик“. А овде није више било ни „Господара“, ни „поданика“. И ако се Гарашанин трудио, збиља да у другој светлости изнесе свој рад, но што га је Краљ у свом писму онако маркантно окарактерисао, да истакне своје и своје партије заслуге за земљу и Краља, све их редом набрајајући, и како су „из овог рада Напредне Странке лично и непосредно потекли за владоца: 1. краљевска круна, 2. краљевски двор, 3. краљевска цивилна листа“ — ипак цео овај задоцњени и накалемљени одговор није без неке комичне примесе. Он је личио на ону досетку једног американског листа, који је похитао да спреми унапред илустрације, у којима ће изнети сцене о вешању једног осуђенога на смрт, но кога помиљују на робију. Уредништво ипак објави своје илустрације, са насловом: „Ево, шта је све уштеђено осуђеном на помилованом!“ И Гарашанин је изнео само, какав је одговор он себи — уштедио у своје време.

Али, и ако је овај Гарашанинов одговор (који се може читати у Виделу бр. 20 од 17. фебруара 1891) стварно био без деј-

ства, он ипак тактички није промашио свој циљ: осетио га је бив. Краљ.

Налазећи се тада на путу из Париза у Београд, он још у Бечу упуту Гарашанину одговор, и то у дуплику: један као писмо Гарашанину, на француском писано, а други преко „Нове Сл. Пресе“, у којој је изашло то исто писмо.

Оно у целини гласи:

Беч 8/20 фебруара 1891.

Господине,

Тек сам јутрос прочитао у вашем листу писмо, које сте ми, у виду новинарског чланка, упутили прошле недеље и које сте хтели да ми пошљете у Глајхенберг септембра 1888. Ваши монархијски принципи претрпели су заиста велику промену, а ваша наивност достигла је врхунац грађанске куражи за ово две и по године, што су протекле између тренутка, када сте хтели да ми то писмо пошљете и тренутка, у коме налазите за добро да ми га упутите.

Сажалјевам дубоко, да га нисам онда добио: ја бих вас, можда могао уважавати. Данас остављам увиђавности јавног мњења да оно донесе пресуду о државнику, који је, како сам признаје, пристао да буде редом министар унутрашњих дела, спољних послова и министар председник једном суверену, за кога је веровао да гаји у себи осећаје неповерења према њему и његовој странци, и то онда, кад га ништа није везивало да остане на влади, у пркос више пута са свим јасно манифестованој жељи целог народа. Ја остављам на част поштених људи из свију партија, да процене карактер једног државника, који редом публикује писма свога бившег суверена, изврше и фалсификује факта, и најзад, после две и по године, фабризира одговор на писмо, које му је упутуио његов суверен у јасно одређеној цели да учини крај извесним интригама, штетним по интересе земље, и сувише деликатне природе, да би могле бити откривене у овом тренутку, а које су од то доба биле на јавност, благодарећи нарочито вама.

Овај акт неверства цениће по правој вредности његовој и садашње генерације и историја земље.

У тренуку, кад ми је ово писмо требало да буде достављено, ја сам владао у Србији; у тренутку када ми га ви упућујете ја сам највернији поданик Његовог Величанства Краља Александра I и двоструко обвезан да будем у великој резерви у питањима ове врсте.

За ово две године од како сам абдицирао, ја сам пустио да ме из дана у дан нападају, и ви и они, који вас инспирирају. Али данас моји осећаји преданости према узвишеној личности мога Краља, као и моја дужност, да, као лојалан грађанин, подржавам законити ред у земљи, на који ви сваки дан нападају, начином перфидним и превратничким, никако ми не допуштају да ћутом пређем преко ове ваше нове инфамије.

Политичке странке, противу којих се ви борите, имале су бар грађанске куражи, да се боре отворено и искрено противу човека, који је био њихов владајући суверен.

Па пошто ме принуђавате да вам јавно кажем оно, што ми-слим, поновићу, да је са ваше стране дрско одрицати и порицати савете, које сте из Мехадие давали бившој Краљици, и да је још дрскије тврдити да нисте чинили никакве кораке код министра председника, Николе Христића, у цели да му скренете пажњу на мој случајан састанак у Абаџији са садашњим првим Намесником г. Ристићем, и да на тај начин посејете неповерење између мене и министарства.

У улози, коју сам за себе узео, не приличи ми да говорим о политичким питањима, и ја данас не могу да проценујем радове странке, којој сте ви били вођа, као министар председник. Ја сам јој јавно још као суверен изјавио моју захвалност, и ја сам из кавалерства примио пред земљом и народом на себе одговорност за сву владавину од седам година и нисам је се никад одрицао, док сте међутим ви лично покушавали да на мој рачун повратите вашу невиност. Ви сте требали да ћутите, јер у вашој политичкој историји и на застави, коју ви носите, има једна тајанствена тачка, која би за историју Србије била интересантнија но фантастична проза, на коју сте се данас бацили.

Требало би да објасните — и ту би можда требало тражити узрока вашем личном држању према мени за ово неколико последњих година и вашем садањем држању према круни и према онима, који у њено име владају земљом и према мени самом — како су и зашто, после пуцања Јелене Марковићке у сред катедра београдске под вашим министарством, и кривац и саучасник умрли обоје у затвору, једна обешена, а друга удављена.

Ово је, господине, од моје абдикације прва јавна реч на вас упућена, а биће и последња, остављајући историји, да вам она суди онако како заслужујете.

Гроф од Такова с. р.

Објавом овога писма у бечким листовима од стране Краља Милана, Гарашанину је одузета могућност да и на њега оћути. За њега више није било оклевања, као што више није било ни међусобних обзира поштеде.

Пошто је у „Виделу“ бр. 23, од 24. фебруара 1891. прво изнесено у преводу, на челу листа, ово писмо „Грофа од Такова“, одмах је без икаква увода и коментара следовало ово што иде.

„На ово писмо одговарам овако:

Београд, 23. фебруара 1891.

Господине,

„Примио сам ваше писмо, које сте 20 фебруара ове године управили из Беча на мене.

Немам намере давати вам лекције учтивости и доброга тона.

Пол. Ист. Србије III

Ту празнину требало је у своје време да испуни једно брижљиво и озбиљно васпитање. А од једнога грофа било је очекивати више познавања правила уљудности, него што сте ви у овој вашој попознавања правила уљудности, него што сте ви у овој вашој следњој литерарној елукубрацији показали. Јер, ако се суверени увек пажљиво клоне од извесних начина, то је само за то, што су ти начини исто тако стидни за грофове као и за људе од части и добра васпитања у опште. Тај посао, дакле, остављам на страну, јер ми изгледа да смо, и ви и ја, већ прешли оне године, у којима би се отуда могло још очекивати неких изгледа на успех.

Али сматрам да је нужно да вас изведем из неких заблуда, у које сте, са извесним рачуном, са свим произвољно запливали. Каково ћете ви, господине, миљење имати о мени, сасвим је за мене равнодушна ствар. Нити ће ме ожалостити, ако је зло, нити ће ми поласкати, ако је добро. Ја се надам, да је иста таква равнодушност и у вас, према миљењу, које ја о вама имам. О овоме, дакле, не треба ни да говоримо. Тим пре, што је за мене одвратно чрпсти изразе у вашем речнику, који је истина врло пун и необично богат, али који није ни мало у домашају мога васпитања.

Но овом приликом морам исправити један ваш појам, који ви са толиком снагом савијате, да је бојати се — ако вам се из руку отме — да се не поврати и да вас по сред образа не ошине.

Јесте истина, да је једно јутро Лена Книћанка осванула обешена у Београду, а неко време доцније Јелена Марковићка удављена у Пожаревцу. Данас вам се, господине, ове појаве чине и чудне и нејасне, и ви ме позивате да вам их објасним. И ја, по познатој мојој готовости, ево излазим вам на сусрет и стављам вам на расположење податке, за чију поузданост јамчим.

Сви, који су по делу атентата били у затвору, од првог момента, били су под судском истрагом, и над њима није никаква полицијско ислеђење ни отпочињато. Том судском истрагом руководио је један судија првостепеног суда, са својим судским писаром, а под надзором једног члана Касационог Суда. То је позитивна ствар.

Сви, који су били узети под истрагу, били су затворени у београдском граду. Најпре су били чувани жандармеријом, којом сам ја као министар унутр. дела заповедао, и за то време ни једном од њих није никакав вред био нанесен. Убрзо је по заповести Краљевој жандармерија била замењена стајаћим војницима, са којима ја као министар унутр. дела нисам располагао, ни могао располагати. И то је позитивна ствар.

Даље, истина је, да је Јелена Марковићка осванула једно јутро мртва; али, пошто је већ судовима земаљским била осуђена на смрт, милошћу владалачком помилована на дваестогодишњу робију и упућена у пожаревачки казнени завод, који је стајао изван домашаја моје министарске власти. И то је позитивна ствар.

Истина је такође, да је и Лена Книћанка осванула обешена у беогр. граду, али то онда, кад је стајала под судском истрагом, кад је била чувана стајаћом војском, и кад сам ја био већ од два

месеца, далеко изван Србије, на одсуству у јужној Француској. И то је позитивна ствар.

Истина је и то, да је у то време погинуо и један војник, који је ноћу чувао стражу над затворенима, и да је истрага војничких власти констатовала, да то убиство није било злочино дело. И то је позитивна ствар.

То су, господине, податци, које вам стављам на расположење и за које јамчим да су истинити. Они не доказују ништа особито; али признајем да ништа не сметају ни вашем миљењу, да је могло бити некога у Србији, који је имао и воље и могућности и укуса, да наређује, да се даве жене по државним затворима — без обзира на то, да ли сам ја као Министар на дужности или на одсуству; — без обзира на то, да ли су те жене у рукама органа, којима ја заповедам као министар, или су у рукама органа, над које се моја министарска власт не простире. А на сваки начин признаћете, да би за овакова чуда нужна била много јача снага, него што је у опште снага министарска.

Али да ви, господине, не би помислили, да ја овим хоћу да стресем са себе сваку одговорност, ја ћу мој део одмах да примим, и да признам да сам необично крив, што сам одвише простодушно поверовао, да су то била самоубиства и што нисам брижљивије потражио овога претходника Џека трбосека. Да сам то у своје време учинио, данас не би смо били принуђени да се на овако непријатан начин објашњавамо јавно.

Али мораћете, господине, и ви примити вашу одговорност, што сте до сад о овоме ћутали. Да сте у своје време проговорили, не би се ондашњи владалац изложио незгоди, да после године дана узме мене за председника Министарског Савета, а ондашњега министра правде постави за председника Касационог Суда, а да онога истога члана Касационога Суда, који је истрагу водио, по два пута доцније узимље у Кабинет, баш као Министра правде.

Толико, господине, што се тиче тајне, о којој сте у вашем писму проговорили.

А при завршетку сматрам да је нужно напоменути вам, да се више са мном не упуштате ни у какву преписку. Нужно је да вам кажем, да вам то забрањујем, јер и ако сте у вашем писму напоменули да је то последња ваша реч, опет за то, знајући добро колика је тежина ваших речи, које ви према потреби задајете, мислим да ова напомена није ни мало излишна.

М. Гарашанин с. р.

Бачени су, као што се види, сви обзири под ноге, и стари „Господар“ и његов „поданик“ третирали су се врло негосподарски и неподанички, већ као два човека, који се муче и желе један другом да што жешћу оптужбу баце у лице. Они су обојица писали један другом са дубоким уверењем, да сваки од њих говори сушту истину; а Краљ Милан и М. Гарашанин, добро су се познавали. Сад је тек могао сваки од незаинтересованих у овој по-

лемици размишљати: како ли је, за неких седам година, морало бити, кад су ова два човека стајали на крми државној, слубљени, сложни и нераздвојни у својим средствима, начинима и циљевима политике, спољашње и унутрашње, коју су њих двојица, на познати начин, руководили. Сад се оба исповедају, како су оба имали један према другом лажан положај, како су радили противно својим правим убеђењима. Али то све више није могло учинити да нестане оног жалосног одсека историје од 1880 до 1887. године, као што сви ови узајамни комплименти нису ауторе њихове могли изнети у некој новој светлости.

Потомству остаје да цени ове испаше по њиховој правој вредности.

„Видело“ бр. 23. било је забрањено, због напада на оца краљева; али га судови пусте. С тога оба ова писма буду поновљена у бр. 25. са напоменом на челу листа: „Ко до сад ниједно није прочитао, ево нека сад прочита обоје; а ко је прочитао, нека опет прочита. Има се шта прочитати, чути и — научити“. Што год се даље буде ишло у будућност, ова напомена у органу Напредне Странке, писана онда из других разлога, имаће све већу важност. Доиста: будући нараштаји имаће се из свега овога чему „научити“.

За карактеристику времена и људи, који су у њему живели и радили, орган негда тако „верне и одане“ Напредне Странке, репродукујући она писма (бр. 25.), доноси и чланак под насловом: „Мало луча“, да осветли личности и одношаје: „Некакав „Граф од Такова“ спушта се до најниже врсте клеветништва“, вели се у томе чланку. И даље: „Политика се храни људским месом. А „таковски граф“ као да још једнако жедни за политиком. Он је се, истина, сваки дан по седам пута одриче, али само за то, што без ње не може да живи“. И онда, обраћајући се радикалима, и скрећући им пажњу на овога опасног госта „Видело“ додаје: „Не, не, радикали, ми вас не учимо; али вас само подсећамо, да је добро мало упалити луча, па осветлити све оне мрачне ходнике, куда се овај „Граф од Такова“ поодавно шуња!“...

Тако Краљ Милан, тако Гарашанин, тако „Видело“! Како су се чудно измењала времена, па и људи! Али, ко јамчи, да људи, који су се до овога степена могли изменити, неће, у току времена, опет бити способни за нову какву метаморфозу, и јавити се понова у старом облику, а са тим обликом и у старом душевном сродству и у новој заједници?

Како је у овој карактеристичној полемици, поред осталог, од стране бив. Краља, а на адресу Гарашанина наглашена нарочито „једна тајанствена тачка“, и како је, за објасњење те тајанствености, Гарашанин у свом одговору нарочито објашњавао своју неумешаност у убиству оне две жене, и између редова чинио за то одговорном неку „много јачу снагу, него што је у опште снага министарска,“ а уз то стављао много што шта на рачун војске, која је наизменце са жандармима, чуварима јавне безбедности (сејменима) чувала затворе окривљених за атентат — то се, као епилог

свему, доцније („Видело бр. 56. од 17. маја) јавила и једна веома објективно написана „Званична исправка“, састављена према актима, а издата под 18. априлом тек. год. од стране ком. дунав. дивизијске области и места, генерала Анте Богићевића, који је у време атентата и кад су вршена затварања и ислеђења (1882 и почетком 1883) био командант беогр. тврђаве.¹

Сва ова писма, објашњења, исправке, чланци, веома су доприносили ка осветљењу расположења, у коме су се духови у Србији налазили, са знатним, уз то, одјеком и у иностранству. Разрешени од обзира, које је налагала пажња према себи и према владаоцу, сад, после абдикације, у толико су речитији били: и бив. владалац и бив. министар и новине. И ако је се све ово тицало већ минулих догађаја, било је ипак врло потребно, да се хронолошки истакне у времену, када се све ово и јављало.

XII

Декларација Краља Милана пред. Нар. Скупштином. — Ми смо и иначе у сезони службених саопштења, владиних демантија и изјасњења високих личности, лично и полуслужбено. Донекле је, у току пр. године, томе давао повода Краљ Милан и његова посла; а по одласку његовом, као што смо видели, у тој га је улози одменила Краљица Наталија, са својим „меморандумом“, чему су, као одјек биле, после разне белешке, коментари и инсинуације заинтересоване и незаинтересоване, домаће и стране штампе. То је Србију довело у незавидан положај, да се о њој говори и пише по свој Европи.

Довде смо већ видели, шта је у томе правцу све учињено у јавности.

Но било је и других питања, које је нарочито истицала Намесништву и радика. влади ненаклона штампа, чинећи наговештења, која су у публици са толико више вере прихватана, што су била неодређенија.

Једно од тих питања, био је и „Тајни уговор“, који је, као, Намесништво „закључило“ са Краљем Миланом, о абдикацији и у

¹ У тој у многом погледу интересантној исправци, која је, по актима, осветљавала једну доиста мистериозну историју уназад за неких више од десет година, стоји, између осталог и ово:

„1. марта (1883) између 7 и 7½ часова изјутра, предстао је на рапорт дежурни градски официр и изјавио команданту града: да је се синоћ, између 6 и 7 часова истога вечера обесила у свом затвору Лена Книћанка и да је између 7½ и 8 часова (тако хитно!) истог вечера однешена на колима, кроз Видин капију, у варошку болницу. У исти мах јавља: да је о овом сазнао исте ноћи тек око 12½ часова, кад је са патролом обилазио страже, од начелника страже, који му је, поред овога још и то јавио: да је имао наређење од иследног судије (Ил. Мојсиловића, угледног и оданог члана Напредне Странке), да о овом случају не јавља никоме, па ни дежурном официру, све док исти не дође да страже обиђе“. — За то опет, и са оваког старања иследног судије о погинулој, исправка констатује, између многих интересантних околности, и то: да командант града није хтео ни прага прећи затвору, када је знатно доцније позват, да са ислед. судијом „учине увиђај“ на месту вешања. Командант је тиме судији оставио и сву одговорност за овај „случај.“

коме су „уговору“ — тако се проносило — биле стипулације противне Уставу и законима.

Ваљало је таквим гласовима учинити крај, и 16. јануара, нове 1891. године, донеле су „Срп. Новине“ бр. 12. овај акт:

Протокол, између Намесништва и Њ. В. Краља Милана¹.

„Рађено у Београду у Краљевском Двору, 23. фебруара 1889.

„Његово Величанство Краљ Милан I. и Краљевско Намесништво, наименовано на основу чл. 70. устава земаљскога, у цели, да јасно обележе међусобне односе, као и да уреде сва питања, која природно потичу из одлуке Краља Милана, којим се одрекао 22. ов. мес. краљевскога престола и краљевску власт пренео на Његово Величанство Краља Александра I. сагласили су се, да ставе на Протокол ово што иде:

1. Краљевски Намесници сматрају за дужност констатовати, да је акт абдикације Њ. В. Краља Милана I. добровољно извршен из властитих побуда његових, а у наточ свима напорима долепотписаних Намесника, да га одврате од тога корака и убеде о потреби да и даље остане на престолу својих славних предака, на коме би сад, више но икад, могао користити својој драгој Отаџбини и умножити углед престола, колико богатим искуством, стеченим у државним пословима, толико, не мање сјајним даровима, којима га је промисао обилато обдарио.

Краљевски Намесници не могу приступити делу, а да не даду израза својим осећањима сажаљења, што сви њихови напори у том погледу нису могли разубедити Краља Милана I., нити га одвратити од његове намере, пред одсудном одлуком, коју је у дело привео.

2. Према овом стању ствари, Краљевски Намесници признају и примају к знању изјаву Њ. В. Краља Милана, да он задржава право да се у Србији бави, да одлази из Србије и да долази у своју отаџбину према својој потреби и своме нахођењу, у толико

¹ Министар унутр. дела, у облику расписа од 12. јануара т. г. ПБр. 589., упућеног окр. начелницима и управницима, спровео је овај Протокол својим особеним актом, у коме се, у име владе, изјашњава: „Има већ прилично времена, од кад се и јавно и тајно протурају и разносе гласови, како с једне стране између Краљевског Намесништва и Краља Оца, а с друге стране између Краљевског Намесништва, Краља Оца и Владе постоје неке тајне обвезе и услови, који везују радњу Намесништва Краљевскога и владе мимо оних граница, које су им Уставом и законима земаљским постављене.

„Да би могло јавно мњење право стање знати и правилно ценити те гласове, којима је смер да се улива народу и страном свету неповерење у данашње законито стање, засновано Уставом од 22. дец. 1888. и променом на престолу од 22. фебр. 1889., ја вам, по дозволи Кр. Намесништва, овде саопштавам једини акт, који постоји између Краља Оца и Кр. Намесништва, и који је и влади био познат, с тим, да су радњи владиној и до сада биле једине руковође Устав и позитивни закони земаљски, и да ће они једини и од сада бити“. И онда распис завршује: „Ви ћете, госп. начелнике — управнике — у свакој даној прилици имати бити верни тумачи ових погледа и назора краљевске владе, које вам ја, као њен члан, у име њено, и овде јасно и отворено саопштавам“.

пре, што му чл. 72 Устава признаје право да се брине о васпитању свога сина, малолетнога Краља.

3. Да би се унапред сузбила свака претпоставка, која не би стајала у сагласности са новим положајем Краља Милана, он мисли да треба да да на знање Краљ. Намесницима, да он нема намере мешати се у државне послове Србије, но да ће, на против било да се бави у земљи, било ван ње, свагда претходити примером да потпомогне постојећи законски поредак у Србији.

4. Краљ. Намесништво са своје стране изјављује готовост, да се стара о томе, да се Њ. В. Краљу Милану, кад год се он буде бавио у Србији указују све краљевске почасте, које се не би косиле са почастима, које припадају краљу владоцу. С друге стране Краљ Милан даје на знање, да ће он, кад се буде бавио на страни, живети под титулом „Грофа Таковског“.

5. На захтев Краља Милана, ставиће му Краљевско Намесништво једног секретара дворског и једног официра, који ће вршити дужности ордонанса код Њег. Величанства.

6. Краљевски Намесници примају к знању жељу Њ. В. Краља Милана, да се дворски маршал, ађутанти и ордонанси, наименовани указом од 21. ов. мес. за Њ. В. Краљевића, утврде Краљевским Намесништвом, код Њ. В. младога Краља.

7. Њ. В. Краљ Милан изјављује, да, имајући по чл. 72 Устава земаљскога искључно право бринути се о васпитању младога Краља, одсудно се противи сваком посредном или непосредном утицају своје разведене супруге и матере Краља Александра, на његово васпитање, сматрајући да њено мешање може бити од најштетнијег утицаја на васпитање младога Краља.

Краљ. Намесници, примајући к знању ову жељу Краља Милана, подносе му предлог, да млади Краљ сваке године, било о великим празницима, било о феријама школским, може једном или више пута преко године, у пратњи својега гувернера, обићи своју матер у ком месту у иностранству, које ће одредити Краљ Милан, у договору са Намесништвом.

Њ. В. Краљ Милан изјављује да усваја овај предлог Краљ. Намесништва.

8. Њ. В. Краљ Милан саопштава Краљ. Намесницима акт, којим се нашао побуђен да, у исто време, кад је Краљевску власт пренео на свога наследника престола Краља Александра I постави г. г. чланове Држ. Савета: Николу Крстића и д-р Лазара Докића за старатеље, који ће руководити цивилном листом Краља Александра I и осталим имањем, које му се као Краљу владоцу даје на уживање. То руковођење са означеним имањем има се вршити по упутствима, која ће им издати Краљ Милан у договору са Намесницима Краља Александра.

Краљевски Намесници примајући овај акт на знање, и сматрајући, да је потреба одржати на висини углед Краља Оца и бившег владоца — Краља Србије, изјавили су, да ће у сагласности са

стараоцима цивилне листе малолетнога Краља Александра I ставити на расположење Краљу Милану I суму од тридесет хиљада (30.000) динара месечно и то код банке, коју буде он одредио.

Јов. Ристић, с. р.

К. С. Пројић, с. р.

Ј. Белимарковић, с. р.

Милан, с. р.

Овај докуменат, објављен скоро на две године после својега постанка, и ако није био нов за владу, која је образована истог дана, кад је (23. фебруара 1889) овај докуменат постао, био је нов за ширу јавност.

Његово објављивање учинило је беспредметним сва изношења о неком „Тајном уговору“.¹

Кад се сваки у мислима пренесе у дане абдикације; кад се стално држи пред очима чл. 72 самога Устава, којим је Краљ Милан знао осигурати свој положај на случај абдикације, која је у његовој глави била сазрела кад је Устав прављен — увидеће, да према фактичком стању ствари, „Протокол“ од 23. фебруара 1889 не даје ништа ново ни особито Краљу Милану; али има неоспорно ту добру страну што одношаје ближе регулише, и што је, поред једностраних прокламација и писама Краља Милана, која је он само лично издао поводом и на дан абдикације, први државо-правни акт о самој абдикацији, који су потписали и нови носиоци Краљевске власти, заједно са Краљем, који ту власт са себе скида, и преноси је на сина, у колико је она наследна, и на Намесништво у колико је оно фактички носилац Краљевске власти, до пунолетства Краљева.

Акт од 23. фебруара 1889, јесте дакле у том свом делу акт од велике важности и диктован је положајем и приликама.

Његово објављивање пак имало је у првом реду тактички значај. Али, оно је, без сумње, имало и тај значај, да у јавном миљењу обележи и обостране положаје. Сам акт добио је своје поткрепљење у идентификовању владе са њиме, што је у наведеном распису Министра унутрашњих дела јасно констатовано.

Али би онда било на први, површан поглед, необјашњиво:

¹ Али је обзнана овога, дотле широј јавности непознатог акта, имала у Скупштини и један епilog. То је била интерпелација, коју је поднео М. Гарашанин (5. фебруара) и одговор председ. министарства на ту интерпелацију 30. марта. Одговор је био прибран и кратак и на тенденциозно постављена питања, одговорио је негативно.

Гарашанин, који је тада био усред унакрсне ватре у полемици с бив. Краљем, употребио је ову прилику да, „незадовољан одговором“, продужи и у Скупштини своја лична разрачунавања, но без успеха. Испали његови прогиву либерала, које је узгред такође напао, омогућили су посланику Ст. Рибарцу, да му врати с интересом, износечи опачину Гарашанинове владавине. После и другог говора Председ. Мин. Пашића, који је нашао да је протокол био „природна последица“ једног таквог акта — абдикације — Скупштина је, игноришућа предлог М. Гарашанина за резолуцију, прешла на прост дневни ред.

зашто је на сам дан објављивања овог „Протокола“, 16. јануара 1891 одступио мин. унутр. дела, Јов. Ђаја, који је, уз одликовање Таковским крстом II реда, упућен у Држ. Савет (а замену примио М. Кр. Ђорђевић, министар правде).

Па ипак, ово није било случајно, а још мање казна мин. унутрашњих дела за ову објаву „протокола“.

Ђаја је представљао у кабинету Саве Грујића струју одлучнијих мера према штетним утицајима, који су долазили од супарништва Краља Милана и Краљице Наталије. Својим повлачењем из кабинета, он га је ослабио; он је повукао и његово скоро одступање.

Као што знамо, промена владе доиста је и била после двадесет и пет дана: 11 фебруара 1891. Саву Грујића заменио је Ник. Пашић, и тек одступели министар унутр. дела, Ђаја, опет се враћа у нову владу, на старо место.

Изјава нове владе у Скупштини наговештавала је јачу акцију у циљу расправљања краљевско-дворске кризе.

То је се осетило и на барометру Краља Милана у Паризу; он се одједном креће отуда, и као што знамо, уочи 22. фебруара 1891 год. већ је био у Београду. Тако су се — као што смо напред већ рекли — нашли сви скупа: и бив. Краљ, и бив. Краљица, и Народна Скупштина, и нова Пашићева влада, и Краљевско Намесништво. С обзиром на све оно, што се до сада догађало, морало се нешто крупно свршити, и што је предстојало да се обелодани.

Прошло је нешто више од месец дана, како је Краљ Милан дошао у Београд. За све то време одиграла се знатна закулисна борба, која је, најпосле, донела један резултат, каквом се, можда, није с почетка могао нико надати.

Тај се резултат огледао у следећем акту, који је, у облику писма, а од стране Краља Милана упућен Краљев. Намесништву:

„У Београду, 30. марта 1891.

„Господо Краљевски Намесници,

„Протекло је више од две године дана, како сам уступио доброволном абдикацијом престо своме законитом престолонаследнику, Њ. В. Краљу Александру I и Вас наименовао, на основу мога владалачког права, сходно опредељењима чл. 70 устава краљевине, за Краљевске Намеснике.

„Од 22. фебруара 1889, па до сада ја сам се већином бавио у иностранству, и поред мојих јасних и несумњивих уставних права, да пребивам у Србији. Нисам живео стално поред мога узвишеног и љубљеног сина, и ако ме, уз очинске осећаје према Краљу, вежују лично за Србију драге успомене из прошлости нашега дома и моје.

„За слободу њену стекли су моји славни претци много заслуга; за време своје владавине, захваљујући потпори дичне српске војске

и српског народа, као и симпатијама великих сила, био сам лично толико срећан, да Србију уведем у коло самосталних држава, увенчаних Краљевском Круном, а оставио је са проширеним границама и са установама, које носе печат напредних установа савремене Европе.

„Па ипак ценио сам и мислио, да је моје одсуство морална последица моје абдикације, да у владалачким домовима упоредо са родитељским осећајима има дужности према Краљу и Господару исто тако светих, племенитих и узвишених, које потичу из државних разлога.

„Право своје старања о васпитању малолетног Краља вршио сам на начин и путовима, из далека као из близа, какови одговарају великој одговорности, коју носим пред именом свога заступног дома и пред историјом Србије.

„Васпитање Њег. Величанства упућено је данас правцем, који обећава Србији темељно спремног и зрелог владоца, задахнутог осећајима дужности према своме задатку, својој држави, готовог да цени потребе овог времена, у којем је позван да управља судбином Србије. Млади и чили огранак нашега дома Александар I. поред обилатих дарова ума, којима га је провиђење обдарило, рођен у судбоносним данима за српску државу, одрастао, окружен љубављу и оданошћу народном, јесте и биће најбоље јемство за унутрашњи и спољни мир, сталан државни развитак. Сви су моји трудови смерали на то, да спремим Србији владоца потпуно задахнута духом, који би црпео своју моћ и снагу у потребама српске државне мисли и жељама народа, који би одговарао оном стању, које је у Краљевини створено последњом услугом, коју сам као владалац учинио своме народу, испунивши његову толико пута изражену жељу, давши му са његовим свестраним суделовањем нов Устав.

„Сходно свечаном овом обећању пред целим народом, ја сам се, далеко од сваке политике, старао само да докажем, да сам највернији поданик Краља од Србије и да никаквим својим радом нећу да утичем ни посредно ни непосредно, на развој унутрашњих и спољашњих односа српске Краљевине, као год што и какву одговорност не могу носити за земаљске послове.“

После ближих изношења својих мотива за акт абдикације, Краљ Милан прелази ближе на главни циљ ове своје изјаве:

Господо Краљевски Намесници, „Данас, после две године дана, с поносом могу рећи, да сам био и остао веран свечано заданој речи.

„Но, од свога ослобођења па до данас, српски народ у разним револуцијама и потресима, који су толико смели правилан његов развитак, а разним стицајем околности, доведен је у искушење, да може у својим бившим владоцима гледати претенденте, задахнуте осећајима личне амбиције.

„И данас се у Србији о мени тако мисли, говори и пише, и ако се зна да сам се својевољно одрекао круне. То је факт, коме треба тражити очигледног лека. Виши интереси Краља од Србије и српске државе то неминовно захтевају.

„И настало је опет време, као што има пуно таквих дана у повесници српског народа од његовог ослобођења до данас, кад треба један Обреновић, својим гласом и примером, својим самопрегоревањем и жртвом, коју би принео на олтар консолидовања одношаја земаљских, да стане на пут погрешним предрасудама и сметњама, које отуда потичу за правилан државни развитак.

„Поред мојих јасних права, поред мога посве лојалног и коректног држања, сваком мом доласку у Србију приписује се без основа један значај, који он нема, који имати не може нити сме, производи се ново узнемирење духова, што у земљи шкоди мирном току државног живота, а на страни усколебава веру у стабилност одношаја у Краљевини.

„Као отац, као верни поданик краљев, ја нећу да будем са своје стране ни узрок ни повод таквим појавама, које потичу из разних извора, од погрешних предрасуда, од успомена бурних дана, а поглавито и непрекидно са оне стране, која би по осећајима према моме узвишеном сину и господару, и по дужности према њему требала да разуме, да то бити не може и не сме.“

Сад у разумљивим алузијама на познату њему немилу страну, прелази на „радње очито противне монархијским начелима, очигледну борбу и данас, као и за време моје владавине, за превласт у држави и с њом скопчане сплетке и злоупотребе и државних и приватних тајни, то су факта, која те трзавице рађају, подржавају и обележавају!“

И поред свеколиког правилног гледишта и Краљевског Намесништва и Краљевске Владе и Народне Скупштине, те трзавице чине огромну штету правилном развоју земаљских послова и кредиту и угледу Србије. Повесница ће српска достојно оценити такав рад, а праву осуду над њим у своје време глава дома Обреновића, пети од наше лозе, наш узвишени Господар — Краљ.

Њу са стрпљењем и с вером у нашу породичну изреку¹ очекујем, као и са мирном савешћу, да сам као владалац на престолу само служио вишим интересима српске државе, и после моје абдикације интересима Њ. В. Краља Александра I.

Желећи са своје стране олакшати положај овега стању, које сам створио земаљским Уставом новим, и својом абдикацијом, у дубоком осећајима верности и оданости према узвишеној личности драгог ми сина и Краља, с уверењем о мудрости Краљевског Намесништва, с осећајима родољубља и преданости престолу Краљевске Владе и Народне Скупштине, као и целог народа: ја сам намеран отпутовати кроз неколико дана, а уздржаћу се од доласка у Србију до пунолетства Његовог Величанства Краља Александра I.

Част ми је о тој својој одлуци извести Краљевско Намесништво.

Краљевског Намесништва
искрени пријатељ

Милан с. р.

¹ Биће да се мисли на „изреку“: „Време и моје право“ коју је 1842. изрекао кнез Михаило при бегству из Србије, а која је доцније уписана и у грб Србије, не знамо од куд чак и на латинском: „Tempus et meum ius“.

Овај акт, коме не недостаје извесна стилистичка глаткост и дијалектичка лакоћа тако својствена свима усменим и писменим импровизацијама Краља Милана, ипак садржи знатно више од онога, што се, као главно, хтелo њиме казати, а то је изјава: да се отац краљев не жели више враћати у Србију, до пунолетства Краља сина свога.

Али Краљ Милан кроз своју Декларацију (како је овај акт у јавности добио назив) мисли и на још једну, другу страну.

Алузије на рад и понашање своје бивше супруге, Краљице Наталије као и њених саветодаваца, и ако се њено име не помиње, врло су јасне. Њима је испуњен део изјаве пред њен завршетак. „Услед личних особина, данас и сувише на видик истакнутих, као год и злонамерних савета, сваким даном излазе појаве, штетне по престо и по земљу, вели Краљ Милан, указујући одмах за тим на „радње очито противне монархијским начелима“, на „очигледну борбу и данас, као и за време моје владавине, за превласт у држави и с њом скопчане сплетке и злоупотребе и државних и приватних тајни“, налазећи: да су то „факта, која те трзавице рађају, подржавају и обележавају“. Бивша краљица узета је и овом „свечаном“ приликом добро на око.

Најпосле стари Господар у својој резигнацији призива и повесницу српску, која ће „достојно оценити такав рад“; и сина свога, који ће „као глава Обреновића“ такође изрећи, „праву осуду над њим (таквим радом) у своје време“.

Па ипак је цео овај акт, жалосна ликвидација још жалосније тек минуле прошлости, а промашен апел и на повесницу и на својега сина... Тек ће време показати, колико се у овоме последњем судији преварио Краљ Милан и као политичар и као бивши владар, и нарочито као — отац. Али то ће имати све тек да дође „у своје време“...

*

Горњи акт Краља Милана, упућен на Краљевске Намеснике, нашао се још истога дана, 30. марта т. г., на столу Председништва Народне Скупштине, којој га је Намесништво, преко владе, упутило.

Био је 111. састанак Нар. Скупштине, сазван после подне тога дана, позно се отворивши, тек у 5½ часова. Озбиљна лица министара и посвећених посланика, одавала су нешто важно.

По прочитању протокола прошлог састанка, Председник Скупштине (после одласка Пашићева у министарство: Димитрије Катић), без икаква објашњења, просто позва Скупштину да: „изволи чути један акт, упућен од стране господе Краљевских Намесника, преко владе, Народној Скупштини“.

То је био горњи акт од Краља Милана.

Настало је читање, уз велику тишину и пажњу посланика. Радикални посланици били су, разуме се, већ упознати са оним што је претходило као и са оним што ће доћи. Јер нам ваља овде нагласити: да је овом јавном акту Краља Милана, претходио

истог датума (30. марта 1891.) и други један акт, потписан од стране бив. Краља, Намесника, свих Министара, и староца малолетног Краља.

У овом акту, у осам тачака дефинитивно је одређен целокупни будући одношај бив. Краља према Србији, Намесништву, Влади, Краљу, двору. Краљ Милан се одриче не само чланства краљевског дома, постајући тиме обична једна приватна личност, већ се одриче и самога српског државног поданства. Доиста једно крупно одрицање, а нарочито у политичком правцу, пошто се, с разлогом, сматрало, да ће тиме и сваки даљи утицај Краља Милана, са његовим ишчезнућем, такође коначно престати. За све те уступке и бив. Краљу су признате извесне финансијске концесије, као милион динара у готову, на рачун цивилне листе, и сем тога, посредовање да добије још два милиона дин. зајма, али ово на краљевска непокретна добра у Србији. — Рагулисано је и посевивање сина к оцу, пошто овај више у Србију не може, по датој обвези долазити. Краљ ће сваке године, у време школ. одмора походити оца, но у пратњи једног Министра. Тек услед овога акта следовала је и „Декларација“.

Радикални посланици су упознати са свим овим, као што су били споразумни са владом и у ком правцу да се расправи дворско питање, које је тако дошло понова и пред Народну Скупштину, велимо: понова, јер „Меморандум“ Краљице Наталије у новембру био је први, а ова изјава Краља Милана други је чин, који се одиграва у Скупштини, а тиче се династичких ствари и одношаја.

Чим је изјава Краља Милана прочитана, устао је један — без сумње до оворно — посланик из већине и изјављује — потпомогнут од довољног броја посланика, те је тиме његово мишљење добило значај предлога: „да би требало поводом овог акта да Скупштина донесе извесну резолуцију, којом ће овластити владу да регулише питање краљевских родитеља, сходно оној резолуцији коју смо зимус донели поводом молбе Краљице Наталије. Ја се надам, завршује предлагач: да ће се Скупштина сложити са мном, да овластимо Председништво Скупштине, да оно напише такву једну резолуцију и да је предложи Скупштини на пријем“.

Наглашавање, да баш само Председништво Скупштине предложи резолуцију, указује на значај, који се полагао на одлуку скупштинску, која ће отуда потећи.

Прелазимо преко дебате, која је одмах за тим настала, и подужа била, о формалној страни овог акта, који се по једнима није ни могао стављати на дневни ред, пошто није ни предлог, ни интерпелација, ни тако што; а по другима да се само акт овај има узети на знање, и ништа више. „Овај акт, то је писмо Краља Милана, узвикује либерални посланик В. Кундовић, којим он доставља до знања Скупштини (?) да путује! Какву резолуцију ми имамо да доносимо по томе?! Ми то имамо само да примимо к знању, и да му пожељимо: срећан пут!“ У том смислу говорило је више либералних и др. посланика, нарочито Пера Максимовић, и већ, ра-

зуме се, М. Гарашанин. Сви пак говорници из већине, као и неки чланови владе, били су за горњи предлог.

Огромном већином, садањем и устајањем, усвојен је предлог: „да се овласти Председништво Нар. Скупштине, да поводом акта бив. Краља Милана састави резолуцију и поднесе Скупштини на пријем“.

После одмора, који је за састав предлога за резолуцију дат, секретар Љуб. Тирић прочита овај предлог Председништва:

„Народно Представништво, одушевљено верношћу и оданошћу према Његовом Величанству Краљу Александру I., обузето старањем за редовни и уставни развитак српске државе, прима с признањем свечану изјаву Његовога Величанства Краља Милана, да до пунолетства Његовог Величанства Краља Александра I неће долазити у Београд.“

„Народно Представништво узима на знање ову изјаву Његовог Величанства Краља Милана, као сагласну са тежњама Народног Представништва да прихвати све кораке, који би допринели учвршћењу престола Његовог Величанства Краља Александра I и стања, које је у Србији створено променом Устава и абдикацијом Његовог Величанства Краља Милана.“

„Према овоме, Народно Представништво доследно својој одлуци од 30 новембра прошле године, ставља у дужност Краљевској Влади, и овлашћује је: да издејствује, како би и Њено Величанство Краљица Мати, живљењем ван Србије до пунолетства Његовог Величанства Краља Александра I. допринела да се отклони све што би могло бити штетно по интересе земље и углед престола. Али у случају озбиљне болести Његовога Величанства Краља Александра I. Краљеви Родитељи, на позив Краљевског Намесништва и Краљевске Владе могу доћи у походе, за трајања болести, Своме узвишеном Сину“.

Овакав предлог није био импровизација Председништва. Он је добро смишљен и свестрано раније оцењен и „горе“ и „доле“. Он је био корак за озбиљну одлуку, којом се једном морало учинити крај вашару, који је владао око престола а одакле се пренашао даље и својим штетним дејством тако дуго утицао на све послове државне.

Краљ Милан је омогућио овакво решење, што је дао изјаву да се сам повлачи; а Краљица Наталија омогућила га је такође, негативним начином, одбијајући све учињене јој предлоге од стране Намесништва и Владе.

Тежиште предлога, и евентуално одлуке скупштинске, стајало је у последњем трећем делу њеном, где се влади ставља у дужност, и њу Нар. Представништво овлашћује да издејствује да и Краљица Наталија „живљењем ван Србије“ учини крај досадашњем нередовном стању. И пре је, у предлозима Владе и Намесништва, живљење њено ван Србије било полазна тачка, али уз концесију, да више пута може преко године доћи своје сину, седети у двору, и, као и Краљ Отац, бити дочекивана са свима почастима. Сад

свега тога нема у резолуцији, која се предлаже Скупштини. Само у случају болести, и то озбиљне, па онда тек на позив Намесништва и владе, могу Краљеви Родитељи доћи у Србију.

Са унутрашњим смислом ове одлуке били су на чисто и они који су хтели мир и тишину око престола и у земљи, као и они, који су све једнако стајали на неким њезиним обзирима и док су Краљу Милану желели срећан пут, желели су Краљици Наталији срећан останак, или бар одлазак — „са њеним саизвољењем“. Међутим јасно је било из свега досадашњег, да она није хтела ићи из Београда, није хтела усвојити раније понуђене јој предлоге. Морала је доћи најпосле каква форсе тајеште, или како први Намесник писцу једном рече: неко „херојско средство“, да се ова скоро петогодишња дворска криза (од 1887) једном оконча.

30-ти март 1891, био је дакле дан прелома у овоме питању. Није чудо да је свака страна, у Скупштини и ван ње, заузела одлучан положај.

Нека би, за разумевање овога што ћемо, ма и најкраће, навести из дебате, која је отпочела, било напоменуто овде, да су посланици либерални (сем изузетака које ћемо ниже поменути) стајали на страни Краљице Наталије, и што је веома интересанто — на њено чуђење! „Ама шта хоће ти Либерали са мном, кад ја њихову потпору и не тражим?“ чуло се онда, да је се сама бив. Краљица изражавала. Она је тачније оцењивала овај либерални поступак, но они, који су га чинили! Њен је једино признати бранилац био М. Гарашанин и у Скупштини, а с пријатељима и у „Виделу“, које је било орган и бив. Краљице; а обијали су јој прагове и неки од старијих ритера либералних, од којих су неки и у Скупштини седели¹. Истом нежношћу руководили су се и неки од радикала, нарочито Пера Максимовић, који је био нека врста „дивљака“, па и „чувени“ сељачки демагог Ранко Тајсић, кога су најпосле морали сами радикали искључити из свога заједничког клуба (држаног код Коларца) са његове ексцентричности и у крајњим смеровима чисто себичне „политике“.

Но ово су били посебни примери. Што је акцији за Краљицу Наталију, сем Напредне Странке са Гарашанином на челу, давало други вид, то су били Либерали. Они су, под видом да се „меморандум“ Краљице Наталије нередовно ставља на решавање у Скупштини, 30. новем. пр. године демонстративно изашли из дворане скупштинске и отишли у њену кафану, а узимали чак на неко „ислеђење“ неке што су остали у Скупштини (као Панту Срећковића и Тасу Николајевића). Они су и сад, 30. марта, остајали доследни томе држању, и ако се на многима видело, да је то више за то — што тако влада и Радикална Странка хоће, дакле супрот њој, а не толико из симпатија за ствар бивше Краљице, коју су

¹ Интересантна је била једна статистика похода код бив. Краљице, изнесена, у облику табеларног прегледа, у „Одјеку“. Ту су, поред имена посетилаца, забележени дан, сат и минут, кад је који од њих дошао и отишао!

доиста искрено подржавали старији међу њима, као Ал. Васиљевић и генерал Милојко Лешјанин.

Ако политика није довжихотерија, онда је овакво држање тадашњих посланика либералних доиста неразумљиво. Оно је, у овом погледу, патило од неодређености, и с тога није Странци ни у народу, па ни код Краља Милана, ни код Краљице Наталије — ако се на њихову какву склоност полагало — доносило никакве можда очекиване користи. У осталом, ствари су ишле својим током, па ни Либерали ни Напредњаци нису је могли скренути са њенога пута, сем ако све ово није још било као оно снег који пада „да би свака зверка показала свој траг“.

Наравно, да су се у току времена разочарали и Либерали, који су се овако у 1891 години држали. Они су и сами видели, колико је незахвална била улога, којом су мислили да у то доба заштите једну „праведну ствар“. Али, ми износимо догађаје какви су у истини били, и нисмо могли мимоћи и ово што овде истакосмо.

Ток дебате био је, у главном, врло жив, и по изнесеним мотивима и по пријављеним говорницима. У њој су узели учешћа, поред осталих: Пера Максимовић, поп Арса Прокосијевић, Јов. Авакумовић, Мил. Гарашанин, генерал Лешјанин, Велизар Кундовић, Живан Живановић (који је говорио и гласао за предложену резолуцију), Стојан Рибарац, који је са Кундовићем предлагао допуну одласка али „са њеним (краљичиним) саизвољењем“, Тодор Туцаковић, који је мирно прошао, као стари династичар, између Сциле и Харибде.

Узгред буди речено, од наше стране, и на овом месту, онај Кундовићев додаток: „са њеним саизвољењем“, не слаби начелно решење, које мисли да постигне резолуција: да бив. Краљица ипак иде из земље, па ма то било и „са њеним саизвољењем.“ И они, дакле, који су, ма и са овом допуном, условно примали резолуцију и нехотице су признавали потребу њеног одласка. Од извесног ширег интереса били су говори (понова) Мил. Гарашанина и Ристе Поповића, пређ. чланова Уставотворног Одбора (1888). Они су већ као политички противници, и нехотице бацили нешто светлости и на своје мотиве при стварању Устава од 1888 и гласању о њему. Ми њихове главне мисли прибележавамо ниже у примедби¹, с напо-

¹ Риста Поповић, говорио је дуго и дао повода интересантним објасњењима, која — као што горе напоменуемо — подсећају на сцене при стварању Устава од 1888. „Кад је Устав грађен, Краљ отац задржао је себи извесна права, но они, који се тако ванредно заузимају за Краљицу матер, у Уставотворном Одбору нису сматрали за нужно да устану и једну речницу кажу о Краљици Наталији онда, кад је била прилика да се заштите и права Краљице Наталије. Краљ отац себи је осигурао права у Уставу, пријатељи Краљичини нису хтели ни речи о Краљици матери да кажу (одобравају). И кад је Устав постао делом, онда се ми морамо по Уставу кретати.“ — М. Гарашанин, који је као свведочени пријатељ бив. Краљице, седео и у Уст. Одбору и сад у Скупштини, осетио је потребу да се објасни: „На прекор г. Р. П. што су неки пријатељи Краљице Наталије пренебрегли своју дужност да узму у одбрану Краљицу, кад је прављен Устав ја имам толико да кажем: да ти пријатељи Краљичини нису имали могућности да то кажу баш за то, што је овај исти г. Риста први у Уст. Одбору устао и предложио, да се цела глава о Уставу,

меном да је председник Скупштине закратио Гарашанину реч за даља „лична објасњења.“

Туцаковићем је био исцрпен ред пријављених говорника — посланика. Остало је да се изјасни и Влада, и она је то учинила на уста Председника Министарства Н. Пашића и мин. правде Гершића. Овај последњи базирао је свој говор на изузетном положају чланова Краљевског дома према осталим грађанима, с једне стране; а с друге, на једнакости положаја Краљева оца и Краљеве мајке, који су у сталној распри, и из свега извео закључак, који се и у резолуцији огледа.

Председник министарства опет изнео је положај владе: „Што се Владе тиче, она сматра, да кад Скупштина донесе резолуцију, и кад та резолуција садржи оно исто што интереси државе и престола захтевају, а међутим не буде се косила са државним законима, да је таква резолуција обавезна за сваку Владу, која је задахнута жељом да ради у сагласности са Нар. Представништвом... А што се тиче садашње владе, она изјављује: да ће примити предложену резолуцију, ако је Скупштина озакони, и да ће по њој поступити.“

Приступило се решавању. Пошто је прво Скупштина одбацила предлог В. Кундовића, да се у резолуцију стави „са њеним саизвољењем“, као и предлог Ал. Васиљевића, који је налазио: да је „та резолуција тако важан историјски акт, а проћи ће, вели, три године као три дана и многи ће посланици дочекати последице од тога“, и тражио поименично гласање, за шта, по пословнику, није било 20 посланика да га потпомогну — то је, седањем и устајањем, Скупштина, већином, усвојила предложену резолуцију, која је после добила назив: „Резолуција о прогонству Краљице Наталије.“¹

Судба краљевих родитеља, пала добровољно у погледу Краља Милана, а пала силом у погледу Краљице Наталије, у колико је стајала у власти људи у Влади и Скупштини, била је, дакле, запечаћена:

Докле? То је опет друго питање.

која говори о правима Краља, акламациом прими, и Устав. Одбор акламациом је и примио.“ — Риста Поповић одмах је такође желео одговорити: „Г. Гарашанин, одговарајући мени на мој говор, изволео је казати: да сам ја у Уст. Одбору предложио, да се цела глава која говори о правима Краља, акламациом прими. То је истина. Ја сам предложио да се та глава акламациом прими, али само за то, да се одрже у Уставу друге неке одредбе, које је г. Гарашанин са још неким његовим пријатељима спречавао да се у Устав унесу (чује се: тако је). И кад сам ја учинио предлог да се та глава акламациом прими, г. Гарашанин и сви остали његови пријатељи, не само да се нису томе противили, него су три пут викали: „Живио!“ и ја сам се просто зачудио томе одобравању г. Гарашаниновом (плескање).“

Писац ових редова, који је и сам био као секретар у Уст. Одбору, може само рећи: да су, при овим узајамним прекорима, имали право — и Риста и Милутин. Сваки је радио са својом задњом мисли, и онај што је предлагао и онај што је акламирао.

¹ Одмах су следовале, и у „Срп. Нов.“ објављиване неизбежне „честитке“ Влади и Скупштини, на овој одлуци.

Али је, истог часа кад је усвојена резолуција, прочитан још један указ, датиран 30. марта тек. год. а упућен Скупштини на решење, и који је гласио:

„Овлашћује се Краљевска влада, да за потребе Краљевскога двора стараоцима Њ. В. Краља Александра I изда један милион динара у благајничким записима са годишњим интересом од 6%, с тим, да се ова сума, са припадајућим интересима и осталим трошковима подмири до 2. августа 1894 године из Краљевске цивилне листе, отплатама, по 30.000 месечно, све до коначнога измирења. Наш председник мин. савета нека изврши овај указ“.

Другим речима: Краљу Милану, који је још од абдикације упућен био на издржавање из цивилне листе, са по 30.000 динара месечно, ваљало је сад дати од једном и у напред 1.000.000 динара. Њих није било у готовини у благајни двора, и онда је нађен овај модус: да државна благајна изда записа (бонова) за тај милион, које ће, после ималац истих уновчити код које банке, а ова ће их, затим, наплаћивати на државној каси, с интересом; а све то одбијаће се од Краљеве цивилне листе, до пунолетства.

Дотле гласи и обвеза Краља Милана да се неће враћати у Србију.

Скупштина, која је овај предлог имала да реши, огласи га као хитан, упутивши га финансијском одбору.

Сутра дан, 31. марта, Одбор га је вратио у Скупштину са мњењем: да се одобри.

По говорима председ. министарства и мин. финансија, Скупштина је усвојила овај предлог.

Истог дана, после подне 31. марта 1891, по одговору министара на неке интерпелације, Народна Скупштина, сазвана у први сазив прве периоде, а за 1890 годину, била је закључена — читањем указа Краљевских Намесника.

Краљ Милан ускоро је, за тим, отишао на сталан боравак у престоницу француске републике, Париз.

Краљица Наталија стајала је и на гледишту и на месту на ком је била, пркосећи свима, који су били мњења да и она треба да се уклони сама из Србије.

Све је интересовање било концентрисано, с тога, на то: каква ће следства имати скупштинска резолуција од 30. марта, коју је влада поднела Краљевскоме Намесништву на потврду; или боље: Намесништво је резервисало себи право да овакве резолуције могу важити тек кад их Круна потврди, очевидно са намером да се учине и последњи покушаји, пре потврде резолуције, да Краљица појми збиљу положаја, и из сопствених побуда узме нужне консеквенције и отиде из Београда.

XIII

Принудни одлазак Краљице Наталије из Београда. — Цео месец април прошао је, ништа се не деси ни са резолуцијом, која не изађе потврђена у „Срп. Новинама“, ни са Краљицом Наталијом. Очеvidно, влада је тражила пута и начина, да са Краљицом изађе

на крај али тако, да нико не буде изложен, па ни сама она. Тако се ушло у месец мај, и 4. маја отишли су к њој Председник министарства Пашић и Мин. унутр. дела Ђаја, да је умоле и посаветују, да својеволјним одласком из земље олакша положај свима, па и себи.¹

Бивша Краљица учинила је и овом приликом оно што се од ње и очекивати могло: она је одбила министарски предлог. Тиме је и ситуација била чиста и влада се имала сад ослонити само на своју увиђавност и да њоме одрешу једном овај „Гордијев чвор“.

И влада није дала више на своје одлуке дуго чекати. Настали су, после даља три дана догађаја, који су лаконски названи: „Шести и Седми мај“ (1891).

6. маја, имао је управитељ вар. Београда Веља М. Тодоровић писмену наредбу Министра унутр. дела, датирану истог дана под П.Бр. 7241, којом му се наређивало: да данас у 2 часа по подне, у пратњи команданта жандармерије, мајора Марка Цинцармарковића и инспектора полиц. одељења Симе М. Павловића оде и саопшти Њ. В. Краљици Наталији као наредбу приложени закон (т. ј. резолуцију Нар. Скупштине од 30 марта о. г.) и замоли је: да одмах изволи, следовати позиву и из земље се уклонити, а на тај циљ стајаће у свом пристаништу (на Сави) пароброд „Делиград“, да високу путницу прими и одвезе куда она изјави да жели.

Довде је наредба рачувала још са добром вољом Краљице Наталије; али како се у целој овој више но двогодишњој (од абдикације) невољи „добра воља“ бив. Краљице показала као по све непоуздан постулат, то наредба Министрова управитељу дословце ставља још и следеће у дужност.

„Ако Њено Величанство остане при својој одлуци изјављеној г. Председнику министарства и потписаноме 4. ов. мес. — ви ћете ово удаљење одмах извршити ауторитетом поверене вам власти, сходно датим вам мојим усменим упутствима; пазећи при том да се не пренебрегне ни једна од дужности поштовања и уважања према узвишеној особи. Али, у исто доба, не смете ништа и ни од кога дозволити, што би удиле ауторитету законске одлуке ове, спречавало или одуговлачило извршење ове заповести. О извршењу ове наредбе изволете ме одмах известити“.

Коцка је бачена, влада је пришла херојским средствима. Наравно, да се напољу, у публици о свему томе није ништа ни слутило. Тога дана било је благодарење у Саборној беогр. цркви, за срећна спасења царевића руског Николе, од атентата, који је на њега учинио некакав јапански фанатик у Јапану 24 априла о. г. када је царевић путовао на далеки Исток, и у повратку закопао сибир. жељез. Да видимо, како се ствар даље развијала.

У означено време, око 2 часа по подне, 6. маја, два ланца

¹ Два дана пре тога падао је дан рођења Краљичина који је она прославила примајући посете, честитке па и окуражења од својих интимних пријатеља и саветодаваца.

жандармерије одсекла су од саобраћаја место где је био стан Краљице Наталије, која је седела у кући (Краља Милана 87,) негда Јеврема Ненадовића, која је доцније порушена, да уступи место новој. Један је низ стајао на блиској раскрсници код „Лондона“, други код куће Намесника Ристића. Мимопролазници на овом најживљем месту Београда прво су застајали, а за тим су се све више заинтересовали за ово што се догађа, јер је одмах видно било, да је овим мерама средиште стан бивше краљице.

Унутра је управитељ, са лицима означеним преговарао, но како се видело без успеха, пошто за пуна даља два часа нити се жандармерија удаљавала, нити се ко јављао из куће Краљичине. Свет се све више нагочиљавао.

Бивша краљица изјавила је, како неће да иде; а за тим, како неће на „Делиграду“, за који је она извештена да је трошан, непоуздан брод, на коме она неће да се вози. Али на супрот овом директном и индиректном одбијању Краљичином, управитељ вар. Београда истицао је категоричност наредбе, коју је чак у оригиналу дао Краљици, а она ју је, кажу, метла у недра (а после је објављена у „Виделу“).

Најпосле у 4 ч. 15 м. појави се краљица Наталија у затвореним колима и спровод крете од капије, и имао је поћи низ брдо од „Лондона“, како би се дошло до Саве мирнијим доњим улицама. На раскрсници је сретну већ прибрани верни и одани, и насташе плачне сцене опраштања. То учини већ са самог почетка успору у одласку и да маха и осталом свету да се у неку руку зарази истим осећањима, каква изјављиваху бив. краљици њени пријатељи и пријатељице. Гунгула постајаше све већа, а и све озбиљнија.

Најпосле се спровод крену и пође путем ка желез. станици. Дошав до раскрснице код „Бајлона“, да ли случајно, намерно или под притиском гомиле кола не оду поред желез. станице даље преко „баре“, већ скрену у Балканску улицу к Пивари, одатле дугом Босанском улицом горе ка држ. штампарији и саборној цркви. Наравно глас о насилном одвођењу Краљице пролетео је кроз варош, и на то је гомила расла све више, дејство жандармерије и органа власти постајало је све немоћније, тако, да гомила није дала да спровод сиђе поред Саборне Цркве доле низбрдицом к Сави, већ силом окрене кола горе уз „Дубровачку улицу“. На раскрсници код „Грађ. Касине“ имало се решити десно или лево, и док је наредба гласила да кола с Краљицом окрену лево ка Калимегдану да би одатле сишли к Сави, дотле је гомила викала: „у Двор!“

Настала је и туча. Жандарми су одлетали разбијених глава. Моменат је постао критичан. Лаким елементима прискочили су чак и трговци из Главне чаршије у помоћ, устављајући кола Краљичина и окрећући их двору. Да би се кола — у којима је Краљица непомично седела и час плакала час се смешкала — отргла из утицаја власти, буду коњи испрегнути. Светина дочепа кола у своју власт, окрене их и упита Краљицу: куда жели да је вози, у двор

или кући? „Кући!“ одговори Краљица, и то је била срећна мисао, јер би насртај гомиле на дворске капије наишао на оружане страже, и ко зна како би се свршило пред самим двором.

Но, ни овако није прошло без крвавог обележја, сем разбијених жандармских глава.

Гомила у лету одвуче натраг кола с Краљицом у њен стан. Она се, дакле, врати кући одакле је под притиском власти морала поћи, а куда ју је „народ“, у некој врсти триумфа вратио. Капија на Краљичиној кући по њеном уласку би затворена, а она се само мало јави на прозору, да немо благодари свету и неким од пријатеља, који се опет ту нађоше на тротоарима.

У кући наста тишина; али за то већи окршај напољу, на улици, која је баш тада била преривена због постављања тротоара.

Још док је гомила вукла и гурала кола краљичина, и кад се видело да је она била јача од обичне полицијске жандармерије, коју је сузбила, кола отела и Краљицу кући вратила — свирано је на узбуну у касарнама, коњичкој на Врачару и пешадијској у граду.

Коњица поседне улице око двора и са извађеним сабљама стао је један од ескадрона пред двором, лицем окренут у правцу ка раскрсници код „Лондона“. Ту, пред кућом Краљичином, стајала је гомила једна, камењем наоружана, и није се хтела маћи одатле, показујући вољу да се и од војске брани, па и да је нападне. Нажалост, изгледа да осем наредбе да војска изађе на улицу, није било друге и шта да ради. Ескадрон, о коме је реч, пред двором, — како га је и писац гледао — час као пође гомили, час се врати. Ову је неодлучност гомила оценила као слабост и драла се све више. У то време густе редови пешадије са развијеним фронтом по свој ширини „Теразија“ кретали су се од града. Али, док би она стигла, да боље не гломазна коњица и без жртава и икоје штете иначе расчисти и раскрсницу код „Лондона“. деси се једна несрећа, која није потекла услед какве наредбе, већ по сили прилика. Коњица је се требала вратити, постепено, у касарну — којој би следовали некакви шмркови са хладном водом из општине, и један вод, колико ли је било, окрене од „Лондона“ низ брдо, мирно са своје стране. Надари јаво неку дечурлију из гомиле, у којој више од изласка војске, није ни било озбиљних људи, те се потегну на ове војнике и, по несрећи, погоди један самога официра каменом у главу, а и неке од војника. Буде командовано да одред стане и да се брани. Очас плану један плотун, који није остао без некоје жртве: један је погинуо на месту, а неки су рањени. Срећом људи су пудали више у вис, као да плаше, иначе би било страшно. Трагови од куршума видели су се после по горњем (вишем) делу супротне куће, треће од краљичина стана, где је сада палата „Јадранске Банке“.

То је била крв, која је пала пред ноћ 6. маја. То је био и врхунац догађаја од тога дана. Мало по мало, грађанство се стишало, гомила се разишла, и војне патроле крстарице су кроз празне улице Београда, сву ноћ између 6 и 7 маја.

„Ово је мој дан!“ узвикнула је Краљица Наталија, кад је поново прешла праг својега стана. Она је имала доиста узрока да буде задовољна. Намера, да се она силом удали из Београда, осујећена је видним отпором светине, у којој су и угледни грађани из чаршије узели удела; она се у некој врсти триумфа вратила тамо, одакле је морала поћи под принудом власти и наредбе Министра унутр. дела издате по одлуци владе. Тај триумф бивше Краљице плаћен је и једним животом и краљу, наравно оних, који, по сили закона, који гомилама управљају и не знају за што су управо и дошли ту да се одудру и самој оружаном сили, па и да погину! Јер чак и код свеснијег, виђенијег дела грађана, које је активно узело учешћа, као и код онога дела, који је са стране гледао па или протестовао или одобравао, није било на чисто: да ли све то потиче више из мржње према Краљу Милану или из симпатије према Краљици Наталији, јер су се та два осећаја овде укрштала.

Једно је ипак, као резултат покрета од 6. маја, било сигурно: влада је, у својој намери да удали Краљицу Наталију, претрпела мали пораз, који је уједно за бив. Краљицу значио успех¹.

По себи се разуме, да на овоме није могло остати.

Одмах исте ноћи, између 6. и 7. маја, настала су озбиљна саветовања у влади, уз садејство Намесништва, које је тек пред одлуку која се минулога дана имала извршити, дало потврду на резолуцију од 30. марта, ма да је та потврда носила датум 31. марта. Мислило се да ће просто усвајање те резолуције у Скупштини бити довољан миг за бившу Краљицу да изведе нужне консеквенције. Али догађаји од 6. маја дали су целој афери други вид.

Резултат саветовања те ноћи био је кратак и јасан: да су тражни дан не затече Краљицу Наталију у Београду. Увече са тим дошло је (6. маја) и до промене дотадашњег мин. војног пуковника Раше Милетића који је и иначе био дошао у лични сукоб са трећим Намесником, Белимарковићем. До наласка кандидата за министра војног, буде узет за заступника министра војног, дугогодишњи начелник опште војног одељења пуковник Младен Јанковић, човек тихе нарави и неодлучан, коме је већ идућег дана (7. маја) следовао као мин. војни, коњички пуковник Јован Прапорчетовић, дотле командант моравске дивизијске области у Нишу.

Наређено је, и у току ноћи наредба и извршена, да у зору 7. маја изађе сва војска, која је од куће Краљице Наталије до железничке станице направила шпалир. Међутим управитељ вароши, са истим лицима као и јуче, отишао је да Краљицу позове да се крене на пут. Но у кући која је имала тврду капију, није се могло с улице ући те с тога из дворишта суседне куће (бр. 85. кућа

¹ За то су, после пет дана, 11. маја, оба главна извршиоца министарске наредбе: управитељ вароши Веља М. Тодоровић и инспектор министарства, стављени у пензију. Но, као што ћемо видети, њине мукe још нису биле престале. Они су имали да своје неуспело дело прво доврше, па после за неуспех да осете.

саветника у пензији Живка Давидовића) у којој је тада било министарство војно, пређе се у башту куће Краљичине, а из ове, због висине подзиде, која одваја башту од праве окућнице, помоћу мердевина¹ доспе управитељ с осталима кући краљичиној. Краљица се, изгледа, надала — после јучерашњег триумфа — овој посети и била је рано на ногама. Њој буде одмах саопштено за што су представници власти понова дошли и шта она има да ради.

„И ако не драговољно, предајем се власти!“ вели се у „Виделу“ да је казала Краљица Наталија, кад је изјавила да ће следовати позиву. У осталом за њу није ни било више избора; она је још једино могла правити из нужде врлину. Једна из општине реквирирана кола стајала су у приправности, и Краљица је на њима, кроз неми шпалир војске, доведена на желез. станицу, где је стајао у приправности готов воз (локомотива с једним вагоном) који ју је пребацио у Земун.

Кад је Београд устао на ноге, он је имао само да чује о свршеном послу.

Идућег дана, 8. маја, Краљица Наталија на лађи „Казану“, отишла је из Земуна (куда су јој ближи поштоваоци отишли на опрштај) Дунавом до Турне, а одатле даље својој родбини у Молдавију и Бесарабију.

Као год поред немих редова војске, тако исто и поред немих обала Србије, прошла је бивша Краљица у крајеве својега рођења, без почаста.

Sic transit gloria mundi!

Једновременно је Министар унутр. дела телеграфом јавио свима начелствима о одлуци владе и њеном извршењу. И „Српске Новине“ од 7. маја, донеле су, поред обнародоване потврђене Скупштинске резолуције, као и овај телеграфски распис Мин. унутр. дела, којим се и званично и аутентично квалификује догађај од 6 и 7 маја, који је реч народна крстила: „протеривањем Краљице Наталије.“

Није другојачији био ни смисао телеграфског расписа Мин. унутр. дела од 7. маја ПБр. 7798. У њему се вели:

„Пошто је Председник министарства у име владе, а сагласно одлуци Нар. Скупштине од 30. марта ове год. коју је и Краљев. Намесништво, у име Њ. В. Краља, под 31. марта исте године одобрило и утврдило, исцрпео сва средства, да склони Њ. В. Краљицу Матер, да сама, без утицаја држ. власти живљењем ван Србије до пунолетства Њ. В. Краља Александра I допринесе да се отклони све што би могло бити штетно по интересе земље и углед престола; и пошто су сва дејствовања ове врсте остала безуспешна, на жалост Краљевском Намесништву и Краљевској влади — то сам ја, у име Краљевске владе, којој је извршење горње од-

¹ Због којих „Видело“ надене инспектору Мин. унутр. дела, Сими Павловићу, име „мердевиноносца“, и ако је овај, имао по наредби ту улогу: да само помогне управитељу у вршењу његова задатка и јуче и јутрос.

луке Народ. Представништва, утврђене и одобрене Краљевским Намеснишвом, стављено у дужност, наредио, да се ова законска одлука изврши ауторитетом државне власти.

„Њено Величанство Краљицу матер је данас у 4 $\frac{1}{2}$ сата у јутру примила и одвела државна железница у иностранство.

„Препоручујем вам, да садржину овога телеграма објавите грађанству, стављајући вам у исто време до знања ради даљег вашег управљања: да Њеном Величанству Краљици Матери није слободан прелазак у Србију до времена пунолетства Њ. В. Краља Александра I.

„Престанак законске важности ове одлуке за Њ. В. Краљицу Матер, као и одлуком Скупштинском предвиђени допуштени долазак њен у Србију за време важности њене, саопштиће вам се у своје време, овим путем, кад такав случај наступи“.

Краљ Милан и Краљица Наталија стављени су на равну ногу. Они су сад обоје били ван Србије.

А кад су Намесништво и влада, у намери да ублаже удар, који је природно за млађаног краљевског сина потекао услед овоког просторног растанка његова са матером, отишли да му у угодном облику саопште оно што је било у јутру 7. маја — син краљевски је само — на упрепашћење присутних — сувопарно одговорио: „Ако, тако је и требало да буде!“

Ова жалосна синовља пресуда остала је за дуго тајна оних који су је чули; а њу је потврђену чуо писац од самога Ј. Ђаје тад. Мин. унутр. дела, много доцније.

Морала је се пред очима увиђавних људи, и у Намесништву и у влади, у овоме чудном моменту, указати за будућност чудна перспектива: Отац, који је већ од неколико година са својом сада разведеном супругом на ратној нози, у првом реду њој за инат, оставља земљу и народ коме је био владалац, и сина, и иде у свет; мати, истичући жељу да живи у близини сина, у суштини опет оцу за инат, прелази преко свих обзира и поред рата који годинама води са својим разведеним мужем, објављује и други и Намесништву, и влади, и Скупштини и доводи одношаје до сцена од 6 и 7 маја. А син? Он, већ остављен и од оца и од мајке, испраћа хладно једно, да кроз ошкринуте завесе двора гледа како гомила вуче кола другога; а сутра дан, кад му је мати протерана, он, на ублажавајуће речи носилаца власти државне, сувопарно избацује горњи опор израз.

Шта ли претсказује све ово за будућност?!

Али будућност ће сама на ово одговорити.

XIV

Путовање краљево у Русију. — „Ми можемо са Западом ступати у сваковрсне одношаје, примати његову културу, слати синове своје тамо на науку, правити зајмове, али ништа за остварење својих народних идеала, у погледу уједињења и ослобођења

нашега племена, не можемо учинити без Русије. Тако је било и до сад, тако ће остати и од сад; то је историјска истина.“ Овим речима изразио је, у датој прилици, Јов. Ристић, писцу своје мишљење о одношајима Србије према Русији. Мишљење у горњим речима исказано тачно је, као што је и историјски утврђено.

Нама није намера да овде говоримо о српско руским прошлим и будућим односима; али смо у почетку овог одељка истакли то мишљење садашњег првог Намесника, да би разумљива била и његова политика. Она је, уз сталну предохрану чисто српских државних интереса, које је Ристић, и. пр. на Берлинском конгресу, после Санстефанског уговора имао да брани и од самих Руса (у погледу нове источне границе према Бугарској) у крајњој инстанцији била управљена на добре односе, а кад је требало и на потпун наслон на Русију.

И као Кнежевски Намесник до 1872, и као Министар спољ. послова за ратова и после све до 1880, и сада као Краљевски Намесник, Ристић је се трудио да до остварења доведе ту своју основну мисао. Данас, кад уз Намесништво стоји и Радикална Влада, Ристићу и Намесништву није било тешко да се још за малолетства краљева учини што у смислу симпатија, које ће учврстити и династичке односе српске према Царско-руском двору.

Ристић је као Кнеж. Намесник зачео и извео пут малолетнога Кнеза Милана у Русију у јесен 1871 године. Али он га није тада пратио, већ Блазнавац, који је управо од тада постао одређен русофил. Ристић је, после првога српско-турског рата, и кад су Руси, па и Цар Александар II сишли, по објави рата Турској, у Румунију, опет саветовао пут Кнеза Милана у Плојеште у главни стан руске војске, — овога пута у лето 1877, пратио је он Кнеза као Министар спољ. послова. О оба та путовања Кнеза Милана било је говора у књ. I овога дела; Ристић их је описао, на свом месту, у својим делима.

Сасвим као логична последица, долази и решење Намесништва и владе да и млади Краљ Александар походи царски двор у Петрограду, где је на престолу седео знаменити цар Александар III. Та је одлука утврђена у лето ове, са династичких криза већ знамените 1891 године, и у Петрограду прихваћена. Једновременно утврђена је и похода старог Франца Јозефа цара аустријског, као владоца суседне државе. Но ова је похода имала доћи после руске, при повратку из Петрограда.

10. јула, у 8 часова јутру, кренуо се Краљ на тај пут. Са Краљем је био први Намесник Ристић и Председник министарства Н. Пашић. По наредби царевој свити краљевој придружио се и посланик руски А. И. Персијани као и војни изасланик Таубе.

Пошто се, као што рекосмо, имала учинити посета и на двору цара аустријског, то да се не би два пут ишло територијом аустро-угарском, Краљев пут у Русију узет је Дунавом. Овај правац имао је више добрих страна. Сем што би се прошло дуж обала две Србији суседне земље, Румуније и Бугарске, Краљ, дошав на руско

земљиште, имао би угодну прилику да прође и види целу Русију, с југа на север, од ушћа Дунава до Неве, а на том огромном простору, да походи и види знамените градове руске, као што су, између осталих, Кијево и Москва. Пароброд с Краљем пристао је у првој руској прибрежној вароши Рени, на Дунаву.

Одатле је настао прави триумфални поход за младога Краља и његове пратиоце. У Кијеву, где су стигли 13 јула, имао је Краљ прилике да види знаменитости које су везане за руско правослађе; а у Москви, где се дошло 18 јула, Краља је дочекао намесник московски, царев брат велики кнез Сергије Александровић. Ту је Краљ видео „древну, словенску, руску мајку Москву“, са свима њеним и царским и религијским знаменитостима и срдечно прихваћен од овог значајног члана царског дома — но Краљ је тек ишао на сусрет одликовању и срдачном пријему, који га је чекао у Петрограду, где су стигли 21. јула.

На станици је Краља дочекао Цар и сви велики кнежеви и министри, а у дворцу царица Марија.

Шест дана провео је Краљ и свита његова у Петрограду, сви смештени у царски двор, који се зове „Зимска палата.“ Сем свечаних гозби на самом двору, Краљу су показане и све знаменитости царске престонице; а времена је било довољно да их разгледа и чему се научи.

Цар Александар III. примио је првог Намесника Ристића у особеној аудијенцији, и одликовао га орденом Александра Невског. Какви су се разговори ту водили, изнечемо даље. И, по исцрпљеном програму дочека, 27 јула, у вече, Краљ, испраћен са станице Царем и осталима, као што је и дочекан, кренуо се преко Варшаве за Беч, на царском дворском возу, од аустријске границе све до Ишлу, где је цар Франц Јозеф био на летовању.

30 јула у 2¹/₂ ч. по подне стигао је Краљ са свитом у Ишл, дочекан на станици Царем и топло поздрављен.

Апстрахујући од разноликих мотива за узајамне симпатије оних, који су могли бити меродавни у Петрограду и оних у Ишлу, дочек на двору бечког цара био је не мање топал, јер је намењен, сем Краљу, и — сину Миланову, који је у Бечу био, као што знамо, сјајно уписан.

И овде је Намесник Ристић одликован Леополдовим орденом I кл. — дотле првим и од тад јединим аустријским одлицијем.

И ако се програм Краљевог званичног путовања ближио крају, ипак је Краљ тек имао пред собом још један далек пут.

Но одатле се Краљ растао и са својим главним пратиоцима и отишао је 1 авг. даље у Луцерн у Швајцарску, где га је чекао отац, Краљ Милан.

Августа 4 га брзим возом стигао је у вече у Београд први Намесник Ристић, са председником министарства.

Писац је дочекао првог Намесника код његове куће.

Он се беше још од прошле јесени уселио из дугогодишње своје „старе куће“ у „нову кућу“, озидану до старе, а на углу Краљ Миланове и Ресавске улице.

И ако брзи воз долази позно у Београд, и ако је први Намесник био утрућен овим дугим путем, ипак кад је дошао кући, ушао је у разговор са писцем овог дела и о утисцима, које је цео пут нарочито дочек у Петрограду, на њега учинио, којим је Ристић био необично задовољан.

Прешао је на аудијенцију, коју је имао код цара Александра III. Изложићемо овде верно, што смо чули од Ристића то вече.

У саопштењима, која је први Намесник, за објасњење предузетог пута у Петроград, учинио том приликом пред Царем, лежи и главни значај овога путовања у Русију.

„Дошли смо, Ваше Императорско Величанство, причаше први Намесник да је изразио цару: да ставимо под високу заштиту Вашег Величанства младога Краља нашега. Он, истина, има и оца и мајку, али је као и без оца и без мајке. Висока заштита Вашег императорског Величанства биће му потпора и гаранција у будућности“.

Цар је са њему својственом збиљом благонаклоним поклоном дао знак свога одобравања, ћутке.

„Дошли смо Ваше Императорско Величанство, наставио је први Намесник: и да умолимо, да Ваше Величанство има милостиво на уму и евентуалну женидбу нашега Краља, кад јој време дође. Ја сам о томе имао част говорити и са Његовим Царским Височанством, Великим Књазом Сергијем у Москви и Њ. Ц. Височанство је симпатично примило моје напомене.“¹

„Промислићемо, и о томе, у своје време, Господине Ристићу“, одговори живо цар.

„Дошли смо, најпосле, Ваше Императорско Величанство, да понизно умолимо: да Ваше Величанство, као покровитељ Срба и Словена, не допусти да Босна и Херцеговина, које су српске земље и чији је народ српски народ, потпадне коначно под Аустро-Угарску, која их сада држи. Ту је будућност наша, Ваше Величанство, и ми би били срећни, ако нам она, присаједињењем ових српских земаља Аустро-Угарској, не би дошла у питање“.

„То неће никад бити. То знају у Бечу. Такав покушај био би фаталан за „монархију!“ — одговорио је са енергичним нагласком Цар Александар III, овај знаменити владалац словенских осећања и словенских дела.

Са оваквим одговором, који је, у сва три правца које је први Намесник пред царем додирнуо, био повољан, више но повољан, могао је с правом бити задовољан и сам први Намесник. Исто тако и сваки родољуб и Србин може бити задовољан са тежњом старог државника, да на најјачем и најмеродавнијем месту, пред престолом цара рускога осигура и у његове моћне руке стави судбу српске Босне и Херцеговине.²

¹ Велики Кнез Сергије погинуо је, услед атентата, 17. фебруара 1905. год. Бомба, бачена под његова кола на сенатској пијаци, свега га је разнела у парчиће.

² На четири године после тога, у августу 1895. писац овог дела изазван „Малим Новинама“ писао је у „Српској Застави“, којој је тада био главни уредник низ чланака под насловом: „Русија и Јужни Словени“, и који су (на првом месту)

Као што рекосмо, краљево путовање није завршено у Ишлу, одакле су се први Намесник и предс. министарства вратили у Београд.

После састанка са оцем у Луцерну 2. августа, где га је Краљ Милан дочекао и кроз Швајцарску провео, — Краљ оде у Француску, у Париз.

5. августа примио је Краља Председник Републике Карно, са доличним високим почастима.

Први Намесник био је противан овом продуженом путовању, којим су само слабљене посете у Петрограду и Ишлу; а које је путовање више служило репрезентацији Краља Оца, но краља Сина. Писцу је причао Ристић, да је с тога имао измену писама са бив. Краљем, прекоревајући овога са његових захтева: „Док се ја старам да водим државну политику, — причаше Ристић да је писао Краљу Милану — дотле ви водите све неку вашу, личну“. А појава бив. Краља Милана у Јелисејској Палати, ма и у пратњи Краља српског Александра, дала је француској штампи повода, да ову појаву назове „обесвећењем“ народнога дома републиканскога.

Све то није сметало, да Краљ Александар остане, после Ишла, пун месец дана још на путу, поглавито у Француској, код оца. Вратио се у Београд тек 3. септембра т. г.

Ово је било прво путовање Краља Александра, по абдикацији Краља Милана.

Кад се 2. августа 1891. састао у Луцерну с оцем, навршио је тога дана 15 година. Ушао је већ у године, где се неразумевање дужности и прилика већ не уписује у детињске недостатке; али, када се већ јасније показују и индивидуалне склоности, па и ђуди.

угледали света у бројевима: 86, 95, 96, 97, 98 и 99. У завршном чланку (бр. 99) писац је под својим потписом, објавио ове речи царева, изговорене Ристићу, а по претходном одобрењу његовом. Баш некако пред излазак завршног чланка дошао је Ристић из „бање“ и питајући о новостима за његова одсуства, дошао је говор и на већ изишле чланке. Умољен, он одмах да пристанак да се царске речи објаве.

Чланци су ови спажени и добро примљени у српској и словенској штампи, где су коментарисани и поједини им делови одштампавани (Види: Петроградске „Новости“ од 27. августа, први чланак; новосадски „Браник“ бр. 97 и 98 од 22. и 24. августа, чланке: „Важна изјава“ и „Увек други криви“; „Србобран“ бр. 96 од 22. августа, нарочити антрфиле о царевој изјави и т. д.).

Наравно и нарочито пала је објава царева речи озбиљно и тешко у Бечу, куда је, чим је у „Срп. Застави“ изашла, одмах одтелеграфисана у „Н. Сл. Пресу“ и др. листове и била живо коментарисана — и ако цара Александра III. на жалост, већ не беше у животу, пошто беше умро 20. октобра 1894. у Ливадији.

Овде је на месту поменути, односно здравља и изгледа цара Александра III. у време 1891. и ово:

„Чим сам изашао од цара, причаше Ристић, одмах су ме питали дворјани: Како налазим његово Величанство, у упоређењу према изгледу у 1885. када сам опет био код њега на аудијенцији? И ако се још сјало оно бистро орловско око царево на њему се осећао неки умор и малаксалост у 1891. години“. Бољка у бубрезима, која га је после три године и савладала, већ је била осетна још у 1891. години.

Идуће године већ с пролећа, Краљ је сам повео разговор у присуству првог Намесника: да „хоће“ опет да путује. Прошло-годишње провођење по Паризу оставило је на њему пријатан утисак¹.

Том приликом, причаше писцу први Намесник, говорио је он младом владоцу следеће:

„Ви ћете бити, и сада сте, Краљ једне сиромашне земљорадничке државе и народа, који је научио да владоци о њему воде озбиљну бригу. С тога немојте желети и тежити да свако своје слободно време проведете ван земље на страни. Ви се морате у томе угледати на нашега пок. стрица, Кнеза Михаила, који је за све време своје осмогодишње владавине свега ваљда два пут остављао земљу, па и то по неодољивој здравственој или државној потреби.

„Ако хоћете да путујете, онда треба свагда пре да познајете своју земљу и свој народ, и да се учите са њиме разговарати, питајући га о његову животу, здрављу, напретку, летини и другим његовим потребама. У томе лежи ваша задаћа и ваша дужност, а не у честом и скупом путовању по иностранству“.

И имало је још људи, који су, као и сама Краљица Наталија, смели да тврде, како је Ристић недовољно, па чак и „ружно“ „васпитао“ два владоца, којима је био Намесник. Апстрахујући од тога, што су владалачки Намесници у првом реду државници, а не и непосредни „васпитачи“ њихови, савети, које је Ристић њима давао, били су колико мудри, толико и очински; а васпитање је збир свију многостраних утицаја у којима су одрасли и Краљ Милан и Краљ Александар, и личних особина, које су често јаче од свега васпитања и свију васпитача и саветодаваца.

XV

Трећа радикална Скупштина. — После сензација, које су за собом оставили мајски догађаји, и после пута Краљева у Петроград и Ишл, настало је природно затишје, које је прекинуто једино Главним Скупом Радикалне Странке.

Овога пута скуп је тај одржан у Зајечару, у месецу септембру 1891 године. Избор овога места, и уједно поход на суседну Краљевицу, био је нека врста партијског хаџилука у „класичне“ крајеве Радикализма, где је странка 1883 добила мученички венац. Говори, честитке, свечане беседе са тога збора и парастоса изгинулима на Краљевици, дисали су сатисфакцијом, коју даје победа и ничим непомућена сигурност странке, која је сада на влади, и која је доспела да слободно ожали и своје мученике. Ту је се искупио цвет Радикалне Странке, који је, после тужних и жалосних излива осећања, која је будила бурна и крвава прошлост, падао у занос радости и одушевљења, коју је проузроковала весела садашњост.

¹ Те године 1892. ишао је Краљ, 17. јула, у Емс из здравствених потреба.

После ове чисто партијске, дошле су државне бриге. Народна Скупштина, која се по Уставу састаје 1 новембра, била је на прагу. И доиста, она је указом и сазвана за тај дан, у други сазив прве периоде по новом Уставу. Но то је, са оном ванредном из 1889, била трећа радикална Скупштина, под којим њено је именом и разматрати, као што гласи и наслов овога одељка.

Но, на један пут се појави делимична министарска криза, која се сврши (22 октобра) одступањем мин. финансија М. Вујића, и привреде К. Таушановића. Упражњена места остану непопуњена, већ председник министарства Пашић прими заступништво у финансијама, а мин. грађевина Велимировић, у привреди.

По свој прилици због овог поремећаја, влада после три дана одложи (25 октобра) састајак скупштински, и утврди га на дан 28. децембра ове 1891 године.

Већ на првом претходном састанку свршене су све формалности и изабрано председништво и секретари.¹

Истог дана отворена је ова Скупштина указом. Изгледаше, као да је прошло време парламентарних парада и церемонија. Доиста, ваљало је више радити.

По броју предмета, који су кроз ову Скупштину прошли, она би се могла назвати плодном, као што су све ове радикалне Скупштине у том смислу биле и плодне и дуготрајне. Не мање но 63 предлога било је од стране владе, по разним струкама. За владом су мало изостали и посланици, који су поднели 48 зак. предлога и 67 интерпелација.

Али ови бројеви добијају други вид, кад се погледа на стварно свршене послове, т.ј. на предлоге који су приведени крају, решени и о којима је гласано. Тако од 63 владина предлога прошли су кроз оба читања и гласало се о њих 20; дакле ни пуна трећина. А од 48 посланичких предлога дошло је на коначно гласање само њих 7; дакле једва једна седмина. На 84, које владина које посланичка предлога, прошли су дакле само кроз Скупштину. О њима се говорило, неки су издржавали и по једно читање, али су отишли у архиву без резултата. Све се свршило на празном разговору.

То је карактеристика свију радикалних Скупштина без разлике, да се у њима много говори а мало уради. Место државног програма и државничког погледа, демагошко разметање појединаца и шаренило предмета. Тако се и дешава, да су радикалне Скупштине махом и дуготрајне. Ова је седела у Београду и већала пуну

¹ Привремени председник био је стари Т. П. Туцаковић, а за сталног је изабран Дим. Катић (71 глас), а за подпредседнике: Паја Вуковић (56) и Милија Миловановић (44), који је доцније дао оставку због трговачких послова, а заменио га д-р Лаза Илић. За секретаре: Ранко Петровић, Љуб. Јоксимовић, Лука Лазаревић, Вит. Младеновић, Љуб. Ђирић; а дошло је до ужег избора између Станојла Вукчевића и Жив. Живановића, који су имали раван број гласова. Но Жив. Живановић с обзиром да у слободно време, као професор, ради у својој школи (гимназија код Вознесенске цркве) умоли Скупштину да га поштеди од избора, и буде изабран Станојло Вукчевић.

трећину године, а њене претходнице чак и по пуно пола године. Наравно, да у овоме има удела и опозиција својим предлозима, интерпелацијама, дебатама и т. под. Али и ова садашња опозиција не може се упоредити са дотадашњим опозицијама радикалним, које су у том погледу биле увек жешће и необузданије. Све то сведочи, да српске Скупштине, у којима се сувише политизира, и свако питање прави политичким, па чак и личним, губе пословни карактер. Истина да се таквим радом много доприноси „разби-стравању појмова“, али зато ми видимо да су многи појмови политички остали у Србији, ипак исти и непроменљиви, као и Политичке Странке, са свима својим манама, непоустљивошћу и нетрпљивошћу. Само је стална остала политичка искључност и са њом неразводна мржња.

Од закона, измена и допуна, који су произашли из ове Скупштине и добили највишу потврду, знатнији су, по хронолошком реду, ови:

Привремена тргов. конвенција између Србије и Црне Горе; Закон о трговачкој школи; Изм. и доп. у зак. академије наука; Закон о дневници, подвозници и селидбини држ. чиновника и служитеља¹; о уређењу управе града Ниша; о уређењу држ. сточарског завода; о накнади штете учињене злонамерном паљевином и намерним противзаконим поништајем ствари од 20. марта; о занатским школама; о изборном и послов. реду за окр. и среске самоуправне власти.

Овлашћење влади да постојећи тргов. уговори и конвенције са Аустро Угарском, продужи до 1. јануара 1893 године; Закон о пороти; Изм. и доп. у зак. о општој царин. тарифи; Закон о уређењу дирекције српских државних железница; о уређењу Глав. Контроле; Закон о осигуравајућим друштвима од 31. марта;² Изм. и доп. у зак. о поштанским упутницама од 31. марта; Закон о конвенцији поштанско-телеграфској између владе српске и изв. ц. кр. повл. дунавског паробродског друштва од 31. марта (поново усвојена ра-

¹ Код чл. 11. овога закона, писац је, пошто код ранијих чланова није успео, упорно одржао и протурно своју допуну: да се подвозница плаћа по позитивној основици, према километрима, а по табели километраже, коју ће издати Министарство грађевина. Члан 11. враћен је у одбор, и према томе редигован с тим да се сви држ. друмови обележе километарским знацима. То је била новина у Србији, где су дотле са уверењима о „одстајању“ по „сатовима“ чињене толике злоупотребе. (Стен. бел. стр. 50, 53). Сем тога већ је, поред штете, и срамота, да још и у то доба српски друмови нису по километрима обележени. Од тада се већ те белеге виде дуж друмова и путници знају одстојања и места где се кад на путу што важно догодило.

² Чл. 7. садржи и ову одредбу: „Поред кауције свако друштво мора имати у Београду незадужено непокретно имање у вредности 150—200.000 динара“, која је ушла у закон, при другом читању (на 81 састанку, 23. марта, а после редакције у одбору усвојена; ст. бел. стр. 1192) по предлогу писца овога дела. Овој се одредби, поред повећане сигурности за осигурање, има захвалити и за велики број лепих зграда у престоници. За чудо сви су говорници били против овога пишчева предлога. Но известиоцу др. Станојлу Вукчевићу припада заслуга, да га је примно, закон у одбор вратио, што је и Скупштина најзад усвојила.

нија из 1885; Изм. и доп. у закону о прирезу за ванредне војне потребе од 17. априла 1890; т. ј. исти закон, само продужен, да би се избегло да је нов прирез, од 1. јула.

Некако при крају марта, то ће рећи при крају скупштинскога рада, извршена је нека врста промене владе, или боље реконструкција кабинета од 21. марта 1892.¹

Но ова је реконструкција, као што рекосмо, била при крају скупштинскога рада; а сем побројаних закона, било је још политички крупних послова.

И ова, као и прошла Скупштина није била поштеђена од династичких питања, која као да изгледаху нераздвојна од имена бив. Краља и бив. Краљице.

Још пр. год. одмах по доношењу резолуције о потреби удаљења Краљице Наталије из Србије (30. марта), Либерали су развили акцију осуђујући исту као и њено извршење. Рибарац у Пожаревцу, Авакумовић у Београду сазивали су зборове и доносили осудне резолуције. Но на збору у Крагујевцу (на Иван-дан) појави се и противна струја, када је тако могло доћи до расцепа у странци, и када је проф. Милош Зечевић узвикнуо: да Либерали не треба да воде „политику неких београдских жена“. Писац овог дела, као нишки посланик, сазове збор у Нишу, који донесе супротну резолуцију.

Но Авакумовић, Рибарац и други, остали су себи доследни.

И одмах првих дана скупштинског рада поднела је либерална опозиција интерпелацију о „насилном прогонству Матере Његовог Величанства Краља“. Итерпелација је упућена на Председника министарства, а садржавала је шест питања: о личној сигурности срп. грађана; о резолуцији од 30. марта пр. год.; о санкцији круне; о извршењу претходно необнародоване резолуције, коју интерпелација под знаком наводном зове „законом“; о употреби војске; и, најпосле: ко носи одговорност за жртве, које су пале у том сукобу?

Интерпелација носи датум 7. јануара, а прочитана је у Скупштини 8. тек. мес. Потписали су је: Ј. Ђ. Авакумовић, Тодор Тучаковић, генерал М. Лешјанин, А. Васиљевић, Жив. Величковић, Д. А. Машић, Вел. Кундовић, Тома Јовановић, Коста Јовановић, Сава Величковић, Аврам Белић и Ст. Д. Рибарац.²

¹ Као што знамо, још од октобра пр. год. била су два заступништва, и ако је Председник министарства Пашић био без портфеља, и заступао у финансијама. Овом реконструкцијом Председник министарства примио је портфељ мин. иностраних дела, задржав и заступништво у финансијама. Из кабинета су тада иступили: Г. Гершић, кога је у мин. правде заступао М. Ђорђевић (дотле минист. иностр. дела); Ј. Ђаја, кога је у мин. унутр. дела заступао Св. Милосављевић; и пук. Јов. Прапорчетовић, кога је у мин. војном понова заменио вредни пук. Димитрије Ђурић, управник вој. академије. Као нов министар, дошао је саветник Ил. Душманић у привреду. Само су двојица остали на истим местима.

² Нису је потписали: Жив. Живановић, Панта Срећковић и Таса Николајевић. Одмах буди овде примећено, да првоименовани од ове тројице није узимао учешће ни у дебати ни у гласању, које је дебати следовало. То је био уступак осталој два-наесторици потписника, са којима се, као што се нећ зна, он разишао још пр. год. у питању о бављењу Краљице Наталије у Србији, а није осећао потребу да брани оно што се догодило приликом извршења саме резолуције.

После двадесет дана, 27. јануара, следовао је одговор на ову интерпелацију. После уводног говора, председник министарства Пашић прочитао је прецизиран одговор, сведен такође у шест тачака: I Уз историју како се развијала позната нам дворска криза мин. председник изјављује: да према изузетном положају чланова краљевског дома на њих се не могу примењивати ни остали законски прописи ни законске мере, којима подлеже обични грађани“. II Цитирајући текст резолуције од 30 марта пр. год. с обзиром на расположење Краљице Наталије да јој не следује: „Влада је покушала и исцрпела све начине да скупштинску одлуку помирили и споразумним путем изврши, и тек кад су сви ти покушаји остали без успеха, онда је она морала приступити да издејствује ауторитетом власти оно, што јој је императивно у дужност стављено решењем Скупштине и потврдом Круне. III „Свако законодавно решење и кад нема облик закона мора добити потврду Круне“; а овде у толико пре, што се тиче једног члана Краљевског дома „према којима се у монархијским државама не могу никакве мере предузимати без одобрења Круне“. IV Скупштинска резолуција као „једно спец. законодавно решење за поједини случај и поједино лице“ „имало је да се саопшти и доиста је саопштено лицу, којега се тиче и после тога саопштења приступљено је његовом извршењу и у исто време било је штампано у новинама“. V „Пошто је улична гомила покушала да стане на пут извршењу једнога потврђеног законодавног акта, и пошто је било опасности да ће придоласком разних немирних елемената, којих у свакој престоници има неред узети тако велике размере, да ће бити угрожена лична безбедност и имовина мирних грађана, то је извршна власт, која мора одржавати ред, била принуђена позвати и војску у помоћ. И тада је Председништво Владе дозволило да се војска може употребити, ради одржања реда и законитости, пошто и по закону о устројству војске она је позвана да чува ред и законитост у земљи. Што се тиче употребе оружја, није била никаква наредба издата, шта више дато је упутство да се оружје не употребљава. Но војска, кад је нападнута гомилом немирних елемената каменицама, услед чега су многи официри и војници повређени, и кад су више пута позивали гомилу да се разиђе и да не напада — онда су неколико војника једног одељења, чији је командант¹ каменицом у главу рањен био, употребили оружје у самоодбрани, на што су и по самом војничком закону овлашћени“. И VI „Што се тиче одговорности то је очевидно да пре свега пада на оне, који су подстицали необавештену гомилу на противљење извршењу једног законодавног решења и на противстајање власти, а после и на саме оне, који су неред правили и каменицама на војску и власт нападали“.

Навели смо овде у целини тачку V и VI пошто оне садржавају погледе, до сад мање уобичајене погледима Радикалне Странке. Овде видимо, да шеф те странке у својству „Председника мини-

¹ То је био коњички капетан Јован Ст. Вељковић.

старства, говори о „уличној гомили“ о „разним немирним елементима“, о употреби војске „ради одржања реда и законитости“, па и о употреби оружја у самоодбрани на што су команданти и војници „и по самом војничком закону овлашћени“. Са свим је природно и логично да Председник Министарства налази да је то „очевидно“ да и одговорност пада на оне „који су подстицали необавештену гомилу“ на „противстајање власти“ (ово се тиче свију оних, који су 6 маја пр. год. држали страну Краљице Наталије), а после и на оне „који су неред правили и каменицама на војску и власт нападали“. Како се мењају времена, па и људи, па и — радикали..... Ми нећемо овим да кажемо и далеко смо од тога да кудимо понашање „Председништва владе“ што је „дозволило да се војска може употребити“, већ само да констатујемо контрасте, који се од некад и сад, стичу у истим људима, и како су и Радикали оправдано решени да бране свој ауторитет власти, кад и од саме „уличне гомиле“ дође у опасност. Власт па ма ко ју вршио, има своју дужност, своју логику и свој говор, ма ко били њени носиоци. Радикали, као носиоци власти, изгледају сада само за то чудни, што су они које кад у борби око власти увек чинили ту погрешку да оспоре, па и жртвују и сам ауторитет власти, и њима сада тако потребан.

Настала је одмах за овим одговором дебата: Жива, ватрена, необуздана дебата, која се изметула у страшну парламентарну тродневну битку (24, 25 и 26 јануара). Свака страна извела је у бојну линију што год је у говорницима, ауторитетима и разлозима имала. По себи се разуме, да је стално главни предмет долазио у позадност, а истуран је напред обострани стари „прљави веш“ од толико година, ма да су изнесене и многе појединости из догађаја од 6 и 7 маја пр. године.

У том партијско-полемичном погледу, та је дебата врло интересантна, и ми историку скрећемо пажњу на њу. То је сукоб двеју непријатељских струја, без милости и без поштеде. Министри, прваци и посланици једне и друге стране (М. Гарашанин није био ту) бацали су једни на друге крупне инкриминације и инсинуације. Било је ту и комичних па и жалосних сцена, као и личног разрачунавања¹ сваке врсте. Скупштина је личила на арену, где се бори на живот и смрт.

И зашто све то? За једну свршену, да не речемо пропалу ствар. Чисто да жали човек онај утрешак жара и интелигенције

¹ Н. пр. кад неки Раша Нинић са села из Тимока зове на мегдан Алимпија Васиљевића „нећ му овде у Скупштини, нећ му и напоље ван ње“. Или, кад је чак и Ј. Ђаја морао устати противу сељачког демагога Ранка Тајсића, налазећи да „ко зна би ли он (Ранко) то разумео“ да му се говори „шта је то већа или мања кураж“. Уосталом, и сами су радикали били сити Ранкових шеретлука, и били су га, с тога, чак и из својега клуба (код „Коларца“) избацили. — Стари Туцаковић, изазван главним говорником већине, мин. правде Гершићем, избацио је таква твђења, за која се чуло и од већине „тако је“, а од стране опозиције осуло се плескање. На име: Кад је Гершић упутио питање: шта би радили, кад би н. пр. дошао један владар, који би имао грађанска права и радио овако или онако против воље

страћен у овој великој дебати, који је био вредан неке боље потребе и вишег задатка. Нити се Краљици Наталији могло што овим помоћи, нити се у створеном стању ствари што изменити. Свака је страна тачно стајала на положају, који је заузимала пре годину дана, кад је доношена резолуција о „прогонству“, и сад, пошто је то „прогонство“ и извршено. Либерали су желели да остану доследни својем целокупном досадашњем држању у Скупштини и ван ње, у штампи и на зборовима, држати у току прошлога лета, као и Радикали своје делању. Либерали су, изгледа, били или наивни или убеђени да су мислили да ће из ове афере истесати за се какав политички капитал, док су Радикали знали, да им то све апсолутно не може ништа ослабити положај. Сваки је, дакле остајао при своме и нико никога није у чему било разуверио, тако да је изгледало да се цела дебата вртила у кругу без излаза.

Влада је међутим, чак имала потребу за једном оваквом интерпелацијом, да свој поступак проведе кроз Скупштину и да му прибави одобрење њено. Опозиција ју је разрешила од довијања, да какав њен човек, из већине подноси сличну интерпелацију. А кад је интерпелација и одговор на њу већ био ту, влада је полагала на исход за се повољан. Стога је раније приправљен члан већине Станко Петровић, који је другог дана дебате поднео овакав предлог: „Народна Скупштина задовољна са одговором Председника министарског савета, одобрава што је влада скупштинску одлуку о Краљевим родитељима извршила, и преко интерпелације г. Јована Авакумовића и другова прелази на дневни ред“.

Овој до безобзирности и до увредљивости сувопарној резолуцији изнела је опозиција, преко Ст. Д. Рибарца опет свој у једном делу до сервилности нежан предлог: „Народна Скупштина испуњена осећајима најдубље верности и оданости према Његовом Величанству Краљу Александру и Његовој Династији, служећи одушевљено и предано Уставу и законима државним, није задовољна објашњењем г. Председника Министарства у делу прогонства Његова Величанства Краљице Наталије. Народна Скупштина налази да је то прогонство један противустанован акт, и осуђује дело, којим је, за једну резолуцију скупштинску противустановно издејствована санкција Круне, и поступак, што је таква једна одлука извршена неуставно и незаконито, без претходне публикације.

„Народна Скупштина тако исто осуђује противзакониту употребу витешке српске војске за одржање важности једном противустановном делу и сажаљевајући, што је у тој прилици проливена невина српска крв — прелази на дневни ред“.

народа — Тодор Туцаковић, који је вели „те зле или добре среће да му често г. министри замерају за његов говор“, одговора: „У интерпелацији није реч о владаоцу, а кад би по несрећи дошло до тога, онда би народ својим суверенитетом свршио с њим путем уставним, сазвав Велику Н. Скупштину, па би ова по жељи народа извршила народну вољу. А тада не ради се по Уставу, но по праву народа да се уклони зло из народа. (Чује се: тако је и плескање од стране опозиције. Ст. бел. стр. 274).

После троструке оптужбе: За повреду Устава, закона и проливање крви, следује сентиментално сажалевање и „осуда“ — речима. И ако је ова резолуција саобразна целокупном тону, којег се либерална опозиција држала читаву годину дана у овом питању, ипак је она, у суштини, само један слаб одјек свега онога што се њоме хтелo. Речи, и само речи! Она истиче, како је „Нар. Ск. испуњена осећајима најдубље верности према Њ. В. Кр. Александру и његовој династији“, а то није овде у питању, ни за опозицију, која је сигурно хтела своје осећаје да овде изрази, ни за Народну Скупштину, сем ако се хтелo, да се радикална већина дотера у шкрипац, да једну оваку лојалну резолуцију — одбије. Баш у толико пре, што је опозиција сигурно могла знати судбу своје резолуције, ваљало ју је саставити колико одлучно, толико и одмерено.

Уморена и исцрпена Народна Скупштина, приступила је гласању, и по реду подношаја, стављен је на гласање прво предлог Ст. Петровића — предлог радикалне већине. Подносилац другог предлога, Рибарац, захтевао је поименично гласање, помогнут двадесеторицом посланика, на што се чуо глас из већине: „То баш и ми хоћемо!“

Од 100 посланика, гласало је за прост прелаз на дневни ред (Ст. Петровића) њих 70 за, а њих 21 против; уздржало се од гласања њих 9 (међу којима и Министри, који су били посланици).

Председник Скупштине, констатујући овај резултат гласања само је додао: „и наравно, предлог г. Рибарца отпада“. Можда би било боље, да је либерална опозиција себи уштедила овакав — негативан успех. Она би то могла постићи, не жртвујући чак ништа од свога „убеђења“.

Влада је, дакле, победила; али и њој се није прошло без извесне штете. Међу онима, који су гласали против био је и председник Народне Скупштине Дим. Катић. Он је, и ако болешљив, и говорио у том смислу. Катић је, у осталом најбоље и схватио суштину питања. И сам приврженик резолуције, он је умесно нагласио да је тежиште питања у извршењу. „По мом мишљењу, вели Катић, крива је извршна власт, што није прогласила резолуцију као закон, пошто је од стране Круне потврђена, и тек онда да приступи извршењу у ком случају сва средства била би оправдана. И још је нешто извршна власт учинила, што се као неоправдано сматрати може. Ко је запамтио писмену наредбу г. Министра унутр. дела, тај ће знати да се наређује: да се ауторитетом државне власти Краљица уклони из земље, али да се имају сви обзира пажње, како је то њеном положају одговарало. И оваква наредба могла је да потпомогне немиле догађаје, који су следовали. Да завршим, вели Председник Скупштине, са уверењем: да је крива извршна власт и да је она за то одговорна“.

Окривљивање ово погађало је, у првом реду, Министра унутр. дела непосредно, а посредно и целу владу, која се, не само резолуцијом, но и са извршењем њеним, како је било, идентификовала. Но, за владу је оно било у толико и без значаја, што је она од

Народне Скупштине добила разрешницу. Но мучан положај, који је створило оваково држање Председника Скупштине лично према Мин. унутр. дела, није могао остати без одступа једног или другог.

Како је Министар имао за се већину, то је морао одступити Председник Скупштине. И Катић је доиста дао оставку, не појављујући се од сада више на председничкој столици. Ствар је дуго кувана у клубу и свршила се тиме, што је 12. фебруара први подпредседник П. Вуковић изабрат за председника, а Јов. Ж. Јовановић за подпредседника (другог).

Катић је од тада, мало по мало, наглашавао у говорима све више опозиционо гледиште или бар се у многоме еманциповоао од слепих присталица владиних. И ако је остајао за то често и усамљен, ипак је он био кристализациона тачка за прибирање незадовољника из саме већине; јер је било прилично видно, да су се у дотле компактној маси радикалној већ почеле виђати озбиљне пукотине¹.

XVI

Краљ Миланов последњи отказ према Србији. — Далеко је била замашнија појава другог једног династичког предмета који се појавио у Нар. Скупштини на месец дана доцније (59 састанак 28 фебруара).

То је била нова изјава Краља Милана, спроведена Н. Скупштини „ради узимања на знање и утврђење законодавним путем“, указом Кр. Намесника од 27 фебруара, а у облику законског предлога, као „Пројект закона о члану српског краљевског дома бившем Краљу Милану“, и који је гласио:

Члан 1.

Народна Скупштина прима к знању и утврђује изјаву бившег Краља Милана, која гласи:

„Господо Краљевски Намесници,

У вези са мојим актом од 30 марта ове год., који сам вам упутио и после чијег је саопштења Народна Скупштина истог дана

¹ Димитрије Катић је, како се и сам радо дао звати „сељак“ из села Црквенца у Ресави, близу Свилајнца. Ми га виђамо у Скупштини пре ратова још 1875. и то с почетка у либералној већини. После ратова, и он је отишао у опозицију, а по раздвоју радикала од напредњака, остао је стално у Радикалној Странци, и био њен одличан члан. Имајући нешто вишега школовања из прве Трговачке Школе, Катић је надмашавао остале људе са села, и ако је често прецењивао своју моћ у томе погледу, не свакад и дорастао за многа суптилна питања, која је он хтео меродавно да расправља. Но у свему осталом био је по све исправан човек и — за разлику од Ранка Тајсића — увек је говорио како је мислио; а радио како је говорио. То му је прибавило уважања и код нерадикала. Остао је, у приватном животу, у границама отмена сељака, и по животу и раду, и први је понео неку врсту реформисане сељачке хаљине, која се све више одомаћила код сељака, као спретна и практична. У последње године као чешће болешљив, био је и више осетљив и није свакад био господар дотле увек одмерених израза према нерадикалима и чиновништву. Катић је умро у априлу 1899.

донела познату своју резолуцију, част ми је известити Вас, да сам руковођен истим разлозима и побудама, одлучио учинити још даљу и то највећу и последњу жртву истој цели; а та се жртва састоји у томе, што Вам, Господо Краљевски Намесници, овим свечано изјављујем: да се овим актом, који има за мене обавезну силу, добровољно одричем за свагда чланства српског Краљевског Дома и свих права и дужности, која су са тим чланством по Уставу и законима земаљским скопчана, из чега само собом излази да старање о васпитању Његовог Величанства Краља Александра I, које ми је по чл. 72. Устава припадало, по самом духу и смислу тога члана Устава прелази на Вас, Господо Краљевски Намесници, услед чега ће и стараоци цивил. листе Њ. В. Краља Александра I од Вас добијати разрешнице. Тако исто одричем се сваког потраживања буди које врсте, било од српске државе, било од српског Краљевског дома.

Поред ове моје изјаве о одрицању права, част ми је известити Вас и о даљој својој обавезној одлуци, којом се одричем и српског грађанства (сажитељства) и свих права, која то грађанство даје, с тим, да се на свагда настаним ван Србије, и да никако не долазим у Србију изузимајући једино случај предвиђен у поменутој скупштинској одлуци од 30 марта 1891. У вези са овом мојом непроменљивом одлуком, ја Вас молим, Господо Краљевски Намесници, да изволите наредити да се надлежним путем учини све што је потребно за ово моје иступање из српског грађанства, да бих могао у страну државно грађанство ступити.

Саопштавајући Вам ову своју изјаву, част ми је замолити Вас, Господо Краљевски Намесници, да ме нарочитим актом изволите известити о вашем одобравању и сагласности са овим мојим у овом акту изложеним сталним и обавезним одлукама.

У Паризу 30 септембра 1891

Милан с. р.

Члан 2.

Овај закон ступа у живот од дана кад га Краљ потпише.

Пре него што будемо видели, какве је судбе био у Народној Скупштини овај за ширу јавност нов и необични предлог и нова изјава бившега Краља, навешћемо још један акт, који је са овим у узрочној вези.

У исто време, кад се овај предлог јавио у Скупштини „Српске Новине“ од 29 фебруара т. г. бр. 47, донеле су на челу своме обзнану следећег акта од стране Министра унутрашњих дела:

„На молбу Његовог Величанства бившег Краља Милана М. Обреновића, по испуњењу услова из §. 44 грађ. Закона, Министар унутр. дела под 4 октобра 1891 год. ПБр. 15.370 одобрио је, те је Управа вар. Београда под истим даном Бр. 15.480 издала молиоцу отпуст из српског држављанства. Отпуст овај потврђен је прописно од стране Министара Унутр. и Спољ. дела, достављен је молиоцу на његову даљу употребу.

„Према овоме, бив. Краљ Милан М. Обреновић, по својој властитој жељи, престао је бити држављанин Краљевине Србије. ПБр. 3952. — 28 фебруара 1892, у Београду.“

Морамо се вратити назад у време, које означава датум на изјави — „Декларација“ — бив. Краља Милана, у септембру прошле године, када је следовао ускоро и овај у истини жалосни „отпуст“ из држављанства једнога Краља, ма и бившега, — по његовој властитој жељи и вољи.

Чему има да се припише ова нова изјава Краља Милана? Да ли је то била доиста воља његова, да успокоји политичке људе у Србији, да буду сигурни од његове стране, од које се, не без разлога, стално замирало? Или је то требао бити израз његовог негодовања према земљи, која, по каквом његовом мишљењу, није довољно ценила ни њега, ни његову владавину, ни његову абдикацију? Било ма што од овога, или све скупа, цела ова ствар имала је и другу једну чисто практичну страну.

У то време пада, на име, и један „зајам“ у износу од нека два милиона динара, учињен у Русији код Волшко-Камске Банке, а за рачун бив. Краља Милана. У ствари, тај је „зајам“ била нека врста продајне цене свих „права и дужности“, којих се бив. Краљ поред иступања и из српског држављанства, одриче у својој изјави од 30 септембра пр. год. Поред онога милиона, који је дат пр. год. Краљу Милану, а на рачун краљеве цивилне листе, кад је дао прву своју изјаву да се до пунолетства краљева неће враћати у Србију, сад му се дају још два, за онај остатак „права и дужности“. Како се имало разлога претпостављати, да може доћи време да се бив. Краљ понова сети да је имао своју отаџбину, у којој је он имао и нека права, као и да може, под изговором буди каквих дужности, незван опет доћи у Србију, то је та продајна цена формулисана као „зајам“, са интабулацијом на његова непокретна добра у Србији. Тако се, из случај прекршене дате речи с једне стране, могла с друге употребити принудна мера наплате „зајма“. Доктор Лазар Докић, старалац за малолетства Краљева, који је од 1. нов. пр. год. био понова председник Савета, ишао је тога ради у Париз и аранжирао целу ствар.

Нема сумње, да је и ово била једна од последица пута у Русију (у јулу пр. год.). Свакојако у целој овој ствари, већ и по самом месту „Зајма“ лако је видети, да руска влада није била далеко од овога посла; а у Русији влада значи самога Цара. Русија је стално замирала од политике Краља Милана, и кад је он једном сишао с престола и думен Србије прешао у друге руке, и Русија је сасе чинила, да се ново стање, без Краља Милана, и одржи. Са Краљем Миланом нестало је аустро-угарског утицаја, а са Намесништвом и Радикалима извршено је приближење Русији. И сувише је разумљиво, да је Русија имала интереса, да се ово стање и одржи. Онај „Зајам“ био је пре мала, но велика жртва за то.

Шира публика, наравно, није знала за све ово. Она није пуних пет месеца знала ни за ову нову декларацију бив. Краља, ни за његово иступање из држављанства Србије.

Међутим, Краљ Милан је радио с предумишљајем и са мало скрупула о последицама слободно часно датих изјава. Ево и потврде за то. Појимајући замашност овога акта, трећи намесник Јов. Белимарковић није га хтео одмах потписати, као предлог за Скупштину. Тога ради позове краљевог адвоката Марка Стојановића, који је био краљу Милану заступник за приватно-правне послове али је често морао улазити и у друге прохтеве свог високог властодавца. Белимарковић призове Стојановића и стави му на срце — како је тада Марко писцу казао — да Краљу Милану објасни сву штетност поступка и умоли га, да тргне свој акт о отказу. Марко, као познато човек чистан, то изврши. И какав одговор добије! „Нашто би повлачење?, одговори Краљ Милан. Кад ми буде требало, ја ћу просто прећи преко тога и доћи у Србију“. На примедбу, да је незгодно газити свечано дату реч, Краљ одговори: „То су политичке ствари, где часна реч нема онај строги смисао. Кад буду захтевали пол. интереси и интереси династије и мог сина, ја ћу ипак доћи у Србију“. Ствар је међутим ишла својим током.

Са појавом онога предлога у Скупштини, и са обзнаном извршеног „отпуста“ из држављанства бив. Краља, пукло је сад свима пред очима, да Краљ Милан окреће сасвим леђа Србији.

Народна Скупштина имала је, дакле, да озакони ово ново стање. Намесништво је то озаконявање замишљало у облику у коме смо напред навели. Влада, потписујући овакав предлог, показивала се да га и она налази као довољна. На реду је да видимо, какве је промене претрпио, док је из Народне Скупштине изашао, као дефинитиван закон. По прочитању, предлог је, по словнику, без дебате, упућен у одбор.

Упућен Држ. Савету, према Уставу, на мишљење, отуда је врићем стим да: „Држ. Савет нема шта да примети да се предлог у овом облику поднесе Нар. Скупштини на решење“. Али је, уз ово дефинитивно мишљење Савета, достављено Скупштини и „Одвојено мишљење“, по коме „ова лична изјава Краља Милана није такве природе да може бити предмет закона, те да јој због тога не треба ни давати облик закона“. Ово су одв. мишљ. потписала четири саветника либерала: А. Васиљевић, Коста Јовановић, Влад. Јовановић и Дим. Голубовић.

Ни три дана није остао овај предлог у одбору, и већ је 2. марта отуда дошао у Скупштину, обогаћен са неколико нових чланова. Од изјаве Краља Милана, коју је Намесништво преко владе послало Народној Скупштини „ради узимања на знање и утврђење законодавним путем“, постао је сада један Закон, који с правом носи име закона — али како је тада речено — „О прогонству Краља Милана“.

По пречишћеној стилизацији, коју је, накнадно, и сам скупштински Одбор у појединим члановима предузимао, сем саме краљеве декларације коју Нар. Скупштина прима на знање, и која је остала саставни део закона, постали су још: сасвим нови особени чланови, као закон, и то:

Чл. 1. Бивши Краљ Милан престаје бити члан Краљевског дома владајуће династије Обреновића у Србији и тиме престају и сва његова права и дужности, која су са тим чланством по уставу и законима земаљским скопчана. О васпитању Њ. В. Краља Александра I по самом духу и смислу чл. 72. Устава, стараће се од сада Краљевски Намесници, који ће и о имању малолетнога Краља од старалаца тражити рачуна и издавати им разрешнице.

Чл. 2. Ни од српске државе, ни од Краљевског Дома, бивши Краљ Милан не може, ни по каквом основу, ништа потраживати.

Чл. 3. Пошто је бивши Краљ Милан престао бити држављанин Краљевине Србије, а тим су престала и сва његова права скопчана са правом српскога држављанина, то он не може поново без претходног пристанка Народне Скупштине постати српским држављанином.

Чл. 4. Бивши Краљ Милан не може долазити, боравити, нити се настанити у Србији.¹

Чл. 5. Само у случају озбиљне болести Њ. В. Краља Александра I, бив. Краљ Милан, изузетно од чл. 4 овог закона, на заједнички позив Краљевског Намесништва и Владе, може доћи у посету сину, но и тада се може бавити само за време трајања болести.

Чл. 6. Овај закон ступа у живот, од дана кад га Краљ потпише.

Одбор, износећи овако допуњен или боље рећи сасвим нов предлог, на крају истога додаје: „На ове измене пристао је и Председник Министарског Савета“.

Овакав исход, у првом је реду резултат већања у Клубу Радикалне Странке. Кад је изјава Краља Милана дошла до у то не-одговорно легло чисто радикалних мисли и осећања, онда је морало доћи до овога поштрења, и, ко је познавао одношаје владе и клуба, наћи ће такође као сасвим природно, да је и влада на све ово пристала. То је још боље изнела на видик сама дебата у Скупштини. Умереност, која је владала у крилу Намесништва, које је ову изјаву, њему у првом реду упућену, упутило Народној Скупштини, претворила се у праву безобзирност чим су се насамом нашли влада и радикални клуб. Једном пак заузети положај, одржан је доследно и у самој Скупштини, на јавном претресу, који се и свршио усвајањем горњег предлога.

У самој дебати доминирала су два гледишта: већине, која је била за предлог како га је одбор изнео; и опозиције, која је била за то, да се од једне добровољне изјаве не може правити принудан закон. Овоме гледишту пришли су и неки од радикала, као бив. председник Скупштине Дим. Катић, Сима Костић, и др.

И ако су и с једне и с друге стране учествовали многи го-

¹ Овај је члан после ублажен, а првобитна његова редакција (по одборском мишљењу) била је: „Свако долажење, борављење и настањивање у Србији, бившем Краљу Милану забрањено је.“ Наравно, речи су измењене, а смисао је остао исти.

ворници, дебата је ова у главном текла мирно и објективно. То је доносио собом и сам предмет. Док је и, пр. дебата о извршеном прогонству бив. Краљице (у јануару) била расплнута, није имала свога стожера, него је, крећући се у апстракцијама, допуштала сваковрсне испаде, дотле је овде по среди стајао један озбиљан предмет, коме се с пажњом прилазило. Није недостајало и енергичних изјава, и с једне и с друге стране, али је у главном очуван респект, који је доносио нешто сам предмет, нешто и трагичност главног јунака ове бескрајне драме, који сад пада у сажалења достојну низину — да се одриче и своје земље, и народа, и сина. То је било доиста достојно сажалења и нужнога обзира, који се стално и огледао у дебати. Само су неки сељачки посланици правили ружне испаде, својствене простоти увек, кад јој јачи обрне леђа.

Између оба она гледишта, која су једнострано заузимале већина с једне и опозиција с друге стране, истина је лежала пре негде у среди. Јесте истина, да Краљ Милан своју изјаву даје спонтано, отказујући се и неких права и неких дужности, и, на први поглед, изгледа да ту нема шта више да се озакоњава; али стоји и то: да се нестанком Краља Милана, у погледу нарочито његових права и дужности, Уставом огарантованих: да васпитава свога сина, ствара једна празнина, која се морала испунити једном законодавном одлуком. Право надзора краљева васпитања, пренаша се на Намесништво, и то је морало бити, у овом или у оном облику, санкционисано и Народном Скупштином. Али, ту је ваљало и стати. Све оно, што је већина даље урадила, било је пре израз страха, но неке потребе. Све је то било и бескорисно чак и опасно. Јер ако ће Краљ Милан, који при свима отказима није престао бити „Краљ Милан“ и „Отац Краљев“, држати дату изјаву, он ће је пре држати по сили часно дате речи, но по сили принуде. На против, ако је још ишта остало у њему од оног старог Краља Милана, он ће се трудити и радити и рукама и ногама — као што је напред, пред Марком Стојановићем наговестио — да, кад тад, докаже ништавност оваквих брана, ограда и гаранција, које су му на супрот постављене, и то са толико понижења за њега. Но Радикали су живели у самообмани, да су они једини и свемоћни, и да кад су ту, на власти, ништа се више мимо њих не може десити; а најмање су они могли претпоставити да ће доћи време, када ће они главом, ако не непосредно а оно посредно помоћи да се Краљ Милан еманципује од свих ових веза, којим га они сада тако упетљавају. Но то све припада будућности.

Писац овога дела и сам тада као посланик, и пошто је Скупштина у начелу већ усвојила предлог одборов, говорио је у том смислу¹.

¹ Признавајући три заслуге Краљу Милану: давање Устава, абдикацију и сада ову декларацију, писац у свом говору наводи: да је Краљ Милан свршио своју владалачку каријеру, а свршетак тај значао је подизање радикализма. „Сам тај факт уверио би вас, да се у овој ствари руководите благородним мотивима спрам једнога човека, који је по несрећи запао у такве прилике, да му је ово једини излаз. С тога треба бити овде и по својој дужности, а из политичких разлога, ве-

Али то мишљење није било срећно да га ма која страна усвоји. Опозиционим друговима било је оно сувише, јер је значило ипак један закон, кога они нису хтели; а већини је било недовољно, јер није садржавало ништа више но оно што је у декларацији. С тога је остало усамљено, и ако му то не смета, да је с обзиром на догађаје, било можда најлогодније.

Интимним осећајима и мислима већине, можда је најбоље дао изрази сам Министар унутр. дела, када је, одговарајући предговорницима, рекао ово: „Господо, и по ономе, што је јуче говорено о овом закону и по оном што данас неки посланици говоре, изгледа да им је збиља стало до тога, да се добро не притврди оно што је добивено од Краља Милана, док, на против, ми тежимо, као и сваки који жели мира и спокојства овој земљи, да то притврдимо што год боље можемо (смех). Говоре неки: на што је потребан закон, кад је Краљ Милан дао изјаву, и тиме је ствар свршена. Ми овим, господо, што данас овај закон доносимо, не утичемо на то, што је Краљ Милан казао, него хоћемо да се то његово одрицање не може ревоцирати и опозвати, и да се не може вратити кад хоће у ова права, којих се одрекао...

„Морам казати коју и о речи „изненађење“, која је употребљена данас о разним поступцима Краља Милана. Вели се, да нас је Краљ Милан више пута изненађивао и кад је дао нов Устав и кад је абдицирао, и кад је ову изјаву потписао. О овим изненађењима нека мисли сваки како хоће и оцењује како зна, моје је уверење: да је све ово природни развој и неминовна последица једног стања, против кога се борио народ и које није одговарало жељама и потребама српског народа. Стога ми овим актом, законом и данашњом коначном одлуком, коначно затварамо врата једној владавини, која је оставила многе црне успомене и чији је дух и правац толике тешкоће створио у овој земљи, да ћемо ми имати још великих мука док све излечимо. Ми ту владавину данас

ома обзирив“. „Овај закон, говорио је он даље, треба такав да буде, да обухвати декларацију и ништа ново да не уноси, јер је овде такав стицај прилика, да би свака сувишност слабила значај закона“, по оној дилеми калифе Омара — на коју је подсетио Скупштину — да Александријску библиотеку ваља свакојако спалити ако у њој има више но у корану јер је тада грешна, као и ако има мање, јер је тада непотребна. Сам пак закон, рекао је он даље, ја замишљам овако: „Краљ Милан био је абдицирао, али има права да седи у својој земљи, али он изјављује да неће; има права да васпитава свога малолетнога сина, па и то неће да чини; дакле ишчупава се једно старо дрво, и остаје једно ново и ако негативно стање; и све то стање садржи се у декларацији која је сама собом потпуно јасна и одређена. Дакле значи: да закон не треба ништа ново да садржи него што је у декларацији, и по томе, закон би могао да садржи само први и једини члан, и по моме схватању, он би могао да гласи овако: „Ново стање, које је створено предњом изјавом бив. Краља и која се изјава сматра као саставни део овога закона, не може се ни у појединостима ни у целини изменити без пристанка Народне Скупштине“. Ту после, завршио је он: не би било ни другог, ни трећег, ни четвртог члана, већ би значило: озакоњава се декларација и ништа више. Шта би се тиме постигло? Постигло би се свако излишно тумачење, да ли се овим мења Устав или не; ми би примили његову вољу, озаконили оно што он тражи и на тај би начин била главна намера постигнута. То је моје мишљење у овој ствари.“

сарањујемо и хоћемо јој гроб да добро запечатимо, како не би никад више из гроба ускрснула. (Одобравање).“

Нешто пре њега, при дебати о начелном усвајању одборскога предлога, известилац одбора, Милан Мостић, слично је говорио: „Предлажући вам у име одбора да овај закон изволите примити, а примићете га тим боље и убедније, ако се само сетите свију догађаја, који стоје у нераздвојној вези са овим законом, и ја вас молим да не изгубите из вида све што је овој декларацији претходило. Сукоб бившег Краља Милана са народом донео је, може се рећи, абдикацију; абдикација је донела ново стање; а ново стање донело је прошлогодишњу скупштинску резолуцију, резолуција је донела ову декларацију, а декларација је донела предложени вам закон, који између редова садржи посмртну листу о политичком упокојењу владавине бившега Краља Милана“.¹

Овим је известилац завршио дотични свој говор (јер је он по свом позиву говорио често). Али потпуности ради навешћемо друго једно место из његовога истог говора, од 5. марта:

„Био би неопростиви грех — рекао је известилац Мостић — да заборавимо на она добра дела из владавине бившег Краља Милана, која је починио док је био у сагласности са својим народом, а нарочито не смемо не споменути оно сјајно дело, које је извршио у доба, кад је несугласност била најраспаљенија. Рат за ослобођење и независност, васпостављење српске Краљевине и наш данашњи Устав, то су све сјајна дела из његове владавине. И ја, као и многи други верујем, да би се најзад у борби, која је очајнички вођена између народа и Краља, дошло и преко његове воље до Устава, али је питање: кад и с каквим жртвама? — Они, који мисле да је Краљ Милан принуђен на давање Устава, радо заборављају, да је Велика Народна Скупштина примила тај Устав под познатом погодбом: „од корице до корице.“ Такве погодбе може да ставља јака сила. То је најбољи доказ да је бивши Краљ Милан био тада још у пуној моћи и сили, о којој је Велика Народна Скупштина, мора јој се признати, врло мудро водила рачуна. Велика Скупштина, господо посланици, значи сав народ“.

Известилац је у погледу негдашње моћи Краља Милана казао само једну истину. Али је баш са тога, у толико чудније, да једна обична Скупштина, у којој у већини седе махом људи из оне „мудре“ Велике Скупштине сада, кад је Краљ Милан лишен сваке моћи, тако супротно ради свима мудрим обзирима, са којих је овако похваљује известилац овога закона, који треба да одмах по том истом известиоцу, буде „посмртна листа о политичком упокојењу владавине бившег Краља Милана“. Доиста је и психолошки

¹ У успомени савременика остало је, да је известилац употребио овде другу једну фигуру. На име, да је казао: „Овим законом положимо надгробну плочу, на владину бив. Краља Милана“. Али стенографске белешке подлеже, пре штампања, ревизији свакога говорника. Но, било да се остане при једној, било при другој фигури, „посмртној листи“ или „надгробној плочи“, довољна је и једна и друга да илустриру праве мисли и осећања радикала у оно време.

занимљиво анализати: од куд потичу овакве супротности, ако не из онога узрока, који је Јов. Ристић нагласио, кад је у очи отварања Велике Народне Скупштине (1888) говорио о евентуалним намерама и душевним особинама радикала. (Види примедбу: стр. 387. Књ. II).

Сложни у оваковој својој тежњи и влада и већина радикална, после дуге дебате, која, и ако се предвајала, обухвата три дана (прво читање, начелна и посебна дебата 5 и 6 марта, друго читање 12 марта), најпосле су привели предмет решењу, онако, како га је одбор, у сагласности с владом и клубом, и изнео.

Пре но што ће се приступити поименичном гласању, Председник Министарства Пашић, који је и у дебати као и мин. правде Гершић, више пута узимао реч, дао је пред Скупштином ову изјаву:

„Пошто је свршено друго читање овога закона, сматрам за дужност да изјавим, да се никакве жртве не траже од српског народа и Народне Скупштине. И кад би било чега истинитог у оним гласовима, који су се проносили, ја изјављујем, да би влада прва била, која би употребила сва средства да те жртве не да; а држим да би се и Скупштина на то сагласила. (Чује се: тако је!).“

Ми смо, међутим, напред већ казали како је и ова страна питања, уз садејство руске владе, свршена, и о чему су у овом моменту знали само чланови владе, и можда по неки важнији њихови пријатељ. Опозиција, као да о свему овоме није знала ништа.

Резултат гласања био је овај: Гласало је свега 95 посланика. За закон, како га је одбор изменио, гласало 80; против 13; уздржало се 2. У броју оних „против“ било је 10 либерала и 3 радикала; као и они што су се уздржали били су 1 либерал и 1 радикал. За закон су гласали и сви присутни министри.¹

После два дана, 14 марта 1892, Краљевски Намесници су потврдили овај закон, који је обнародован 19 марта, у „Срп. Нов.“ број 63.

Намесници, који су из Скупштине у са свим другом облику добили овај закон, но у каквом су га, као предлог, упутили Скуп-

¹ Имамо да прибележимо по реду и ове три мотивације при гласању: Живан Живановић: „Ја сам обележио своје гледиште на овај закон, и казао сам, да ми не треба да коригирамо вољу бившег Краља Милана. Ја, као посланик Ниша, као посланик вароши, која је угледала слободу 1877., под владом бив. Краља Милана, имам да изјавим, да изнесем на видик оно осећање Нишлија, које нема ничега заједничког са политиком: то је благодарност. И једину жртву, коју могу да учиним, ја се могу да уздржим од гласања“. — Стојан Рибарац: „Гласам против овог закона, не што жалим Краља Милана, него за то, што налазим да његова декларација не треба и не може бити предмет закона“. Ову ограду, да не маре за Краља Милана, употребили су и неки говорници, с тога, што је Д. Ружић у свом говору казао: „Сваки онај, који би хтео да гласа против овог закона, како га је одбор поднео, тај може гласати против само из велике љубави и пријатељства према Краљу Милану“. — Таса Николајевић: „Ја сам убеђен да овај закон може да важи само за 2 год. и 4 месеца (до пунолетства) и да по Уставу, после тога нема никакве вредности“. — Сви су други гласали без мотивације. Уздржао је се Дим. Илићановић; а Дим. Катић није био при гласању, ма да је говорио против „ванредних закона“.

штини, могли су и отказати му своју потврду. Но, они је нису отказали.

Упитан једном о овоме, први Намесник Ристић, мотивисао је ову потврду следећим разлогом: Без сумње, ми смо могли не потврдити овај закон, онакав какав је изгласан. Али нема сумње ни у то, да би то неминовно изазвало кризу. Влада би дала оставку, коју би требало уважити, и нова влада имала би да распусти Скупштину и иде на изборе. Али стварати кризу на једном тугаљивом, управо династичном питању, и звати народ да он, на изборима, о томе пресуђује, није било мудро. С тога је мање зло било потврдити сам закон.

Ови су разлози били и умесни и мудри. У осталом, за малолетства Краљева, бивши Краљ, по свој вероватности, не би, већ и по самој датој речи, ништа учинио, што би га пред светом, поврх свега, изнело као човека који крши свечано дату реч. А евентуална актуелност овога закона после пунолетства, већ не спада више у бриге Краљевскога Намесништва. С тога га је оно, и без горњих разлога и без обзира на могућу осетљивост Краља Милана — могло потписати.

XVII.

Закључење треће радикалне Скупштине. — Од многобројних полова и предмета скупштинских, пре но што завршимо преглед рада „Треће радикалне Скупштине“, можемо прибележити још само некоје предлоге.

Тако је 13 фебруара посланик Љуб. П. Ђирић са још њих 23, предложио: „Да се г. Љубомиру Ненадовићу академику и књижевнику, поред пензије коју има, и г. др. Јовану Јовановићу практ. лекару и књижевнику, издаје годишње из државне касе, у име народног признања, свакоме по 4000 динара годишње, за све време њихова живота.“

Предлог овај усвојен је, 15 фебруара, једногласно. Честити Љ. Ненадовић, коме је ова потпора добродошла, уживао ју је све до смрти, у Ваљеву, проводећи тамо мирно и са пуно философске лепоте зачињени живот свој. Нека му је просто овај дар народни; он га је заслужио! А вазда немирни „Змај“, живео је, по том, у Београду, где се без нужде под старост, бацио на поље партизанства, као што је у младости, исто тако остентативно отказао своје лекарске услуге српској војсци и српском народу у рату 1876, с тога, што му није дат чин мајора, но „само“ капетана I кл., који он није хтео. Доцније је и Београд оставио и у Загреб отишао, а пред смрт се наставио у Срем. Каменици, где је и умро 1 јуна 1904 год. За све то време, дакле више но Ненадовић, уживао је Змај, несуджени лекар српске војске у рату, овај народни подарок, и, како кажу, без гриже савести.

Сразмерно брзо прошао је кроз Народну Скупштину и буџет за 1892 годину. Усвојен је на другом читању 23 фебруара.

Буџет је показао: приход у 60,135.839-04 дин., а расход у

60,110.595-27 дин. „Вишак прихода за увећање готовине државне касе“ износио је 25,243-77 дин.

Пензије су, у то доба дотерале суму од 1,831.644-75 динара. За ондашње прилике велика цифра.

Није нужно напомињати, да су се буџети из године у годину пењали.

Пример је за то и у самој претходној 1891. год. Њен је буџет у изравнатој цифри прихода и расхода износио суму: 57,690.000 динара. Овогодишњи је већ око $2\frac{1}{2}$ већи. Но ми се нисмо у овом делу толико устављали на буџету за последњих година ни у опште на финансијској страни. Наше су финансије толико заплетене, да је за њих само нужна особена стручна студија. Но потпуности ради ми смо и раније и сад ипак, као и овде уносили нужне податке, не њим самих ради, већ као знаке времена.

За брзо решење овогодишњег буџета, свакојако има заслуге и заст. мин. финансија Н. Пашић, који је се у пекунијарним односима, и иначе, показао уметан. Био је бољи мин. финансија, но по неки „стручњак“. Но владали у финансијама стручњаци или нестручњаци, оне су патиле од своје кроничне болести, дефицита. Овај „вишак“, на хартији показан, и био је дабогме, — само на хартији.

Но нису заборављени ни партијски пријатељи и паћеници.

Тако 14. фебруара подноси заст. министра финансија Народној Скупштини овај интересантан предлог:

„Овлашћује се Мин. финансија, да може из новаци, који су покупљени прирезом оних села и општина, чији су становници учествовали у немирима 1883 године, у границама суме преостатка, који износи 248.957-85 дин., да исплати све тражбине речених становника, које се односе на накнаду штете за разграбљену и уништenu имовину од стране војске, која је немир угушивала...“

Одбор скупштински 17 марта предлаже Скупштини, да се све усвоји „онако, како је у предлогу изложено“. То је и било, седањем и устајањем, 23 марта — дакле већ при крају рада скупштинског.

Остављајући на страну морални шамар, који је, после девет година овим предлогом ударен војсци, која је, по њему, „разграбила и уништила имовину“, предлог је очевидно срачуњен на накнаду партизана. Они су се и умели добро користити, да ову не малу сумицу, добро употребе. По савременим новинама је било речи о „попаљеним“ имањима, која нису ни постојала; о скупим и премногим шољама неких посланика сеоских крчмара и т. д. и т. д. И то се све чинило, кад се, у исто време, опет од стране мин. финансија, Скупштини подноси предлог, да се, обашка, округ црноречки може задужити са 300.000. дин. за подизање касарне.

Показало се, дабогме и овога пута, као и до сада, да кад једна влада у Србији има већину, она, са већином заједно, може имати све, па и оно, што није ред да има.

Последњи акт ове, Народне Скупштине, а на завршни дан рада 31 марта, био је избор два саветника¹.

Тачно у подне, 31. марта, Председник Министарства прочитао је указ Краљевских Намесника, којим се, у име њихово, објављује: да се закључују седнице другог сазива прве периоде Народне Скупштине; или, како је ми назвасмо: Треће Радикалне Скупштине, која је трајала пуна 4 месеца и 3 дана.

XVIII

Смрт другог Намесника. Промена владе. — По закључењу Скупштине, све је узело свој обични, мирни ток у државним пословима, кроз цео април и мај.

У мају други Намесник, генерал Коста С. Протић, ради опоравања оде у Брестовачку Бању, куда су му лекари саветовали. Љубитељ мира и тишине, Протић оде раније тамо кад још није велика летња навала посетилаца. Како је, и ако ван престонице, ипак у земљи, то одсуство његово није такође проузроковало никаква даља ремећења у намесничким пословима. Њему су тамо слати на потпис текући укази и др. акта.

На један мах, као гром из ведре неба, пуче глас: да је 4. јуна (1892) пре подне, напрасно преминуо у Брестовачкој Бањи Коста С. Протић, други Краљевски Намесник. Депенша његове го-

¹ Избор је био на упражњена места: Саве Грујића (радикала), који је отишао за посланика у Цариград и Стојана Бошковића (либерала), који је отишао за посланика у Букурешт. Један од њих (Грујић) био је са првобитне скупштинске, а други (Бошковић) са намесничке листе. Тако је и попуњење извршено: на место С. Грујића поднесени су кандидати: Драгомир Лазаревић и Пера Ђорђевић (оба радикали); а на место Бошковића као намеснички кандидати: Милован Јанковић, председник Гл. Контроле у пензији и Живан Живановић, професор (оба либерали). Са прве (скупштинске) и друге (намесничке) листе имало се бирати — тајним гласањем — по један за члана Држ. Савета.

Резултат избора, по стенограму (стр. 1288) био је овај:

„Гласало је свега по листама 79 посланика. Од ових гласова највише је пало на г. Живана Живановића 71; за тим на г. Перу Ђорђевића 65; г. Драгомира Лазаревића 20 и г. Милована Јанковића 9; празних 4; неправилних две листе и на поједине кандидате две“.

„Према овоме и према члану 109 закона о пословном реду, завршује председник Скупштине: од стране Скупштине изабрани су кандидати за Саветнике, г. г. Живан Живановић и Пера Ђорђевић“.

Стеногр. белешке, одмах за тим имају прибележену и ову изјаву Живана Живановића:

„Господо посланици! Један од последњих послова скупштинских јесте овај избор Саветника. Према резултату, који је Председништво објавило, ја имам част да на мене падне довољан број гласова. Положај, на који ме је Народна Скупштина, у сагласности са данашњом владом, и по предлогу господe Краљевских Намесника уздигла, он је частан и угледан. Ја сматрам да ћу се томе јавно одужити, ако дам часну реч, да ћу на месту на које бих дошао, или путем Устава и Закона; и држим да ћу се тако најбоље одужити своме народу, који ме је школовао; земљи, која ме је дала, и Народној Скупштини, која ме је сада изабрала. Ја вам свима благодарим. (Скупштина се одазва бурним: „Живео!“)

Сутра дан, 1. априла 1892. Краљевски Намесници су потписали указ, којим се овај избор Пера Ђорђевића и Жив. Живановића, за чланове Држ. Савета утврђује.

спође потврдила је ту неочекивану жалосну истину. Тога дана, после јутрењег купања, прилегао је други Намесник, обучен, да се одмори, читајући новине. У том га је положају задесио срчани удар, без потреса, без муке. Није се чак ни помакао с места. Лично узев, лепа смрт; али је суђено било, да глас о њој буде весник великих последица и недогледних криза...

Тело упокојеног другог Намесника, донесено је у Београд, где је са свима почастима, о државном трошку, погребено 6. јуна у новом гробљу у „парцели“ позади олтара гробљанске цркве. Протић је рођен 21. септембра 1831. у Пожаревцу. Одав се војничком школовању, постане официр у инжинерији; а од 13. августа 1876 — после знамените битке на Шуматовцу (11. августа) — произведен је за генерала. Он је руководио одбраном важне позиције „Шуматовца“, на чијем је шанцу такође погинуо рођени му брат, инжињерски капетан Живан. У другом српско-турском рату, био је генерал Протић шеф штаба Врховне Команде, где је био блиски сарадник кнежев. И пре и после генералског чина, био је и остао блиски пријатељ Краља Милана. Протић је, као такав нашао места у Намесништву од 22. фебруара 1889. До тог је дана био Министар војни у кабинету Николе Христића, као што је и раније још 1873. тај положај имао у кабинету Ј. Мариновића. Био је дакле конзервативних политичких назора, и ако, као официр, неактиван иначе у политици, али строг у дужностима, а о његовом поступању као мин. војног, пре осамнаест година, било је речи у књизи првој. Био је литерарно активан, и оставио је неке радове историјског карактера.

У Намесништву, у коме су седела два Либерала, Протић није проузроковао, за три минуле године, никакву дисхармонију, поклањајући сву пажњу пословима, читајући често и дуга и замршена акта о појединим предлозима. Сличан у томе са првим Намесником Коста Протић испуњавао је тачно своју дужност.

Од 4. јуна, њега није више било на том великом положају. Истога дана буде обнародовано у „Српским Новинама“ саопштење, које су потписали оба Намесника и цела влада: да ће од тога дана „на основу чл. 71. Устава пуноважно отправљати државне послове Краљевски Намесници господа Јован Ристић и Јован Белимарковић, до првог састанка Народне Скупштине, која бира трећег Намесника“.

Кад је сутра дан по смрти другог Намесника писац овог дела отишао ка првом Намеснику Јов. Ристићу, кући, овај га је, при улазу у његову собу, без даљег увода, ословио:

„Шта сад, мудра главо?!“

„Ништа, одговорио је упитани: Имаћете трећег Намесника радикала, и то је све“.

Ристић који је стајао, похутавши неко време, одговориће на то, као нешто и за себе: Да, тако је. А узети им (радикалима) тај залогај испред уста, било би доиста незгодно“.

Тако је и остало, и ми можемо пред историјом сведочити, да

први Намесник Ристић, није имао намеру да у овом погледу буде узроквач буди каквих потреса. У тим мислима он је, после погребца Протићева ишао на сусрет догађајима.

Можемо одмах, историјске потпуности ради, додати, да је у томе погледу први Намесник имао тешкоћа са својим другом у Намесништву.

Намесник Јов. Белимарковић, човек је пргаве нарави и стрпљење није његова најача страна. То је чинило, те су разни министри радикалних влада, те за ово, те за оно, имали прилике да приме опорих интерпелисања са његове стране. Са једним од њих, пук. Рад. Милетићем, неко време мин. војним, човеком кротких манира, било је опоре измене речи, која је личила на отворен сукоб. Мало по мало, па се држање другог (до скоро трећег) Намесника све више испољавало у нескривеном непријатељском држању и према целој Радикалној Странци. Њему су метате у уста речи, да ће он „просути по калдрми месо радикално“, а, у последње време, падао је у очи један јатаганлија, бркат човек, добро одевен у „турско одело“, с пиштољима и јатаганом, који је као пратилац ишао за другим Намесником, ради његове личне сигурности. Све је ово и на противној страни изазивало изразе нерасположења, који су овда онда падали на адресу другог Намесника.

И то је све бивало, код су радикали, сем владе, имали и јединог позитивног, главног чиниоца за избор Намесника — Народну Скупштину. Моћни у том погледу, радикали су и са своје стране пркосили „охолости“ другог Намесника. То све, наравно, није био добар знак.

Између ових скоро зараћених страна, стајао је први Намесник, не губећи стрпљење и — сондирајући мудро и обазриво положај. Он није могао, разуме се, ући у мисли свога друга, у толико теже, што год су оне биле једнострано самопоузданије. Разноликост њихових назора, уз заокоченог првог Намесника, могао је и писац сазнати при једноме сусрету са другим Намесником, у Кнез Михаиловој улици (почетком јула). Том приликом изразиће други Намесник писцу своје допадање што га је видео, и одмах, прешав на ствар, изјави своју жељу: да писац овог дела помогне код првог Намесника мисао, да се смене Радикали и дозову Либерали на владу. „Ристић, вели, полаже на твоје мишљење, па с тога треба у том правцу и да радиш“. Наравно да се писац — и ако је Ристићу саопштио сам случај сусрета у Кнез Михаиловој улици — добро чувао, да непитан утиче на ма шта, у толико пре, што, на случај такве евентуалности, и он сам није предвиђао, и ако не баш несрећан, а оно свакојачко не миран и лак исход.

Први Намесник је међутим продужио своја сондирања, у првом реду према Радикалима.

И ако решен, да без резерве прими за друга у Намесништву радикала, каквог је једино ова Скупштина и могла изгласати за Краљевског Намесника, први Намесник имао је својих резерви у погледу личности. Он је се бојао препеда и изненађења; а то би

се изненађење састојало у томе, ако би Скупштина послала у Намесништво једног од крајњих људи, за које се знало (а нарочито је истицано име једног од јесених смењених министара, човека по све непоуздана) да би са деструктивним тежњама ушли у тај високи и преважни положај. А нарочито се за оног једног најнепоузданијег, извесни познати политички поп из унутрашњости (Ужица) и сам посланик, већ хвалио, како је осигурао за њ до сад преко 40 гласова. Одатле, до броја за дефинитивно изгласавање Намесника, против чијег избора, ни у погледу модуса ни личности не постоји никакво Veto — није тако далеко, да се ово хвалисање, ако је било истинито, морало узети као симптоматично. Но није само на томе остало. До Намесника су допирали гласови, како се други неки посланик (из Темнића) изразио, да ће овом приликом Скупштина да удари „клин у Намесништво“, а трећи опет неки нагвестио: како ћемо, вели, „гледати да дотерамо до Велике Скупштине, а после ћемо лако“. —

Ко зна, и је ли све оно, што је допирало до Намесника било свакад и истинито; али је свакојачко било и непријатно. Кад се сви ови знаци, који су избијали час овде час онде, и о којима се у Намесништву могло знати и више, но у мање посвећеним круговима напољу, скупе уједно, указивали су брижном оку првог Намесника на извесну мутну тачку у будућности. А Ристић није био човек, који се тако лако пушта на неизвесност. Међутим, као да се и Либералима живљега темперамента, учинило дуго време. Није нам познато, и не можемо да тврдимо, да ли су, и колико, неки од њих у том правцу дејствовали код Белимарковића, који је род Авакумовићу, а припадали су обојица знатној и разгранатој, негда веома моћној својти, коју је популарни народни речник означавао именом „Баба Дудића“¹. Напред означено држање Белимарковића указује, да је он могао и остале Либерале, нарочито њему блиске, потстицати на путу тежње да, ако им се понуди, предузму управу земље. Ми знамо, истина, да почетком 1890.

¹ Дуда, у старости названа Баба-Дуда, била је кћи Нишлије Кара-Бибера (деде, по оцу многогодишњег председника скупштинског Живка Карабиберовића, о ком је било речи у књизи I) човека знатна у Нишу као противника турског, а добра Србина и паћеника, са чега су му деца и избегла у ослобођену Србију, за владе Кнеза Милоша. Дуда се уда у Београду за одлична човека Ристу Јовановића, који је био један од првих председника општине вар. Београда, а за владе кнеза Милоша. За кметовања овога Ристе зидао је Београд своју велику Саборну цркву, довршену тек после 1840. г., а у то доба пада и зидање топчидерске цркве. За кметовања Ристина, извршена је у Београду и прва регрутација за стајаћу војску под Кнезом Милошем. Жени овога знатног председника београдског Дуди, било је суђено, да по својим ћерима, одлично удатим за прве људе, и за тим и по осталој својти, која се даље све више гранала и у извесној целини, као засебита група одржала се кроз читаве деценије — постане нека врста родоначелнице целе те велике групе — „Бабадућића“, која је дала знатних људи. „Баба-Дудићи“ су били нека врста партије у партији либералној, па кад је ова, стицајем прилика, и постртала, они су се држали особеном породичном солидарношћу, која многим члановима њеним није била од штете. За време овог Намесништва, Белимарковић и Авакумовић били су моћни чланови њени.

приликом кризе о саставу Држ. Савета, либерали нису показали довољно склоности да прихвате власт; али то је било пре више од две године, а за то се време много шта и у назорима Либерала можда изменило, па и њихови погледи на снагу Радикалне Странке. Кризе сваке врсте можда су и нагризле Радикалну Странку; али она је ту невидљиву штету накнадила позитивним тековинама, заузетом у држави скоро свију пресудних положаја, са којих су могли дочекати сваки преокрет. А већ стара је ствар, да опасност увек зближи често завађене пријатеље, а нарочито ако су ти пријатељи Радикали. У таквим приликама они су, у ова времена, били ненадмашни.

Ми све ове моменте наводимо, да би их уочили пред развој догађаја, на које као да нећемо више дуго чекати. Ми смо већ давно ушли у други месец од смрти другог Намесника; а и нестрпљење Радикала да виде осигуран свој успех, било је чињеница са којом се морало рачунати. У колико би Намесници процес можда и успоравали, Радикали би га за толико убрзали. Из тога би морало изаћи неко решење: споразум или сукоб.

Међутим први Намесник није хтео, са своје стране провоцирати догађаје. И ако му је било за тим много стало, да се дође до неког споразума, или да се бар положај разбистри, није он могао бити тај, који ће постављати питања. Он је чекао да то учини друга страна, влада.

Није, разуме се, ни Радикалима могло остати нејасно оно што се овде ради, и какве су се силе ставиле у покрет — за овај мах само око другог Намесника — да их избаце из досадашњих позиција. С тога су и они полагали на то, да се дође до извесности, нарочито у њиховој тежњи, коју су они формулисали и положили у захтеву: да се сазове Ванредна Скупштина, која би решила трговинске уговоре закључене недавно са Аустро-Угарском и Немачком и — бирала трећег Краљевског Намесника. Како се, по Уставу, редовно састајала Скупштина 1 новембра, то би се ова ванредна, а са горњим задатком, имала састати још у августу.

Сад је први Намесник могао прићи ближе предмету, који га је тако живо занимао, а то је кандидација за трећег Намесника. Он управи питање на председника Министарства: који би био то круг личности, из радикалних редова наравно, из кога ће произаћи трећи Намесник?

Председник Министарства Пашић на то одговори, да ни он, ни влада, не могу то знати, пошто је једино то ствар скупштинска. Први Намесник на то примети, више као у шали, да му Председник Министарства не даје такве одговоре; јер је тако рећи дојуче и он, први Намесник, руководио једном Странком, и да зна, да у свима тим приликама бива, да остали у Странци пристану на оно, на шта се прваци и вође сложе. С тога он и управља ово питање на Председника Министарства, пошто је он, и као вођа Странке, најмеродавнији, да сам или у договору са осталима, на постављено питање одговори.

За тим са нагласком и збиљом први Намесник је на следећи начин дефинисао и свој и Намесништва положај у том преважном питању, које је на дневном реду:

Ја знам — говорио је Ристић Пашићу — да је избор Намесника чисто ствар Народне Скупштине и њено право. То право скупштинско и не мисли нико сужавати. Али нас три Намесника, на својим уставним положајима, представљамо једну уставну вољу. А да би је и од сад хармонично представљати могли, нужно је да тај наш трећи друг буде, колико толико лично и по начину схватања наше мисије, сродан. То је и у интересу послова и дужности које Намесништво врши. Отуда ћете признати, да је и оправдано наше интересовање за исход ове ствари, и умесан наш захтев, у толико да сазнамо, не једну личност, још мање да је наметемо Народној Скупштини, већ да сазнамо онај круг личности, из којег ће произаћи трећи Намесник.

Председник Министарства остао је при свом негативном одговору, да ни он ни Влада то не могу знати, но да је то чисто ствар скупштинска.

На овоме се свршио први разговор између првога Намесника и Председника Министарства, с тим, да је Председник Министарства понова умољен, да о овоме размисли и са својима се споразуме, како би који идући пут ово питање, по општу корист, могло бити изведено на чисто.

Јов. Ристић, од кога је писац све ово и сазнао, причајући о овом разговору, додао је, да је он у том ужем кругу кандидата замишљао: Саву Грујића, Николу Пашића, др. Лазара Докића и Петра Велимировића, дакле признате прве људе Радикалне Странке. Захтев првог Намесника није према томе био никакво присиљавање савести посланичке, нити сужење права Народне Скупштине. И легална тежња Странке, да има свога човека у Намесништву и тежња Намесништва да сва три Намесника што боље „представљају једну вољу“ среди би се и помирили би се, у којој од поменутих личности, од којих, као што сваки зна, и није било озбиљнијих кандидата у целој Странци. У њима је Ристић знао људе од такта и довољне рутине у службеним пословима, који би се при вршењу дужности, и према својим годинама и према темпераменту вероватно умели еманциповати од партизанства и неодговорних клупских претензија, које су још и могле допирати до кабинета министарских, али не и до кабинета Краљевског Намесништва. — Ристић се с правом бојао, да се, по тежњи крајњих елемената, о којима је напред била реч, у средини Намесништва не нађе, не Краљевски Намесник, но какав изасланик и егзекутор радикалног клуба, који би, у датим приликама, доиста могао „укочити точак“ највиших државних функција и сурвати све у недогледну кризу, којој се онда не би могао крај ни исход догледати. Довољно је само имати на уму, да је за пуноважност буди ког државног акта, који подлежи потврди Круне, нуждан потпис сва три Намесника. Ако тај потпис откаже ма који од њих, нема највише потврде —

али би било уставне кризе. Шта онда?! А да је та опасност лебдела пред очима и првог Намесника, то смо напред већ казали. На случај неспоразума, или недостатка добре воље са стране радикалне, Први Намесник би с правом видео рђав смер на тој страни, коме одупрети се свима легалним средствима, било би не само право, но и дужност Намесништва.

Да ли ће наступити тај фатални случај?

Већ овај и овакав исход прве измене мисли између првога Намесника и Председника министарства, није био много окуражавајући, и сам собом гонио је првога Намесника, да претпостави могућност и те евентуалности, да се са Радикалном Странком мора кидати. Никола Пашић није био човек, који се могао заклањати за непознавање одношаја у својој Странци, па да је, с тога онакав, или тачније рећи никакав, одговор дао првом Намеснику. Остала би још и лична скромност, да Председник министарства не може да се изражава о кандидацији за трећег Намесника, пошто је евентуално и сам кандидат. Разлика би била само у томе: да ли само свој или и странкин? Јер у првом случају Председник Министарства остао би дужан одговора из једних, а у другом из других побуда. У сваком случају од овога тренутка пошто је сазнао мишљење првог Намесника и важност коју он на то полаже, настала је дужност за Председника Министарства да у самој Странци ово питање изнесе на претрес. Да ли је он то учинио, као и коме, ми наравно не можемо знати.

Доста то: да кад је први Намесник и идући пут потражио одговор на своје поновљено питање, био је исто онако обавештен, као и први пут. Председник Министарства и тада није знао „ништа“, није могао узети на себе ништа. Све је то била и остала ствар саме Народне Скупштине, а кад се она састане, видеће се...

Било је, дакле, јасно, да се са радикалне стране избегава свако расправљање о овом важном питању; а први Намесник није, наравно, ни могао ни хтео сазивати какве шире конференције радикалне. Оно, што би Председник министарства и вођ Странке казао, било је довољно компетентно да је с тим ваљало рачунати, као са изразом целе Радикалне Странке. Њени први људи, ако су т. ј. с Пашићем измењали мисли, желели су, изгледа, да имају одрешене руке. Да ли је то било опет из личне скромности свакога од њих, или из прецењивања своје моћи, да су могли тако игнорисати и један справедљив захтев Намесништва — то нека остане нерешено. Ти мотиви и не утичу на резултат; а резултат је свега овог сондирања од стране првог Намесника био тај: да је и он од тад са неповерењем гледао на ту страну, и одсудно се почео старати да се нађе начина како би се предохранио од препада и изненађења. Други Намесник био је, као што већ знамо, још са самог почетка вазда на опрези, где год се тицало радикала; али то није значило, да је ма какво нагло преламање и једини и најнаметливи начин решења једног питања од огромне важности. С тога први Намесник није ни улазио у ове друге, он

је на горњи начин тражио компромис са радикалима, но на жалост без успеха.

Сад је тек почео и први Намесник сондирања и на страни Либерала, али без давања икаква знака, који би личио на „узбуну“. Кад год би који од старих зналаца његових из унутрашњости дошао, он би само из далека гледао да дозна: на какав би се успех могло рачунати, ако би се расписали нови избори, на случај да их руководи либерална влада? Одговори на ово били су час оптимистични, час непоуздани. Једни су то сматрали као чисту истину да би Либерали могли добити већину; други су зато претпостављали велико усиљавање и енергичне мере, али у том случају са изгледом на успех; а било их је, који су, не без разлога, изражавали сумњу у повољан резултат, али свакојако мању но 1890 год.

Први Намесник је прибирао сва ова мишљења и из њих изводио закључке, који би се морали и у дело привести, ако још један повољан случај не наступи: да се од стране радикала учини сад покушај да се настави конач онде, где га је у два маха прекинуо Председник министарства.

Но, тај случај, на жалост, није наступио. На жалост, велимо: јер, ако је игда било прилике да се Намесништву приђе лојално и искрено, то је било сад. И Намесништву — или још више Јов. Ристићу — био је нуждан срећан исход ове ствари, већ и с обзиром на познату трећу страну, која је из далека пакосним оком пратила развој намесничке кризе и чекала згодну прилику, да се за много што шта „наплати“. Та трећа страна био је, разуме се, бив. Краљ Милан и његови људи. То као да су Радикали губили из вида. Њима се чинила довољно тешка и тврда она „плоча“, коју су положили на „гроб“ још здрава и жива Краља Милана, па су мислили да се и са Намесницима не морају опходити ни искрено, ни лојално. Ово се у толико пре могло очекивати, што такво предусретљиво понашање Радикалне Странке није носило у себи за њу никакву штету, ни понижење. И што год се човек дубље упушта у анализу свију прилика и околности, које су могле на решење питања утицати, све се више мора да чуди, од куда су и зашто Радикали онако поступили и упропастили читаву једну ситуацију, и бацили, без нужде и своју Странку и земљу у једну тешку кризу, без које се, при мало добре воље, могло бити. —

Намесништво је морало имати озбиљних разлога, кад је са своје стране било решено да прими битку и кризи пусти слободан ток. Шетајући се скоро сваког дана са првим Намесником, Ристићем¹, и враћајући се из такве једне шетње, на самом супрот-

¹ Опет тако при једној шетњи, у те критичне дане, горе у пределу храма Св. Саве, који је доцније (1895) тамо подигнут, писац скрене разговор на дневне догађаје и умоливши првог Намесника да га извини за оно што ће рећи: Подсетиши га на један говор из фебруара 1891 када му је први Намесник рекао, да ако наступи потреба промене, да без њега неће ништа чинити, писац с погледом на садашње прилике, моли господина Ристића да га, на сваки случај, разреши од

ном углу од официјерског дома, под једним багременом до плота „Велике касарне“ (где је сада Официјерска Задруга) имао је писац да од првог Намесника чује ово важно саопштење: „Навалио Јоца (Белимарковић) да господина Ђурића (пуковника, мин. војног) произведемо за генерала; али како ћемо то сад пред овај лом. Он је то заслужио, као добар официр, али који други пут“.

„Дакле, баш дошло до кидања?“ упитаће писац.

„Па ако је суђено и да патимо, онда ћемо да се боримо, а не да се пустимо да нас, као какве бабе, мрцваре“ — био је на то тих, али резолутан одговор првог Намесника, који је допуштао да се назре да он зна далеко више но што се с поља може да види. Он говори о борби и о мрцварењу; а један Ристић није био човек, који се олако разбацивао крупним речима. Било је дакле, неке велике јуначке невоље.

То је све указивало на скоро решење које ће бити или споразум или у сукоб. А ово последње довело би до владине оставке, до озбиљне кризе. А први Намесник све је чинио, да до ње не дође.

Кад је после десетак дана у пуној седници Министарског Савета, а под председништвом Краљевских Намесника, узет у претрес и формално постављен предлог владин: да се сазове Ванредна Скупштина да реши трговинске уговоре са Аустро-Угарском и Немачком и уједно да приступи избору трећег Намесника, Намесништво је истакло своје гледиште: да за то, и једно и друго, није нужно сазивати Скупштину у ванредан сазив, већ да се сачека уставом утврђени рок за њен редован састанак. И једна и друга страна прећутно су знале да се овде узгред решава и оно треће питање: о трећем Намеснику.

Влада остане при свом предлогу и од њега учини зависним свој останак на управи. Намесништво да влади на знање, да не мисли мењати својих назора, и да између једног и другог гледишта нема никакве начелне разлике, као ни нужде, ни журне потребе, да се

евентуалног улаза у какво либерално министарство. Навео је обратно и разлоге за то. Поуштавши мало, Ристић не одговори: „Имаш право, ово и није твоје време“. Он је предњу молбу примио на повољно знање, знајући да на сваки други случај иначе могао је у свему располагати добром вољом свога младог пријатеља.

¹ Димитрије Ђурић, генералштабни пуковник, дугогодишњи професор и управник в. академије, био је један од најодличнијих српских официра и по спреми и по честитости и по доброти срца, плодан и учен војни писац, он је написао своју знамениту „Тактику“. Учествовао је у свима ратовима, а у другом српско-турском рату био шеф штаба Шумалијског корпуса, који је окитио свој поход, од Нишора, па преко Горице код Ниша до битке на Врањи, најлепшим успесима. У српско-бугар. рату, где се хтела прославити само једна полит. странка, Ђурића ставе на чело интендантуре, позади војске, пошто није био напредњак. За тим се опет вратио у в. академију, одакле је, са личних веза, у два маха био мин. војни у радикалним владама за време Намесништва оба пута са пуно части. Умро је, као управник в. академије 19 октобра 1893, од запаљења плућа, а услед назеба, добивеног при маневрима те године, када је Ђурић, и поред железнице, без морања на коњу одјашао из Београда Крагујевцу. На самртном одру примио је после Намесништва чин генерала, који је у истини давно заслужио. Своопште, топло и искрено жалење испратило је до гроба овога у истини честитог Србина и војника.

и једно и друго питање реши у ванредном сазиву Народне Скупштине. Како су до сад два Намесника пуноважно отправљала своје уставне дужности, могу их и даље отправљати до састанка Скупштине (1. новембра). Исто тако није нужно хитати и са решењем тргов. уговора, пошто је старим продужен рок до краја ове године; а Скупштина, састајући се пуна два месеца раније, има времена да благовремено, пре истека рока, реши и трговинске уговоре.

Мост, који је и овом приликом Намесништво поставило Радикалној Влади био је згодан за њену одступницу, у последњем часу. Али Радикална Влада, из разлога нама непојмљивих, није хтела поћи тим путем.

Оставку владину, поднесу поводом тим, Намесништво прими и уважи. Промена владе постала је дакле неизбежна, и ако је до неразумевања чудно и необјашњиво било држање радикално. Као да су навалице гонили на кризу и промену. Она је и свршена 9. августа 1892 године. Указ о извршеној промени, и ако је био празничан дан, донело је истога дана ванредно издање „Српских Новина“. Једновременно донео је исти број „Срп. Нов.“ и указ, којим се сестрић Белимарковићев, Паја Денић поставља за управитеља вароши Београда. То је био речит знак времена и израз старања за мир и ред у престоници.

Радикали су — после три године и пет и по месеци — испустили, а Либерали су прихватили управу земље. Кабинет Николе Пашића замењен је кабинетом Јована Ђ. Авакумовића.

Краљ Милан и велика криза. — Од интереса је знати, какво је било понашање Краља Милана у овој кризи. Он је, и у овом случају, остао себи доследан — у променљивости назора. Његове погледе прво на избор трећег Намесника, по смрти генерала Протића, а по том на промену од 9. августа, изложио је Краљ у два своја писма Ристићу од 5. и 10. августа, 1892. И све што је ту исказао биће у флагрантној супротности са блиском будућношћу.

У првом писму, писаном у Минхену, Краљ Милан тему о намесничком кандидату почиње речма: „Г. Мишковић (генерал, краљ. гувернер) ми је саопштио: да ви желите знати шта ја мислим о питању Намесника трећег и о женидби Краљевој.¹ И онда прелази

¹ У питању женидбе свога сина, Краљ Милан, у том писму мисли, да се не може о томе предузимати одсудан корак пре пунолетства краљева. За тим прелази на разне кандидације будуће заручнице краљеве. „У Русији, вели, нема принцеза, или ако их има, не треба ни часа камишљати, да би се она као што су неки замишљали, удала у Србију“. „А што се тиче ћерке кнеза Николе, на коју изгледа, ви тако нагињете“ — и онда, помињући неке раније удабе црногорске — вели: „То би био једно monstruosité!“ „Водите га до године за време његових ферија у Букурешт, Цариград и Атину (два пут подв.) па нек се види, како ће се једно другом допасти, млади Краљ Србије и кћи грчког Краља. Јер ми то изгледа једина добра партија. Са њом ступа Краљ Србије у сродство са свима тако рећи великим дворовима европским. — Ово изјасњење краља оца, доведено у везу доцније са извесним покушајима у том правцу, објашњава и извор тих покушаја, који су само показали, да ни за владатеље не вреди много, кад се изјасне за коју девојку.

доста опширно на анализу и избора и личности трећег Намесника, као и положаја два, после смрти трећег, Намесника. „Вас двојица — пошто је трећи умро, морам се тако изразити — примили сте на себе једну дужност часну, велику, тешку и теретну, али кад сте се примили, и пошто сте консултирани били, знали сте шта сте радили. Ви ту дужност морате испунити до краја..... Има ли у владајућој странци за то угодне личности, то ви боље знате, који сваки даном са њима посла имате. Мени издалека изгледа, да ви лично са Пашићем доста хармонирате, а тако се и казује и прича. Ако је то, онда разумем да на њега и пристанете и ако му је прошлост незгодна за то. У тој партији би најзгоднији кандидат био Докић. Слушао сам од самог Краља, да вас двојица држите, да би и Сава Грујић био за ваше друштво. Што се мене тиче, ја држим да би то било врло рђав избор. Особине његовог карактера такве су, да би с њим остала двојица најмање знала на чему су. Но, ако би изван тога хтео да иде избор, на вашем месту ја не би ни од најодсудније борбе презао, па куд пукло да пукло, шта било да било, не би пристао на друштво са ма каквим другим радикалом. Ја лично зазирем од подмукле радње Таушановића, који је способан за све, као год и његов бивши колега Ђаја... Ви сте се свечано одrekli партије, ступајући на Намесништво. Хоће ли Никола Пашић или други остати партијски човек као Намесник, хоће ли на послетку партија, која га буде истицала, бити поштена, да ли неће једног истакнути, за другог гласати, то су питања, која ми се силом намећу, и која морају бити и предмет вашег размишљања“.

Писмо је ово писано 5/17 августа у Минхену, три дана пред промену владе, која је била свршен чак 9. августа. Криза је се, дакле, развијала независно од мишљења краља Милана.

После даљих пет дана, краљ Милан хита 10/22 авг. са новим писмом Ристићу, из Луцерна, поводом вести о извршеној промени владе у Београду. Оно је не мање интересно у погледу расположења краљевских у томе моменту. После дагума у заглављу писма, стоји подвучено: „Повоћ“.

„И ако је доцкан, и ако сам, вели Краљ, уморан, не могу да одолим срцу, а да вам не честитам нов кабинет.... Седехи сам, искрено да кажем, баш сам бринуо за сигурност престола. Сад ми је срцу олакнуло, кад сам вечерас добио из Париза вест, да је образован нов Кабинет Либерални под председништвом Авакумовића. Он је вешт и паметан. Листу министарства још не знам... Ја нисам смео веровати да ћете се решити на промену правца. Нарочито ме је колебало у мом мишљењу што ми је Персијани (руски посланик) рекао, да је насигурно утврђено, да Пашић буде Намесник, а Велимировић министар председник. Јер иначе по неким симптомима закључивао сам да имате намеру с радикалима раскинути. Но морало је се још нешто, мени непознато, догодити међутим, што вас је утврдило у вашој намери. Како му драго, пошто ви лично нисте мог темперамента — Јоца (Белимарковић) више на мене личи — ви сте имали дубоких и јаких разлога, да их вратите на њихово право место“.

Даље следеју напомене, шта би ваљало радити у Русији „где је Пашић извесне симпатије уживао“, и у Новом Саду и пита: „могу ли вам ја што помоћи у француској штампи“. „Извинте, што дајем савете, али они полазе из чисте душе, а гледалац са стране може показати што видети, што се на месту не види“. „Војску треба чувати и неговати“, и набраја извесне в. офицере које би „боље било уклонити“, или чак ни „под униформом оставити.“ Па додаје француски: „Имате министарство своје, из људи како треба. Искористите то у интересу земље и престола“. „Ја ћу бити крајем недеље у Паризу, одатле ћу ићи у какву илицу, после једно две недеље“.

И, на завршетку, Краљ Милан додаје: „Сад при закључку писма добих и листу новог кабинета. Она ми прави добар упечат. Нарочито ми се допада, што се странка либерална појављује са новим снагама на министарским столицама. Ораторство је лепо заступљено и слабо да је који кабинет до сад у Србији имао у себи толико говорника. Намесништву и Авакумовићу честитам избор његових другова“. И врхунац расположења и опсервација краљевих, достигао је, без сумње, у речма, којима завршује своје писмо: „Предвиђам мучних и тешких дана борбе и — — једино што ми је жао: што нема у редовима бораца и мене“.

Ристић је ове речи, у писму, подвукао црвеним плајвазом. И имао је право, и за овај моменат, и за скору будућност. Јер после свега двеста и четрдесет дана, имаће и он, и сва Србија, и цела Европа да види у којим ће се „редовима бораца“, и против кога наћи вечито агилни и вечито несмирени и превртљиви екс краљ.

XIX

Министарство Јов. Ђ. Авакумовића. — Либерални кабинет од 9. августа 1892. године имао је следећи лични састав:

Председник и министар иностраних дела Јов. Ђ. Авакумовић министар у пензији и адвокат, мин. војни, генерал Антоније М. Богићевић, мин. финансија, Димитрије Стојановић директор жељезница, мин. грађевина, Коста Алковић ректор и професор Велике Школе, мин. просвете и цркв. послова, Јован Бошковић професор Вел. Школе, Министар унутрашњих дела, Стојан Д. Рибарац адвокат, министар правде Живојин Величковић, адвокат, мин. народне привреде, Светозар Гвоздић управник Управе Фондова.

Авакумовић, Рибарац и Величковић били су посланици у Скупштини. Остало су све активни чиновници, од којих је Алковић те године навршавао тридесет година своје непрекидне професорске службе на Великој Школи. Алковића, Стојановића и Бошковића, поред њихова гласа као представнике науке, знамо из знаменитих нишких Скупштина (1878—1880) као одличне либералне представнике, о којима је говорено и у књ. II.¹ Гвоздић је од њих

¹ Генерал Богићевић исправан војник а као потомак Анте Богићевића брата госпође Томаније Јевр. Обреновића, Богићевић је био у сродственом одношају са Обреновићима; а као и пок. Радивоје и Ф. Христић, пашеног Јов. Ристићу. Богићевић је човек умерен, тих и лојалан, на чију се реч може свагда ослонити.

млађи и са исправном каријером пређе као начелник поштанско телеграфског одељења, а сада управник фондова. Најпосле Рибарац и Величковић, по годинама најмлађи, били су оба сразмерно мало у државној служби и дотерали до полицијских писара. Оба су прекинули чиновничку каријеру 1880. године, пошто су их напредњаци отпустили из службе. Као свршени правници, они су оба, по положеном адвокатском испиту од 1882. били адвокати, први стално у Пожаревцу, други у Зајечару и у Туприји². Били су, као тада млађи људи, активни у политици; прихваћени су у Либерал. Странци, јављали се на парт. зборовима и важили су као врло добри агитатори. Слободни по професији, а у непрестаном додиру са народом, они су, уз дотле тесно лично другарство, то с успехом и могли бити. Као такови, пробијали су се на разним изборима, улазили у Скупштину, а из ове су дошли сад на министарску столицу. Од свих осам министара, једино је Авакумовић у два маха (1880 и 1888) за кратко био министар; а као дугогодишњи секретар и начелник Министарства унутр. дела, уз Радивоја, важио је као добар познавалац домаћих личних и политичких одношаја; а као члан Касације и адвокат и као добар правник важио је и као правни писац. По уласку Ристића у Намесништво, водио је Авакумовић партијске послове и био председник Глав. Одбора.

И ако по нарави тишији и годинама знатно старији, Авакумовић је са Кундовићем, Рибарцем и Величковићем, као и другим адвокатима београдским чинио пре образовања владе т.зв. „адвокатску групу“ у Гл. Одбору, у Странци и у Скупштини. Њихова та заједничка црта и ближа приврженост, одржале се, као што ћемо видети, и у самом овом министарству (у које је Кундовић тек доцније такође ушао, и веома је роптао, што га је та почаст при образовању владе мимоишла). Насупрот томе, била је група старијих и умерених људи, као што су: Алковић, Стојановић, Богичевић, Бошковић и Гвоздић. То су све махом били људи стручне спреме и каријере, по темпераменту мирни, а по давнашњим симпатијама Ристићевци у најлепшем смислу речи. Посредном наваливању Ристићевом попуштајући, они су махом и пристали да уђу у Министарство. Њима је мислио Ристић да темперира бујнију па често и безобзирнију адвокатску групу у Министарству. С колико успеха видећемо у даљем развоју одношаја, и у самом кабинету и у целокупној политичкој ситуацији. Ове пак личне напомене дуговали смо историјској потпуности и бољем разумевању свега оног што ће још следовати.

Прва је потреба, разуме се, и једне и друге, и Либералне и Радикалне стране, била: да се што пре објасни положај. Либерали су требали да оправдају улазак у одговорну власт, Радикали пак свој пад. То су обе стране и учиниле, као по договору, једног

² По положеном адвокатском испиту, оба ова тада млада и мало позната човека, препоручена су пријатељима преко партијског листа. И први, који је о њима казао јавно ту топлу препоручљиву реч (а на њину молбу исказану пред „Златним Крстом“) био је писац.

истог дана, 11. августа, у првим по промени следећим бројевима својих партијских гласила. Чак су им и наслови чланака били потпуно исти! И „Српска Застава“ бр. 95 и „Одјек“ бр. 173, обоје од 11. августа, објављивали су их под насловом: „Промена владе“.

„Радикални кабинет одступио је са управе земаљске — писао је „Одјек“ — што му Круна није хтела одобрити предлог, да се сазове Народна Скупштина у ванредни сазив, ради свршавања неколиких важних државних послова, а имено: ради примања или одбацивања нових трговинских конвенција са Аустро-Угарском и Немачком и ради избора трећег Намесника“.

Аналишући даље умесност неусвојених предлога радикалне владе, „Одјек“ у истом чланку наставља: „Кад владин предлог није био одобрен од стране Краљевског Намесништва, онда влада, држећи се строго уставности и оног уставног духа, који је у Србији уставом оживео, поднела је оставку Краљевским Намесницима, који су је одмах уважили, поверив састав нове владе људима из странке, која једва 15 посланика у Скупштини има, а и не потражив мишљење о том председништву Народне Скупштине“.

По једној страни посматрања последње промене, и њеног, тако да га назовемо званичног узрока, како смо га и ми, у развоју изнели: „Одјек“ је верно изнео те узроке. Наравно, оне друге мудро су прећутили меродавни инспиратори овог чланка. За то је „Српска Застава“ била јаснија.

„Промена владе, коју нам је донео указ Краљевог Намесништва од 9. ов. мес. — писала је са своје стране „Српска Застава“ — потекла је из иницијативе самога кабинета, коме је на челу био Пашић. Влада је предложила Краљевском Намесништву, да се још у току овог месеца сазове ванредна Народна Скупштина, која би решила трговинске уговоре, закључене са Аустро-Угарском и Немачком, и која би том приликом изабрала и трећег Краљевског Намесника. И кад Краљевски Намесници нису усвојили предлог, министри су у договору са главним партијским одбором, поднели оставку, изјавивши, да не могу на себе примити одговорност за штете финансијске природе, које би се појавиле, ако се уговори не би одмах решили, нити за узбуђеност, која се продужава у народу због тога, што је Краљевско Намесништво у непотпуном саставу“.

Подвргавајући критици обе поставке из горњег предлога радикалне владе, чланак либералног органа налази: да уговори ступају у живот тек од 1. јануара идуће године, и да је имало довољно времена за спрему, да се, ако буду усвојени, у живот уведу, све ако би их редовна Скупштина усвојила. Намесништво пак, до састанка редовне Скупштине, у потпуном је уставном саставу и са два Намесника, до редовног избора трећег, разуме се на редовној Скупштини.

За тим наставља: „Од ових двеју потреба за ванредну Народну Скупштину, не постоји дакле ни једна, ни друга. Верујемо да постоји каква партијска или каква лична потреба, да се избор

Краљевског Намесништва изврши пре Главног Збора партијског, који је заказан на дан 23. овог мес. Сва је прилика, да ту лежи прави узрок нестрпљењу. Али потреба партијска, није потреба земаљска; интереси земаљски не могу се потчинити потребама није партије“.

Закључак чланка гласи:

„У стању растројства, које влада у Радикалној Странци, нико није имао права тражити да то растројство лечи на рачун земље. Краљевско Намесништво дакле морало је примити оставку кабинета. Али оно то није учинило са смером да оно само реши велика питања, која су изашла на дневни ред, но да апелује на народ, да их он новим изборима реши“.

Погођени предњим алузијама о личним побудама, које су пресудиле подношај оставке радикалне владе, чланови њени, морали су похитати са одговором или боље рећи правдањем. То су учинили у чланку „Мало Објашњења“ одмах сутра дан, у бр. 174 „Одјека“ од 12 августа: „Ми морамо најодсудније и са гнушањем вели се ту: одбити од себе подло потварање либералног органа, да се радикална влада руководила, дајући своју оставку, себичним личним интересима појединих министара или партијским маневрима сићушне природе“.

Толико у погледу непосредне прошлости, о којој смо са предњих страна довољно обавештени, да знамо тачно све ближе и даље, као и казане и јавно неказане мотиве овој у многим погледу значајној промени. Можемо а priori, но не мање сигурно тврдити: да радикални разлози изнесени о узроцима ове промене, нису могли наћи одобравање у Радикалној Странци. Она је и сувише ризиковала и сувише изгубила овом променом; и то зашто? За теоријске разлоге о „ванредној“ и „редовној“ Скупштини и за суптилне обзире који потичу из — у осталом оба уставно еквивалентна броја „два“ или „три“ Намесника. Ако ту није био неки дубљи рачун, којим се смерало на какву полугу, да се, кроз трећег непознатог Намесника, учини прекрет у целокупном стању или ако није стајао по среди какав, свакојако површан партијски рачун, онда су сви изнесени разлози са радикалне стране и шупљи и безначајни. Кад су Краљевски Намесници бранили стабилност Намесништва и солидарност Намесништва и тражили да је и по избору трећег Намесника очувају, онда то се даје разумети и мора им се са вишег државног гледишта потпуно одобрити. Чак су они били и скромни и обазриви у својим основаним разлозима, штедећи осетљивост министара и неминистара — кандидата за трећег Намесника. Али кад радикална влада са календарском скрупулозношћу хоће да бира тога Намесника баш у августу, а не у новембру, онда је то или каприц или се тиме прикривало нешто много дубље. Али то није могло импоновати ни оном најпростијем радикалу, ни оправдати доиста неразумљиви корак владин, да и за такве поставке везује свој опстанак.

Али с тога баш сад се и морала правити у толико више из

нужде врлина. Ваљало је себи дати за право за све што је неповратно учињено, и ваљало је правити сад не мање добру вољу за невољу. Прокламовање слоге и једнодушности у Странци; наглашење опште мобилизације и акције, било је сад на дневном реду, и као општи поклич у Радикалној Странци.

Тежиште странке, дотле у влади и у Скупштини, пренесено је понова у главни радик. партијски Одбор. Одатле је потицао сад, а преко листа објављиван, поред осталих „подземних“ путова, импулс за рад странкин.

Прво што је следовало, то је био Распис свима окружним одборима и свима члановима странке, од 11. авг. одмах други дан по паду владе. У том распису Гл. Одбор јавља да је он: „Главни Одбор Народне Радикалне Странке, састав се у седницу своју од 10 ов. мес. једногласно одобрио поступак радикалног кабинета, који је — како вам је, вели, познато — пошто му није уважен предлог о сазиву Народне Скупштине у ванредни сазив за решење новог тргов. уговора и избор трећег Намесника, поднео Круни оставку“ — и — „уверен, да ће његово (т.ј. Гл. Одбора) мишљење делити сви чланови Радикалне Странке“, „тражи само једно: што пре, да нам господа пруже прилику да се пребројимо.“

За сад је то пребројавање имало да се изврши у самој Странци. Прилика за то створена је већ била још у јулу (27 т. м.) сазивом Главног Партијског Скупа у Алексинцу, на дан 20 августа. Ту се имала извршити понова концентрација Странке; јер се, дотле, као што знамо, у току минуле три и по године (1889, 90, 91 и 92) од кад су радикали на влади, много што шта било расклиматало. Да не говоримо о Ранку Тајсићу који је са својих сумњивих рачуна и душевних особина био познат свима и свакоме у опозицији, док није био и из клуба искључен, и један Дим. Катић беше се за се издвојио; а многи стајаху на скоку, да то исто учине. Симптомима растројства у Странци били су видни. Министри су се растајали из кабинета увек са више зле, но добре воље. Изглед за положај Краљевског Намесника само су пооштрили суревњивост, и још је само тајна, колико је баш она допринела да дође до овога слома, који се мора сажалевати чак и са гледишта дотадашње опозиције, која је раније но што је требало, дошла на управу земље. Све је то сад ваљало мирити и сродити и целину Радикалне Странке добро наобручати. Сад то, у осталом, није ни ишло сувише тешко. То је диктирао општи положај; и разрачунавања за почињене погрешке остављана су за какво будуће време. Као оно што се у Риму викало: Ханибал је пред капијама! тако се сад разлегало у логору радикалном: Либерали су на влади! То је било довољно да унутка свачију опозицију; и у томе су радикали могли служити за пример. Они су одмах појмили положај. И што су бив. министри, а Пашић у првом реду — као виновник кризе и онај, који је својом непрорачунљивом тактиком упропастио ситуацију — на тајној конференцији „појели ватру“, то шира радозналост није до у ситнице докучила. Јавно пак, Главни Скуп Радикалне Странке

обележио је свој поглед на створени положај једногласно усвојеном Резолуцијом, у којој се каже:

1., да Скуп одобрава поступак владин у давању оставке „а њен пад Главни Скуп поздравља с уверењем да је она пала у наручје народа и да ужива народно поверење“; 2., састављање нове владе „потпуно је противно парламентарном реду и од најштетнијих последица за државу и народ“; 3., одговорност за то „пада на оне, који су се усудили примити владу, противно вољи народној, надлежно исказаној у слободним изборима“; 4., скуп сматра да је „неопходно потребно, да се што пре, ма и наређењем нових избора учини томе крај“ и, најпосле 5., да се „ова резолуција објави и сви чланови позову да сложено и једнодушно изађу на изборе.“

Са нешто више претенциозности но што би фактично стање доиста допуштало, резолуција је ова обележила стање и расположење Радикалне Странке и њене погледе на нови положај, створен променом владе. Сад је само остало, да се ове мисли и осећаји пренесу до у најудаљеније кутове, а за то ће се већ побринути вазда примерна организација ове Странке.

Главни Радикални Скуп упутио је (23 авг.), преко Намесништва и нарочити поздрав Краљу. Овај поздрав, као и одговор на њега (24 авг.), од стране Намесништва, веома су карактеристични, по ономе што се, и у једном и у другом, између редова може прочитати:

„Бог дао сваки напредак младоме Краљу — вели се у радикалном поздраву — чије пунолетство народ с нестрпљењем очекује, уверен, да ће он чувајући светињу Устава земаљског и парламентарни ред, повести Србију путем славе за њега и користи за Отаџбину и народ.“

„Краљевско Намесништво — вели се у његовом одговору, који је потписао први Намесник Јов. Ристић — дели уверење Главнога Скупа Народне Радикалне Странке о будућности српске уставности; али, као што њен успех зависи поглавито од пракције, која се буде међутим засновала, то је дужност свију патриота српских, а на првом месту политичких странака, да Устав објективно тумаче, с уверењем да без праве уставности не може бити парламентарности.“

За посвећене у одношаје, које смо до сад описали, и у осећаје, који су и с једне и с друге стране нашли израза у овим поздравима, јасне су алузије, које су оне овом приликом, у тако учтивој форми једна другој — добациле.

XX

Осврт на радикалну прошлост. — Ови измењани поздрави и отпоздрави били су последњи јавни акти између Намесништва и Радикалне Странке. Од тога тренутка они нису више имали једно другом шта да кажу. Радикална Странка отисла се на бурне таласе агитације и изборне борбе; а Намесништво је стајало на својој високој опсерваторији, не без бриге, како ће се пролити тешки

облаци, који су хоризонт политички све више засењавали и од времена на време по неким пуцњем и потмулом грмљавином непрестано потсећали да треба много још што шта желети да Србија дође до жељенога мира. Пре је тај мир рушен озго, сад му је опасност претила оздо. Између тих крајности стајало је Намесништво; а посебице оно само, још и једном лукавом, далеком оку — на нишану.

На дан радикалног алексиначког збора, 23. августа 1892, навршило се тачно три и по године од образовања прве Радикалне Владе под Намесништвом 23. фебруара 1889. Није без интереса потпуности ради, бацити један сумаран поглед на развој Странке и на то доба радикалне владавине под Намесништвом, прено што појемо даље у разматрању догађаја који ће следовати.

Произашли, не из буди каквих националних традиција, нити из позитивнога рада, већ, на против, из негације свега што је у Србији оличавало политички па и друштвени поредак, Радикали су са самог почетка своје појаве заузели засебан положај. Огласивши непријатељство свима и свакоме, Радикална Странка није ни могла тражити приврженика у онима што су састављали темеље савременог политичког и друштвеног поретка; она их је прво нашла само у нижим слојевима народним. Ту, међу људима, који нису могли ништа ни заложити ни изгубити, она је регрутовала своју прву војску. А народ — сваки, па и наш — са свима категоријама својих индивидуа и друштвених слојева, има увек доста лакших елемената, који су прихватили сваку нову политичку веру и науку, па и ову радикалну, која је проповедала: негацију власти, обарање ауторитета, почев од сваког бољег домаћина у близини и околини који није прихваћао нове проповеди, па преко кмета и даље редом, докле се год може доспети. Једна нова, социјална и политичка револуција, која, иако није могла бити прекога карактера, ипак је непрестано проповедала своју нову веру и постепено напредовала, стицањем нових приврженика.

Та нова проповед, имала је не само своје усмене апостоле, већ и своја писана гласила, која су наизменце постајала и једна друге замењивала, под разним именима, а са истом песмом. Та је песма певана у свакој врсти радикалних наизменичних листова: „Јавности“, „Гласу Јавности“, „Ослобођењу“ и „Старом Ослобођењу“ у Крагујевцу; у „Раду“ у Београду и „Стражи“ у Н. Саду, и свима другим писменим и усменим тумачењима нове политичке вере и науке.

Овоме расулу ишле су и прилике на руку. Устав од 1869, са својим законима о штампи и др. с обзиром на цензуру и стегу до 1868, отворио беше ново доба слободе и кретања духова у Србији. Тако је Радикализам од свога зачећа у Крагујевцу 1873, прошао све фазе своје еволуције, о којима је опширно говорено нешто у Књ. I. а нарочито у Књ. II. овога дела. С тога се овде нећемо на тим приликама даље устављати, као год што се при расправљању минулих догађаја нисмо придружили оним назорима, који су у Ра-

дикализму доцније гледали само зло и ништа више. Јер, време, као велики чинилац, мења све на свету а, како изгледа људе понајвише, па и радикале.

Но допадао се коме Радикализам, или не, он је још у осамдесетим годинама постао политички фактор првог реда. И прелазећи кроз разне фазе победа и успеха, падова и губитака, па и патње, Радикализам је у време уставне промене, крајем 1888 бројном претежношћу од „пет шестина“ ударио свој печат на ту промену у Великој Народној Скупштини, да почетком идуће 1889 удари свој печат и на целокупну државну управу, дошавши, по абдикацији Краља Милана, а по позиву Краљевског Намесништва на владу.

Ослобођени вечитога страха и неизвесности којима их је угрожавао стално бивши Краљ, Радикали су се сад показали као Странка и сходна и јака да прими у своје руке управу земље.

Краљевски Намесници то су оценили, разумели и позвали их на управу земље.

За три и по године, радикали су под Намесништвом имали у главном (посебне реконструкције не рачунећи), две владе и три своје Скупштине. Поред онога што смо већ рекли, ове владе и Скупштине донеле су доста и знатних закона, увеле су нови Устав у живот, упутиле многе приновљене тековине правилном развоју, као што су железнице и монополи. Има ту, међу донесеним законима, и много партијске тенденције, али има и несумњивог напретка. „Закон о паљевини“ погађао је баш у првом реду радикалне поштоваоце угарка, и ако су зли језици тврдили, да су се посланици хтели осигурати од мучке освете њихове. Кад је односила победу струја државних интереса, кад опет навала партијских прохтева. То се унапред могло знати, и по оном, какви су били радикали у опште, као и за кратка времена своје раније појаве на власти. Али то све није могао више бити аргуменат да се радикали и даље држе ван власти. На против, и баш са таквих разлога, време је било, да се Радикализам огледа и на пољу позитивнога рада, а не само на јаловом земљишту опозиције и негације. Радикали се наравно нису могли препородити тиме самим што су дошли на власт и бити из основа нешто друго, но што су били у опозицији, у којој су постали и ојачали. Они су своје личне и начелне мане вукли и даље са собом; али је ипак од једног дотле неотесаног материјала изашло много лепих облика; од *parvenus* постала су велика господа, која су опет многе од дотадашње господе направили уличним беспосличарима. Тако то, у осталом, иде одавно у Србији. Краљ Милан је дискредитовао и обарао ауторитете, ма то били и његови доброжелатељи, док није дошло време да нови ауторитети прогоне чланове Краљевског дома и самога тога бившег Краља. Кад и владаоци сеју ветар, они такође жању олују.

Ова радикална владавина од непрекидне три и по године, показала је троје: да се може одржати извесна сталност на влади у Србији, да се може владати уставно и да се то и једно и друго може постићи са радикалима.

То је била заслуга Краљевског Намесништва, што је помирило крајности и извело ове три дотадашње немогућности. Ми ћемо ускоро видети, да је доба Намесничке владавине, поред тога што је било примерно уставно, уједно било и остало најлепша владавина под Новим Уставом у опште. Скроз уставно и парламентарно понашање Намесништва, одвојило је не само од изопачених обичаја и практике, која му је претходила, но и од онога што ће му, као што ћемо видети, и следовати. И сами радикали, ма колико да су од 9. августа попреко гледали на Намесништво, не могу му одрећи његову добру вољу и исправност; јер ни радикални историописци неће смети тврдити, да је то тако било само за то, што су они ту били на влади и у већини. Били су они и пре у оба та повољна положаја, али за то опет нису могли указати ни на какав успех, а још мање на неку своју срећу. Показало се, да није довољна само добра воља, па ни бројна моћ оздо, ако нема добре воље и озго. Њу су у пуној мери Радикали нашли у Краљевском Намесништву 1889 године.

И за Краља Милана, од 1880 године, било је сталности у систему свога рода. Он је седам година држао Напредњаке, али ту не беше више ни уставности ни парламентарности, а најмање Радикала и њихове већине, која и ако је стварно била ту, третирана је просто *en canaille*.

Владавина Намесништва била је и велика државна школа за бујни Радикализам. Ристић је имао и мудрости и стрпљења, да овај дотле необуздани елеменат, кад га водећи, кад му попуштајући, проведе успешно кроз ту велику школу. Намесник Протић није хтео реметити ову хармонију; трећи Намесник, Белимарковић, није ју сам могао реметити. Ми смо видели, да он није то могао учинити ни после смрти Протићеве, и ако је на ту страну надирао. Преокрет је могао да се деси тек онда, кад су га Радикали својом неразвијеношћу омогућили и управо на њ принудили да већ више и једном мудром и обазривом Ристићу није остало ништа друго, но да бира између опасности: да Намесништво буде парализовано па можда и сурвано, и покушаја, да се та опасност отклони путем легалним: променом владе и апелом на народ.

И он је изабрао ово друго и промена од 9. августа била је израз те решености. Ми смо узроке те промене и сувише детаљно изнели, да би нам требало понова враћати се овде на њих.

С тога ваља жалити, што је неувиђавност, неповерење и не тактичност са радикалне стране, при свем старању првог Намесника, да то не буде, довела до једног судбоносног прелома, чије су последице ускоро осетили и Намесници и нова Либерална влада, а нешто даље и сама Радикална Странка, док цела уставна зграда од 1888. није насилно сурвана и притисла на мртво баш једну следећу радикалну Владу заједно са њеном Стравком.

Пре него што пређемо на рад нове Либералне владе, мислили смо да је, и поред свега детаља који се на ранијим листовима о Радикалној Странци налази, нуждан био и овај осврт, који обу-

хвата нешто и развој радикализма и његову владавину под Намесништвом.

Радикална Странка таква је једна појава у животу и развоју српскога народа, да, ма колико се о њој говорило, увек остаје чудних, необјашњивих места, да је свако објашњење као и довођење у везу старог са новим, само од користи. Кад се, пак једно овако дело пише онда је та потреба, у толикој мери категоричка, да је опасност да се увек може казати мање, а никад сувише.

XXI.

Под промењеним приликама. — После неких дванаест година, дошла је сада Либерална Странка сама и чиста на управу земље. То су биле дванаест бурних година, од 1880. пуних потреса, бура сваке врсте и борбе на живот и смрт. Ту су борбу, у главном, водили Краљ Милан и Напредњаци с једне, а Радикали с друге стране. За то дуго време, Либерали се само једном, и то за кратко јављају, на управи земље. То је за оних шест и по месеци (1887) за време Савезне Владе. (Књ. II. стр. 324). То је све, па и тада без успеха, пошто се и тај Савез разбио и Либерали су се понова вратили у незавидан положај опозиције, у којој су остали даљих пет година, све до 9. августа 1892. год.

За то дуго време од дванаест година, Странка је пре опадала, но што је напредовала. То није било ни њеном кривицом, нити са недостатка у њеном кретању и раду. Такав је био стицај прилика, које су настале од 1880. од којих је патила Либерална Странка. За њену несрећу, онда, кад су се Напредњаци ускоро били компромитовали, јавила се на позорници већ бујна Радикална Странка која је одмах у се примили све свеже елементе који би иначе пришли Либералној Странци. Да би судба ове Странке још трагичнија била, она је и сама, на изборима 1882. па и 1883. помагала успех радикалима. После буне (1883.) и Сливнице (1885.), када су посрнуле биле прво Радикална, па Напредна Странка и када је био тај т. зв. „Психолошки моменат“ за долазак на управу, и тиме за нов полет Либералне Странке, Краљ Милан, после скоро свршених преговора, разби (у марту (1886) и ту комбинацију. (Књ. II. стр. 297). Његова давнашња ненаклоност према Либералима и овога је пута одржала победу, на ненакнадиму штету Либ. Странке. „Споразум“ са Радикалном Странком следовао је томе узастопце, а идуће године и заједничка појава на влади, са исходом, који из Књиге II. већ знамо. Непроменљива ситуација Либ. Странке и даље је продужена, до абдикације, када је, позивом Јов. Ристића у Намесништво, Странка лишена и својега дотадашњег мудрог вођства, које има ту несумњиву заслугу, да је умело сачувати Странку од сваких понижења, опасности и погибије за све минуле године погибаоне борбе, каква је вођена у Србији.

Остављајући личне некоректности (које су се јављале према бив. вођи и које ће се јављати, и о којима ће бити увек реч на

своје месту) — последници Ристићеви у вођству Странке, према промењеним приликама, какве су у Србији у опште настале по примени Устава и абдикацији, трудили су се да ове повољније прилике употребе. Либерална штампа, зборови, агитација, све је живо стављено у покрет. Тога је свега и пре абдикације било у пуној мери; али ту су се напори разбијали о бујност радикалну оздо и безобзирност напредњачку озго. Па је то све настављено, чак и живље, и ако ипак није награђено успехом какав се желео и очекивао. Та жива акција била је диктована и новим политичким положајем, по абдикацији. Следовали су избори прво (1889) за ванредну, а одмах (1890) за редовну Народну Скупштину. Па ипак сва та усиљавања дала су као што рекосмо недовољан резултат. Од неких сто и тридесет посланика, колико се тада бирало, Либерали су на изборима 1890. истерали 15, и нешто мало претурили број са претходних избора за ванредну Скупштину. Негде је била чиста већина, негде са количником. Показало се, да за напредак једне Странке није довољна само њена покретљивост, већ с тим упоредо треба да иде опадање и посрнуло конкурентних Странака. А за свих десетак година, од како су Либерали сишли с власти (1880), тај случај није се десио. Истина, да су Напредњаци у народу врло брзо посрнули; али је се, као конкурентна Либералној у опозицији, јавила и Странка Радикална; а она не само да није око абдикације била посрнула, већ је на против, уз помоћ либералну и дошла први пут (1887) на управу земље, а за тим, пошто је за мало и сама била на влади, и 1888. при изборима за Велику Народну Скупштину била на врхунцу своје бројне моћи. „Пет шестина“ посланика те Скупштине беху Радикали, а само једна шестина Либерали (Напредњака није било). И то је све било без Радикалне владе на управи земље.

Абдикација је донела и чисту Радикалну Владу. Иако су се Либерали љутили нарочито на свог пређ. вођу, сада првог Намесника, да није њима поверио владу, Намесништво је, као што смо видели, само коректно поступило, кад је састав владе поверио Радикалима. На што, на послетку, вечито продужавати хрвање, које још од 1880. године траје и које је за собом оставило толико злочестих трагова?! За то време се показало, да се Радикали простим пандурским гоњењем не могу збрисати с лица земље. Остао је онај други начин, који је уједно и најдужи, и иште много стрпљења, а на име: да се Радикали уведу у држ. послове и истроше у раду, на власти. Наравно и слабије се странке на влади оснаже нарочито у овом полету; а колико ли су моћне тек владе оних Странака, које су саме собом јаке, као Либерална од 1869. до 1880, и Радикална од тога времена па до абдикације. Трошење на влади, у раду, иде без сумње споро, нарочито кад још нема ванредних случајева, као што су ратови и т. под. Али трећег пута није било, и Намесништво схвативши ситуацију правилно, позвало је Радикале на владу 23. фебруара 1889. год.

Био је и један трећи пут; али за Намесништво је он био неупотребљив, јер се мимо ту пом. раскрсницу већ било неповратно

прошло. Да је, на име Краљ Милан, по промени Устава, остао на престолу, да је, на основима постављеним у новом Уставу извео укупну нову државну организацију; кратко речено: да је са једном коалиционом владом и Скупштином, као што је општим учешћем Устав и створен, исти и у живот увео, физиономија нових уставних тела, другојачије би изгледала. Не би ниједна Странка у перманентним установама (Савету, Судовима, Контроли и т. д.) добила превласт, већ би била постигнута извесна разумна равнотежа, бар у врховима државне Управе; а већ доле у правој политичкој ацени, нека се мења како прилике донесу. Пошто би, дакле, све то било сређено и утврђено, онда се та Скупштина могла распустити, под неутралним држањем коалиционе владе, избори за прву редовну Скупштину извршити, и, према добивеној већини, сад и чисто партијска влада образовати. Она би била и онда Радикална; али у сасвим другим приликама. Све би дотле било готово, што су „Прелазна наређења“ новог Устава опредељивала: Савет, Судови, Контрола и т. д., били би организовани на основи компромиса и искључена би била свака једностраност и свака борба, каква је после наступила, кад је све то неповратно пало Радикалима у руке.

Но, Краљ Милан то није хтео. Он је имао свој план, јер је тај план био нераздвојан од намишљене абдикације. Чинећи ову жртву, он је хтео да има ту насладу да види своје драге Србе, како се отимљу око положаја и превласти, да би, ваљда, доказао да није само он праизвор и узрок свега нашега домаћег зла.¹ Он је све то оставио Намесницима, а Намеснике је оставио Радикалима. Сад, ко буде јачи! За своје владавине, Краљ Милан се борио непрестано; а сад кад је сишао с престола, хтео је да гледа како се други боре. Доиста, једно сатанско задовољство!

Намесници су извели своју мисију увођења Устава у живот, не како би хтели и умели, но како су могли. Свакојако, обишли су опасну кризу, која је лебдела већ одмах с почетка. Радикали су при томе однели лавовски део, као што већ знамо. А кад је стицањем непрорачунљивих догађаја и само Намесништво окрњено, Радикали су своје право — које им нико ни спорио није — да га полуне својим човеком, учинили питањем силе и подвале и — пали су с власти.

Они су у ствари пали само с владе, а иначе су остали у неокрњеној власти, у непокретним телима, у Савету, у судовима, у

¹ Много доцније, када је писац, у години 1899. заузимао положај Министра, а Скупштина, Влада и Краљ (син Миланов) и сам Краљ Милан сви били у Нишу, — једне вечери седели су сами у сутону, у ходнику старог двора, Краљ Милан ћутећи и пушећи и писац. У разговору, који је почињао и прекидао се, писац ће рећи, са свим простосрдечно: „Мени је вас жао, Величанство!“ Изненађен овим Краљ Милан ће жустро рећи: „А зашто?“ „За то, одговори учтиво писац: Што сте се ви требали родити или далеко раније, или далеко доцније; савременици вас, изгледа, не разумевају, а ни ви њих!“ Краљ је оћутао на све то и само је нервозно вукао дим из цигаре, коју, у осталом, скоро никада није испуштао из руку.

администрацији, у општинама, до последњег пандура. Сви су шанчеви били заузети, и Либерална влада од 9. августа, имала је да их осваја.

То је био узајамни положај Либерала и Радикала, по извршеној промени. Нико се није одавао илузији о озбиљности тога положаја.

Либерални кабинет морао је бити кабинет борбе, и то борбе оштре. У том нису двоумили ни Радикали, ни Либерали. Оно пак, у што су и једни и други са сумњом и бојажњу погледали: то су били крајњи резултати те борбе, избори. Док су Радикали, с погледом на свој број, тврдили да они морају добити, Либерали су опет, са обзиром на свој положај, тврдили да они не смеју изгубити. Битка се дакле морала извојевати, по што по то.

Са тако упорно и категорички заузетих положаја, лако је било прегледати и видети и оно што ће доћи. А то што долазаше не беше ни лако, ни пријатно, како за евентуалне побеђене, тако у неку руку ни за победоце.

XXII

Либерална влада и њен програм. Избори. — И ако је Либерална Странка, по паду Савезне Владе, заједнички споразумни програм од 1886, огласила на једном збору у Београду (21. јануара 1888) као свој, немајући разлога да са раскидом савеза и сам тај програм напушта — он је, по промени Устава, у многоме постао беспредметан. Највећи део тога програма ушао је у нови Устав, а по израженој жељи Главног Збора партијског, држаног у Крагујевцу крајем октобра 1888, при самом почетку рада Уставотворног Одбора.

Ново стање изискивало је и обновљен Програм. Ту је пражину ваљало поправити у току три минуле године од абдикације, али то, са већ познатих несталних прилика није учињено. С тога је дакле нова Либер. Влада наумила да изнесе пред народ свој, не толико општи, но више пословни Програм, кога би се она држала, и који би, у исто време, био на угледу бирачима пред изборе.

Према утврђеним начелима и потребама, буде остављено, да Министар просвете и цркв. дела Јов. Бошковић заједно са писцем овога дела, изради детаљан Програм. Избор личности за писање „Програма“ пре је говорио за умереност, но за заостреност прилика. Како су први дани и нових влада и нових министара махом за рад изгубљени услед навале разних пријатеља, молилаца, предлагача и сваковрсних доброжелатеља, то се и Бошковић није могао добити за сам при рад на Програму, који, с тога, изради другоименовани; а по том га претресе са Мин. просвете. За тим узме влада тај пројекат за Програм у оцену и преглед и, по незнатним изменама, усвоји га. Програм потпишу сви Министри, сем војног, који је држан ван партије.

Програм овај, упућен „Грађанима Краљевине Србије“, датиран 15. августа, објављен је у „Срп. Новинама“ бр. 184 од 22. августа,

баш у очи састанка Радикалног Збора у Алексинцу. Неки су од чланова владе, нарочито Мин. унутр. дела Рибарац, полагали на то, да се Програм владин објави пре тога збора. Једновременно је овај Програм објављен и у „Српској Застави“ бр. 100 и свима партијским листовима, где год их је било; а одштампан је и засебно за растурање по народу.

Не можемо се упуштати у ближе објашњење овога опширног акта. Казаћемо само, да је он садржавао лепих и напредних савремених новина, које би, у дело приведене, биле несумњиво израз напретка и бољитка. Будући историк може наћи тај Програм на означеном месту и ценити га. Свакојако, он је био озбиљна полазна тачка за рад владин — која га је као таква и усвојила и за свој прогласила; а исто тако и мерило за оријентисање бирача и за — критику противника.

Једна од битних тачака тога програма била је: „Монополи дувана и соли биће укинута законодавним путем у првом Скупштинском сазиву“. Ова је тачка ушла у Програм по изречној жељи владе. У њој је било, у погледу на његову агитациону страну, тежиште целог Програма, и ако не и тежиште финансијских реформа самога Министра финансија.

С тога је Мин. финансија, по објави овога програма, 7. септембра образовао нарочиту комисију са задатком: да, поводом решења владе о укидању монопола, испита све монополске одношаје.¹

Министар финансија Дим. Стојановић, с разлогом није спадао у ред тих оптимиста о укинућу монопола; али је морао допустити унашање њихово у Програм. Он је уза се имао потпуно и првог Намесника, који би, можда, и цело евентуално решење скупштинско, отказом потврде довео у питање.

Финансије наше биле су и онако веретизно место у државном апарату. За три и по године своје владавине, ни радикали нису ту могли увести реда, а још мање каквог олакшања. Доста то, да су буџети бивали све већи, а не мањи. Заслуга је радикална била, што су пренели у државну управу експлоатацију железница и монополе. Од тога је држава доиста имала већи, солидан приход, али то није утицало на целину буџета, јер су са приходима расли

¹ Монополи дувана и соли, који су спречавали слободу рада, притискивали су или и сасвим уништили трговце, који су до њиховог установљења тим артиклима радили, као што су уништили и слободну производњу дувана. Својим пак производним ценама, које су се управљале не према купцима и потрошачима, већ према државним фискалним потребама, притискивали су монополи и цео народ. То је била једна страна посматрања и она је могла упутити владу на одлуку, да објави своју намеру о укидању монопола.

Али је била и друга страна посматрања, која се односила на чисто реалну основу монопола, ради чега су они и уведени.

По буџету, који је одобрен за ову 1892 годину, монополи дувана и соли предвиђени су у приходу са не мање но 12,100.000 динара, а у расходу са 4,358.000. Чист приход од монопола дувана и соли био је дакле: 7,742.000 дин. То није била цифра за игнорисање; а још је теже било уништити је на један пут, као сигурну, за несигурну. Ни највеће оптимисте нису ваљда мислиле да се може проћи без нових извора, који би накнадили ову огромну, сигурну цифру у и онако лабавом буџету.

и расходи, који су их гутали. Дефицити су били неизбежни и хронични.

Сем дефицита били су, као друга болест, државни дугови. Они у 1892 години нису већ више били тако далеко од четири стотина милиона. Сама годишња отплата државних дугова, интереса и главнице, била је за ову 1892 годину у буџету утврђена у суми: 19,606.188'55. А то је била пуна трећина целокупног буџета.

Министар финансија, Дим. Стојановић беше на недељу дана по уласку у министарство, 17. августа, одредио једну велику стручну комисију са задатком: да прегледа и на чисто изведе целокупно стање финансија, почев од 1. јуна 1887 па до 1. августа ове 1892 године, т.ј. од пада последње Напредњачке владе, која је, за седам година свога газдовања и створила огромни финансијски неред, па да пада последње Радикалне владе. Тај се преглед, по упуту издатоме комисији, односио на примања и издавања у опште, на привремене дугове и на зајмове и њихову употребу. Ове последње две позиције: привремени или тако названи „летећи“ дугови, као и употреба учињених зајмова, биле су најважније у овоме послу комисијском. Јер „летећи“ дугови беху у ствари још неисплаћени дефицити; а утрошени зајмови знатним делом беху упућени на подмирење редовних држ. потреба, дакле на попуњење ранијих дефицита: фатална пракса заведена под ранијим Напредњачким владама, а продужена даље.

Овако егзактно поступање новог Министра финансија, какав беше Стојановић, окуражило је и саме повериоце државне, који су били готови, да понуде нови зајам. Но Стојановић је представнику поверилачких група одговорио, да он не мисли приступати зајму, па ни преговорима, док се о потреби њиховој не увери; али у сваком случају не пре избора и састанка Скупштине. Даље је Стојановић дао представнику поверилаца на знање и то: да ако дође до потребе за нови зајам у буди којем износу, он мора макар за колико бити бољи од најбољег до сад закљученог.¹

Планови Министра финансија били су засновани пространо, с претпоставком дужег времена за остварење и њихово, као и целог новог владиног програма.

Но сви ти планови и владин програм, поред времена, морали су имати пре свега — скупштинску либералну већину. С тога су

¹ Стојановић је био не мање изненађен, када му је Диренбергер представник поверилаца поднео дешифрирану депешу поверилачку из Берлина, да се тамо већ јавио извесни пређ. мин. финансија (В. П.) да, у име српске владе, сондира, а по потреби и преговара о новом зајму. И ако се овај пријављени повереник могао с правом позивати на лично пријатељство са Пред. министарства, Стојановић га с места дезавуише својом изјавом: да он, као Мин. финансија, не зна ни за каквог изасланика српске владе и да га не признаје. Тако је не једном Стојановић у својим пословима, наилазио на ову или ону личност, коју он тамо није послао, ни овластио, а која је радо нудила или и неовлашћено већ примењивала своје „услуге“, које је Стојановић увек озбиљно одбио, одбијајући тиме и свако непозвано барање по његовом ресору. Као што Стојановића већ из досадашњег његовог службовања знамо, то није био човек с којим се смело шалити.

у том правцу кренули своју целокупну акцију и Странка и Влада. Либерална Странка већ је раније одржала била овогодишњи свој Главни Збор. То је било, 31 маја о. г. у Параћину, четири дана пред неочекивану смрт другог Намесника, којој је било суђено да буде узрок и овом обрту. Са тога Скупца понета је и извесна сложеност, која је била дотле у Странци поремећена због оног фаталног питања о „прогонству“ Краљице Наталије из прошле године, из кога су Авакумовић, Рибарац и други желели створити политички капитал, док је знатан део Странке то поступање негововао, да је с тога било сукоба и велике пометње у Странци. Нови положај Странке, која је сада била и на влади, диктирао је свакоме од чланова предану и истрајну службу ствари и успеху странкином. И доиста, од Министара до последњег члана и пријатеља Либ. Странке, беше се све кренуло на посао, сложено и енергично.

После једног учињеног разреза на све, поглавито београдске, прве људе из Странке, а за партијске потребе,¹ пошло се на зборове. Свуда, у сваком крају, у сваком већем месту или срезу, морао је бити одржан бар по један збор, на коме је објашњаван владин програм и пријатељи упућивани да сваки помогне да се успех осигура.² То је држање зборова почело одмах с јесени и, без обзира на зиму те године изузетно јаку, продужавало се целог децембра и јануара, до пред саме изборе. И због тих зборова и због кандидовања за посланике ишли су Министри, чланови Глав. Одбора и други виђени чланови Странке у крајеве, где је њихова појава била везана за успех. Нису штеђене ни жртве, ни лични труд. „Српска Застава“, орган Либ. Странке, око које се скупило све што је позвано било да се пером бори, водила је борбу на два фронта: с „Одјеком“ и са „Виделом“ (међу којима као да беше nestало старог антагонизма) и ствар Странке у јавности успешно заступала.

Главни Одбор, чији су важни чланови ушли у састав владе, беше попуном преобраћен у тако названи „Акциони Одбор“, коме беше задатак да процењује и опредељује изборну акцију Странке, у погледу агитације, усмене и писмене. Но овај је Одбор ускоро обуставио рад, нешто са проређивања чланова, а и што није имао шта даље да ради. Тежиште рада, и по природи ствари, стајало је на

¹ Тај је разрез изнео близу 20.000 динара, у оно време велики новац. Благајник Глав. Одбора, угледни и честити трговац београдски Пера И. Јовановић вршио је примања и издавања (ова последња на захтев неких министара и др.) Заузет за успех Странке, а у уверењу да ће цео разрез ући у касу, Јовановић је својих пара издао ваљда на десет хиљада динара. И ако их је увек све оправдао наредбама у оригиналу, никад му нико више није вратио ту знатну суму... Чак је доцније од неких и нападан што „досађује“ тим својим вечитим рачунима. И тако је овај честити члан Либ. Странке, који је био и иначе један од највећих приложника, ни крив ни дужан повукао велику штету.

² Писац ових редова био је на зборовима у Нишу (где се доцније и кандидовао за посланика), код цркве четерешке и манастира Тумана у окр. пожар. и у Белосавцима у ср. јасен. окр. крагујевачком.

влади. Али, морамо констатовати, да је и ту било неке подвојености. Увек је адвокатска група имала нешто засебно, а од Министара неадвоката само тражила, усмено или цедуљама, да се тамо у њиној струци изврши те ово, те оно, тако, да су Министри неадвокати често изгледали као неки начелници или секретари оних првих. То је дало повода иначе плаховитом али самосвесном Стојановићу, да једном и подвикне, тражећи да се сва лична и начелна питања колегијално расправљају.¹ Писмену пак агитацију водило је само уредништво „Српске Заставе“, усмену Министри, партијски изасланици и др. чланови Странке, како је ко знао и умео. С тога су неоправдани и неосновани били и прекори, који су од опозиционе штампе добаћивани, а на адресу поменутог акционог одбора који је се неко време скупљао у хотелу „Империјалу“ а у стану министра Рибарца и Величковића.

Тежиште целокупне борбе лежало је на Министру унутрашњих дела Стојану Рибарцу. Он је и по свом положају био тај, који је, по надлежности, имао да води бригу о исправности избора, у колико су они зависни и од полиц. чиновника и општинских чланова, који су састављали бирачке азбучне спискове и издавали „бирачке карте“, које су биле важан изборни докуменат у оно време. Ко није имао бирачке карте, није могао гласати, као опет што је могао гласати само онај, који ју је имао, па ма то било чак и бесправно (без плаћене порезе и т. д.).

Нови Министар унутр. дела изгледаше, бар по својој доброј вољи, да беше дорастао својој тешкој задатку. Он, наравно, није могао радити са већином чиновника своје струке, које је као овејане радикале, затекао по окрузима и срезovima. Настала је смена и замена. Радикали су уступили места либералима. Једна крајност изазвала је другу. Радикалне владе, и ако без бојазни од својих пол. супарника, порадикалиле су сав административни апарат, полицијски нарочито. Сад је он имао постати либералним. И постајао је, кад с мањом кад са већом срећом у избору личности. Нови Министар није имао много склоности за старије чиновнике. Он је желео, где год му се дала прилика, да истакнута места попуни млађим људима, које је он познавао, у које је он лично имао вере, чак и на случај прекора да он „ствара партију у партији“; т. ј. да хоће само своје људе, своје личне присталице. Тако му се бар пребаћивало и ми се нећемо упуштати у основаност ових прекора. Али је једно ипак стајало: да млађи нови чиновници, и ако одушевљени за своју дужност, нису свакад имали оне дубље увиђавности и такта старијих чиновника, који су се умели другогачије опходити са народом. Млађи чиновници били су вољни да се боре, да се понесу са сваком противничком „халом“, али свуда није била у питању толико снага и одлучност, колико такт и предусретљива уметност. Но Министар је се, како је за најбоље др-

¹ „Овде у влади хоћу да се изнесе све шта ко има, узвикнуо је Стојановић, упућујући песницом о то, а не тамо у „Империјалу“, где се, уз оканик с вином, решава како коме на ум падне!“ На овај силни протест Председник Министарства само је оћутао, али је то, донекле имало и свога дејства.

жао, помогао у постављању својих органа. Он је доиста нашао људе од пера, па чак и од песничкога талента. Војислав Ј. Илић, песник био је и.п.р. у близини Министровој, као писар министарства. —

Док је право Министара у опште да смењују покретно чиновништво било неоспорно, смена општинских часника ишла је теже. Ту је требало увек или доказане кривице за смену, или гласача за неповерење, као и за бирање нове, на место збачене општ. управе.

Што се кривица и неисправности у дужности тиче, за њих је гарантовала распојасаност општинских часника. Кад су они у Србији били непогрешни и беспрекорни, нарочито у „своје време“, тј. кад су и кметови и капетани, — министри и посланици сви од једне и исте политичке „боје“. Тада се индивидуално „шарени“ људи у једноликости те боје, губе из вида. Све је тада добро: и зло и добро! Али при промењеним приликама, као што се ово сад десило, ваљало је се само мало потрудити и повода за смењивање било је увек доста. Није оскудевало ни у гласачима; али је стајала друга једна сметња на путу. То је био сам Државни Савет, коме је припала надлежност да коначно решава о исправности смењивања, постављања и бирања општинских часника. А тај је Савет у својој већини био радикалан, и наравно не увек расположан да одобри све оно, што се „напољу“ дешавало. Смењени или збачени жалили су се Савету и онда је настајала жучна процедура, ко је у праву: да ли они што збацују или они што су збачени.

Тако је дошло до отворених сукоба са Државним Саветом. Први такав сукоб био је у новембру т. г. када је дотадашњој општинској управи у Београду изгласато неповерење, које Савет не призна као уредно. Министар унутрашњих дела изда управнику вароши наредбу да по тој одлуци Савета која по његовом нахођењу није на закону основана, не поступи, о чему извести и Државни Савет. Своју ту преписку са Саветом министар објави у „Срп. Новинама“ бр. 273 од 11. децембра т. г.

Радикали, и без тога, нису били људи, који ће се тако лако дати потиснути. Они су свуда, свесни тога шта имају да изгубе или добију, давали силан отпор, њихови партијски одбори, као и самоуправне власти, давале су на све стране упут: да се не испуштају општине, да се чак држи стална стража око судница, да их ко „не отме“. У Чачку и Смедереву дође и до боја; а један несрећан случај — онај у селу Горачићу — на послетку је, по своме несрећном исходу, баш пред саме изборе, загредио. Но о њему, кад дође на ред. Овде само износимо опште тешкоће са којима је Министар унутрашњих дела имао да се бори у целој земљи, у већини општина, по селима и по варошима. Три и по године је ево, како су се свуда тамо радикали угњездили и није то био лак посао потиснути их отуда.

Да напоменемо овде и то: Министар је имао ту добру страну, да се није скоро ни мало освртао на новинарску галаму. И доцније још, он је апеловао на то, како није оптужио ниједне опози-

ционе новине. У осталом, новине су се и једне и друге стране прилично и саме наплаћивале; а у моменту, кад се две стране боре, и то на живот и смрт, ко је још марио и за новинарске протесте и помишљао и на неку параграфску сатисфакцију по судовима и судским претресима?! У оваквим приликама, ко има успех, има и право; а овде је у првом реду била борба око успеха, а не око квалификација при томе нанесених „увреда“ и „клевета“. Ми, у осталом, то само констатујемо.

После Министра унутрашњих дела, највише је био на ударцу Министар просвете и црквених послова, имајући посла са многобројним и упорним учитељским елементима. Читав један многобројан учитељски нараштај беше одрастао и на снагу стао запојен идејама радикализма. Још пре, и за време буне 1883, учитељство је и жртвама платило ову своју приврженост новој Странци, у којој су ти млади егзалтирани људи нашли духовно сродство. Ни онај за учитеље и школу у многome повољан закон Ст. Новаковића (1882) не могаше, за напредњачке владе, обрнути учитеље на други правац и откинути их од радикала. Патње, којима су многи од њих, тада и доцније, изложени били, само су их све више везивали за странку њихових тадашњих идеала. Кад је Странка Радикална, по абдикацији престала бити Странка гоњених, већ постала странка господства и владе, њени приврженици међу учитељима, тражаху да им се призна њихова издржљивост у дане патњи; са и без тога признања сваки је остајао ту, где га је младост политички везала. Поред радикалног чиновника, радикалног кмета, био је дакле и радикални учитељ, у много места са попом заједно, важна партиска чињеница. Кад је настао обрт, и странка странку почела потискивати из заузетих позиција, учитељи радикали, који нарочито нису хтели чути о томе да у овој земљи сме и може бити и друге власти сем радикалне, нашли су се наједном и сами на ударцу у овом тешком вртлогу. Људи с породицама, не свакад и јачег материјалног стања, изложени су били тегобама сељења. За несрећу ишло се још у зиму, која је све зло чинила горим. А борба о којој смо раније већ казали каквог је карактера била, није свакојако знала за обзире. Јеврем А. Илић, професор Богословије буде постављен за вршиоца дужности, а доцније (1. фебруара 1893) за сталног начелника просветног одељења Министарства просвете, беше на овој мучној стражи у борби са учитељством, и свом бригом за успех Странке занет и као ближи Министрима адвокатима, надокнађивао је оно, што би у траженој енергији недостајало већ старом добронамерном министру Бошковићу. Тако је у мин. просвете без поговора, примана свака порука, каква би стигла отуда са далекога бојишта, где се Странке отимљу о победу, и где многи учитељ носи барјак Радикализма, у крсташкој војни противу Либерализма. Слика, коју је довело цело ово стање, беше мучна и тешка, и ми би смо најволели, кад је не би било. Али ми пишемо о прошлости и ради смо да будемо верни тумачи догађаја.

То су биле, на све стране, колосалне тешкоће пред којима се нашла Либерална Странка, у чије је савлађивање била уложила све своје силе.

Али нису биле уштеђене ни друге кризе, које се јавише у самој влади, нешто судбом, а нешто и рођеном кривицом, која је потицала из неједнакости елемената — безобзирних адвоката и пуно хуманих професора! — који су владу, са самог почетка састављали.

На сам дан Божића (25. дек.) напрасно умре Министар просвете Јован Бошковић. Пошто је по обичају био рано у Саборној цркви, од цркве пође са митрополитом Михаилом и осталима, Краљу на честитање. На самом прагу дворском смучи му се, да су га морали однети кући. Кад је увече први Намесник Ристић, са писцем ишао на Саву у посету кући своје тазбине (Хаџи Тома), у повратку навратио се на стан Бошковићев (сада „Бранкова“ пређе „Господска“ ул.) имао је да чује жалосан глас, да је његов давнашњи лични пријатељ на умору. Удар, који га је стигао, није дао Бошковићу да преживи ни први дан. Он је сарањен о државном трошку, као ауторитет заслужан и признат на пољу српске науке о језику. Тиме је једно министарско место упражњено, које љало попунити.

Министар грађевина К. Алковић друг Бошковићев са Вел. Школе, буде одређен да заступа Мин. просвете и цркв. послова, до поуне, на коју се није могло дуго чекати.

Одмах сутра дан по новој години (1893.) први Намесник поручи писцу овог дела, да му дође, пред вече, кући. Кад је писац тамо дошао, саопшти му први Намесник: да су међу Министрима истакнута два кандидата за мин. просвете, он, писац и Јеврем А. Илић, но да су г. г. Министри сагласни у томе, да писца виде као Министра просвете, али да је он, први Намесник, примио на себе, да му то саопшти и да га упита шта мисли. „Ето, ако хоћеш кажи и сутра ће бити указ готов!“ завршише најпосле Ристић.

Писац потсети свога старог пријатеља — а то је њему доиста био Јов. Ристић — на своју молбу још у јулу, пред промену, да ако до чега дође, њега изузме из комбинације. Ни данас он нема узрока да мења то своје мишљење и да не може примити понуђени положај. „Може се десити буди каква несугласица у Министарству — говорио је писац — и што онда да реку, како је Ристић, и ако је то било и по њиховој вољи, увео у Министарство свога Живана, да им омета ово или оно. Доста је тога било у раније време; а сада треба сваки, ма и са отказом на почасти, да избегава сукобе. А ако, додао је писац: хоћете да се попуни Министарство по интимној жељи неких чланова владе, онда допустите да то буде Јеша (Илић); он је њихов прави кандидат“. Први Намесник се после тога са видним задовољством изјасни: да је и он очекивао овакав одговор; „али шта знам, рећи ће: млад си човек, па можда би ти могло бити мило да будеш Министар или криво да те нисам упитао“.

Затим је Ристић упитао: кога писац мисли да би могао заузети место Министра просвете? Писац укаже на Јосифа Пецића пређ. начелника мин. просвете. „Пецић је човек строг, али увек правичан. Он није толико политички, колико је административни ауторитет. Као познавалац учитеља, он ће у многоме поступити умерено, а кога баш казни, значи да је морао бити кажњен. Сем тога, род је г. Авакумовићу, те ће и њему бити, најпосле, по вољи“. Одобривши да је све тако у погледу Пецића, Ристић ће рећи: „А како ти се чини стари Јован Ђорђевић? Он би могао најбоље прихватити и извести реформу Гимназија у духу класицизма, како ју је хтео покојни Бошковић“. Ако се то има у виду, онда је, нема сумње, Ђорђевић најјачи кандидат¹ додао је писац.

Ђорђевић Јован, такође проф. опште историје на Вел. Школи, кога је Ристић знао још од 1848. са мајског Сабора у Карловцима (Књ. I. стр. 182) и веома с разлогом ценио, био је дакле његов кандидат.

4. јануара 1893. потписан је указ, којим се Јован Ђорђевић, поставља за Министра просвете и црквених послова.

Бреша, смрћу Бошковића отворена, би затворена; али се после десетак дана отвори друга, и овога пута не судбом, већ рођеном кривицом.

По Св. Сави у велико се већ помишљало на кандидовање за избор посланика. Министри, нарочито они што су и дотле били у Глав. Одбору, то јест адвокати: Авакумовић, Рибарац и Величковић с правом су желели да се кандидују, а и Странци је био неопходан њихов улазак у Скупштину. А и у духу је новог Устава, да су Министри из евентуалне већине скупштинске, ако је она ту, или да себи нађу места у већини, ако је ваља тек створити. И то је било сасвим умесно и лично оправдано. Наравно, ово парламентарно правило важило је за све Министре.

Али је у толико било веће изненађење у ширем скупу чланова Глав. Одбора и свих Министара, који се у локалу „Српске Заставе“ беше сабрао када је Председник Министарства Авакумовић устао и озбиљно мотивисао потребу: да се Министри — случајно све неадвокати: — Алковић, Стојановић, Гвоздић и Ђорђевић не кан-

¹ Због намере да се настава у гимназији реформише у духу класицизма, почели су крајем 1892. напади и на Министра и његове намере. У „Одјеку“ су излазили чланци под насловом „Тројовање“, којим су се насловом обухватили три Јована, три представника класицизма: Бошковић, Ђорђевић и Туроман. Услед ових напада, који су били страшни, жучни, безобзирни, на сам бадњи-дан отиде писар Бошковићу у Министарство (који се беше дан раније вратио из Пирота) и упозори га на потребу да ваља професор Туроман да напише одговор на те тенденциозне чланке. Оно не сме остати без стручна одговора; а он је сам, писац, написао за сутра један чланак у „Срп. Застави“. Бошковић обећа да ће рећи то Туроману. То је било последње виђење с Бошковићем. Сутра дан је умро. У начелничковој соби нађе писац самога Туромана и рекне му све што и Министру. На своје изненађење чује да Туроман „и не чита те чланке!!!“ А ту је баш он до накараде изгрђен био. Најобичније самољубље гонило би на какву такву одбрану. Чланке је ове писао тада већ болешљиви Влад. Карић. Отуда су и били тако болесни, жучни; али су правили утисак.

дидују! Изненађење није било мало, и ако су стални приврженици групе адвоката у Гл. Одбору одмах као по договору прихватили предлог. Но именовани су од Министара оћутали, а Стојановић не само рећи: да он задржава себи право да се сам, поводом тога, одлучи шта му ваља чинити. Појмивши куда је окренут врх овога одговора Стојановићева, Рибарац одмах изјави: да он прави питање од тога, да се г. Стојановић кандидује, но то се „питање“ ограничавало само на Стојановића, а и сам се Стојановић оградио од тога специјалног „старања“ о њему. Писац, као члан Глав. Одбора нагласи: да он не разуме потребу ове двојбе, а ако се именована господа не би кандидовала. то би могло бити само у облику жртве са њихове стране, као отказ на нешто, на што они имају са сваким другим не само равно, но веће право. Стара двојба двеју струја у Странци овде је нарочито, колико и незгодно испала.

И после дуге дебате, предлог Председников остаде нерешен; али зато он није ипак остао без последица.

Одмах сутра дан Мин. грађевина Коста Алковић човек поносит и коректан, отишао је Председнику Министарства и изјавио: да после онога што је синоћ било, он не мисли више остати у Министарству; он ће одмах дати оставку, која се не мора објављивати, пошто и он сам сматра ипак за своју дужност према Странци, да у овим озбиљним тренутцима не изазива отворену кризу, док се избори не сврше. Но у сваком случају он не мисли даље руководити послове Мин. грађевина и, ради своје личне потребе, отићи ће претходно на одсуство у Беч, а до повратка његова нека Председник мерка киме ће и како попунити место. Сва објашњења нису помогла и 18. јануара већ је био одређен Мин. финансија Стојановић да заступа Мин. грађевина.¹

Исто тако и мин. финансија носио се мислима о оставци. Сад је већ увидела и адвокатска група, да ће расуло далеко да оде и салети Стојановића молбама, да од тога одустане; а о предлогу Предс. Министарства није више било ни речи.

По извршеним изборима, приступило се дефинитивном решењу оставке мин. грађевина Алковића, али која није била сад и једина оставка. И мин. народне привреде Св. Гвоздић, такође с позивом на јануарски догађај, учини што и Алковић, и положи оставку. Сад је имало да се решава о попуни два места: у мин. грађевина и привреде. За мин. привреде буде кандидован четврти адвокат Велизар Кундовић из Лознице, који се осећао увређен што је и први пут обиђен. Али тешкоће настану око личности за мин. грађевина, за које је место сам министар унутрашњих дела имао у приправности једног свог тад. личног пријатеља, чиновника у мин. грађевина. Но Намесницима, нарочито Ристићу, (јер је Рибарчев кандидат Белимарковићу био сестрић) учини се тај кандидат — и ако је иначе био добар либерал — сувише млад. Ствар је била

¹ Ово заступништво хтео је прво на се примити Предс. Министарства и био је спремио такав указ. Но први Намесник не хтедне потписати: „Којим би разлозима, рекао је он тада, могли оправдати то заступништво, кад овде седи човек (Стојановић), који се сматра као ауторитет у тој струци?“

прилично запела, да је Ристић једном пред писцем љутито узвикнуо: „Ја им тражим државнога Министра, они ми потурају своју камерадерију!“ Најпосле се — 8. марта 1893. — криза сврши наименовањем В. Кундовића¹ за мин. народне привреде, а мин. финансија Стојановић остане и даље као заступник мин. грађевина.

Кад је Председник министарства у јануару изашао са својим предлогом, да се четири министра неадвоката не кандидују, онда је то била очевидна намера да се изврши претходна мера за концентрацију свога рода у самом Министарству. Иницијатори овог предлога хтели су да и другу половину Министарства имају попуњену „својим људима“, јер у те нису могли доиста рачунати: ни Алковића, ни Стојановића, ни Гвоздића, ни Ђорђевића. Сви ови, иначе над сваким прекором узвишени људи, нису им били довољно гипки, ни довољно интимни на начин, како се та интимност тада разумевала и која је бркана са солидарношћу чланова владе, у ком погледу нису се ни именованима могли чинити никакви прекори ни замерке. Ма да ми знамо одавно за две струје у Либ. Странци, нарочито од одласка Ристићева у Намесништво, и тиме је све ово лако било разумети; али опет за то, није се дало извинити. Сви су ти људи склањати, неки (нпр. Алковић) чак и мољени и салетани од сваке руке, да уђу у Министарство. Они су уласком поднели и велике жртве. Алковић је те јесени навршивао 30 година своје мирне професорске службе (заједно са Дим. Нешићем и Ст. Марковићем) с правом на пензију. Стојановић је имао свој независан, господски положај као Директор Железница, па и Гвоздић је један одличан положај управника Фондова променио за буран, као и Ђорђевић, мирни Ђорђевић, примерни проф. Велике Школе. И сви ти одлични људи, добри либерали, и без обзира ва то што су још и Министри, требали су да буду у неку руку искључени из онога права, које је могао имати и буди какав механициј или неписмен сељак. Ово багателисање ишло је до увредљивости, коју је тешко било без поговора отрпети једном човеку, који строго полаже на своју част.²

¹ Велизар Кундовић био је по политици старији и од Рибарца и од Великовића, а по годинама вршњак Авакумовићев. Кундовић је по смрти Јоце Бошковића, умео сачувати Лозници њен либерални карактер — која га је слала у Скупштину — и у најтежа времена, почетком осамдесетих година, када је сила напредњачка све ломила, са чега је и Кундовић допадао тешких положаја. И ако су му савременици пребацивали многу безобзирност у приватним одношајима, Кундовић је у политици био бољи од многих тиме, што се одликовао лепом отвореношћу и никад не ралећи са задњом мишљу. Кундовић је се бавио и трговачким пословима, као извозник и био је имућан човек. Доцније се пресели у Београд, где је умро, на жалост без завештања, а носио се мишљу да своје имање завешта, како се једном изражавао, на осигурање своје Странке, која би имала свој дом, који би јој он оставио.

² Још прво вече, када је Предс. Министарства изашао са познатим предлогом, и одмах по разлазу Глав. Одбора, Алковић идући са писцем кроз дебели снег рећи ће: „Е, куме, не возим се ја више са Авакумовићем на једним колима. Сутра ће он имати моју оставку!“ И, као што знамо, одржао је реч, чак и против жеље Ристићеве, који је жалио његов излазак из владе.

Срећом, за рана је спажена замашност ове поделе и кад се приступило у току јануара и фебруара дефинитивној кандидацији, онда су они што су изјавили да остају на положајима, сви се кандидовали: Стојановић у Београду, Ђорђевић у Прокупљу (где се имало муке опет са старим привржеником Краљице Наталије, генералом Лешјанином, који је у Прокупљу имао летњиковац и био биран већ за посланика). Тако је легла једна криза, без које је могла бити, без које је требало да буде.

*

Ми овде већ улазимо у доба кандидовања посланика и домићемо великој одсудној битци, која је имала да буде на дан 25. фебруара 1893.

С тога је нужно да видимо, шта је било са Скупштином, коју је (из избора од 1890 год.) либерална влада затекла, и која је имала мандат још за ову 1892. годину.

Она је указом од 1. октобра „сазвана“ за свој дан: 1. новембар; али је 25. октобра другим указом „одложена“ за дан 28. децембра; а на сам дан Божића, 25. децембра 1892 распуштена, с тим: да се нови избори у целој земљи изврше на дан 25. фебруара 1893, а Народна Скупштина састане у Београду на Благовести, 25. марта т. г.

* * *

У фебруару беше изборна агитација и с једне и с друге стране достигла свој врхунац. Чак су и Напредњаци у неким окрузима истакли и своје листе, у намери, да бар којега од својих првих људи протуре.

Либерали су при кандидацији употребили једну тактику, која се после показала као срећна, управо спасоносна. Многи од либерала, нарочито ондашњи Министри адвокати, на прошлим изборима кандидовали су се и а по три места, колико је изборни закон допуштао. Сад је сваки од њих морао изабрати по једно место и ту се сав заложити. Писац овог дела изнео је ту мисао најпре првом Намеснику, и образложио тиме: да Либерали, с обзиром на поделу политичких снага, либералне и радикалне, могу доћи у положај да се за 2-3 посланика мере са опозицијом. У том случају и кад би са та 2-3 имали чак и већину, могу лако доћи у положај мањине, ако се н. пр. пет либералних првака кандидују на по два или три места, наравно као носиоци листа и добију сваки по 2-3 пуномоћија. Онда до прегледа пуномоћија и од брѣња избора, сви они, који по листама имају доћи после носиоца листе у Скупштину, не могу се у њој јавити одмах првог дана. А за толико је либерална евентуална већина слабија, чак може доћи у положај мањине, што би било фатално. Све то не може наступити, ако се сваки кандидује на по једном месту, наравно све учинивши и да прође. Први Намесник усвоји ову мисао, и дотични Министри покоре се нужности. Разлози су били јасни, и то је после доиста било и правило. Колико је пак било све то и корисно, видећемо кад се сама Скупштина састане.

Но што се више домићало избору, све се више осећало, какав тежак и опасан посао предстоји и Влади и Либ. Странци. Поред тешкоћа у народу у борби са радикалима, јављале су се и друге тешкоће у области чисте званичности. Поред познатог нам сукоба са Држ. Саветом, дошао је и сукоб и са т. зв. Држ. Одбором, т. ј. оном уставном чињеницом, која је одређивала председнике свију — главних и месних — бирачких одбора, као и укупан број посланика који се имао према броју пор. глава бирати, и колико где у ком округу и месту. Председник је овоме одбору Предс. Савета, а чл. нови су му: председник и оба подпредседника последње Народне Скупштине и председник Касације — дакле сем последњег, све радикали, а и последњи је био напредњак. У Држ. Одбору не беше лакше ни колико бар за контролу, ниједног либерала. Међутим овај је Држ. Одбор тело самоопредељиво и његов распоред председника бирачких одбора не подлежи ничијој контроли, сем, и то по свршеном послу, можда самој Скупштини.

Чим се ушло у нову 1893. годину Држ. Одбор, већ 2. јануара објави број пор. глава, и према њему, број посланика, колико ће их се бирати на дан 25. фебруара о. г.

Т. ј је број за целу земљу износио: 134 посланика.

После неколико дана, 8. јануара Државни Одбор објављује и распоред председника свију бирачких одбора.

Министар унутр. дела сматрао је да му је дужност да изнесе на видик радњу Држ. Одбора, као чисто партизанску. У своме акту, упућеном Одбору, Министар констатује колико у објављеном распореду има лица без квалификације, колико т. квих, који се нису налазили у списковима „надлежног министра“, но које је сам Одбор по приватним партијским податцима унео у распоред. Министар оглашује такву радњу одборову као незакониту; али не изведе консеквенције до краја, да н. пр., по мишљењу других неких чланова владе, огласи цео распоред за неважећи и изда налог, да председници општина председавају при изборима, како је и законом превиђено, ако из буди којих разлога не дође „одређени“ председник. Министар се задовољи да ту своју критику „распореда“ објави у „Срп. Новинама“ бр. 35 од 10. фебруара т. г. У масу одговорности, које му је опозиција већ стављала на терет, као и целој влади, ово би била само једна, која би му, можда уштедила потребу да и за остале одговара, с обзиром на ону истину свију преврата и обрта: да је у њима легално оно, што у прелому одржи победу.

Све, дакле, остане при голом констатовању¹. А изборни послови ишли су и даље својим током.

¹ Проносили су се истине, гласови о неким срећом необистињеним намерама; али све је то остало при гласовима, на које је стари Ристић кад је чуо срдито узвикнуо: „Зар хоћете да срамом обаспете нашу владавину? Та то би била права Панама!“ (Чувени савремени парламентарни скандал). Дим. Стојановић опет кад је за исто чуо од својег брата, узвикнуо је: „Кубур му је, кубур ми је.“ „Да се бијемо, па ко освоји, али само ништа долски“.

У не мање мучном положају налазили су се и сами Краљевски Намесници. У то време, у фебруару, и они су с предумишљајем обасипани телеграфским тужбама и жалбама од стране радикала, за све могуће сметње, на које су они за своје кретање наилазили. Управљање тих жалаба Намесништву било је из чисто тактичких разлога, да се рад владе и њених органа у што ружнијој светлости изнесе. Радикали нису пропуштали да и нарочите депутације одашиљу Намесништву, које је ово, у почетку примало, жалбе саслушало, па их као и оне писмене упућивало влади на увиђај.

Али до Намесништва су морали допирати и са свим други гласови, који су га у бригу бацали и гонили да буде на опрезу од сваког изненађења. Ми нисмо били лично посвећени у све те перипетије, да би их овде могли навести; али ћемо за то ипак навести један случај, који је за то од важности, што баца јасну светлост на стање ствари, какво је оно било непосредно пред изборе. — 11. фебруара пре подне први Намесник поручи писцу да му дође¹. Отишав тамо око подне, писац буде одмах примљен у канцеларији Намесништва (која је била на горњем боју у соби до сале на левој страни од балкона, гледећи са улице, у доцније порушеној згради Мин. Иностр. Дела до старог негд. двора, која је као и тај двор доцније срушена, да учини место „новом“ двору, на углу „Добрињске улице“). Ушав тамо, писац затекне на разлазу министарску седницу. Још је седео на свом месту предс. министарства Авакумовић, коме је Ристић говорио: „Нека се само сврши повољно овај посао (избори) и ви ћете се уверити колико сам ја погодан човек за послове,“ из чега се могло закључити, да је први Намесник мало пре тога морао бити можда непогодан за кога од г. г. министара, и ово је била само утеха за будућност. Кад су министри отишли, и пошто је писцу речено да седне на једно место до Намесника Белимарковића, почеће први Намесник: „Ти видиш како су озбиљне прилике и како све ово иде. По извештајима

¹ Писамце Ристићево било је необично лаконски састављено и гласило је: „Г. Живане, молим те сврати код мене пре 1 сат, кад стигнеш. Ти знаш где сам ја у које време. Твој Јов. Ристић. 11.-2. 893.“ До 1 сат Намесници су обично били у канцеларији својој, наравно у то време требало је, дакле, тамо ићи. То је било писцу прво и једино идеје у ту канцеларију, и ако је се иначе он са Ристићем скоро сваки дан виђао, шетао, говорио. Не много чешће одлазио је и у министарске канцеларије, у по неке и никако, и ако су тамо били његови другови. Некако му је увек незгодно било видети пуна предсобља чекалаца, пријатеља или молилаца, позваних или који су сами дошли и читаве сате и дане цоњају, док по неки министар седи са неким својим пријатељем или пријатељима, пуши, ђаска или води какве треће бригае. То необијање прагова министарских схваћено је и као недовољан знак пажње према господи министрима, док је међутим то био израз пишчева васпитања и без сумње исправних погледа на рад и дужност министарску, у које на последње место могу доћи већања и ђаскања са личним пријатељима, па и тад не за службеним столом, где кад-кад стоје читаве планине „непотписаних акта“.

То је све, и код Напредњака и Радикала као и Либерала, значило само савремену деградацију високога позива министарског, која је ишла упоредо са развијем партијских владавина.

ваља се бојати и каквих већих нереда. С тога иди и напиши још данас један чланак, у ком ће се од прилике казати то: да се за све нереде, који би се десили ма где, чине у првом реду одговорним радикални прваци у Београду, и да им се то даје на знање“. Ова је жеља првог Намесника испуњена, а очевидно је да се њоме није ишло на фактичку претњу — јер би онда овај посао био поверен влади да га она изведе — но то је требала бити само једна превентивна мера, као што од свега није ни било даљих последица.

Ове бригае првог Намесника нарочито је изазивало Драгачево. Тамо је било озбиљних знакова за неред, да је први Намесник поклатио томе крају своју озбиљну пажњу. Шетајући се једнога дана с писцем први Намесник изразиће своје пуно негодовање са свега онога што се тамо дешавало. Окружног старешину називаше „Konfuzionsrath“; каза, да је сам собом написао једну депешу, коју је дао Дим. Стојановићу — у том моменту заступнику Министра Унутр. Дела, који је био на путу — да је достави Окр. Начелнику у Чачак. „Шта ће им то Драгачево?“ говораше тада Ристић. „Што не дигну руке од њега, па нека његови гласови иду куд су увек ишли, а зар је мала Србија, да се на другом месту накнади тај губитак...“ У опште, Ристић је видео ту једно опасно место, и желео је да се и онако мучна ситуација не компромитује још и каквим нередом, бојем или чак и проливањем крви.

Али овако тачно уочена опасност од стране првог Намесника није са довољно обазривости подупрta била са друге стране: и баш оно, чега се Ристић бојао и што је желео да се не деси, то се десило.

Сутра дан после оног разговора о потреби једног чланка, као превентивне мере против нереда, већ се баш у Драгачеву десило нешто, што је морало влади бацити у велику бригу, а нарочито само Намесништво. Са свим независно од Београда и каквих нарадаба отуд, морала је тога дана из Чачка изаћи војска у Драгачево. Фебруара 12. гласало се у селу Зеокама, а по тражењу већине грађана општине тијањске, о неповерењу општинској управи, у којој је био председник Ранко Тајсић из села Пухова. Већина изгласа неповерење старој — Ранковој — управи, али са непредвиђеним крајем. На један мах око подне бану пред судницу једна гомила сељака, њих преко стотине, пијаних, и махом бесправних грађана. Предводио их је општински писар такозване „Ранкове управе“, којој се изгласава неповерење. За народом је на саоницама вучено и буре с ракијом, ради одушевљења. Кад су дошли пред судницу поравнају се по војнички и предводник упита присутног среског начелника Николу Јовановића: Шта он то ради, и да ли он зна, да народ неће то трпети? Кад их је капетан позвао да се разиђу, а ко је правни гласач нека гласа слободно, за или против, предводник викне: „Радикалци, напред!“ и за тренут ока начини се и у судници и око суднице русај. Бирачки одбор би нападнут, бијен и разјурен, гласачка акта поцепана, гласачи прсли

куд који, у колико нису и они испребијани, тако да су неки доцније и поумрли од повреда. Среског начелника опколе и препете му злоставом, тако да се и он и присутни срески писар Љуб. Нешковић једва склопе у неки ћумез, заједно с пандурима. Ту их затворе, а кад су се чиновници склањали испред насиља, избачен је и један метак за њима, а траг од куршума остао је на вратима. Тако затвореном и опкољеном среском начелнику стави се ултимат: или да одмах ту изда писмено да сва досадашња изборна радња не вреди, а нарочито да противу нападача неће ништа предузимати, или нек зна, да је народ решио да се хапсана запали, у којој ће сви погорети. Срески начелник им кроз затворена врата објасни да је то што раде опасно, противзаконно и позвао их да се разиђу и њега пусте са осталима на слободу. Одговор руље на тај позив био је: доношење неколико бремена сламе, да се хапсана упали, док су други почели откривати хапсану, е да би се жива капетана дочепали. Један метак из хапсане у правцу крова уплаши и једне и друге те стукну, али опсаду не дигну, нити капетана, писара, и пандуре пусте. У тим разговорима и преговорима провело се до 3 часа по подне.

Међутим док се цео тај окршај вршио, један од сељака, либерал, дочепа коња, ако не баш капетанова, и у трку слети у Чачак и јави окружном начелнику шта бива у Зеокама у општини тијањској, и да су тамо чиновници опкољени и у опасности да изгину. То је тај сељак учинио по својој здравој увиђаваости и томе се много има захвалити за то, што је овај отворен бунт прекинут. Убрзаним маршем крене се војска у Драгачево. Кад је изашла на Јелицу и упутила се Зеокама, војска је хитала, а труба је свирала. Чувши звуке трубе, сви ови освајачи суд ице отрезне се и брзо схвате ситуацију и нагну у бегство са предводником заједно. Чета војника, под командом поручника Живка Ђорђевића, чим стигне судници ослободи позатваране представнике власти. Узастопце је стигао и окружни начелник и ту нађу сву убојну спрему нападача, и како је који могао бити ухваћен, стављени су у притвор, над којима је нарочити судија, Илија Филиповић, отпочео редовно ислеђење.¹

То је дакле била узбуна из општине тијањске, која је уједно

¹ Ова несрећна ствар једва је, после три године, окончана пресудом Чачанског Првостепеног Суда, који је својим решењем од 2. марта 1896. г. бр. 4547, главне предводнике (њих тројицу) казнио са по 6 месеци затвора, неке (њих петорицу) са по 2 месеца, а неке (њих двојицу) са по 20 дана, уз плаћање трошкова. Истим решењем срески начелник Ник. Јовановић и писар Љуб. Нецковић упућени су на „особену грађанску парницу противу оптужених за тражење накнаде за лишење слободе и претрпљени страх“. Наравно, ово је била најмања мера (у осталом општом амнестијом у априлу т. г. такође суспендована) но која је стављала до назора суда и судија, који, можда, нису „ни могли“ да строжије осуде људе, који су се, и ако на овако драстичан начин, борили за слободу и своја права, и у име „народа“ држали неку врсту линча над тим противницима и представницима власти. Ранко Тајсић, интелектуални узроковач свега овога, умео је остати мудро у присенку и закљону очекујући посланички мандат.

била и симптом да је стање у Драгачеву опасно и сведочила, колико је право имао први Намесник, кад је чак с. р. депешу послао да се дигну руке од Драгачева.

Једно због карактера нереда од 12. фебруара, а друго због целокупног ровитог стања у Драгачеву, окружни начелник и командант нареде да војска, која је већ била у Драгачеву (једна чета) сиђе у Гучу, среско место драгачевско, и да ту, до даље наредбе остане. Она је остала и даље ту, и ако је срески начелник президијално поверљиво 17. фебруара, чинио предлог да се војска дигне из Драгачева. У осталом исход нереда у Зеокама, могао је колебљивије радикале чему научити, и ако их, као што ћемо већ видети, није могао све уразумити.

То ће показати други случај, који се, на жалост, крваво свршио само на осам дана доцније, 20. фебруара. То је по злу чувени случај у селу Горачићу, опет у Драгачеву.

У тој општини била је раније, као на много других места дотадашња општинска управа редовним путем смењена и новом замењена. Уједно се и нова општинска управа из дотадашње зграде, код школе, сместила у другу зграду, код механе.¹ Тамо је нова управа, која је законитим путем била изабрана, радила и вршила дужност, и ако се опет и стара — не фермајући нове изборе — сматрала за пуноважну, нарочито кад је, по ономе што се из тога доба у „Одјеку“ читало, Држ. Савет поништио првобитну смену старе управе.

Доста то, да је у Горачићу, а код „старе суднице“ код школе, био народни логор, у чијој је средини била и стара општ. управа, чији председник и остали, не хтедну никако доћи у Гучу, на позив власти, која је нашла узрока да над њима поведе истрагу за разне злоупотребе. Кад су питани, за што чувају напуштену судницу код школе, радикали су одговорили, да то чине због тога, што стару судницу и стару управу сматрају за закониту, и што се боје да им се не „намести“ извесна личност за кмета и т. д. Створено је двогубо стање, једно које је подржавао „народ“, друго које је подржавала „власт“. Да је ова друга умела боље да своје поступке саобрази закону нема сумње. А и једна и друга страна гледала је да одржи своје до главне битке, која ће бити 25. фебруара, на дан избора посланика. Било да се постигне тога дана успех једне или осујети успех друге стране, све једно; у збиру гласова то ће, било у корист једне, било на штету друге стране, имати свога дејства. Ту се, противно назорима првог Намесника, изјашњеним у депеши, коју смо често помињали, рачунало на ситио, на општину, на село, на засеок. Каква је упутства у погледу Драгачева у опште, могао имати срески начелник од Министра унутрашњих дела лично, када је овај те зиме ишао на један збор у Пожегу, не знамо; али се види да су у Горачићу,

¹ Зашто је ово учињено, не знамо; али се после говорило, да је то било као и све што се у Горачићу десило „све због једног напредњака, механиције“

већ била створена два стања, супротна једно другоме. Тражбом својом од 17. фебруара, да се војска дигне из Драгачева, срески начелник, види се, није желео да своју изборну акцију подупире силом. Место усвајања овога предлога, сутра дан, 18. фебруара, на против, стигла је наредба, од начелника и команданта из Чачка, да срески начелник и командир чете, са неколико војника оду у Горачић, и да гледају да мирним путем и начином склоне сељаке да иду кућама, а власти да предаду окривљене часнике своје управе на законски поступак, с тим: да им „судницу“ нико неће ни дирати, нити за то има потребе. О резултату да се поднесе извештај у Чачак. Но тамо их је дочекао отпор и подсмев: „Уа! уа! Сливничари!“ и да срески начелник и командир чете „могу ићи од куда су и дошли!“ Од овог тренутка представник војне власти узео је на себе иницијативу да цени меру опасности која лежи око суднице у Горачићу. Последица тога била је: да је командир чете Живко Ђорђевић јавио о стању у Чачак и тражио потпору. На тај захтев дошла је сутрадан још једна чета војника под командом капетана Милана Јовина. И ово, што даље долази није потицало од полиц. власти.

Ишло се за тим брзо на посао: 20. фебруара, у суботу, кренуо се у Горачић и стигао судници, командир одреда капетан Милан Јовин, пошав заједно са ср. начелником, но овај остане код оне фаталне, и у овом целом походу историјске механе, где су се и војници одмарали, ручали пре но што су стигли судници у Горачићу. Кад је било око 1½ по подне, дојури коњаник меха и и јави ср. начелнику: да одмах похита горе судници, где се између војске и сељака десио сукоб и да има мртвих и рањених. Срески начелник одмах с места похита старој судници, где се у велико пушила крв.

Шта је било горе? Официр, кад је стигао с војском, позвао је скупљене сељаке да се разиђу. Они, по свом обичају, не схвате озбиљно овај позив, а свој отказ послушности пропрате са увредљивим досеткама, као и два дана раније. Три пута поновљени позив буде на исти начин одбијен. И објашњења, која је официр лојално давао занешеним сељацима, нису ништа помогла. Они су, прибрани око суднице, а окуражени и знатним бројем, стајали узрујани, спремни и да се бију. Командир одреда — М. Јовин — онда нареди, да се обали плот, који је био око суднице и који је био препона војсци, а заклон сељацима. Ово је била добра наредба, пошто би са отвореног простора мање отпора у опште било, и сељаци би се, онако прса у прса с војском, можда брзо повукли, ако им већ није била ушла у главу та луда мисао да се и војсци одупру и по старој формули „силу силом одбиј“. Ко ће моћи анализати сву ону психолошку радњу, с једне стране у „народа“, који је имао наредбе од окружног одбора и партијских првака да брани „своја огњишта“; а с друге стране у војске, којој је такође на нос изашло пузање уз Јелицу и крпање по зими по врлетноме Драгачеву и која није разбирала о законитости или не-

законитости „старе“ и „нове“ управе и чији је командир такође имао изричну наредбу свога старијега, да у Горачићу поврати ред и растера оне који праве неред.

Кад су војници добили налог да руше плот, то је и за једну и за другу страну — и војску и „народ“ — било извесно да једна од њих мора остати господар ситуације, и ако само рушење плота не значаше још и оружан напад на скупљене сељаке. Али ово су они, или неки између њих, другојачије схватили и из њихове средине одјекну први метак, па други..... а на страни војске виде се рањен један војник и један коњ.

Плотун једнога вода био је одговор на ову несрећну непромишљеност од стране Горачићана. И кад се дигао дим од пушчаног праха, лежали су многи по земљи, неки мртви неки рањени. Остали, кад видеше шта би, нагну куд који...

Лежало је пред судницом одмах 15 мртвих, који се број ускоро увећао смрћу још 3 рањених. Дакле 18 мртвих, и више од тога још рањених. На 72 њих, који су нагли бегати, било је одмах ту и по доласку ср. начелника, похватано и повезано.

То је био „Горачић“ од 20. фебруара 1893. Десило се оно што се пре непуне две године, 6. маја 1891. десило у Београду, између војске и народа и што је тад. предс. министарства Пашић онако речито бранио пред Народном Скупштином. (Види стр. 113).

Вест и извештај о томе муњевитом брзином одаслат је у Београд из Чачка, када је командир одреда јавио своме претпостављеном мајору Паји Јанковићу, а срески начелник окружноме Љуб. Каменчићу.

Претресена је стара судница и нађено је оружја у њој. Нађене су и наредбе тајне природе сељацима, да се држе сложено и упорно до избора. Наредба је била и за друге општине, нарочито радикалне, где су се такође скупљали сељаци да „чувају судницу“, али су после 20. фебруара напустили сви своја логоришта код судница. Похватани Горачићани буду, као и они из општине тијањске, предати иследноме судији. Влада пошаље нарочитог комесара за извиђај. Целом догађају, који је био на четири дана пред изборе, и на свима оставио тежак утисак, поклоњена је од стране врховне земаљске власти најозбиљнија пажња.

Избори су, по том, били у реду и миру. Али „Горачић“ је остао једно крвљу попрскано место и годинама је служио радикалима, у њиховој препирци са либералима, као повод прекора и окривљавања, која у осталом, према ономе што смо напред навели, не могаху с разлогом пасти на владу, а најмање се целој овој несрећи може потурити каква њена намера, као непосредан повод. Ми знамо, колико је сам први Намесник био обузет бригом, да се баш у Драгачеву одржи мир и ред, и колико је на њ дејствовао глас о нереду у Зеокама од 12-га и крвопролиће у Горачићу од 20-га фебруара. „Горачић“ је крвави крај читавог низа политичке раскалашности, почетих још за напредњачких времена и „озго“ и „оздо“. Либерали су имали само ту несрећу да се нађу на крају

тога низа и да за ту несрећу понесу већу одговорност и претрпе већи прекор, но што су га у истини заслужили и ако ми немамо намеру да ту одговорност за ову немилу прилику скинемо и са оних од либерала, који би је, и ако би је, имали, доиста понети¹.

*

Сами избори, на дан 25. фебруара, свршени су мирно и у реду. То су биле благодети тајнога гласања и целе процедуре, по којој бирач, на сам дан гласања, нема више ништа да уради, до да ћутке уђе у локал где се гласа, прими куглицу и спусти је у кутију оне кандидатске листе, за коју „гласа“. Нема ту више борбе око састава бирачког одбора, нема ту оног опасног пребројавања „већине“ и „мањине“, заузећа судница још у глуво доба и томе подобних маневара, какви су били до увођења тајног гласања.

Још исто вече, 25. фебруара, знало се да су Либерали у ве-

¹ При промене приликама, које су настале од 1. априла исте 1893. године, највише је страдао срески начелник драгачевски тога времена, Ник. Јовановић и његови писари, који су се десили са службом у то време у Драгачеву. И ако у скоро по изборима премештени из Драгачева, и Јовановић и остали, као и официри што су командовали у Горачићу, после промене од „1. априла“ буду сви упућени мешовитој комисији у Чачку, која је имала задатак да извиђа горачићко дело. Комисијски извиђај наспрам официра у скоро буде обустављен, као што и поапшени Горачићани буду пуштени и помиловани, као и Зеочани и остали. Све се свали на среског начелника и чиновнике. Они дођу у притвор; из Чачка је срески начелник, ради дослеђења и суочења, доведен у затвор у Београд и враћен натраг. Једва се одреди горњомилановачки суд да им суди, и 10. априла идуће 1894. године суд пусти све бивше драгачевске полиц. чиновнике испод суђења, као невинне. А једна амнестија која је дата о Цветима 11. априла ове год (сутра дан по пресуди) учинила је коначно крај вишемесечним патњама ових људи, у толико што би се држ. тужилац и вишем суду жалио и до коначне одлуке Касационог суда дело би ово још стајало у току и окривљени чиновници под притиском оптужбе, коју је сама државна власт подигла била.

Још нешто. Мешовита је комисија позвала била на саслушање тад. окр. начелника Љуб. Каменчића. Но овај никако не хтеде отићи комисији и ако већ беше прост пензионар. Обустава истраге против војних лица није се односила и на тад. окр. начелника Каменчића, зета првог ађутанта краљевог Илије Ђирића. И самим чачанским либералима, који нису ради били никаквом злу либералних окружних и среских чиновника из доба „Горачића“, падало је ипак у очи да Каменчић ни комисији неће да предстане. Један од ових либерала, директор гимназије Васа Филиповић — причаше знатно доцније, долазећи из „Смрдан бање“, — да је у бању нашао и свог пријатеља Каменчића, и питао га: Како то, да он не дође да предстане комисији у Чачку, кад су њој морали предстати и сами официри? „Е да ти сад кажем, рекао је Каменчић Филиповићу (а овај је то причао писцу) ја сам имао поруку да не идем комисији, и да сам, на случај каквог присиљавања, и човека убио, ништа ми не би било“. Филиповић вели да су му се на ово многе успомене из оног доба у другој светлости показале, а које су се одигравале у Чачку.

Но, било то како му драго, срећа је да није дошло до већих нереди. Ко зна да није њих желео и сам Краљ Милан, да се користи тим изговором, да изврши оно што је, у осталом, извршено ускоро за тим „1. априла“ 1893.

Године 1904. политички пријатељи открили су у Горачићу пре десетак година погинулој браћи, и један споменик, на ком је свечаном скупу као изасланик био — Миленко Весвић из Београда.

ћини вароши победили¹. Ту је пребрајање „куглица“ лако, па и резултат брз. Другојачије стоји — као што је познато — са проглашењем изабраних посланика по изборним окрузима, где за утврђење резултата треба више времена, док се податци добију из целог округа, при чему бива и пометње.

По свршеним изборима од 25. фебруара 1893, нарочито је се огледала ова пометња о правом резултату избора, за сваку страну. Ова је пометња била у толико већа, што су бројеви посланика из већине — коју је влада имала — и мањине — у којој је опозиција остала — били домакли близу један другоме, тако, да се нарочито опозиција трудила да ту разлику увек протумачи у своју корист. („Видело“ је измислило израз „пата-карте“).

Констатујући овде само: да је Либерална Странка и Влада на изборима добила већину, ми ћемо, кад се Скупштина састане, већ имати и прилике и потребе да бројне одношаје и једне и друге стране ближе познамо.

Као кад се тежки електрични облаци изтутње и испразне, да после њих настане тихо и пријатно време, тако увек бива и са расположењима у земљи после избора, нарочито после оваквих избора, какви беху ови од 25. фебруара 1893. Ма како се још листови и приврженици супротних страна, прегонили око тога, ко има већину а ко не — после свршених избора наступило је и за владу и за опозицију право олакшање, после скоро седмомесечне тешке и упорне борбе, с једне и с друге стране.

Кад су сређени изборни послови у целој земљи и издата пуномоћија већ дефинитивно изабранима, ушло се беше у месец март. А 25. дана тога месеца, на Благовести, одређен је састанак Народне Скупштине у Београду.

Свака страна већ је помишљала на главни посао, који јој на Скупштини предстоји — а у Либералним круговима већ је окренута јача пажња, првом и главном питању: кандидацији трећег Намесника.

¹ Писац ових редова, као члан Држ. Савета био је председник главног бирачког одбора за тадашњи округ тимочки тако „препарирани“, да су сви посланици изабрани са радикалне листе, која је дакле, цела прошла, Либерали нису имали на једног, ма и по остатку. Било је неких неправилности у неколико изб. места, ди су чланови одбора Либерали захтевали: да се ту изврше поновни избори, рада извођења резултата начисто. Одборници радикали не усвоје овај предлог, са кога председник и либерали не потпишу пуномоћија, али се ова уредно издаду изабраним уз сарадњу председникову, а онда, преко мин. унутр. дела, пошљу Нар. Скупштини. Пребављено је министру унутр. дела, да је желео утицати на исход избора у окр. тимочком, тиме што је упућивао преко окр. начелника шифрован захтев да се избори ови пониште. Доиста је начелник давао предс. глав. бир. одбора поверљиво на читање овакве депеше са потписом Рибарчевим. Председник је на њих одговорио у два маха, да тај захтев не може извршити, на је на врата судске собе где је одбор радио и где су била изборна акта, поставио и стражу преко ноћ. Кад је дошао у Београд и упозорио министра Рибарца на ове депеше, он је рекао: да он њих није шиљао, показивао се врло индиферентан према томе, именујући неке, који су као то мимо њега радили. Саме пак посланике тимочке, министар је уверио у доцније објављени списак изабраних посланика, који су и на скупштину дошли.

XXIII

Претходна кандидација трећег Краљ. Намесника. — Питање о личности за трећег Намесника интересовало је подједнако и Намесништво, или боље рећи првог Намесника Ристића и владу, или тачније рећи: један круг првака из Владе и Странке, свакога на свој начин.

Одмах морамо казати, да су се у овоме важном питању разилазили погледи првог Намесника, са погледима онога „круга првака из владе и странке“. Док је Ристић оставио био свој поглед на генералу Анти Богићевићу министру војном из онога је „круга“ њему, на постављено питање о томе, именован: Алимпије Васиљевић — тада посланик у Петрограду — као кандидат. А кад је упитао Ристић: зашто баш он? — одговорено је, да „има по-више деце“. Ристић је на то изабацио кратко и јасно: да и ако он цени Васиљевића као својега давнашњег пријатеља „Намесништво је државна установа, па се као таква има целисходно и попуњавати, а у сваком случају није Versorgungsanstalt т. ј. завод за збрињавање деце и девојака“.

У једној шетњи, писац је све ово одмах чуо од самога Ристића. Том приликом рекао је Ристић ове озбиљне речи: „Зар учињен толики лом, па данас стојимо пред истим онаквим питањима, каква су и изазвала тај лом? Не познају они мене, чини ми се, добро, и не знају, да ја могу за двадесет и четири сата да разбијем целу ову нову ситуацију као срце о камен!“ Ко зна, да ли не би било и боље, да је тако урадио. Али, и у политичким појавама има фаталности, чији је почетак неопредељив, а свршетак непредвидљив. Тако се нешто одиграло и у времену, у коме смо са овим излагањима.

Што се тиче генерала Богићевића, први Намесник је основано сматрао, да је он погодан кандидат, а и Либерали не би имали узрока да што озбиљно примете на ову кандидацију. Ристић је опет у једној прилици то своје мишљење мотивисао на следећи начин: упражњено место у Намесништву заузимао је један војник, генерал, па је већ, и с обзиром на наше целокупне немирне прилике, и с тога, нужно не мењати сувише карактер Намесништва; и то ће најбоље бити, ако на то место опет дође војник¹.

Већ ова несугласица на првом кораку, учинила је да се до састанка Скупштине, и с једне и с друге стране, стало са истицањем кандидата. Даље прегоњење око тога, само би заоштравало ситуацију, а томе је сада најмање било време. У осталом — тачности ради — имамо да изнесемо и ово: кад су већ били дошли

¹ Доцније су извесни људи краља Милана тврдили, а нарочито је у оно време противу Ристића огорчени Никола Јовановић — „Американац“ у својој појмици износио, да је Ристић држао у резерви, и као свог „правог“ кандидата за Намесника, Живана Живановића. На основу чега су ова твђења била могућа, ми не знамо; али са своје стране одсудно тврдимо: да је то неистина, која је вероватно, Краљу Милану, по повратку његовом у Србији, требала за његов низ аргумената против Ристића.

посланици у Београд, а Либерали састали се у своме посланичком клубу у „Империјалу“, по целом скоро удворичком држању Председника министарства према посланицима — бар је писцу тако изгледало — а биће да се он у оцени није много варао — да ће у последњем тренутку бити однекуд истакнута кандидација самога Авакумовића за трећег Намесника. Само ово истицање далеко одсутног Ал. Васиљевића подупрто онако плитким разлозима, било је више намењено као маска за правог кандидата, који би се тада вероватно истицао и мимо вољу нарочито првог Намесника, пошто други Намесник не би могао, а можда ни хтео, сузбијати кандидацију својега рођака. Све је ово показивало, да би се Ристић при избору Намесника — што је он и предосећао — нашао скоро пред ситуацијом, каква је била и за време неизвесности са радикалне стране, пре 9. августа пр. године, ма да Авакумовић у Намесништву не би био то, што и буди како незнани радикалац деструктивних намера.

Та је неизвесност око избора Намесника — Ристића веома узнемиравала; и ми ћемо видети да се он стара, да у избору личности за Председника Народној Скупштини, колико толико прибави извесности, да се неће десити ништа што би тако важан чин буди чим компромитовало.

Тешкоће, и само тешкоће! И то на све стране... Али и влада и њена већина имађаху још да у самој скупштини савлађују такве препоне правилном раду, да је питање о кандидацији трећег Намесника за првих дана рада Народне Скупштине, већ само собом дошло у другу врсту.

XXIV

Састанак Народне Скупштине и њена судба. — Лицем на Благости, 25. марта 1893, састала се у Београду Народна Скупштина, која је произашла из избора пре месец дана.

Скупштина је била пунобројна. Дошли су сви посланици, који су имали пуномоћја издата им од стране бирачких одбора. По списку посланика, који је два дана раније (23. марта) у „Српским Новинама“ бр. 65 објавио Министар унутрашњих дела, изабрато је пуноважно њих 128 (од пуног броја 134) посланика. На шест места био је покрварен избор. Радикали су имали два дупликата, пошто су Грујић и Пашић изабрани на по два места, као и Гарашанин. Од либерала тај је случај био само са Т. Туцаковићем, који је био изабрат и у Крагујевцу и у округу, и с њиме је из разлога нужних једино учињен изузетак од постављеног правила: да се сваки кандидује само на по једном месту, чега су се и радикали у главном држали.

Свака је страна водила нарочито старање, да се пунобројно нађу њени чланови у Скупштини у Београду. Влада је имала нарочитога разлога за то, пошто је број њених посланика, број већине, био нешто само — али је ипак био! — преко уставне гра-

нице („половина више један“) онога броја, који је по Уставу нуждан па да је Скупштина могла пуноважно да ради.

По пословнику, да би Скупштина уопште могла почети рад, на првом претходном састанку њеном председава онај посланик, који је од свију по годинама најстарији. Од стране већине означен је као најстарији посланик прокупачки Јован Ђорђевић, Министар просвете, док је опозиција као најстаријега сматрала Тод. Туцаковића. Ђорђевић заузме председничко место, и он је доиста био стар човек и по свој прилици старији и од Туцаковића. За тим буду изабрани привремени секретари: Ђ. Генчић, Мих. Богатинчевић, Сава Илић и др. Јосиф Видаковић.

На реду је било да се Скупштина прописно коцком подели на секције, како би после из секција произашао одбор за преглед пуномоћија.

Опозиција захте, да се прво прочита списак посланика, пошто, по њеном нахођењу, није био тачан онај што је објављен у „Срп. Новинама“, и који треба да провери Скупштина, на шта се одговорило, да ће Скупштина тек кроз одбор за преглед пуномоћија извршити то оверовљење и да сад не треба читати списак, који је и онако објављен, и садржавао је имена посланика, које су Главни бирачки одбори, такође преко „Срп. Новина“ као изабране огласили и пуномоћија им издали. Списак посланика, кад се Скупштина састаје саставља одбор за преглед пуномоћија, према коме се удаљавају они, чији су избори под питањем, док Скупштина коначно не реши о свима изборима, према чему се најпосле саставља и коначни списак посланика. Списак, који би се сада читао, нити би што ништио, ни утврђивао.

На оваква тврђења, опозиција је одговарала једним и истим захтевом: да се чита прво списак. А кад то није било, на један пут, као по команди, сви посланици радикалци поскачу са седишта, и уз узвик: живио Устав! гурну на сва врата, која су коме била ближа, и — изађу из Скупштине.

Већина остане на својим местима. По нека пошалица добачена је за овим или оним радикалцем, док је настао мир у Скупштини и лева страна њена оста празна. Тамо су седела још двојица: Стојан Новаковић и М. Гарашанин.

Сад се јавља Гарашанин и тражи да се преброје они, што су остали у Скупштини, те да се види, је ли она способна за рад; он то тражи „као представник Напредне Странке“, налазећи, да је од 134 посланика, колико се у опште бира „половина више један“ = 68, а да тога броја, по његовом нахођењу, овде нема, и да су они — Новаковић и Гарашанин — „независно од наше воље“ вели, спречени да врше посао и, после те, у високом тону учињене изјаве, и њих двојица изађу из Скупштине.

Имајући, међутим, горњи број, који је нуждан за пуноважно решење и рад Скупштине, већина продужи рад извлачењем коцке за секције. Кад је извлачење свршено и објављено, показало се: да

је од девет секција, колико их је свега, у њих седам била већина либерална, а у две су били сами радикали.¹

Из оних седам секција, где је била већина либерална, у одсуству радикалних чланова, буде изабран Одбор за преглед посланичких пуномоћија, у ком су били ови чланови: Пера Николић, Ђорђе Генчић, Станоје Петровић, Милован Несторовић, Драг. Гојевац, Дим. Машић и Лаз. Секулић.

Сви посланици из већине положи одбору своја пуномоћија; а нарочитом објавом на вратима скупштинским прикованом, буду од стране одбора позвати и остали посланици, да своја пуномоћија такође предаду, но они то не учине.

Радикали и оба напредњака (или, како се у „Српској Застави“ говорило „оно 150 кила напредњака“) остану стално ван Скупштине.

Док је одбор за преглед пуномоћија вршио свој посао, напољу је беснио новинарски рат, у чланцима, а за тим и у прогласима клубова, на своје бираче и на ширу јавност у опште. Свака страна, и већина и опозиција, трудила се да оправда свој поступак.

Тако „Српска Застава“ бр. 68 од 27. марта доноси чланак под насловом: „Радикални парламентарни кајиш“ у коме се, између осталог, износи јавни и тајни мотиви за излазак из Скупштине.

У исто време цитиран је и цео записник I претходног састанка Радикалне Скупштине од 1. новембра 1890, као доказ да је држање и либералне већине било овога пута тачно.

Настало је, за тим, право међусобно бомбардовање прогласима.

Радикални посланици, њих 61 (од којих су се неки потписали и по двапут, где год су бирани, са назначењем да су њих 4 одсутна) издаду свој први проглас својим бирачима, у коме гледају да оправдају свој поступак од 25. марта, кад су изашли из Скупштине.

Као одговор на овај проглас, Клуб Либералних посланика, а под потписом часништва клуба: Председника Дим. Машића, подпредседника: Саве Илића и Мил. Несторовића и секретара: Јевр. А. Илића, Јов. Несторовића и Драг. Лазаревића — у бр. 69 „Срп. Заставе“ — изда свој Проглас, упућен на јавност у опште, с тога без наслова. Утоме се прогласу износи ближе рад Владе, Странке и Скупштине, до изласка радикала из ње. Уједино је ту и одбрана од напада изнесених у напред поменутој „прокламацији“ радикалној. Овај је проглас изашао веома опширан. А на адресу радикалну вели се у њему: „После политичких недела, дошло је правдање. Радикали, који су по закону дужни били да приступе посланичким пословима у Народној Скупштини, отказали су послушност закону и народу, и напустили су скупштинску дворану, без узрока, без повода, без оправдања. Тај свој поступак, тај свој атентат на узви-

¹ „Видело“ је било прво, које је пакосно објавило да овакав исход секција није дело случајно. За сигуран доказ тога износи свога скупштинског известиоца и један дурбин, којим је он „паковање“ у кутији, из које су имена посланичка извлечена, чак и — кроз плех могао видети!

шено име и позив Народне Скупштине огледали су да оправдају у нарочитом прогласу управљеном на своје бираче.....“

Сва ова објашњења нису решавала ништа. Сваки је остао при своме: Радикали напољу, Либерали у Скупштини. Одбор за преглед пуномоћја мирно је продужио свој посао.

У прву идућу недељу 28. марта падао је Васкрс. Није могло бити ипак ни речи о каквом одсуству или удаљењу из Београда. Сваки је стајао као војник на стражи. Све је било на прекрету...

Наравно, ни радикална позиција и ако неодговорна, није ипак била завидна. И ако либерална већина није била таква да је могла без бриге гледати у будућност, она је правно била пуноважна већина, решена уз то да изведе свој задатак до краја. Ако радикали остану при своме да не хтедну доћи у Скупштину, ова би им по свој прилици огласила места за упражњена, и у накнадним изборима либерална већина само би могла бити појачана. Радикалима би остало да чекају пунолетство Краљево, било у Скупштини или ван ње; а они су били сити мучне почасте опозиционе, а својим држањем нису били никога задужили.

Да ли са ових разлога, да ли ради маскирања правих смерова и некаквога својега ишчекивања, или да иначе изврше неки свој маневар и добију у времену, радикали одреде једно изасланство из своје посланичке средине, које је требало изаћи пред Намеснике, ради излагања неких својих „предлога“.

У том су изасланству били: поред Саве Грујића још око пет виђених радикала.

Влада уложи са своје стране молбу, да не речемо протест, противу пријема овога изасланства, и Намесништво га, на жалост, не прими... Велимо: на жалост, не с тога, што бисмо очекивали отуда што безусловно поуздано и повољно за решење парламентарне кризе, већ с тога, што би се имало једно сазнање више, и одузела могућност: да се после тврди, како је непријем овога изасланства осујетио неке помирљиве намере од стране радикала, и бацила кривица на Намеснике, који су, можда више но ико, желели и тежили да се дође до мира и срећнога решења ове кризе. Ристић је нарочито полагао на то, да избор трећег Намесника буде чист од сваког прекора. Али је и неповерење према радикалима, са њиховог целокупног држања, било оправдано и омогућило ово одбијање.

Потпуности историјске ради навешћемо овде и неке речи Председника Савета др. Лазара Докића, које је писцу овог дела, у Савету, рекао. Припаљујући цигару у побочној соби, где је био сам с писцем рећи ће Докић, брзо како је већ говорио: „Па, шта сад? Зар не може ствар да се некако уреди?“ Како? рећи ће писац, разумевши одмах да се тиче створене ситуације. „Тако, на пример, каква коалиција или тако што!“ одговориће Докић. Али писцу није било јасно, је ли ово какав значајан миг или је само субјективно мишљење Докићево, који, у осталом, тада не вођаше прву реч у Странци Радикалној, а још мање у клубу посланичком, коме

он није ни припадао, а где је било за овај мах тежиште Радикалне Странке. Ближе се пак није ни Докић изразио и на томе је прошло.

Но и радикални клуб и Докић, имали су сигурних путова и начина да Намесништво доставе све што хоће, и како су ствари стајале, Намесништво не би какве озбиљне и лојалне предлоге оставило исто тако без озбиљне оцене. Владина расположења дошла би у други ред. Али изгледа, да су погледи радикални били већ упозорени на — другу једну страну...

Сем тога, важно је још напоменути да Докић у току марта није ни био у земљи. Он беше, из не знамо којих приватних потреба, узео прилично одсуство и отишао некуд. Где? Зашто?... то се није знало, а није се ни разбирало, и ако је побуђивало не неосновану сумњу, куда то може и зашто ићи у иностранство и невреме један старатељ Краљев... и Председник Држ. Савета. То ће се тек доцније сазнати и из чега ће се видети, да и Докићева напомена писцу о коалицији, није била са тако баш ненадлежне стране.

Релативну тишину, која је настала од Благовести до Васкрса (од 25-28. марта) прекида једна крупна природна појава: На велику суботу око 3 часа по подне, груну један осетан земљотрес, коме је средиште била моравска долина од Јагодине до Параћина, и који се осетио доста јако и у Београду. „И ово је неко знаменије!“ рекоше многи, пријемчиви за предрасуде, а мало и плашљиви од ових ретких природних појава, као што је доиста земљотрес, који поколеба у човеку веру и у последњу сталност и тврђу и чини, да се у њему пробуди онај последњи нагон животињски, оличен, у сред страха и избезумљења, у тежњи за сигурним опстанком.

На сам дан Васкрса, 28. марта, либерална већина и влада, са своје стране пречистили су ситуацију; за сутра дан заказан је претходни састанак скупштински, на коме ће се читати извештај одбора за преглед пуномоћја.

Томе би следовао избор Председништва Скупштинског. Кандидација је, разуме се, у првом реду падала на старог посланика и Председника више ранијих Скупштина, Тодора П. Туцаковића. С тога му је Клуб либерални, састав се на сам Васкрс, у свом локалу у „Империјалу“, и понуди 28. марта, по Туцаковић, из непознатих разлога, врло љубазно, али и одлучно захвали на тој почести. Клуб му ипак вотира особени израз поштовања, и на предлог једног посланика реши, да се записник о овој понуђеној кандидацији објави у „Срп. Застави“. Било је и чудно, и клубу неправдо, ово остентативно повлачење старог пријатеља, али оно је, и с једне и с друге стране обавијено лепом формом.

Међутим било је напред утврђено, да ако се Туцаковић не прими Председништва, да за Председника Скупштине буде кандидован Живан Живановић, посланик нишки, члан Држ. Савета. Са овом је другом кандидацијом било брзо и једногласно свршено, чим је прва неуспела. За подпредседнике клуб већине означи Перу

М. Николића посланика из Чачка и Илију Стојановића посл. окр. црногорског из Бољевца.

Оваква кандидација Председништва за Нар. Скупштину нашла је и одобравање Намесништва; а личност кандидата за председника била је управо по изреченој жељи првог Намесника¹.

Другог дана Васкрса, у понедељак 29. марта, на позив председника одбора за преглед посл. пуномоћија, састала се Скупштина у свој други претходни састанак, на коме је одбор прочитао свој извештај, саопштавајући Скупштини: да је оверио 74 избора или да је толико до сад пуноправних посланика (међу овима и пет радикала, рудничких посланика) од којих су у Скупштини присутни само либерали, њих 69.

Ових 69 посланика састављали су уједно и либералну већину; јер је од 134 посланика половина 67. По томе их је било два више од половине; а за рад скупштински потребно је по Уставу „половина и један више“.

Ситуација, и ако је висила о танком концу била је дакле формално спасена, без повреде закона и Устава.

Уједно је Одбор поднео и списак и оних посланика, који нису положили своја пуномоћија до тога дана. То су били сви радикали (па и они, којима је одбор признао избор) и оба напредњака.

Овај пажљиво израђени Извештај налази се у целости објављен у бр. 70. „Српске Заставе“ од 28. марта т. г.

Посланици, чији су избори оверени и ту су присутни, положили су заклетву и одмах се истог дана — 29. марта — приступило избору Скупштинског Часништва: Председништва и секретара. Часништво скупштинско по свршеном гласању, у коме је учествовало 69 посланика, који су сви сложено и једногласно гласали било је овако састављено:

Председник Жив. Живановић; Подпредседници: први Пера М. Николић и други Илија Стојановић. Секретари: Светолик Поповић, Мих. Богатинчевић, др. Јосиф Видаковић, Богдан Златић, Драг. Петровић, Јос. Бојиновић и Јов. Несторовић.

Изабрано Председништво заузме место, захваливши на поверењу. Председник Живановић закључи овај други претходни састанак, саопштивши, да ће се објавити, када ће се идући састати.

Председник међутим истакне одмах објаву и позив на вра-

¹ Јов. Ристић је ту своју поруку доставио преко Ђ. Генчића, посланика, кога је Ристић звао у разговор „синовче!“, и она је одмах примљена, ма да за њу писац није ни знао. Том приликом, како је писцу сам Ристић причао после тога — он је казао: „Нека, господа, паже добро да ту не подвале, и нека у том случају, знаду да н ја умет за тако што да се наплатим“. Али све је било лепо и исправно, и сведочи, како је у ове критичне дане, при свима другим ранијим незгодама, ипак владало једно и исто осећање и тежња: да се солидарним радом преброде све велике тешкоће. Писац пак ма како да је била за њ ласкава ова почаст, налазио је да би боље било, да ју је понео стари Туцаковић; а кад то није било, он је желео да му се даде прилика да оправда и поверење својих другова, и уздање свога пријатеља Ристића, које је осветљено било велико на спрам писца, који је, у првом реду, имао руководити избор трећег Намесника. —

тима скупштинским, позивајући и све остале посланике да дођу у Скупштину. Та је објава за тим стално стајала, што је нашло нарочитога одобравања од стране првога Намесника, који се још непрестано надао да ће и опозиција заузети своја места у Скупштини. Тако је се паузирало 30. марта.

Али, док се опозиција реши, већина је, осећајући се довољна за правилан рад, пошла даље напред. Председник сазове редовни састанак на дан 31. марта, који отвара у 10 сати и 40 минута. Прочитана су оба записника од оба претходна састанка.

Затим је стојећи саслушан Указ Краљевских Намесника, 31. марта, који је гласио: „Народну Скупштину, сазвану у ванредан сазив на дан 25. марта ове године, нека отвори читањем овог указа, наш Председник Министарског Савета, г. Јован Авакумовић, као наш нарочити пуномоћник за то“. Чин је био свршен: Пошто се Народна Скупштина конституисала, она је сад и уједно отворена. Настало је време позитивна рада.

Председник, закључивши овај први редовни састанак, заказао је други идућег дана: 1. априла. Дневни ред: подела Скупштине на одсеке (што се по пословнику врши свакога првог дана у месецу) и претрес Извештаја одбора за преглед посланичких пуномоћија.

Радикални клуб остане опет даље од скупштинског рада. Пошто су себи дали заједничку вечеру другог дана Васкрса (код „Коларца“), на којој је Пашић напио здравицу Краљу, а поп Ђурић народу — радикални посланици пропрате отварање Нар. Скупштине, својом другом „Речју“, коју су под 31. мартом упутили „Нашим бирачима“. Пошто је, у тој речи, пропраћен рад Скупштине од 29 (кад је изабрано Председништво) и 31 марта (кад је Скупштина отворена) и нарочито наглашујући, да је то све неуставно, потписници те „Речи“ дају на знање ово што следује „Наше пак мандате посланичке ми задржавамо, све док се према Уставу Народна Скупштина не састане(!) и о њима не реши, или док рок трајања Скупштине, изабране 25. фебруара не истече, или не буде прекинута начином Уставом предвиђеним“. Проглас носи као и онај први, 61 потпис, међу којима има дупликата, а њих 4 су отсутни.

Јасно је било, да су радикални посланици овим прогласом не без намере срушили и последњи мост између себе и Нар. Скупштине. Они су са очевидном журбом гледали да нагласе, како су на неком другом, новом земљишту. Шта их је то одвело тамо? Шта им је дало повода, да овако самопоуздано, поред осталог, изјављују: да се неће вратити на легално земљиште, док ова Скупштина „не буде прекинута начином уставом предвиђеним“.

Очевидно, атмосфера није била чиста. Она је била пуна нечега што су радикали боље опажали па и знали, но и Намесништво и Влада и Скупштинска већина. Радикали избацују једну по једну „ракету“, којом осветле своју околину, иначе су мирни, ћуте, чекају.... Али шта чекају?! У Скупштину неће, кући неће;

рескирају да о свом трошку, који у многих није потицао из дубоке кесе, проведу толико дана нерада, седења, свечаних вечера и шапутања.

Шта ли то могу шапутати радикали? Шта значе по неке тајанствене речи, које по неки првак њихов избаци, које су очевидно крупне али и мрачне, чудне?¹....

Првог априла у 9^{1/2} часова отворио је Председник II. редовни састава, на ком је исцрпљен раније заказани дневни ред, и до подне трајала дебата о извештају одбора за преглед пуномоћја. Министар унутр. дела дошао беше са завезаним вратом, јер беше гушобољан и слаб од неколико дана. Идући састанак заказан је за идући дан, 2. април, на ком ће се продужити претрес извештаја. Још за трајања скупштинске седнице, дворски жандарми предавали су г. г. Министрима позиве, којима их Краљ позива те вечери — 1. априла — на ручак.

Краљевском намеснику Ристићу, као и Белимарковићу, овакав позив саопштио је лично у име Краља његов гувернер — Јован Мишковић, наговестивши, да је Краљ добио неко писмо једног од родитеља и да има нешто да им том приликом каже...

Краљ, још малолетан који је тек дан раније полагао један од испита, јавља се у улози домаћина, већ почиње приређивати ручкове....

Нешто мало чудно; али и Намесници и Министри (сем Рибарца који се извинио болешћу) ипак су се одазвали позиву младог импровизираног домаћина и отишли на ручак, или, како би наш народ рекао: „на со и хлеб“ младоме Краљу, без икакве слутње.

XXV.

Ноћ првог априла 1893. Пад Намесништва. — Истога дана, у четвртак 1. априла, када је у вече имао бити тај ручак у двору, писац — тада Председник Скупштине — није по подне излазио од куће, ни силазио доле у варош (седео је у своме дому: улица Светог Саве, на Савинцу). Скупштина није радила, одбора и послова није било; то је тек имало доћи, пошто се сврши са претресом Извештаја одбора за преглед пуномоћја.

¹ У дућану, у оно време познатог „Максе сајције“ у сад. кући Државних Монопола у Кнез Михаиловој улици, био је позади дућана пријатно намештен као неки кабинет, где су се скупљали на разговор савремени политичари радикално-напредњачке школе, као Гарашанин, Докић и др. Кад се састала Скупштина 25. марта о. г. и радикали изашли из ње, обележени из ранијих времена нису били марта о. г. и радикали изашли из ње, обележени из ранијих времена нису били сасвим спокојни о крајњем исходу овог штрајковања парламентарног. Добра Ружић, гоњен некад од напредњака, изрази, у том Максином кабинету, пред Докићем и др. бојазан за себе, због некаквог писма ранијег датума: да га неће опет ухапсити? „Неће имати кад!“ одговори Докић с нагласком, пошто се и сам био поплашио, да Ружић не предвиђа хапшење због „неке другог“ (тј. откривене завере, која се колико сутра дан, 1. априла имала извести). А кад је Ружић изразио сумњу да се ипак уклони благовремено из Београда, Докић му је рекао: „Остани, остани још сутра!“ Сутра дан је већ све било јасно и разговетно. Главни радикални људи били су, као и Гарашанин, посвећени у заверу, а остале су држали на окупу све до 1. априла. Ово је писцу, доцније, причао сам Ружић.

Кад би пред сам мрак, у сутон вечери 1. априла, дође му кући, доста журно брат његов Андра Живановић, пешадијски наредник са службом при Министарству војном, које је тада било у кући Живка Давидовића спрам каф. „Лондона“, а у близини куће првог Намесника Ристића. Пре но што је и ушао преко прага још из дворишта почеће Андра, доста журно: „Ама шта је ово? Кућа господина Ристића опкољена је војском, а овамо опет измислили виц, да је г. Ристић у двору на ручку.“ „Каква војска?“ упитаће писац својега брата. „Тако, војска, коњица, опасала је господин Ристићеву кућу и не да ником прићи!“

Председник Скупштине се замисли.... Прво му дође мисао, да се није коме од Намесника, који су људи већ у годинама, десило какво зло, капља или тако нешто; за тим помисли, да то нису неке мере сигурности и да није влада или управник вароши наишао на какве опасне ствари од стране радикала, какву припрему или тако што. Свакојако је нешто крупно, озбиљно, изненадно; јер је још данас виђао првог Намесника, Министри су били јутрос у Скупштини, и ни с које стране није пала ниједна реч о чему било, чиме би се дало објаснити, зашто ће војска око куће првог Намесника...

Андра Живановић у оно доба пешадијски наредник VII пука био је добро познат свом војничком кругу, прво са своје личне допадљивости, али, и у погледу рада и предавања о томе: „Чему војнике учи наша народна поезија?“ држаног по одобрењу Министра војног пред подофицирима београдског гарнизона 22. децембра 1891. (одштампано у засебну књигу истог наслова, 1892); а за тим по својој другој књизи: „Подофицирска писма“, која су у 1893 убрзо дочекала два издања, лепо примљена у војној критици. Нарочитом наредбом команданта дунав. пешад. пука од 9. маја 1893 препоручена су свима подофицирима као корисна, не само за подофицире који служе за своју будућност у кадру, већ и за оне, који ће заузети подофицирска места и у редовној војсци, а нарочито наредника, и то у толикој мери су им потребна за опхођење у служби, да треба да их сматрају и знају као и остала службена правила.“ Андра је у то време и после придат на службу у уреди. Службеног војног листа и преко чијих је руку ишло све што у том листу излази. Усавршавао се многим читањем и имао је пробрану библиотеку. На перу необично лак. О његовој даровитости могу сведочити то, да је он, при писменој ваљаности, која се у овоме горе наведеном огледа, био управо самоук; по свршеној основној школи, са које је отишао на абаџијски занат, а олавао у војску, где је и остао. Буде, као ванредан, примљен у прву и једину Војно-административну Школу са двогодишњим курсом, који сврши одлично, оставив за собом многе са далеко већом школском спремом. Са овом квалификацијом пређе Андра у војно-административну службу, као писар, не хотећи послушати савета да полаже официјерски испит, не успев први пут, док су случајно успели они, које је он учио, упућивао и помагао. Тај га је омашај судбе озлоједио веома, да је остао доследан дајој речи. Служио је у администрацији при дивизијама у Нишу, Београду (махом у Министарству) и најпосле у Ваљеву, као благајник динске дивизије и административни чиновник V класе утврђен по избору.

До духовитости досетљив и шаљив, био је вазда пријатан друг, и ако је многу истину у брк и старијем казао. Као што је за живота вољен, зато је по смрти и ожаљен целим Ваљевом, где је умро напрасно 21. априла 1904. год. у својој 40 години (рођен је у Аранђеловцу 17. нов. 1864). Био је једини брат писца ових редова, вазда добар и без скупих претензија новогa нараштаја. Кад му је каса по смрти отворена, нађено је све потпуно тачно и у реду и ако је обрт дивизије велики, а рачуни в. администрације заплетени.

Из тих мисли пробуди га глас његове жене Јелене: „Шта ћу тиш, обуци се и отрчи и види шта је то?!“

Савет је био уместан; а и без тога је ваљало нешто брзо урадити, да се сазна шта је у ствари. Брат остаде код куће, а писац, после неколико минута већ је ишао десним тротоаром од Савинца ка кући Јов. Ристића, око које се, дуж обе стране, виђаху коњаници у знатном броју и збијеном строју, где као споменици стоје, на коњима, и ћуте. Кад писац дође према углу од куће, а уједно на врх колоне, он би одбијен и несаслушан. Нису му дали да продужи тим тротоаром, а још мање у кућу, у којој цароваше мртва тишина.

„Има ли ту официр?“ упита писац. „На десном крилу!“ одговори један војник; а крај десног крила био је пред главним улазом намесникове нове куће, до старе. Ваљало је прескакати гомиле камења, јер је баш тада поправљана онде нова калдрма. Дошав на десно крило, писац приђе официру који је као и војници седео у седлу и изјави му: да би хтео у кућу првог Намесника. „Не може!“ одговори кратко официр. „Је ли не може што има нека сметња, или ви имате наредбу да не пуштате никога у кућу?“ упитаће опет писац. „Таква је наредба“ одговори официр, и ту смо били готови. Међутим, већ је био пао мрак.

Преврћући по памети: шта све ово има да значи, писац обиђе кордон и продужи даље, истим десним тротоаром, у намери да иде у Министарство унутрашњих дела, да се обавести. На углу зида, стајаше један усамљен жандарм, који му препречи пут: „Не може се овамо!“ рече кратко. „Али ја хоћу у Министарство, имам посла!“ „Одби у страну!“ викну сад жандарм осорљиво, и сам љут, јер беше хладна ноћ и врцаше нека ретка шипрага из облака, али иначе је било суво.

Није остало ништа друго, но да се пређе на леву страну тротоара. И какву мирољубиву слику даваше Министарство и Двор! У одељењима Мин. унутр. дела беху спуштене завесе, кроз њих се виђаше да је унутра осветљено. Иначе, сем онога жандарма, нигде никога у околини. Улица необично празна, управо пуста, као по некој наредби. Дворске капије отворене, а сам Двор се блисташе у осветљењу: све собе беху осветљене, чак и они фењери дуж сокачета на улазу у Двор до Министарства, што се чинило само онда, кад има и ноћних улаза у Двор с колима. Па, не беху ли тамо Краљевски Намесници и Министри на ручку?!

Па ипак ствар постајаше све загонетнија. Код Ристића куће војска; код Министарства не дају прилазити, а још мање улазити. Шта значи све ово, усред ове чудне тишине, која влада и на улици, и у Министарству, па и у осветљеном Краљевом Двору?...

Нужно је било говорити с којим знатнијим човеком. С ким другим, ако не са Туцаковићем? Он је становао у хотелу „Престолонаследнику“ у Кнез Михајловој улици (на темељу тога хотела подигнут је доцније садашњи „Гранд-хотел“). Писац убрза тамо кораке кроз пусте и хладне улице, у којима се виђаше овде онде

по неки жандарм. Кафана „Златни Крст“ — ово давнашње збориште либерално — беше осветљен, јер не беше више од 9 сати. Но писац не уђе тамо.

Дошав до пред хотел „Престолонаследник“ писац виде где отискоше једна кола. Они што су унутра били, спазише га и на самом суседном углу уставише. То беше Подпредседник Скупштине Пера Николић, посланик Жика Микић из Параћина и још један. По узалудним питањима: „Ама шта је ово?“ на које ниједна страна не могаше дати одговора, би уговорено, да се после сви нађу код „Златног Крста.“ Писац уђе у трапезарију хотела. Ту застане: Тод. Туцаковића, Стев. Ђурчића и Светоз. Атанацковића, све чланови Скупштине. На питање Тодорово: „Од куд ти?“ писац одговори: „Мени јавише да је војска око Ристићеве куће, и ја пођох тамо, али војници унутра не даду, као ни у Министарство. Ово има неки ђаво; а ја, чича Тодоре, дођох к теби. Ти си заостао из времена Светоандрејске Скупштине, па ћеш, ваљда, додаде писац, пола у шали, као стари бунтовник знати да ми кажеш шта се ово дешава?“ Седосмо и почесмо се објашњавати, сви сетни и забринути, шта ко зна, док ће Ђурчић умесно рећи у два маха: „Да нешто крупно бива, види се; али: ко издаје наредбе?“ Наравно, то и јесте главно: ко је тај што заповеда ово вече? Ако су то Намесници и Влада, нашто ова тајанственост; а ако то нису они, онда тек сви стојимо пред једном чудном празнином, коју нико не може да објасни. „Шта је, да је, рећи ће Туцаковић, ваљало је и нама јавити.“ Тако се подуже поседело, у разговору испрекиданом питањима и паузама; а са мислима око неизвесности, која све окружава. У то дође и врањски посланик Јанча Илић; чим уђе мрдну Туцаковићу главом, овај устаде и нешто му Јанча озбиљна лица шапну, да ли неку своју или другу ствар, не знамо.

И ту, дакле, ништа извесно. У сред Београда одиграва се нешто веома крупно и замашно и нико не зна шта је то! Чудно, више него чудно!...

Стари Туцаковић није ноћни човек, он осети потребу да иде у собу; а ми, гоњени разумљивим нестрпљењем и бригом, одосмо на главно збориште у „Златни Крст.“ Беше се већ ушло дуго у ноћ. Улице све празније; ветар хладан дува, али је иначе суво.

Од Радикала нигде ниједног, као да су у земљу пропали. Да ли нису они у бољој обавештености о ономе што се догађа, но Либерали, који престављаху ове чудне ноћи једну доиста унезверену, обезглављену војску.

Дошав код „Златног Крста“, Председник Скупштине нађе далеко више пријатеља, но што их беше код „Престолонаследника“, али ни мало више обавештености о моментаној ситуацији. Једно беше извесно: нико не слушае што добро. Многи улираху погледе на писца овог дела, као блиског пријатеља првог Намесника, али он могае одговорити равним погледима на присутне посланике и неке уједно и поверенике и блиске пријатеље неких Министара; нико не знађаше ништа. Пера Николић, кога смо мало

час срели у колима, беше дошао на мисао да оде у суседни теразијски квартал, да би члана или дежурног чиновника припитао шта има ново? Кад дође тамо, он, на своје изненађење, место члана нађе једног официра, који је заузео полицију, и Николић не само што не беше сазнао ништа, већ је се једва дочепео слободе. Нису хтели дуго да га пусте, док нису негде по телефону питали. „Обавештење“ ово беше необично, али оно већ указиваше, да се стоји пред неким новим стањем. Ст. Ђурчић и код „Златног Крста“ управљаше своје стереотипно питање: „Ако, ко издаје наредбе?“ — Ђурчић беше тада Авакумовићевац и могао је видети да све ово што се дешава не личаше да и Председник Министарства води прву реч. Па ко онда?!

Посланици се одмах окупише око Председника Скупштине. Мало по мало број њихов нарасте и до четрдесет, сем других либерала, који се те ноћи нађоше ту. Председник Либералног Клуба Дим. Машић, мишљаше да му треба дати Председнику Скупштине на знање: „да ништа ове ноћи не потписује без договора са осталима“, на шта му је примећено, да се не види до сад, да је што потребан и наш потпис. Неки рекоше, да би добро било отићи до Скупштине и одатле телефоном питати у мин. унутр. дела шта се ради. Солдатовић посланик из Подриња рече, да је он с неким био тамо, и да тамо нема ништа, сем што се момци разувурили по клупама и спавају.

Би, најпоследње, учињен договор, да ту сви седе, да се не разилазе, док се не сазна шта ће најпоследње из целе ове тајанствености изаћи. Само Мата Карамарковић, чија кућа беше позади министарства унутр. дела, према „жандармској капији“ дворској, иђаше од стола до стола и са својим једрим образима, развученим у осмејак, тешаше људе да се не брину, јер ће, вели „све добро бити“. Мата је био човек коме није било тешко потрудити се, да што сазна. Но кад му је писац викнуо: „Казуј, Мато, ако има што добро или зло, што кријеш ако знаш, и Мата је остао дужан одговора. И он у ствари није знао ништа, али је слутио нешто и делио утехе с тога.

Могло је већ бити пола ноћи, кад почеше поједини либерали, непосланици, доносити с поља неке чудне вести. Оне бежу искидане, свака за се, али кад се доведу у везу и из њих изведе закључак, оне указиваху на један велики преврат у држави и на слом Либералне Странке. Тако упале један и рече: да је мајор Мих. Рашић заузео главну управу вароши Београда, и управника Пају Денића, који је био у позоришту те вечери, учинио безопасним и ухапсио; други улети и јави, да се од времена на време, виде у дворским колима прваци радикални, а код сваког, код кога јаша седи оружан жандарм; трећи донесе вест, да „обијају“ држ. штампарију и да се тамо нешто хитно штампа. Милош Китановић, тада чиновник у монополу, дође од некуд и седе иза леђа писцу и дубоким басом, наслонив му главу на раме, избаци на уво ова испрекидана тврђења: „Издати смо! Краљ Милан дошао!

Рибарац ухапшен!...“ Једна, на искап попијена кафа и одмах друга наређена, беше одговор на ова опасна тврђења, а доносиоцу њиховом Китановићу би назначено да их не просипа међу људе и не обеспокојава их. Али све је било могућно, и ово што се до сада већ чуло није звонило ни добро, ни срећно. Најпоследње, дође Жив, Протић, који је био Рибарчев човек и чиновник у његовом министарству, но где сада није могао прићи, и као да донесе резиме свију ових вести: „Говори се, вели, да се Краљ прогласио за пунолетна и примио власт“. Сви су ти гласови палили као капље на усијано гвожђе; одмах су анализирани, примани и одбацивани, но сваки је у ланцу закопчан за једну карику помицао уверење присутних посланика Народне Скупштине: да се ипак морало догодити нешто веома озбиљно, било са знањем Намесништва и владе, било противу њих; јер се у свима овим вестима о њима, као носиоцима власти не чује ништа.

Да ли је могуће да се Краљ Александар прогласио за пунолетна, на читаву годину и четири месеца раније пре пунолетства? Одмах су срачунате његове године, и по одбитку ове године и четири месеца од 18 година, са колико је владалац по Уставу пунолетан, нађе се лако, да је њему у очи 2. априла, или 1. априла ноћу било тамањ 16 година и 8 месеци. Та то би било дете на Престолу; и како да дође до тога, да се он, овако изненада, оглашава за пунолетна?!

Али то све још спадаше у сферу комбинација, непотврђених вести. Још једнако сви присутни не бежу на чисто: шта је ово и шта то бива ту, тако рећи пред носом, па опет тако несхватљиво, као у неком другом свету.

Ушло се тако беше већ у трећи сат по ноћи. Напегнута пажња помешана са бригом, која се могла читати на свима лицима, замараше све, па и најјаче. Изгледаше, да ће се моћи ту и до сванућа седети, па опет ништа не дознати, а домови многих као и пишчев бежу те ноћи остављени самима себи. А ко зна, каква још изненађења могаше бити до краја ове ноћи. Светога би усвојен предлог: да се сви разиђемо и да сваки оде у свој стан, кући или у гостионицу, па да ту до сванућа сачека шта ће бити. Сутра ће се већ и онако знати шта је донела ова фатална ноћ „првог априла“, коме варљивом датуму, по свима знацима ценећи, беше суђено да буде датум од историјскога значаја.

Тако и учинише сви, и око 3 сата по ноћи пође сваки на своју страну. Са писцем пођоше: Светозар Атанацковић професор и посланик и Коста М. Николић апотекар на Савинцу (брат Пере М. Николића). Дођоше до теразијске „чесме“, кад их код куће што је на углу Краљ Миланове и Балканске улице, где је сад „Росија“, срете неки високи човек, са повијеном јаком на уши и обрнув се Председнику Скупштине рече: „Господине Председниче, Краљ је био доле у Великој Касарни и одатле је отишао некуд горе, ваљда у палилулску касарну.“ — рече то и оде, и не казав се управо ко је и шта је, али је саопштење било пријатељско, као што се види да је непознати знао коме је говорио. Њутке је

саслушана та вест, која се поклапала са ранијим. Краљ — после пола ноћи у касарни! Хм!

Таман беху, писац и другови дошли тачно спрам двора (доцније срушеног), који беше исто као и синоћ још осветљен, и погледајући са тротоара испред садашњег Руског Посланства (кућа Симићева) у осветљене прозоре, не би ли што видели, док из ноћне тишине, отуд негде далеко иза двора, преко „Батал-цамије“ проломише ваздух три усклика од много, као по команди сједињених гласова: „Живио! Живио! Живио!“

„Свршено је!“ рећи ће полугласно Председник Скупштине; а оба друга његова упитаše: „А шта може бити свршено?“

„Па зар не чујете ове усклике? То виче војска и она поздравља Краља, за кога сад рече и онај човек да је био у касарни.“ И онда ће додати: „Биће ми жао, ако се ноћас буде што ружно десило оном честитом човеку.“ Он је у првом реду мислио на првог Намесника, а за тим и на све око њега.

Ћутке, ништа не говорећи, кретоше сва тројица даље. Кад су били код „Манежа“, спрам „Цветног Трга“ један прасак од многобројних коњских копита, у правцу двора, одјекну кроз ноћну тишину.

То беше топот ескадрона, који је пратио Краља, или од ескадрона који су позади двора били у приправности. Овај коњски и коњички јек, помешан са осећајима, који их беху у том моменту савладали, изгледаше као испраћај једног доба, које је прошло и најезду другог, које је ноћас почело и сутра ће осванути.

Преврнут је, доиста, један нов лист Историје Србије!

Шта ли ће бити исписано до краја на њему?.....

Све подсећаше на преторијанске легионе у Староме Риму.....

Оде сваки своме дому. Писац застаде своје домаће у страху и будне. Савинац покриваше иначе дубока ноћна тишина, као да није, само на неколико стотина метара одатле, извршен један велики преврат.

Тако је спавао и цео Београд. Ово мучко дело тек ће сутра изненадити цео свет свом величином својега цинизма и династичке незахвалности и Обреновићске охолости.

Ноћ између 1. и 2. априла беше једна од оних ретких, у које писац овога дела не могаше склопити ока. Он дочека будан и освит идућег јутра, и имађаше шта чути и видети.

Синоћне слутње и закључци беху сушта истина:

— Краљ Александар I беше се огласио за пунолетна и предузео вршење краљевске власти, што објављиваше народу својом Прокламацијом.

— Краљевски Намесници беху збачени!

— Либерална влада такође; а из овога превратнога слома беше произашао нови Радикални Кабинет!

Све те новости донеше „Српске Новине“ бр. 70, а под датумом: „1. априла 1893 године“, који уједно беше и почетни датум и први необични дан краљевања новог Краља.

КРАЉ АЛЕКСАНДАР I

(1893 — 1903)

Српском Народу

Срби! Кад је год животни интерес српског народа тражио задовољење, моји претци Обреновићи увек су похитали да се ставе у службу српском народу и српској државној мисли. Одгајен у традицијама, веран духу народном, научен да изнад свега служим српској државној мисли, ја имам дужност данас да следујем примеру мојих предака.

У данашње време требало би да се народни живот развија мирно под заштитом Устава, који је мој узвишени отац, у договору са свима партијама и у сагласности с народом дао земљи.

На жалост, Устав је у последње време тако јако угрожен, грађанска права мојих драгих Срба доведена у такову опасност, уставни положај Народног Представништва тако јако понижен, да не могу оклевати да пустим да ово несретно стање и даље траје.

Срби! Од данашњег дана ја узимам Краљевску власт у своје руке. Од данашњег дана ступа Устав у своју потпуну силу и важност. Ослањајући се на срећну звезду Обреновића, а на основу Устава и Закона, ја ћу управљати земљом, и ја вас позивам све да ми послужите верно и одано.

Призивајући благослов свемоћног Бога на мој драги народ и молећи Бога да ме помогне на сваком кораку, ја завршујем моју прокламацију народу узвиком: да живи српски народ!

У Београду, 1. априла 1893.

Александар, с. р.

Овој прокламацији следовао је овај други акт Краљев датиран такође 1. априла:

„Пошто смо из разлога наведених у нашој Прокламацији од данашњег дана узели Краљевску власт у своје руке, то разрешавамо господу Краљевске Намеснике Јована Ристића и Јована Белимарковића од њихове дужности и стављамо их на расположење“.

Но другим указом оба су Краљевска Намесника одмах затим, стављена у пензију. Њихова је мисија тиме била и формално завршена.

I.

Триумфални долазак Радикалне Странке на владу. — Но, као што смо на завршетку претходнога одељка већ казали: ноћ првог априла донела је и нову, Радикалну Владу, пошто су сви министри Авакумовићева кабинета разрешени. Састав њен био је овај:

Председник министарства и мин. просвете и цркв. дела др. Лазар Докић, председник Држ. Савета; војни генерал Драг. Франасовић, финансија др. М. Вујић, унутрашњих Св. Милосављевић, иностраних дела А. Николић и да заступа мин. правде; грађевина пуковник Свет. Станковић, нар. привреде Раша Милошевић. За министра правде ускоро је наменован Пера Максимовић адвокат из Смедерева.

То су били сарадници младога Краља још исте ноћи. Ова је влада образована док су Краљевски Намесници и њихови министри још били за историјском трпезом Краљевске првоаприлске вечере, коју је Краљ оставио чим је се једном здравицом огласио за пунолетна.

Но о томе после.

Са горња три акта: Прокламацијом, сменом Намесника и наменовањем нове Владе, васпостављено је „ново стање“. То је био сад нови правни поредак, заснован на преврату од 1. априла, и на Уставу, који је малолетним Краљем сад тек ступио „у своју потпуну силу и важност“.

Но нова државна статика и динамика не би нову зграду откриле у свој њеној стабилности, ако поред „новога“ Краља и „нове“ владе, као два „нова стуба“, не би смо указали и на трећи. Он је истина старији, али биће да ће се нова зграда понајвише на њега ослањати, при свој привидности првих дана да то није тако. Тај се трећи стуб види кроз овај акт — поздрав — упућен из Париза Председнику Министарског Савета др. Докићу:

„Најсрдачније честитам вама и друговима извршење великог историјског чина, који ствара сталну основу земаљског напретка, полаже непоколебиви темељ сталног споразума између Краља и народа, развија љубав једног према другом међусобно и спасава Србију од недогледних последица, у које би је бацио рад бившег Намесништва. Као отац захвалан, хитам да влади мога узвишеног сина изјавим моје најтоплије и најодушевљеније жеље.

Милан, с. р.“

Председник Министарства похитао је да одговори на овај поздрав „Грофу од Такова“:

„Краљевска влада моли вас да изволите примити њену дубоку захвалност за честитку, којом сте је почаствовали. Влада с поносом залаже сву своју снагу у служби Његовог Величанства Краља Александра I који је својом племенитом иницијативом обрадовао и усређио свој народ. Од овога Краљевог корака заснована међусобна љубав Краља и народа мора донети користи народу и славу Краљу.“

Тако, нова Радикална Влада!

Мислимо да није нужно објашњавати да онај што честита из Париза, и коме радикална влада хита са одговором, није нико други, но раскраљ, који је збацио са себе и име српско и српско држављанство; онај исти Краљ Милан, коме су ови исти радикали преклане око овог доба године у сред Нар. Скупштине поставила „надгробну плочу“, а и саму његову успомену свечано саранили. И сад он васкрсава поново, и ево га луна алком на вратима, јавља се, истина само да поднесе своја усрдна честитања. За први мах је довољно. Краљ Милан је човек од реда. Није ли он таман на 15 дана пред први април (15. марта) уграбио прилику, да у нарочитом писму директору „Temps-a“ изјави: да је далеко од сваке политике; али није пропустио додати: да он сматра, да га не везују закони о њему донешени. „Ја не признајем њихову правну важност — вели Краљ Милан — али ја признајем и хоћу да признајем важност моје дате речи“. И, тако са свога добровољног теферича, где га је вест о „великом историјском чину“ случајно застала, он хита са својим честитањима. Није ли то све у реду, све случајно, о чему Краљ Милан ни појма није имао? И каква су му још та честитања. Краљев отац честита влади — Председнику и друговима — „извршење великог историјског чина“, а влада се ипак злу досетила, па у свом одговору корегира овакво посматрање ствари и „велики историјски чин“ свесрдно приписује краљевој „племенитој иницијативи“. Али биће да је и Краљ Милан знао шта је писао. Јер, после се дознало, и одсуство Председника Савета, садашњег председника Министарства Докића, у марту, доведено је у узрочну везу са догађајем од првог априла. Бавећи се у иностранству, он је на згодан начин дошао, било као позват или послат, у везу с Краљем Миланом и том приликом утврђен је извесни *modus procedendi*, у колико се тиче цивилних т. ј. радикалних сарадника овога „великог историјског чина“. Доцније је један од првих њихових људи — Ђаја — Ристићу изречно признао, да су они тачно знали шта се Намесништву спрема на шта је указивало и цело држање радикала око првог априла.

По извршеном чину, они су ево на влади. И ма колико се радикали трудили да „први април“ збаце са себе, они то не могу више никад учинити. Само њиховом потпором и њиховим прихватањем, дело од првог априла смело је бити, и једино је тако могло успети. А шта су целим тим чином привредили уставности, држави, па и себи самима, има тек да се види.

Краљ Милан је се дакле и са својом честитком обратио на тачну адресу. — Без сумње, он то није могао учинити без пакоснога осмејка, да је сад дошло време да он непосредно и срдечно кореспондира са људима, који су донели чак и „Закон о прогонству Краља Милана“.

А за карактеристику самога Краља Милана, нека би овде био додат подсећај на његово писмо првом Намеснику кад је сазнао за промену владе од 9. августа пр. год. Он тада са пуно добре

воље изражаваше своје жаљење: што и њега неће бити у реду бораца — противу Радикала, а за стање оличено у Намесништву и новој тад. влади!

Ми смо се нарочито уставили на овоме моменту. Краљ Милан је истина још скривена, али је не мање главна фигура у овој целој жалосној историји, која се глорификује као дело особите мудрости и особитога јунаштва. „Он је — Краљ Милан — био Улис, који нам је спремио дрвенога коња и угурао га у наш град!“ рекао је доцније Јов. Ристић писцу. Доцније ће се видети, шта је све у томе погледу имао да значи „први април“, за који су опет сви Радикали, велики и мали, веровали да је он због њих био! Но, видећемо, да ће се имати кад и разочарати.

II

Ближе о прво-априлској дворској револуцији. — Но време је да бар у кратким потезима изложимо, како је оне „историјске“ ноћи текла цела ствар, до прокламације и до образовања владе.

Оба Краљевска Намесника: Ристић и Белимарковић; као и министри Авакумовић, А. Богићевић, Д. Стојановић, Ј. Ђорђевић, В. Кундовић и Ж. Величковић дошли су на ручак у заказано време. Само Рибарац није могао доћи, јер је био слаб¹.

Постављено је било у једној од средњих соба, око које су разне друге собе, без сумње да „гости“ не би чули шта се у предсобљу ради. Могло је пасти у очи, да су од некуд „на служби“ скоро сви ађутанти. Али не беху ли то и стари часници двора: Илија Ђирић мајор и први ађутант, даље мајори: Милан Михајловић, Јован Павловић, Александар Машин, Мих. Кумрић, капетан Михаило Рашић, ордонанс официр поручник Миливоје Николајевић. То су им били чиновници од 1889, кад је Краљ Милан абдицирао, и када је, између осталог, умолио Краљевске Намеснике да и они указом утврде сав тај дворски војни персонал, што су Намесници радо и учинили. Прошло је већ четири године од тога доба и ни један није макнут са свога места. Краља Милана није давно било ту; али је позиција његова дивно чувана и даље. Чували су је његови људи. Сад се видело да они нису ту случајно остали. — Ту су, пунобројно, били они дакле, и око ручка „првог априла“, наравно, распоређени сваки на своју дужност, у двору и ван двора². Далеко од тога да одобримо првоаприлску заверу по себи као што смо и у немогућности да истремо несрећне трагове, које је

¹ Јов. Ристић говораше доцније, да му је остало жао што Рибарац није могао бити те вечери: „да само видим, вели, како би се он у оном моменту понашао“.

² За сваку сигурност, и сам командант дивизије, пуковник Љуб. Остојић, лични одани пријатељ Белимарковићев, доведен је у двор. Ађутант Михаиловић отишао је са дворским колима и „на позив Краља“ довео га у двор. Тек кад је Остојић смештен у једну собу, да ту „чека“, ађутант Ђирић — како прича сам Остојић — ушао је и рекао: „Величанство, све је готово и г. Остојић је ту“. Онда се тек село за трпезу. Остојић је 5. априла стављен у пензију и још исте вечери у дужности дивизијара заменио га је генерал Коста Миловановић.

она, уз припомоћ „верних“, оставила у души младога Краља, и дала мало похвалан правац његовим склоностима и погледима — ми можемо ипак разумети улоге ових људи, који су је омогућили, свију — сем Радикалне Странке. Она је ту ушла само по своје слепилу и по својој халапљивости за влашћу, испуштајући тако из руку и сав свој парламентарни утицај, који су као Странка и Влада могли иначе имати. Јер Краљ Милан, који је прошле године при смени владе 9. августа писао првом Намеснику, да се паду радикалном радује, и да жали још само једно: што није и он у реду бораца против њих, тај Краљ Милан свакојако није променио своју ћуд. То ће радикали ускоро и осетити. Но, наравно овим превртљивим понашањем Краљ Милан је се, противно свом тврђењу из прошле године сад, ево, нашао са тим истим Радикалима „у реду бораца“ — против Намесништва, које је пре четири године сам наименовао.

Толико, ради карактеристике људи, који су извели „знаменити чин“ од првог априла.

А сад вратимо се на сам тај фатални чин, и како је он текао, од седања Намесника и Министара за историјску вечеру, у старом па до њиховог затварања у новом двору.

Ручак је текао својим уобичајеним током.

За то време дешавале су се чудне ствари и у самој двору, и по вароши, и у главној полицији.

Коњаници из ескадрона Љ. Христића, већ су били посели куће оба Намесника, као и стан мин. унутр. дела, у ком је он те вечери остао.

Нечујно ушла је једна група питомаца подофицирске школе са официром Мишковићем, и заузела предсобља у старој двору, за сваки случај сигурно из бојазни, да се Намесници и Министри у реденготима, а са ножевима и виљушкама, не ставе на „оружан отпор“.....

Мих. Рашић, ађутант, а уједно и командант ове подофицирске школе, са многобројним одредом питомаца те школе, у сумрак заузео је главну полицију, а жандармским официрима, у име Краља објавио: да он и над њима, до даље наредбе, предузима команду. Рашић је послао потеру за управником вароши П. Денићем, да би га учинио безопасним. Денић је нађен у позоришту, изазван и „одведен“ у главну полицију, где му је казано да је власт, коју је он вршио, прешла на ту присутног Рашића, а као и команда над жандармеријом. Кад је Денић погледао у неке присутне, одане му жанд. офицере, они су ником поникли и гледали у земљицу црну. И они су, сиромаси, имали да бирају између Денића и Краља и његовог изасланика. За сваки случај, Денић је стављен под стражу ту у полицији. И у другим квартовима појавили су се официри, о чему се, као што знамо, лично уверио и подпредседник Скупштине Пера М. Николић.

Нужно је овде једно објашњење: од куд ова улога Подофицирској Школи, коју она са својим питомцима игра ово вече?

Биће чудно али је ипак истинито: да ту има заслуге писца овог дела, наравно посредно, као што ћемо сад и објаснити.

У својој пажњи и сталној бризи за сигурност Краља, управе први Намесник на писца једног дана, кад је овај био код његове куће, ово питање: „Шта мислиш ти, на случај потребе или нужде, која би војска била најпоузданија за личну заштиту Краља и двора?“ Мало изненађен оваквим питањем и потребом да се и на то чак мора мислити, писац одговори: „Свака је војска — војска, добра једна као и друга; а њено држање зависи у првом реду од команданата. Међутим доиста има и неке разлике између разних врста војника, који састављају војску. По неким разлозима, та би улога у првом реду могла припасти питомцима војне академије; али су они, више мање, тежњи, ђаци, неки строгој војној служби. Но, има ипак једна врста војске, која ми се чини, за такве случајеве најпоузданија. То је тако звана Подофицирска Школа у горњем граду.“ Први Намесник очевидно није био пре тога обавештен о овој школи. Сад му писац објасни: да су то младићи махом са спремом ниже гимназије, па и преко тога, дакле довољно свесни тако велике дужности, на случај нужде, о којој први Намесник говори. Даље, по свом животу иначе, додао је писац, ти су питомци, истина после бродолома на путу друге, нарочито школске каријере, све жива ватра, има их какад ту, што се у песми певало „од зла оца и од горе мајке“, дакле убојице првога реда, кратко речено, доиста, одлична војска у сваком погледу.“

Први се Намесник замисли, само што ће рећи: то све нисам знао. После неколико дана, „Српске Новине“ објавише указ, да се краљев ађутант Мих. Рашић поставља за Команданта Подофицирске Школе.

„Првог априла“ тај исти Рашић оперише са својом трупом и Подофицирска Школа игра важну улогу „у заштити Краља“, какву јој је стари Ристић доиста наменио, да би, недај Боже нужде, свој „аманет“, како он називаше Краља Александра, сачувао.

Како трагична судба! Но вратимо се дворском ручку. Док је се све ово напољу дешавало, ручак је ишао по реду истина мало спорије но обично. Млади Краљ је симулирао најравнодушнију равнодушност и својим убаченим питањима апострофирао најближе око себе.

Илија Ћирић дошануо је нешто Краљу. Овај се на мах уозбиљи. Саопштено му је да је „напољу све готово!“ У том је и „печење“ било на столу.

На један мах диже се Краљ. Очевидно хоће да пије здравицу. Кома? Зашто? На једном обичном ручку en famille здравица! Мало изненађени присутни, управе своје питајуће погледе на Краља, који је већ почео говорити, брзо, брзо, нешто и збуњено:

Како он благодари Господи Намесницима на њиховој досадашњој служби и оданости; али, како се он сад осећа довољно јак да сам узме краљевску власт у своје руке, и он овим изјављује, да то данас и чини...

„Хај, хај!“ узвикнуо је као пола у шали, пола у збиљи Ристић, окрећући око прста бућму од цвикера, додавши за тим: да је то „крupan корак“, који чини Његово Величанство!...

У тај мах узвик ађутанта Кумрића: „Живио Краљ!“ као да беше сигнал за оне напољу, да је — дело свршено.

Краљ, не добијајући честитања на заузимању власти, и сусревши се са изненађеним погледима Намесника и Министара похита да се уклони од трпезе и из собе. Изгледа, да је био свестан свеколике ружноће свога дела и морао се уклонити од жртава свога поступка.

Напољу среташе Краља бурни и многобројни усклици доведених војника, официра и ађутаната: „Живио, Живио!“

А кад Намесници и Министри изнутра такође хтедоше крочити преко прага, а нарочито кад Белимарковић и Богићевић, као високе војне личности и сматрајући се, са осталима, за легалне носиоце власти, хтедоше објаснити: да је то што се ради прекршај правнога и војничкога реда, они с поља са упртим бајонетима и пушкама, одговорише: „натраг! натраг!“ и сабише опет све и Намеснике и Министре у собу, где се ручало. Та је соба од тад понела назив „првоаприлска соба“.

Мени је остао неисцрпен, но ручак свршен!

На свима вратима собе за ручавање чу се звекет оружја, и тврдом стражом беху Намесници и Министри изоловани од осталог двора, па чак и под прозорима собе, где је био ручак, намештена је тврда стража, да ваљда Намесници и Министри не би искочили напоље! Каква бојазан од ненаоружаних већином старих људи, какав ситничарлук! Кажу, један похваљујући узвик Краљев, у овој првој гужви, првом ађутанту Илији Ћирићу: да добро врши своју дужност и да му благодари! наградио је јавно главног јунака ове вечери, који је био снабдевен и нарочитим писменим краљевим овлашћењем, да може у име Краља издавати наредбе какве за сходно нађе. Илија Ћирић био је те ноћи вице краљ у Србији.

Одмах су, за тим, разаслати улаци да доведу министарске кандидате. Дошли су тачно они који треба, јер су чланови прве владе Краља Александра били унапред десигнирани, и све је унапред било уговорено. Министарство је било очас готово. Истина, не видимо ни Пашића ни Грујића, старе председнике радикалних влада. Они који су протеривали краљева оца и мајку, нису ни могли ту бити. За то је природнији био Лазар Докић негдашњи краљев гувернер и стараоц, а и радикал. Али за то су остали били све сами овејани Радикали, сем министра војног, Напредњака. У војсци није са Радикалима могло бити ортаклука! Они су добри и потребни у колико треба сурвати Намесништво, обалити Либералну владу и Странку и — покрити ону огромну продеротину у Уставу, која се јавила и зјапила, чим је момчић од 16 година и 8 месеци објавио да „узима“ у своје руке Краљевску власт.

Али, шта мари! Грех је велики, али је цена добра. Власт, коју су изгубили са своје неумерености и спремања атака на Намесништво, сад је добивена у другом једном нападу, који је оборио Намесништво. Радикали су, с тога, могли чак мислити да су доследни, логични. И јесу; али у наопаком смислу. Но, они то тада

нису видели, они нису ни морали да виде. А кад су им доцније предочени ови тешки греси, они су се заклонили за једну другу, чисто хајдучку логику: Јест, „први април“ био је доиста државни удар, који смо ми помогли, омогућили; али, ми смо већина, ми можемо, ми смемо све, а оно што ми, по својој онипотенцији смемо и можемо, то више није грех, није уставооскрвњење, то је „народна воља“. Наравно они су тада сметули с ума, да се за сваку случајност може наћи по једна „народна воља“.

Са таквом логиком могло се доиста далеко дотерати, бар дотле, док се једна Странка њоме „пење“ на власт; али то је, у исто време, маљ, који бије за врат, кад се ваљадне „силазити“ с власти. А кад год дође да се политички саучесници разрачунавају и раздвоје, онда онај, што задржи превласт, нема више разлога да штеди онога, који ту превласт губи. Он га гура у понор; али Радикали су сад и сувише весело расположени да и не виде тај понор. Они чак примају честитке и од свога „заклетог непријатеља“ Краља Милана, и не само што их примају, већ су срећни што му могу равним начином одговорити.

Толико, што се тиче начелног посматрања преврата, и доласка радикала на власт по ову цену. Али је у свему томе, по нашем мишљењу, била инак једна релативна срећа, да је се у томе моменту нашао Докић. Истина радикал, али Докић ве беше огрезао у чисто партизанској заједници са свима могућим елементима у Странци. С тога он могаше слободније да се креће и да има, у неколико бар, према тим елементима одрешеније руке. А сад је ваљало доста ауторитета, да се уставља разудана руља, да остане у границама реда и колико-толико пристојности. То се може рећи и о Министру Унутрашњих Дела, Св. Милосављевићу, који је увек могао очувати присебност човека са недемагошким погледима, у чему је се и он повољно разликовао од толиких других радикалних претходника и последника на столици Министра Унутр. Дела, и због којих је својих погледа и врлина доцније био немогућ, као и Јован Ђаја. Докић, даље, као Краљев човек, није могао желети да и онако по себи узурпаторско дело „узимања власти краљевске у своје руке“ буде још пропраћено крвавим нередима, за које је маса радикална тога времена, увек била способна.

Ову оцену ми смо дужни изрећи према људима, који су имали ту несрећу да одржавају ред онда, кад је сам Краљ своју владавину почео кршењем сваког законитог и уставног реда.

Кад је Краљ оставио трпезу својега, сада историјског „прво-априлског“ ручка, и пошто је и влада била готова, присети се — по свој прилици по инспирацији кога паметнијег — да би ипак боље било наћи правни ослонац за ово насилно „узимање“ власти. Тај би ослонац била оставка или погодна писмена изјава Краљевских Намесника. По другој верзији, на то се и раније мислило и кажу да је био спреман иза завесе дивит и хартија у самој соби за ручак, како би се нашло при руци. Но како било, Краљ, пошто је „узео“ власт пошље из својих одаја човека да Намеснике склони да даду

потребну изјаву или оставку. Он ће их онда с почастима отпустити и издаће им захвалност на досадашњем раду. Каква детињарија! Први Намесник с места одбије овај захтев, изјавив: да он не може ни чим санкционисати овај чин, који је пун опасности за у будуће. Краљ је „узео“ власт и нек му буде; али оставку Намесници неће давати. Председник Министарства Авакумовић напротив саветовао је, да се напише тражена изјава или оставка „а сваки ће знати, рекао је као разлог, да је тај акт изнуђен“. „Да, одговорио је Ристић: ја ћу ваљда ићи у Првостепени Суд, да докажем његову правоважност. То није у питању, већ политички ефект таквог акта, у корист овога чива, а ја то не дам...“

После овога покушаја, који није успео, настало је саветовање: куда ће и шта ће са Намесницима и министрима, пошто већ нису ни могли остати ту у старом двору, са набијеним вратима пуном оружаних војника; а нису их смели ни хтели у поноћи на слободу пустити, бојећи се ваљда какве контрареволуције, пошто све ово што се десило није још ни чим изменило ни у Београду а још мање у унутрашњости поредак, који је био до синоћ оличен у Намесништву и у Либералној влади. Млади Господар био је мњења да се спроведу у град и тамо позатварају; и у мало што стари Ристић није дочекао да буде сужањ у оном истом граду, за који је он онако пресудно помагао да се пре трећине столећа од Турске узме. Најпосле би решено: да се сви, и Намесници и Министри, преведу из старог у нови двор, где су остатак ноћи и већи део идућег дана у овом отменом затвору провели.

Тек су по том нови министри отишли у суседно Министарство Унутрашњих Дела, које је било такође накљукано војницима, као и министарски телеграф; а Краљ је предузео своју ноћну екскурзију у касарне и у главну полицију. Кад је се сутра дан разданило, Краљ је посетио град и у њему прошле ноћи много-заслужну Подофицирску Школу, а за тим и војну Академију. По повратку отуда, јавио се народу са балкона старог двора и — како је саопштено у „Срп. Новинама“ од 2. априла — „захвалио му на изјавама оданости и верности, додавши: да ће се на престолу српском држати строго Устава и законитости и да ће бити чувар грађанских права и слобода.“¹ Увече је била бакљада, на којој је говорио предс. општ. Мил. Р. Маринковић.

До тога доба већ је сва Србија знала, шта је у Београду било и још истог дана повреле су облигатне „честитке из народа“, без којих, као што знамо, није било у Србији ни једно зло и ни једно добро. Отуда је и настала отупелост у народу према свима

¹ „Одјек“ се нарочито старао, да истакне „поход омладине“ пред двор 2. априла (то је она из учит. школе) а још више њену овацију — Уредништву „Одјека“. Одатле се, вели „Одјек“: омладина кренула пред уредн. „Одјека“, и ту стала викати: Живио Краљ! Г. Љуба Живковић адвокат, прочитао је с прозора редакције прокламацију Краљеву и напоменува омладини, као будућности и снази народа а и Краља, да је то прва реч у владавини Краља Александра, захвали се у име уредништва са: Живио Краљ.*

догађајима, и добрим и рђавим, и они су после са истом равнодушношћу и прихватани. Једино још што је важило као мерило, то је била корист, коју је ова или она Странка извлачила из свих разних узвишења и падања, преврата и васпостављања, и прогонстава и дочека.

Потпуности ради, пустимо још једног очевидца догађаја од „првог априла“, да слику ову допуни.

У свом „Тасином Дневнику“, св. 1. и 2. од 1904 Таса Миленковић је описао слике и сцене из „првог априла“, у колико их је видео. Као начелник полиц. одељења Мин. Унутр. Дела, Таса је око 10 сати ноћу кренут из постеље и доведен је у министарство, где су га дочекали „око 10—15 пушака са натакнутиим ножевима у прса.“ Прођох кроз министарско предсобље, пуно војника. Све то у ратној спреми. На пушкама ножеви. Ударим кроз секретарску собу — и у њој војници. Уђем у моју канцеларију. И ту војници. Са њима официр, поручник Ковачевић, који ме дочека крај мога стола, али ми није хтео ни на каква питања одговорити, нити ми дати с киме говорити. Овим су се војницима у први мах одупрли жандарми министарства и обезоружани су. Прво је дошао Мил. Николајевић, за тим мајор Машин, те Тасу повели у двор. Одведу га мајору Ил. Ђирићу, који Таси показа Краљеву наредбу. „У наредби је стајало вели Таса, да је Краљ узео владу у своје руке, да је ађутант, мајор Ђирић, овлашћен да издаје заповести у име Краљево, и да се сви чиновници позивају да тим наредбама следеју.“ Али је Таса изјавио да прво мора да види свога претпостављеног министра и владу. „Ту је влада, хајдете са мном!“ одговори Ђирић и проведе Тасу кроз предсобље пуно војника из подофицирске школе с Мишковићем. У салону беше већ готова влада. Министар Унутр. Дела предаде Таси и указ о наименовању владе. „Ја примих писмено. Бацих поглед на њ. Указ о новој влади, написан, види се, у хитњи нечијом непознатом руком, и како се сећам, прилично упрљан. Изгледало ми је, да се ваљда, у оној брзини, није имао при руци ни лешпапир ни пескаионица.“ Пошто је примио наредбе за распис начелницима (а мајор Радојичић дивизијама) начелник Миленковић вратио се у министарство и узгред видећ спуштене завесе и око крила двора масу војника из подоф. школе, упита: „ко је овде?“ „Ту су Намесници са старим министрима“ одговори му Машин. Ту у примедби и Таса описује како је генерал Мишковић позвао Ристића на вечеру и с каквим упутом.

* * *

Да видимо сад шта је било са либералима и посланицима који су ноћас у оноликом узбуђењу и неизвесности очекивали код „Златнога Крста“. То ће се најбоље видети, ако писац настави конач приповедања, где га је ноћас прекинуо око 3 часа по поноћи.

Не могав склопити ока те ноћи, туробан и неиспаван, устао је, одмах се обукао да сиђе у варош. Знао је већ на што иде,

јер су му суседи донели ванредан број „Српских Новина“, у којима је била Краљева прокламација, збачење Намесника и либералне владе и нова Радикална Влада. Био је већ извештан, да то јутро има да носи само још почасну титулу Председника Народне Скупштине коју је фактички носио три минула дана.

Било је хладно, као и ноћас, али и суво натмурено јутро, да је ваљало обући зимски капут.

Изишав из куће писац се упути кући Ристићевој. Ту је још била војничка стража, и нису пуштали никога унутра, као и синоћ. Дошав до „Лондона“ обрне Скупштини, али и на њеним вратима по два војника, са натакнутиим ножевима на пушкама. Бдило се, без сумње, да од некуд не дођу Либерални Скупштинари да опет покваре што у Уставу, који је од синоћ ступио „у потпуну силу и важност.“ Један млад официр, командир нове парламентарне страже — Живојин М. Рафаиловић — угледавши Председника Скупштине, да иде низ брдо, изађе му на сусрет — учтиво салутирајући и као лично познат (син најближег суседа његовог Михаила Рафаиловића) — рећи ће у интимном тону: „Ако сте доле (у Скупштину) пошли, немојте тамо свраћати, видите стража је и унутра се не може.“ „Добро, добро Живко, председавај сад ти тамо....“ рећи ће му уз осмејак шаливо Председник Скупштине, и продужи даље у Савет. Код тамо, један практикант, радикалац, у ходнику декламује момцима из „Српских Новина“ имена нових Министара. Чим угледа писца као члана Држ. Савета прекиде не знамо код кога министра и штуче на најближа врата у једну собу. Стари чича Јова, традиционални служитељ Савета (умро за време рата од 1914) који у својој личности спајаше негдашњи „Совет“ и данашњи „Савет“ донесе, по обичају, добру кафу, која је веома пријала неиспаваности. Уз кафу прочита писац мало пажљивије јутрошња акта и факта из „Српских Новина“ и онда се крете — да потражи своје скупштинско друштво. Намеравао је опет да нађе Туцаковића, као најстаријег, а ту ће можда бити и потпредседници Скупштине и посланици.

Пошао је најглавнијим путем, Теразијама, поред министарства и двора, туда, где ноћас не беше живе душе, сад врвљаше свет на хиљаде. Нарочито је отуд из вароши био огроман придолажај. Све је то пошло двору, да задовољи своју радозналост. Није ни чудо: синоћ су Београђани легли као верни поданици свога малолетног Краља, под владом Краљевског Намесништва и Либералног министарства, а јутрос су устали као поданици пунолетног Краља, без Намесништва и са Радикалном владом. Таква би промена сценарије била и у позоришту сензациона, а камо ли у истини! И то није било довољно само у новинама прочитати, ваљало је и видети; а видети се могло код двора, код министарстава. Те старе историјске доцније разорене куће, биле су сада пуне нових слика и прилика.

Писац продужи даље. Код хотела „Париза“ сретете ђаке Учитељске Школе у збијеној колони, све руку под руку као леса, иду

у корак и они тамо двору, као и сва она маса света, кроз коју је ваљало често се и прогурати. „Ха, председник Скупштине!“ могаše се чути по неки глас иза леђа, на адресу писца о. д. Но он је продужио даље. Таман тамо према „Злат. Крсту“ где је сада палата Извозне Банке, кад излети отуд један либерал и без добро јутро: „Где сте, за Бога?! Овамо вас сви чекају“. Ваља знати, да је једва могло проћи 6 сати јутру и сва листом посланичка група либерална, и друга војска њена, беше мобилисана, беше ту. А беше јој и за невољу. Намесника нема, Министара нема, они су „тамо у двору ухапшени!“ беше стереотипан израз, који на жалост одговараше истини. Сад је Председник Скупштине остао напољу нека врста политичког и јединог ауторитета из досионог режима; наравно у очима посланика, који су га и изабрали. Зауостављени, Председник стаде пред тога либерала и упита: Где су г. г. посланици? Ено, тамо, сви су ту, код „Крста“.

Уђосмо у дупке пуну велику предњу салу ове кафане, тако уткане у многе доживљаје Либ. Странке. Једни вичу: Добро јутро! Други се чуде: Како сте, за Бога, смели ударити кроз ту светину? Трећи вуку у један (леви) угао, где беху многи посланици, који, дочепавши Председника, уђоше у суседну собу. „Шта је?“ упита их Председник, видећи да нешто имају да кажу. „Ето шта је, повикаше: Чича Тодор вели, да би требала Скупштина да иде Краљу на подворење“. И онда уђуташе, да чују шта ће им Председник на то рећи. „А је ли то и ваша воља? упита их Председник. „Па јесте, и треба!“... беху мало снебивљиви одговори, јер ова жеља беше у супротности са укупним стањем, у коме се цела Либерална Страјка налазила од ноћас и од јутрос. Либерали су остали либерали! Председник поћутав мало упитаће: „А где је чича Тодор?“ „Он је тамо у његовом квартиру, код „Престолонаследника“, ми смо сабајле били код њега „и он тако мисли да би добро било. То је његов предлог“ — предлог старог династички исправног чича Тодора.¹ „Па је ли, доиста, то и ваша жеља?“ Јесте, одговорише сад јаче. „Лепо, будите ви туна на окупу, док ја одем до чича Тодора, да и ја видим како он то мисли“. Са своје стране Председник се није изјашњавао ни за, ни против те жеље која изгледаше доиста да је општа. Међутим, жеља да Скупштина — а у овом тренутку, то беше њена Либерална већина — иде Краљу имађаше тај тактички карактер, и у томе беше једино оправдање изражене воље, да се Скупштина као таква представи Краљу. У тешком моменту, у коме свака званична радња, и владоаца и владе, беше негација Либералне Странке и све што с њима лично или начелно беше у вези, доиста беше као нека врста израза живота и самосталности, та жеља да Скупштина иде Краљу. Са те стране — и једино са те — она се могаše бар ра-

¹ Историјске потпуности ради, да овде прибележимо једну сумњу Ристићеву: да је на име, двор преко поверљивог човека Туцаковићу наговестио да се нешто спрема и да се Туцаковић уздржи евентуалне интервенције као посланик. Но, то је тешко проверити.

зумети и ако се опет само собом наметало питање: На што сад све то?!

Председник Скупштине застаде старог Туцаковића у хотелу горе у његовој соби. Беше и ту десетак посланика. После поздрава, рећи ће Председник чича Тодору: „Ама код „Крста“ чух, да сте ви изразили жељу и потребу да Скупштина изађе пред Краља; је ли то и истина?“ Не знамо да није чича Тодор то питање схватио као мало јаче наглашено (треба знати да се није спавало, како се још јуче јутру устало!) тек он одговори: „Ја као мислим да треба одвојити ову нашу несрећу од Краљеве ствари. Краљ је Краљ, и ред је да Скупштина изађе пред њега и да му честита ступање на престо“... Чича Тодор се јасно изразио. Његова та мотивација била је тако рећи већ усвојена, да у том погледу није вредно било ништа више говорити. Обрнув се присутним посланицима, Председник их упита: „Је ли то и ваша жеља?“ „Јесте, беше сложан одговор свију.

„Лепо, кад сви тако велите, онда ћу ја ићи у министарство да тражим аудијенцију лично. Што будем чуо ја ћу вам саопштити. Ви међутим кроз један сат нађите се сви у локалу клуба, а тамо ће доћи и они од „Крста“. — За тим председник отиде опет натраг код „Крста“, и употребив кола апотекара Косте М. Николића и заједно са првим подпредседником Пером М. Николићем одвезе се у Министарство Унутр. Дела.

Тамо затекоше све ново. Начелник Таса Ј. Миленковић беше за својим столом као једини стари чиновник. Ту беше као нов Стојан М. Протић — који је овог дана, 2. априла, постављен за управника вар. Београда — а ту се налазаше и Милов. Р. Маринковић, М. Веснић и још неки. Склон сад и на шалу, рећи ће писац онако с прага начелничке собе: „Нова ситуација, нови људи!“ Примивши понуду да седну, он и Николић седоше. Председник Скупштине каза да они хоће код Министра, на што Стојан Протић рече, да је Министар у двору, и ако га причекамо, он ће сад доћи. У томе чекању управике питање писац на присутне: да ли они не знају како је та ствар у двору ноћас текла, јер до овог тренутка доиста није имао прилике ни од кога аутентично да чује. Протић рече, да и он не зна, сем што је чуо: да је Краљ налио неку здравицу и изјавио да он прима власт, и да су неки протестирали. За се лично рече Протић, како се ноћас дуго препирао са жандармом, који је дошао да га зове хитно у министарство, објашњавајући жандарму, да мора бити да је погрешно, и да не може бити да је он тај Стојан кога зову.... Таса Миленковић, који је ту ноћ први позван, ћуташе као стена. Он је знао више, али му није било до говора.

Сем онога, што смо напред саопштили из св. 1. и 2. „Тасиног Дневника“, додаћемо с тога овде још, поред оних сцена из двора, како Таса описује сцене, кад су нови министри те ноћи прешли у ово министарство: „Понор беше већ давно прошла. Београд спава мртвим сном. Нико и не слути шта се дешава на управи

земаљској... У министарској соби чује се жагор. Министри деба-тују о разним питањима. На лицу огледа им се веселост. Час по, па ме зову да чују шта је наређено... Дворски лакеји у парадном оделу са великим сребреним послужавницима, на којима се пуши кафа и блиста коњак и т. д., зашли по канцеларијама да нас нуде и послужују, ваљда после оног претрпљеног страха. Управник штампарије Раичевић донесе у 2 и по сата штампану прокламацију и ванредни број „Српских Новина“. — Но, пре но што су прокламација, укази и наредбе откуцане, ваљало је Миленковићу ослободити и самог телеграфисту министарске станице. И њега је нашао у овој позитури: „На средини собе седи на столици дежурни телеграфиста. Мислим да се звао Андрија. С десне и леве стране по један гардист. Упрли му пушке према глави. Држе на „готови!“ Кад је начелник тражио да га пусте, викнуо је и њему војник: „Назад, док си читав!“ Таса је морао ићи у двор да тражи да се телеграфиста ослободи, а то је било тек, кад је дошао мајор Машин.

Најпосле, потпуности ради, навешћемо овде и о саучесницима и извршиоцима завере од 1. априла 1893. О томе вели Таса Миленковић, у св. 2, стр. 28—29 „Дневника“ ово:

„Дворску заверу од првог априла удесили су: Краљ Милан, тај опасни интригант, и др. Лаза Докић. План је уговорен ван земље, у Швајцарској, где су се обојица раније, ради овога састајали.

„За заверу су знали: Др. Франасовић и Милутин Гарашанин. Овај последњи целу ноћ преседео је обучен у своме стану, чекајући на извештај о извршеном чину у Двору.

„У извршењу првоаприлског догађаја били су делаоци — Краљеви ађутанти, ордонанси и официри: Александар Машин, Илија Ђирић, Милан Михаиловић, Јован Павловић, Љубомир Христић, Михаило Кумрић, Михало Рашић, Милутин Мишковић, Миливоје Николајевић, Светислав Стајевић, Чеда Марковић.

„Од војске били су ови родови употребљени: Краљева гарда, подофицирска школа, чета пешадије, дворска стража, дворски жандари и пук кавалерије...“

Ми смо већ напред видели где је ко од ових „вршио службу“ у двору и ван двора.

Но вратимо се нашој посети у Министарству, ради аудијенције.

После наведених разговора оде Ст. Протић и ускоро се врати са поруком Министра, који се тек беше из двора вратио: да Председник Скупштине оде к њему, а Подпредседник ће остати и почекати док се овај врати.

Ушав на побочна врата у кабинет Министра унутр. дела, Предс. Скупштине затече ту и Докића, новог председника Министарства. Без увода и обичног поздрава, чим је преко прага прешао, рећи ће Предс. Скупштине Предс. Министарства: „Ви знате, господине Докићу, кад смо заједно разговарали, да сам ја увек говорио, да бих вас волео видети као министра — али не по ову цену!“ „Да, ти си изгубио твога председника (у Савету)“ рећи ће

одмах на то Докић, хитро и присебно, правећи се да није разумео прави значај прекора. У истини, да је доиста био добар Председник Држ. Савета, у коме је радикална већина имала пресудну реч, и писац није имао никад и ни зашта да буде незадовољан њиме.

Обрнув се и министру Св. Милосављевићу, такође члану Држ. Савета, предс. Скупштине саопшти обојици за што је, у име посланика, дошао. И Докић и Милосављевић мирно су саслушали тражњу аудијенције за Скупштину, и, место сваког одговора, Мин. унутр. дела, пружи Председнику Скупштине већ потписан указ, тако рећи још мокар, у коме је стајало: Да се садашња Нар. Скупштина распушта, с напоменом: да се уставно није могла ни конституисати (хм! рећи ће Предс. Скупштине читајући: а ово је мало и на моју адресу!); Да се нови избори одређују на дан 18. маја т. г. а Народна Скупштина да се састане у ванредан сазив 1. јуна т. г. Указ је датиран такође 1. априла.

Кад му поврати прочитани указ, рећи ће на то Министар унутр. дела: „Ето, господине Живановићу, као што видите, Скупштина је распуштена и као таква не може се ни обраћати за аудијенцију.“ Докић одмах прихвати, у тону и мирољубивом и предусретљивом: „Али кажи ти свима посланицима либералима, да ће сваки, ко год се обрати за аудијенцију лично, бити одмах примљен, само не сад одмах, јер је Краљ веома уморан и сад је тек легао да се мало одмори. Нарочито кажи госп. Туцаковићу да се јави, ако хоће, за аудијенцију, као и ти...“ „За нас из Београда лако је, одговори кратко сада већ бивши Председник Нар. Скупштине, а ја ћу то све саопштити што сте рекли и Туцаковићу и осталима, кад, према потписаном указу, другојачије није.“

И опростисмо се. Позвав подпредседника, сада већ бивше Скупштине, Николића, који је чекао у начелничковој соби, пођосмо оба колима. Још у оном узаном излазу, писцу о. д. сену у главу да пита нешто министре, и само што ће рећи Николићу: „Хајде ти у кола, сад ћу ја!“ и без пријаве готово утрча у министров кабинет. Докића не беше ту, већ сам Милосављевић. За тим се поче овакав разговор: „Ви знате да је Ристић мој пријатељ?“ „Знам“, одговори Милосављевић. „Знате и то, да је овим неочекиваним падом први Намесник највише и најтеже погођен.“ „Тако је“ одговори Милосављевић. „Па молим вас, где је господин Ристић и остала господа?“ „Они су тамо у Двору у неким одајама. Отидите госпођи Ристићки и кажите јој, да ће госп. Ристић, мислим још данас, доћи кући.“ „Дакле он је здрав и жив?“ „Јесте!“ „Ја бих отишао радо госпођи Ристићки да јој однесем овај глас. Али тамо је војска и не пуштају никога. Дајте ми дозволу да могу ући у кућу.“ Онда Милосављевић, који беше припалио неку дугачку цигару од листа, наслонив се на доворотник врата што су му до стола, мирно и као поверљиво одговори: „Та стража не стоји под нашом влашћу, нити смо је ми поставили. У опште, овај цео догађај извршила је војска, а ми смо дошли на готово“. Слаба утеха, помисли писац и — оде да се придружи подпредседнику Скупштине, који је седео у колима.

Одмах му каже о распусту Скупштине и о одговору за аудијенцију и обојица се упуте клубу у „Империјал“. Тамо већ беху сви либерални посланици. Председник Скупштине саопшти им такође: да је Скупштина распуштена, да посланици као Скупштина не могу изаћи пред Краља; а за тим им саопшти и оно што је Докић казао о посебним аудијенцијама, за све особено и за Туцаковића.

Ово саопштење примљено је мирно; али о разлазу посланика није могло бити ни речи, док поапшени Намесници и Министри не буду у слободи. Сад је ваљало заузети положај према новом стању а то је могло бити само озбиљним и свестраним договором.

У том је било подне, а писац пође кући, да се после подне опет види са пријатељима. Кад је био на ширини пред „Славијом“, чује неку вику подаље за собом, која се понављаше. Окрене се и први пут не спази шта је, пошто су се викали одмах склањали у кафану. То беше једна пијана руља, која је у т. зв. кафани „Код три сељака“ (на самом крају „Краљ Миланове“ улице) пила, а кад је видела да супротном страном пролази писац, она је преко прага пут њега викала и драла се. С друге стране од „Св. Саве“ улице иђаше узнемирено сусед његов Мих. Рафаиловић и питаше: „Госп. комшија, шта је то?!“ „Ништа, ништа, рећи ће ка шали наклоњени писац о. д.: „то народ поздравља председника Народне Скупштине!“ Бекрије се врате да продуже пити, а они својој кући.

После подне око 4 часа пође писац о. д. опет у варош, и с оне стране Министарства просвете и правде, сретне на Теразијама један фијакер, у коме беху посланици Димитрије Стаменковић и Драг. Гођевац, који, устављени, рекоше да иду Председнику министарства да питају: где су г. г. Министри и што се не пуштају у слободу; а Стаменковић, такође пријатељ Ристићев, рећи ће да је чуо да је Ристић већ код куће.

Из оних стопа врати се писац кући Ристићевој, пред којом је стајао, на самим вратима, сада само један оружан тобџија, док цео тротоар беше пун коњске балеге од синоћ, ноћас и јутрос, као трагови коњице, која је ту била. Гледајући све ово, писац о. д. жалосно ће рећи: „Служи своју земљу часно и поштено, па да ти освану г. . . . пред кућом!“ и пође к вратима. Стражар, неки прост војник са села, рећи ће му да иде одатле. Сад је ваљало употребити једно лукавство. Правећи се као и да не чује претњу, писац о. д. уз реч: „ама ти војниче и не знаш како се ова врата отварају“ гурне прстом у дугме електричног звонца. То понови опет, и да се срећом не отворише врата, ко зна како би онај војник најзад схватио овај маневар. где се преко његове главе гура у дугме и његова строга опомена игнорише. Али ваљало је ући, по што по то..... На вратима се појави честити жандармски наредник Љубомир, који је био првом Намеснику додат на службу¹ и рече

¹ Наредник Љубомир родом из Орашца код Аранђеловца, после 1. априла није се више враћао у труп. Истину је и остао је кући Ристићевој после дуго. Кад је са здрављем, допније, ослабио, нађе се начина те се опет врати у жандармерију и одаслат је у Ужице, где је по брдском пределу, здравље поправио. Био је то добар младић и веран.

војнику да одступи те писац могаше најпосле ући у кућу. Видећи наредника бледа и суморна, рече му да изгледа слаб. „А ко не би господине био болестан од ове големе несреће и брукел!“ рећи ће наредник првог Намесника. Овај човек није био од оних, који су гледали да ћаре по паду својих господара, познавајући њих и њину кућу. А ове речи наводимо за карактеристику осећања и схватања нових прилика и код ових редова.

Једва једном ево нас у нама давно познатој соби за рад првог Намесника који је тачно над главним улазом у кућу, на горњем боју, са прва два прозора. Но он беше у одајама на одмору, после тешке кризе и дуге пробденисане ноћи у новоме дворцу, где су остали и до после подне идућега дана, 2. априла, када су и Намесници и Министри спроведени кућама. После неког времена чу се тих одмерен ход Ристићев, који долазаше у „канцеларију“. Отворив врата, он са мирноћом њему својственом, тихим гласом, који је одавао ипак тежак душевни бол увережена државника и човека, приђе своје пријатељу с речма: „Како си бивши председниче Народне Скупштине, поздравља те бивши Краљевски Намесник!“ и пружи руку. Шта му се могло на ово одговорити? Он је у поздраву казао и одпоздрав. Сви, доиста, благодарећи Господару, бејасмо данас бивши: и Намесници, и Министри, и посланици, сви... па и Председник Скупштине?

Седосмо, и он пун нестриљења питаше: како смо и шта напољу чули о овој ноћашњој несрећи? Каза му писац о. д. све што је дотле чуо и знао, после чега и први Намесник допуни слику, како смо је већ напред изнели. Затим упита за остале и рече да се нала да су и г. г. Министри већ код својих кућа.¹ Интересантно је прибележити овде, да први Намесник рече, да су они све до јутрос били у уверењу: да је ту и Краљ Милан. Наравно, он није био лично ту, али у духу није био ни одсутан. За „први април“ дао је иницијативу Краљ Милан; извршили су га часници дворски, ађутанти под упуством Илије Ћирића првог ађутанта; Краљ Александар дао је делу спољашњи ауторитет; а радикали, чија је веза са делом преко Докића и првака јасна и очевидна, поклопили су сву продеротину, коју је „први април“ учинио и на Уставу и на правном поретку у опште, и — као што ћемо видети

¹ Доиста сваки од министара у дворским колима, а уз пратњу по једног официра, одведен је, мало заобилазним путевима, кући и ту остављен, док је пред кућом стајала јака стража, која је са свих тих места дигнута трећи дан, у суботу 3. априла и приступ кућама био је тек од тад слободан.

Није без интереса прибележити шта је Живојин С. Величковић, мин. правде кога су заједно са Кундовићем извели из двора, при растанку са официром рекао изискавши реч, да ће то официр доиста и казати Краљу: „Е, кажите Његовом Величанству, да се овако са пријатељима не поступа, и да ће Бог, кад тад, за овакво поступање учинити по правди...“ Величковић, који је овде доиста био пророк, у оно време много је наглашавао своју кураж и справедљивост овога недобровољног опроштаја са двором а после и првоаприлске вечере, у којој је на фантастичној слици, коју су о овој вечери ускоро издали победоносни радикали, Величковићу дата нарочито интересантна позитура.

— омогућили васкрс и рехабилитацију бившег Краља Милана и с тим и сав његов утицај на српску државну унутрашњу и спољашњу политику и — додајмо одмах — и на даљу судбу Радикалне Странке.

Но, последице ће доћи, ми ћемо их видети; а сад останимо при људима и догађајима, који су следовали „првом априлу“.

*

Опростив се са првим Намесником, писац пође у варош, клубу посланичком, који сад беше главно збориште либерално. Идући тамо види још из далека огромну масу света на ширини, пред хотелом „Престолонаследник“ сада „Гранд хотел“, до кога је одмах кућа Председника министарства, Авакумовића. Та огромна маса света демонстрираше у два смисла: либерали поздрављаху Авакумовића и друге неке ministre и виђене пол. личности, које беху у тој околини, а противници се труђаху да угуше те поздраве. Но није им испало за руком.

Одатле се згрца велики број: посланици и пријатељи Странке са дошавшим неким министрима у „Империјал“ у клуб. Ту буду измењани говори и поздраве, са наглашајем слоге, коју је ова велика несрећа, која је Странку сустигла, још више учврстила. Или бар, то беху основане жеље многих увиђавних људи из Странке. То се с правом и разлогом могло доиста и очекивати.

По учињеном договору у интимнијем кругу посланика и министара, би одмах решено: да посланици једним прогласом, упућеним на своје бираче обележе уједно свој и Странкин положај у новој ситуацији. За тим је се већи део посланика из унутрашњости разишао.

Проглас, датиран 2. априла т. г., који је носио наслов: „Либералним бирачима“ и потпис „Народни Посланици Либералне Странке“ изашао је¹ 7. априла у 72. броју „Српске Заставе“.

Тај је проглас садржавао ова важнија места:

„Првог априла ове године извршен је један историјски чин. Краљ Александар I заузео је тога дана Краљевску власт.

„Ноћу првог априла 1893 наступило је оно, што смо по Уставу очекивали да ће се извршити 2. августа 1894. године.

„Либерални посланици, који су се затекли тога дана у На-

¹ Проглас овај поверен је, да га напише, писцу овог дела; он је то и извршио. Први састав прочитан је у ширем кругу чланова Гл. Одбора, бив. министара и др. у локалу уредништва „Српске Заставе“ тада испод позоришта, и пошто га је Ст. Рибарац на више места поопштрио, усвојен је. Поопштрено је било н. пр. место: Краљ Александар ступио је на престо, дошло је „Заузео је — Краљевску власт“ и т. д. Коначно срећан проглас, преписао је администратор „С. З.“ капетан Јанко Марковић звањ „Јанко Влах“, иначе поверљива личност Ст. Рибарца. На чисто преписан проглас однео је Ђ. Генчић у „Империјал“. Ту је на име, не знамо од чије стране, додат овај пасус: о једном искуству више — и о једној предрасуди мање, који је доиста дарнуо „горе“ и био дуго, дуго предмет потреса и пребацивања „нелојалности“ либералима из странке радикалне и напредњачке. Но пасус је тај не мање био веран израз расположења Либералне Странке.

родној Скупштини, шта би друго имали да учине, но да Краљу Србије пожеле: добру, срећну и благословену владавину. То изражавају и овим путем, пред целим јавним мишљењем, пред свима бирачима својим. Ни један Либерал, као и ни један посланик либерални, неће следовати ружном и недостојном примеру својих противника, да од једног питања, који је ван дискусије, ствара питање партијске распре и спекулације, као што раде наши политички противници.

„Овом чину следовала је и друга једна појава, везана за ноћ 1. априла, а то је: поновни долазак Радикалне Странке на владу, овога пута у заједници и очевидном споразуму са Напредњацима. Изненадна и ноћна појава нове владе, која једино носи одговорност за узроке који су је створили и за све што ће следовати, потпуно је равна мрачном поставку њеном и мрачним и одвратним путовима, којима је ишао васцели политички живот ових савезника, као и недостојним делима њиховим, која су за собом оставили у току последњих година њиховог јавног живота. Дотадашњу уставну либералну владу одменио је радикално напредњачки кабинет. И први корак њихов имао је противустанак карактер, као што је противустанак и порекло њихово. Тај противустанак акт нове владе садржан је у распуштању скупштине. Влада тај распуст мотивише необичним начином у самом акту, који су потписали нови министри: да се Скупштина распусти, пошто се није ни могла уставно ни конституисати“.

Сад је, даље, у прогласу критика овог тврђења и других поступака владе. За тим се наставља:

„Улазећи овим у нов један одсек јавног живота, за који стоје одговорни данашњи представници одговорне власти државне, Либерална Странка и ако потиснута на нов терен, не може се и неће отказати права на своје биће. Она не може угинути. Она неће абдицирати, а да не порече све оне велике и знамените историјске тековине, којима је својим позитивним животом и радом кроз пуних тридесет година одуживала свој дуг земљи и народу своме. Она ће с достојанством вршити своју нову улогу, која јој је припала из ове мрачне, страховите, бурне ноћи првог априла, са оном истом одлучношћу, спокојством и достојанством, са каквим смо видели да су дочекали нове догађаје наши прваци, чланови либералне владе, којима је суђено било, да буду јунаци ове трагедије. Први април показао је да се на муци познају јунаци. И они су се заиста и познали. Сва врева, која је заглашавала јавност од доласка радикално напредњачке владе на овамо, неће моћи смањити ову беспрекорну присебност и достојанство, с којима су Либерали преживели ове тешкоће. — — — — —

Ми се враћамо домовима својим, са једним искуством више, а мање са једном предрасудом, која нас је спутавала на дуги низ година“.

Јасно је и без објашњења, да је та „предрасуда“, била династичност Либ. Странке и њене тако зване традиције; а „искуство“

више“, да је онај кржави шамар, који је посред лица ударен тој истој Странци 1. априла, којим јој је опипљиво дато на знање, да се не полаже ништа више ни на њену династичност, ни на њене традиције.

Ово је добро погодило, на оној страни, која је навикла била да се и удари и понижења сваке врсте сматрају као израз „милостиве благонаклоности“. Либерали, који су се отискивали, од сад, на бурне таласе недогледне политичке пучине, без изгледа на блиско пристаниште мира и тишине, избацили су један сигнал, који је запрепастио оне, који су стајали на „тврдој стени“ краљевског ауторитета, удруженог сада и са радикалном свемоћи.

По закону о штампи није гоњена ова либерална прокламација,¹ али видећемо ускоро, да није остало без испаштања.

Тако Либерали; а Радикали? Они су до безумља били радосни, и објављивали су *urbi et orbi* да је „Краљ спасао Србију!“

У чланку, који је носио баш такав наслов: „Краљ је спасао Србију“, дан раније но што је угледао света проглас Либералних посланика, „Одјек“ је 6. априла (бр. 64) следећим начином прославио и спасење Србије и јунаштво Краљево и нову победу удруженог народа и Краља.... Ево неких места из тога гласовитог чланка „Одјекова“, који је доцније често цитиран од разних противника радикалних, а при променењим приликама.

„Каква величанствена појава у Дому славних Обреновића! Детић од непуних 17 година залаже све за спас свога народа и побеђује брзо, одлучно, славно! Србија је једним махом извучена из анархије, из очите опасности унутрашњих немира и узвишена опет на место, које је српском народу Богом одређено....

„Српски народ има да се дичи и поноси својим младим *Великим Александром* (курсив је у оригиналу). У историји света нема примера, да су Краљеви свој живот и круну залагали за уставне слободе и права својих поданика — Србија је срећна да има младића Краља, који своја дела у историји српског народа отпочиње тиме, који с примањем краљевске власти у своје руке, осваја сва срца српска, загрева их безграничним пожртвовањем и одашошћу за сва дела, која мисли отпочети.

„Млади Краљ био је не само најосетљивијега срца за свој народ, већ је имао и толико владалачке мудрости, да су му подлегли лукави византијски политичари, који нису веровали ником, па ни својим очима у глави, који су се руководили искључиво својим личним користима и који су не само били увек готови да их претпоставе интересима народа, већ су се тиме руководили у свима државним делима — и на послетку морали су увидети, да је краљ Ђетић од 17 година и патриотичнији и мудрији и јуначнији од свију њих и да је једним махом раскинуо све њихове себичне планове и Србију спасао, а себе прославио.

¹ Председник министарства пребацио је једном приликом либералним посланицима недостатак куражи, што се нису сваки поименце, већ онако сумарно, потписали. Но то није мењало значај изјаве, ни умањило њено дејство. То су најбоље потврдили нови династичари радикални.

„Краљ Александар показао је даље, да је Устав, којим се ујемчавају права и слободе народа српског, тврди бедем, о који ће се разбити сваки сепаратистички покушај....

„Краљ Александар спасао је Србију. Краљу Александру кличе цео српски народ: Слава, слава, слава Великому и Јуначком Младом Владаноцу!“

И цела ова фанфаронада није ни зашта друго, до — због тога, што је Краљ Александар плодове овога жалоснога догађаја добацио Радикалима. Сад су они на влади и све је добро. То је дубљи узрок свему овоме ликовану. Јер у ствари, нити су Радикали веровали у какво јунаштво Краљево, пошто то и није никако јунаштво призвати на вечеру два старца и неколико још људи, па их опколити војском и себе онда проглашавати „владаноцем“; нити су могли веровати, исто тако, у неку мудрост момчета од непуних седамнаест година, ни у његову преданост Уставу, слободи и правима народа, јер се владаноци у томе погледу цене при крају своје владавине, а не тако рећи прво јутро после „заузећа“ власти. Али пошто је Радикализам синоним и народа и државе, а Радикализам је сад у добитку, онда је и Краљ, који је то омогућио, и јуначан и mudar и ђетић и славан, па чак и — велики!

III

„Први април“ с наличја. — „Први април“ 1893. имао је своје победиоце и побеђене, своје слављенике и своје жртве. Жртве су били у првом реду Краљевски Намесници, а за тим Либерална Странка: њена влада, њена Скупштина и сви њени људи, од првог до последњег. Либерали у држ. служби били су стављени на „бели лебац“ и либерали у народу изложени обести често пута гомиле. Куд се год погледа, добра ни с које стране, па ни наде не беше на какво добро. То беше либерални положај — заједно са Краљевским Намесницима, који беху такође либерали, јер и њихов, како је Ј. Ристић рекао по уласку у Намесништво „привремени“ растанак беше престао — и тај положај беше положај побеђених, истина мучки; али увек се с разлогом говорило, у старим ратовима, као и у модерној политици нарочито српској овога доба: тешко побеђенима!

А победиоци? Они беху права супротност од Либерала. Сви плодови победе, без икаквих жртава уз то, беху на њиној страни. Они беху моћни задобивеном победом, која је велике ауторитете, умешане у овој мучкој завери, учинила још силнијим, безобзирнијим. Ту беше сам Краљ, који је олако стекао титулу „великог Александра“, аплаудирани са свију страна; беше влада, која се грејаше у милости младога „јуначкога“ и „мудрога“ Краља; ту беше Радикална Странка, сада свемоћна, јер не беше за њу више ни утакмице ни утакмичара. Политичко поље беше остало само за њу; а онај терет напредњачки, што се вешао о њу, као саучесник у завери, она је за сад великодушно трпела, као што је гледала и напредњачког једног министра у влади. Све што беше на распо-

ложењу, беше радикално, а радикално значи што и народно. Царство од „1. априла“ 1893. беше царство народно, са народним владоцем на врху. Ко још може сумњати у сталност свега овога? Ко би још, и ако би хтео, могао подрити ово стање, које је чиститао и — Краљ Милан!

То беше она сјајна, бљештећа страна „првог априла“. Па ипак, тај фатални дан и његов чин, имађаху своје мрачно наличје. Кад се са овога „величанственог дела“ скину декорације, погасе лампиони и остане сам наг костур његов, онда се види како је оно грубо, неотесано, просто и како даје мало гаранције за трајност. Ту се пажљивом оку одају и истичу ближе везе узрока и последица, истичу се чињенице прошле и чињенице садашње, ту стрчи између њих и сав морал или боље рећи неморал мотива, који су створили „први април“, а с њим и све оно што ће тек доћи, кад прођу први медени дани и дође на ред политичка проза са свом својом свакидашњом сувопарношћу, и изађе свака страна на среду са својим правим рачунима. А свакад је мука измирити рачуне, где ће се сви јавити као потражиоци: и Краљ и Влада и Скупштина, па и неизбежни краљеви родитељи, који беху ту, Богу хвала, живи и здрави, и то онакви исти, какве их већ знамо.

Расмотримо с тога пре но што пођемо даље, још једном политичке чињенице, које су дошле у судар „првог априла“. Из тога разматрања произаћи ће и видеће се наличје „првога априла“.

Поглед нам пада прво на Краљевско Намесништво и Намеснике.

Положај њихов са самог почетка беше мучан. Њима ваљаше радити са Радикалима, који не знађаху нити какве обзире, а у неку руку окренутих леђа Либералима, који такође не беху без неких нада после абдикације. И заиста, Радикали по мери своје задовољености цењаху и сам правни положај Намесништва. Оно им час изгледаше „наметуто“ јер га није бирала Скупштина и ако је оно по пореклу своје било са свим уставно; час им Намесници не беху довољно правилно инсталирани, јер не беху положили заклетву пред Скупштином, и ако су је они положили тачно и исправно у моменту, кад се заклетва једино и полаже: при примању дужности, у недостатку Народне Скупштине; јер њу требаше тек бирати, да би се у опште по новом Уставу имала. А како Намесници још не беху ни Радикали, то они у очима чистокрвних присталица ове искључне Странке беху као нека инвазија у политички живот, у коме сами Радикали имађаху права на све. Али ми смо видели, како су Намесници својим мудрим држањем и одмереним тактом, савладали све ове предрасуде. Обе се стране, и Намесничка и Радикална, беху постепено тако навикле једна на другу, да су послови политички у Србији, са оним наследством какво је абдикација оставила, ишли правилно, у колико у Србији, свака политичка радња у опште могла бити глатка и успешна. Владавина Намесништва беше владавина чисте уставности у најлепшем смислу речи. Она већ прве године имађаше да укаже на знатне успехе и напретке, у којима смо ми без резерве нагласили и заслуге

Радик. Странке. Она поред државних послова на пољу позитивна рада, савлађиваше и несретне дворске кризе и отклањаше, једну по једну, сметње, које су с те стране спутавале нашу земљу, убијале јој углед и служиле на саблазан. Једном речи: владавина Намесништва са Радикалном владом и већином у Скупштини, беше супротност владавини до абдикације. То се осећало свуда, у земљи и на страни; то се ценило достојно. И ако Намесништва беху увек нејачији и привремени облик владавине, Србија и њен углед за време те владавине беху већи и јачи у сваком погледу. То долазаше од реда, који је у државним пословима наступио после осмогодишње анархије и превртљивости политичке, која беше настала од 1880 године. Ма како да беху Радикали врлетни и мучно друштво у политичкој сарадњи, они ипак беху велика снага и она је сада први пут како треба уведена у послове и дошла до пуног израза. Настале беху и последице, које су природне после засићености с једне, а неизбежног незадовољства с друге стране: т. ј. јавише се несугласице међу самим Радикалима, доказ више, да је одржање Радикалне Странке на влади и једини начин да се она истроши. Тај политички метод укроћавања, који Краљу Милану никако не иђаше у главу, стари Ристић разумевахе одлично и са примерном стрпљивошћу извођаше даље.

Умре други Намесник Протић. То је била прилика ди и Радикали уђу у Намесништво, да и у том правцу задовоље своју безграничну и оправдану амбицију. Нико против тога није ништа имао; изборна чињеница, Скупштина, беше радикална, и Намесник, који би се бирао на упражњено место као трећи, имаше без поговора бити радикал. Намесништво се интересовало једино за личност, па не ни за личност, већ за „круг кандидата, из кога ће произаћи трећи Намесник“. То је интересовање било легално и оправдано, јер, по речима првог Намесника: њих тројица „сачињавају једну Уставну вољу“ и у интересу је њихова позива, да буду једни другим колико толико слични, приближни. Знамо већ, како је текла цела ствар и како се најпосле разбила о упорну ђутљивост радикалног вођства на влади, да оно не зна о томе „ништа“. Намесницима се овакво држање учинило подозриво и после поновљеног лојалног покушаја да се дође до разбистрења обостраних погледа и намера дошло је до кризе, до промене владе.

Јесу ли Намесници прибегли овој крајњој мери, што су имали тако неодољиву нетрпљивост наспрам Радикала? Противно томе сведочи дотадашња дуга владавина са Радикалима. И ако се ова нетрпљивост могла доиста и приписати другом Намеснику, гаранција противу ње била је умереност првог Намесника, који никад није државна питања решавао по личним симпатијама и антипатијама, а најмање тада, кад овде није ни била у питању једна личност, но читава једна велика Странка. На против, какав пакт са Радикалном Странком, само би појачао Намесништво за остатак његова делања до пунолетства. Но овде није била реч о пакту, већ о целисходном попуњењу Намесништва, у смислу радикалном,

али са умереном личношћу. И кад се та извесност није могла прибавити, настао је прекид. Зашто? За то, што су Намесници брижљиво водили рачуна о сигурности династије и изгледа бојали су се изненађења у том погледу. Ако би промена од 9. авг. 1892 била оцењена као политичка погрешка, она је потекла само из жеље тадашњих Намесника, да се одржи правни поредак у држави, који су они, заједно са личношћу малолетног Краља примили. Они су сигурност младога владоца сматрали као неки „аманет“ који се мора невредим сачувати до краја. Они су били поштени људи, који су и при свима непријатностима за њих лично, озбиљно схватили своју дужност и свој позив, и нису могли да допусте, да им вршење тог позива, као мандатора, дође у сукоб са савешћу, као људи од части. Резултат је ових премиса тај: да је на овакво Намесништво, у коме су били један Ристић и један Белимарковић, сваки други и могао и није могао ударити: али Краљ, краљев отац, чланови дома Обреновића, нису то смели учинити ни по коју цену, ако су и за тренутак ценили савесност, часност и службену верност људи, који нису ничим дали доказа о противноме. На против: целокупан дуг и плодан рад Јована Ристића и за владе Кнеза Михаила, када су градови добивени; и за доба првог Намесништва, када је ваљало династички прекинути конач наставити и династију понова учврстити; и за владе Кнеза Милана, када ваљаше ратове водити, када је Србија увећана и независна постала, једном речи: свуда тамо, где су Обреновићи на успехе указивали, ти успеси беху нераздвојни од имена једнога Ристића, они управо беху само у многоме, могући мудрошћу овога великог државника модерне Србије. На тога човека нису смели Обреновићи подићи руку, ако не би јавно пред целим светом плунули на врлину, на часност и верност, и еклатантно доказали: да је служба Обреновићима један узалудан посао, да она не може стећи право на заслугу, да не речемо на захвалност. То што рекосмо о Ристићу, важи, и за Белимарковића у оквиру, у коме су услуге и овога војника за династију, нарочито у моменту, када се преламала судба њена у децембру 1858. Штедити та два човека била је дужност Обреновићима; њих осрамотити, значи династију покрити жигом незахвалности. Па ипак су оба жива Обреновића, отац и син, то морално самоубиство извршили „првог априла“. У сурвању Краљевског Намесништва тога дана, сурван је и морални углед династије, која није никаква апстракција, већ и њој су носиоци људи, који имају своје моралне дугове. И цареви и краљеви не смеју без неизгладиве своје штете, безобзирно, само по сили своје власти и прерогатива, тих се обвеза одрицати, или чак политичким премлаћивањем личности, којима се дуг дугује и исти са себе стресати. А „први април“ је једна масакра својих давнашњих, овде можемо слободно рећи: својих још јединих пријатеља!

Болно је засео Ристићу у грлу последњи залогај, што га је привео, ништа не слутећи, устима, за краљевом трпезом „првога априла“. И кад је, после неколико дана, призвао писца овога дела,

да га умоли: да оде и утврди са Предс. Министарства Докићем, кад (Ристић) може овоме предати неки докуменат, који се само Краљу дати има, Ристић је са горчином у души додао и ово: „А ако те Докић упита, зашто ја не идем да Краљу лично предам тај акт, кажи му — али, разумеш немој да не кажеш: — да још нисам сварио првоаприлску вечеру...“ Овај честити човек понео је и у гроб изгледа спомен од ове вероломне вечере. Управо она га је пре времена и у гроб отерала; одатле почиње, видна посрнулости погоршање физичких недуга његових.

Но да одмах овде изведемо на чисто све што има о том заосталом документу, пре но што појемо даље.

Докуменат, који је Ристић имао да преда, била је чувена тајна Конвенција Краљ Миланова са Аустро-Угарском од 1881 године, коју је овај по абдикацији предао Намесницима. Догађај од 1. априла затекао је овај акт у гвозденом сандуку, који је стајао у канцеларији Намесништва, од кога је кључ био код првог Намесника. Испраћајући писца Докићу, Ристић му није казао какав је то акт, који има да се преда лично Краљу. Ристић је казао само толико: „Кажи му (Докићу) да то писмено није познато било ни једној влади за време Намесништа, па бих га и сада хтео, као такво у коверту предати, преко г. Докића лично Краљу.“ То је казато Докићу. Он умоли да Ристић, кад год хоће, сврати у Мин. Спољ. Послова, где је Докић сваки дан у 5 ч. по подне у канцеларији Председника министарства. То је казато Ристићу, јер се писац трудио, да поимајући тежину обостраних порука, исте верно и преда.

По овоме су се бивши Намесник и садашњи Председник министарства састали и предаја тога акта извршена је 17. априла 1893. Писац није, међутим, показивао ничим своју радозналост, кад Ристић није даље хтео да говори о овоме акту, који је остао тајна и за три владе, које су се за Намесниковања смењивале.

После даљих неколико дана, Ристић позва опет писца и умоли га да понова оде Докићу: „Он ми, вели, рече да ће јавити да је предао Краљу оно писмено, које сам му ономад тога ради предао. Питај га шта је било с тим?“ Писац о. д. оде Докићу и овај одговори, да је Краљу предао то писмено. „А какав је утисак учинило на Краља?“ упита онако овлаш писац о. д. држећи да је то тајанствено писмено нека породична хартија од вредности или тако што, што се лично тиче Краља. „Сви смо се зачудили и изненадили!“ рече Докић и нехотице одавши, да ту тајну сад знају, сем Краља и Министри; а већ видећемо да је Докић сазнао природу акта при самом пријему од Ристића.

Прошло је дуго времена од тада. Почеше и у „Одјеку“ излазити неки чланци у духу опозиционом (јер радикали беху већ збачени са власти), у којима се, између осталог, тврђаше: како је Радикална Странка била спутана кад је била на влади; и између редова се виђаше и у алузијама беше наглашено, како је Радикална Влада била за време Намесништва под притиском тајних

конвенција и т. д. Бив. Намесник Ристић опет стави писцу у дужност, да нађе бившега Предс. Министарства (за Намесништва) Н. Пашића, и да му каже: да би он имао основаних разлога, да такве инсинуације за доба Намесништва у „Одјеку“ не допушта пошто он — Пашић — зна најбоље, да је Влада Радикална, у којој је он био и Министар Спољ. Послова, у томе погледу, што се тиче неких „тајних уговора“ била потпуно слободна и без икаква притиска и ограничења у своме раду. Пашић не поричући ништа, прими ову поруку и обећа да ће „у колико могне“ учинити шта треба са своје стране; јер, додао је, у „Одјеку“ не заповеда он сам („Одјек“ беше у то време и орган Мил. Пироћанца, у коме је овај преко Ст. Протића чинио своја саопштења и вршио нападе нарочито на Ристића и либерале).

Некако у то време изиђе у париском „Temps-y,“ у облику телеграма из Петрограда (куда су радикали ускоро саопштили садржај тајне конвенције) и шта су биле главне уговорне тачке између Србије и Аустро-Угарске по тој конвенцији, и то: 1. Србија се одриче сваке агитације у Босни и Херцеговини и чак ће помагати и угушње евентуалног устанка тамо; 2. Србија се обвезује да неће закључити никакав уговор, политички или економски, са другим државама без претходног сазнања Аустро-Угарске; за то опет: 3. Аустрија гарантује Краљу Милану и његовим наследницима престо у Србији и 4. да ће да помогне српске аспирације у правцу југо-источном и све што би Србија као победитељка тамо освојила А. У. овој гарантује, као и на случај да буде побеђена, што јој гарантује интегритет. Томе следоваху и опширније обзнане у *Revue de deux mondes* о тој конвенцији.

После овога ни Ристић није више ћутао. Он се вратио на априлске дане и приповедаше како је предао Докићу конвенцију. Имао је Ристић намеру као што смо већ рекли, да конвенцију преда у запечаћеном завоју, али у томе некако испадне печат, који је на конвенцији висео о црно-жутом (аустр.) јемственику, и све то, као и укупни облик акта, учини утисак на Докића и он, радознало, упита: „Шта је то?“ „Немајући шта више крити“, вели Ристић, ја му одговорих: „Ето, једно наслеђе из доба Напредњачке Владавине.“ Неки доцније говораху, да је Докић причао, како му је Ристић том приликом рекао, упознав га са природом акта: „Ово је и нама одсекло главу, а то ће је одсећи и вама (радикалима)“. За тим већ конвенција и у детаљу није била тајна за све чланове владе, па и за Петроград.

Упитан од писца: има ли препис од те конвенције? — Ристић одговори да нема; али, додао је, да је онако, како је у „Тану“ у изводу саопштено. „Ја сам је, вели, метнуо у онај сандук и ту би по мени иструлила. Наравно, да сам је прочитао и да би је преписао. Али ко се је надао „првом априлу“, који је пресекао све на пречац и изненада. Једно сам само гледао: да остане тајна за све владе и све Министре, а из разлога да владу ставим у повољан положај, да буде слободна и самоопредељива у раду, јер је кон-

венција стављала опасне препреке народној политици, а то није смело бити“. Но са нестанком Краља Милана на управи земље, и доласком људи, у Намесништву и у влади, за које се знало да ће негирати ову тајну конвенцију, и аустро-угарска дипломатија ју је мудро сматрала као латентну. Правно пак важила је ова конвенција, закључена на дванаест година, све до краја 1893. г., дакле и за владе радикалне после 1. априла, од када им она није била тајна. Значајно је, да се ова влада није ничим оградилa од ове конвенције, коју је она, кроз своје листове, доцније називала „издајничком“.

Али вратимо се на „први април“ и његово наличје.

Стање створено ударом од 1. априла, узело је свој ток, али је се све више дало познати, да је цела та политичка хекатомба, у којој су толики пријатељи жртвовани, била непотребна и извршена је сурово и обесно, не толико да се поврати каква политичка равнотежа, већ — као што ћемо видети — да се на један груб и уједно театралан начин задовоље простачка осећања освете и то бив. Краља у првом реду, који је при тражењу власти „у једној или у другој форми“, онако нештедимце, и на познати нам начин 1890 год. био од првог Намесника одбијен у његовој кући (стр. 57).

Кад је на неке три године доцније Ристић, присиљен пријатељима, први пут отишао Краљу Александру (2. марта 1896) овај је желео да задовољи своју радозналост у погледу „првог априла“, као што је и бив. први Намесник радо прихватио ту прилику, да на доста разумљив начин нагласи сву опачину преврата од пре три године. „Зашто нам не казасте своје жеље, па да вам ми Намесници — ако је то било тако неизбежно — помогнемо, да их са чашћу и за себе и за нас изведемо? Ми би сазвали Велику Народну Скупштину, изнели би смо тешкоће, казали би, да је нужно да владалац — који и ако је млад ипак је дорастао, тако би рекли, за свој тешки позив — предузме вршење Краљевске Власти. Велика Скупштина, која је једино у стању да мења одредбе у Уставу донела би, нема сумње, своје решење да ви пре пунолетства примите краљевску власт. Тако би ви једним легалним путем дошли до онога, што сте онако прибавили првога априла, а ми би се ослободили терета, који, верујте, није ни за нас Намеснике био извор благовања“. На све ово Краљ Александар, који је био увек готов са згодним, ма и ништавним и притворним одговорима, одговорио је: „Да, то би било боље, али — ми смо се бојали да на то не би пристао ваш друг!!“ „Мој друг (Белимарковић), одговори на то Ристић: можда би се тешко склонио био да се врате радикали на власт; али кад је у питању повраћај мандата онеме, у чије га име ми привремено и држимо, онда се мој друг у томе не би ни за тренутак устезао. У осталом, тај мандат нисмо ваљда ми чували за себе или за нашу децу, но за вас!“

„А како то, да ви нисте ништа спазили да се нешто спрема првог априла?“ упита, све једнако радознали Краљ. „Исто ми је

питање, одговори Ристић, управо и мој давнашњи пријатељ Игњатијев, с ким сам се, после „првог априла“ видео у Бечу. Ја сам, продужи мирно Ристић даље, на то питао мојег пријатеља: Има ли он сина, и би ли се надао од њега каквом опасном препаду? Не; не дао Бог, одговорио је Игњатијев. Тако и ја, продужи даље Ристић, како је све то, и оно претходно, дословце испричао и писцу овога дела: Истина у моме случају није реч баш о сину, али је нешто аналогно томе.... Ја сам се надао свачему другом, само не томе. Могao је доћи атентат, могло је бити не-реда, побуне управљене на Намесништво, све је то било могуће; али да ће ме онако напасти с оне стране, коју ја чувам од сваке опасности, томе се, господине генерале и пријатељу, нисам никад могао надати.... То је био уједно одговор и Краљу на његово питање. После овога, он није више био радознао и — ућутао је.

Послужења, која су нуђена тада првом Намеснику у двору, он је одбио, и ми ћемо имати прилике да видимо и зашто.

— — — — —
Тиме ће се само допунити слика „прво-априлска“ и уједно наћи кључ, који ће још ближе објаснити ону лакоћу, којом се пријатељима, без особитих скупула и без гриже савести, завртала шија. Но о том доцније.

Сад да видимо „први април“ с наличја и у погледу и осталих чињеница тога дана.

После Намесништва, долази у оцену Либерална Странка и Влада. Са Краљевог гледишта, то је била странка династична. Бар ју је тако њена прошлост обележила, и тај је жиг она вукла и после и све једнако, кад су на престо дошли Обреновићи побочне линије, по угашењу правих Обреновића и по крви и по духу, као што беху Милош и Михаило, коју је обојицу вратила у Србију и на престо Либерална Странка 1858. г. Тај је жиг династичности вукла Либерална Странка и онда, кад је Кнез и Краљ Милан у датим му приликама, које су се указивале или их је он сам стварао, и када је све стављао у покрет, да је сломије, да је одгурне од себе, да је сурва на степен неспособности, како не би ваљала ни себи ни другоме. Док је ова Странка, у очима великог дела народа, била „крива“ што је Србију усрећила владаоцем, који је нарочито од 1880. инаугурисао познату владавину насиља, расипања и тајних конвенција, дотле је та иста странка на сваком кораку осећала, непосредно или посредно ударце тога истог владоца, кога је она доиста утврдила 1868. на престолу Србије, пошто га је Блазнавац претходно сам с војском прогласио за наследника Кнезу Михаилу. Либерална Странка тако је стално горела на две ватре. И ова је све то јуначки сносила, све у некој нади на боље, али и у болном осећању неправде, која јој се стално чинила и пре и после „првог априла“, све догод је било Обреновића, нарочито последња два на престолу Србије.

И кад је Намесништво у августу 1892. једино и само у интересу сигурности престола, апеловало на Либералну Странку и из

ње примило владу, онда су се Либерали томе одазвали и као елеменат реда и поузданости. Наравно, да су тадашњи први људи у Странци имали и чисто партијских обзира, који су лежали у њеном оснажењу на власти. Тадашње вође Либ. Странке, потпуно еманциповани и од Намесништва и од бив. вође Ристића и у свему самоопредељиви, могли су се и овога пута, као оно и у фебруару 1890. не примити. Али они су се примили; а тиме су у једно примили и све консеквенције доласка на власт, у оно време и у оним приликама. Борба за изборни успех била је очевидна и могло се предвидети каква ће бити. Она је таква и била, — и није у Србији ни пре, ни после тога она једини пример борбе те врсте и свршила се са релативним успехом. После конституисања и отварања Народне Скупштине, уочи „првог априла“, није више ништа стајало на путу, да се и Радикали, који су изашли из Скупштине, увере, да се и без њих и мимо њих може владати земљом. У то се, наједном и изненада, као некакав Deus ex machina, јавља малолетни Краљ и свргава са положаја Намеснике и Владу, јури једну Скупштину и целу једну Странку, која је стајала ту, такође као и Намесништво, у првом реду у интересу његове краљевске сигурности. Шта су се једног непунлетног владоца, који је у те дане полагао испите, и имао још 1 1/3 године да се учи и усавршава до пунолетства, могле тицати партијске борбе и хрвања?! Разлози су за то само извештачени или са стране сугерирани, они су сви били неистинити, привидни, срачуњени за другу задњу намеру. Он вели у својој прокламацији: да тек он повраћа Устав у „потпуну силу и важност“, видећемо — докле? Он вели, да су у „последње време“ грађанска права његових драгих Срба дошла у „такву опасност“ — видећемо, како ће их он ценити и поштовати; а већ да и не говоримо, да су и Либерали и Радикали на једном нивоу стајали у јавном животу, и да други, тога ради, нису се могли за углед првима истидати, или у интересу „грађанских права“ отимати власт од једних и давати оним другим. Краљ даље вели, да је уставни положај Народног Представништва „тако јакo понижен“ — видећемо, како ће се Народна Представништва под њим на висини одржати! За сад су то само речи, фразе, којима је Краљ и они позади њега маскирали свој поступак, а Радикали кљукали њима остали свет. Дела и недалеко време ће најбоље показати: шта је ко „првог априла“ у истини мислио и ради чега је тај дан и његов догађај у опште постао.

Сем што је Краљ, у друштву са својим оцем, сурвао једну Странку, коју је требало чувати као резерву, они су обојица, са свога гледишта, имали и даљих разлога, да оставе, да Либерали до краја извојују свој положај и учврсте га. И кад се не би Либерална Странка рачунала у пријатељске Странке, династија би, са чисто рачунскога свога гледишта и хладнога разума имала пуно разлога: да се, на против, радује равнотежи, која би се ојачањем Либерала до пунолетства васпоставила у колебивим партијско-политичким приликама. Тада би Краљ, примајући власт, био у повољ-

ном положају да бира и не би пао на милост једне Странке, ма која то била, нити би му требало да се безакоњем служи да наизменце једну диже а другу обара. И на тој страни, дакле, у погледу Либералне Странке, Краљ поред тога што јој је учинио криву неправду, он је и политичке прилике довео на такву низбрдицу, да ће их ускоро морати својим леђима подупирати. Сад, је, вели, спасао Устав и грађ. права од Либерала, живи били па видели, нећемо дуго чекати, где ће тај исти Краљ још жешће прокламовати, како се спасава од Устава, од грађанских права и слобода и од — Радикала! У тој наизменичној противуречности састојаће се управо и цела његова владавина.

Но да размотримо још ближе положај Краљев, управо да се уставимо и на његовом психолошком стању, какво је у њега морало бити у припреми и извршењу „величанственог чина“ од „првог априла“, а нарочито после њега. Краљ Александар, у својој непуној тек седамнаестој години, и ако привидно у центру првоаприлске акције, ипак ту није био ништа друго, до једна лутка са видном улогом. Али баш за то је он добио и сувише велико мишљење о себи, својим способностима и својим правима. Учинивши без преке један преврат, он је стекао уверење, да је у нашој земљи њему од сад све могућно; аплаудирајући за такав свој поступак од „најјаче и највеће Странке“, он је то своје жалосно дело видео за оденуто ореолом популарности. Он је сад на један пут видео да га зову јунаком, да је чак и „велики Александар“ и кличу му: слава, слава, слава! За што? Што је извршио један политички и државни удар прве категорије! Он је и сувише млад, да не би ови фатални усклици остали стално урезани у његовој души. И доиста! Краљ Александар, сурвајући једним ударом толике ауторитете: и Намесништво и Владу и Скупштину, све у један мах, стекао је себи уверење, да и нема више никакве силе, коју он не би могао савладати, по оном истом самозваном „праву“ по коме је то учинио и првог априла. И ми ћемо видети, колико је, у току времена, само још ојачало у њему то уверење. Сурвајући људе и ауторитете првог реда, Краљ је стекао особене погледе и на сам Устав, који је он — проглашавајући се као непунолетан за пуноправна Краља — не само по начину већ безобзирно подерао у најбитнијој одредби његовој. Он је присвојио себи на делу „првог априла“ право, да и од сад цени и оглашава: кад је Устав у „потпуној“ „сили и важности“. Наравно, тој позитивној оцени следоваће и негативна, када ће Краљ огласити да је Устав довољан и у каквој „непотпуној“ „сили и важности“, да се, најпосле, може бити и без њега; да се Устави могу исто тако као Намесници, Скупштине и Владе, за ноћ мењати...

То је онај политички отровни екстракт, којим је душу своју напојио „првог априла“ Краљ Александар. То је уједно и онај велики грех, који су својим пристанком омогућили Радикали и који су они својим поздрављањем узвисили до ступња врлине и до заслуге за Отаџбину; ти исти Радикали, који су се хвалисали, да су се

целога свог пол. живота и рада борили за праву уставност, за ограничена уставна владоца, за слободан самоопредељив народ. Треба само — поред онога што смо ми, у књизи II. изнели о тежњама Радикалне Странке у осамдесетим годинама — ближе размотрити и „Нацрт радикалног Устава“ од 1883 коме је био аутор главом Никола Пашић, а усвојио га Главни Радикални Одбор и разаслат свима партијским одборима у земљи, па разазнати све првобитне погледе ове Странке, а нарочито на владоца и његов положај. Он по том радикалном Уставу, представља само једну безначајну фигуру, наравно до бољих времена. Јер, по члану 1. тога Устава: „Српски је народ суверен у Краљевини Србији. Из народа потиче свака власт. Народ је извор и утока власти у држави“. (Раша Милошевић: „Тимочка буна“ стр. 108 и даље). А данас? Они су само добро накићени и нахрањени „првоаприлски“ носачи, на које ће се ускоро сурвати сав терет, који су они на се, без резерве и без оградe, примили дижући у висине једно самовољно краљевско момче, како су они то чинили у династичко-дворском преврату од „првог априла“.

С тога о њима, поред онога што смо доведе у току догађаја већ казали, нећемо овде даље ништа рећи. У наличју „првог априла“ Радикали су само једна бедна и жалосна фигура. Они су налик на ону, која се по библији, за чанак сочива продала, а Радикали ће, поред изгубљене своје политичке „целомудрености“ остати ускоро и без чанка и без сочива.

А Краљ Милан? Јов. Ристић (који је исте 1893. године, бајећи се дуже ван земље¹ написао нарочито дело: Завера од првог априла), назива Краља Милава Улисом, „који нам је, вели, угурао у град дрвенога коња“. — Шта је он радио, каква је његова улога у овом догађају?

Као год што је Краљ Александар само привидан иницијатор и фигура само напред истакнута и с тога највише видна, тако је обратио Краљ Милан овде прави иницијатор и фигура, која се мудро држи у позадини, па се с тога најмање види. Само је он могао имати толико безобзирности према будућим догађајима и последицама тога догађаја, да је се без устезања и скрупула могао решити на њега. Шта га се, у осталом, све то тицало? Он је рачунао,

¹ Тада је Ристић остао без мало пола године на страни, са породицом отишао је некако још, у мају, вратио се позно у јесен. Ради историјске потпуности ваља нам навести: да, по свој прилици, ово бављење на страни оба Намесника, и Ристића и Белимарковића, није било добровољно. То је писац ових редова посредно дознао, саопштивши Ристићу како је чуо, да је Белимарковић рекао неком, како се они „неко време морају уклонити из земље, по жељи краљеве“. Ристић се нађе веома изненађен овим саопштењем, и само ће рећи: „Чудан је човек тај Јоца! Како је могао тако што причати?!“... Али је одмах ту и застао, не казивши даље ништа. Ствари су морале свакојако озбиљно стајати, јер је Ристић, пред полазак, предао писцу овог дела један акт од великог поверења. То је било „пуномоћје“ потврђено влашћу кварта врачарског 10. маја 1893. Бр. 3645. којим Ристић, између осталог, овлашћује писца: да остаје, место њега као пуноправан располагаљач и чувар његова свеколиког непокретног имања, с правног закључења погодаба и поравњања свију врста у име Ристићево. Кад је Ристић и идуће године, по обичају, ишао у бању, предао је понова писцу ових редова то пуномоћство.

да место Намесника долази његов син; место Либерала Радикали; место једне ситуације друга, у којој је он могао имати више изгледа на њар, а кроз коју је се — а то је главно! — он могао рехабилитисати, вратити у своја напуштена права и поново склонити главу под кров владалачког дома српског, који је он преклане, уз добру накнаду, напустио. Али, рећи ће ко: па ту долазе Радикали, а они су познати гониоци Краља Милана и обратно. Но ту и лежи сва величина перфидије, да се кроз Радикале и њиховом помоћу сруши једно законито стање; а већ ко није водио обзира према једној за престо и династију негда заслужној Странци, зар ће водити каква рачуна после о Странци каква у очима бившег Краља беше радикална? И Радикали су ушли у замку, која ће им се већ стегнути око врата. Слабост радикална била је најача страна плана Краљ Милановог у делу „првога априла“. Кроз њих је он желео, да свој прљави смер учини поузданијим и популарним — и успео је.

За то је прва честитка од његове стране и отишла на адресу — Владе Радикалне од 1. априла!

То је била тактична страна његових операција за „успех“ „првог априла“. А мотиви су били са свим други. Пропао материјално, јер је био страшио и оне огромне суме што их је, као откупну цену за отказ на сва права, примио с јесени 1891; љут на Ристића, што му не само није 1890. дао власт „било у једној било у другој форми“ већ је чак потписао и закон о „прогоњству“ његову — Краљ Милан само је вребао прилику да му се крваво освети; мајстор, да изврши сваку смицалицу, он је још одавно имао спреман цео апарат у околини младога Краља; изврстан познавалац свију и свакога у земљи, он је умео згодно аранжирати заверу, да с поља изгледа и проста и разумљива, па чак и популарна.

И све му је испало за руком. Али баш с тога и јесте наличје „првога априла“ тако прљаво. Догађаји, који ће удару од „првог априла“ у не тако далекој будућности следовати, тачно ће открити и све мотиве и све „јунake“ његове. Видеће се, да је „први април“ био само једна фаза у читавом низу заснованих комбинација, које су се тицале: у негативном смислу Намесништва, Либералне Странке и Владе, које је ваљало срушити; а у позитивном смислу: Устава, Краља Милана и са свим новогa управног правца у Србији. Краљ Александар на престолу, онако малолетан какав је био, представљао је, као што рекосмо, за извесан мах само оно, што Немци зову: Strohmänn. Како ће се пак овај млади „човек од сламе“ у комбинацијама Краља Милана, које је он увек згодно везивао за сјај и срећу свога „љубљенога сина“, најпосле и као еманципован показати, то не спада овде. То ће тек догађаји изнети на видик.

За сада видимо зближене, у срећи и задовољству изједначене: Краља Милана и Радикалну Странку. За несрећу, они су, било заједно, било посебице, мислили да ће та њихова срећа у толико трајнија бити, ако се патње и понижења Либералне Странке продуже и после „првог априла“.

ПРВИХ ДЕВЕТ МЕСЕЦИ НОВОГА КРАЉЕВАЊА.

Мало по мало сталожавали су се осећаји и смиривали духови од узбуне, коју је произвео изненадни догађај „првог априла.“ Сваки се постепено навикавао на свој нови положај: Краљ на нову своју улогу, коју је себи присвојио; Радикали, будући на влади, на враћена своја права и за њих повољне дужности; а Либерали, на нови трновити пут, на који их је сила околности упутила. У народу је, после изненађења, дошло ипак трезвено размишљање о новом стању ствари и новом поретку, што је у свима редовима изазивало разна питања и о даљим последицама свршеног крупног чина. Није недостајало у догађајима, који ће на та питања дати и одговора.

Свака је од именованих званичних страна кренула даље, т. ј. послови су се, према новом поретку, почели развијати. Али је новоме стању ипак ваљало прибавити престижа и сталности. Престижем је ваљало окружити Краљеву личност, сталност је ваљало гарантовати Радикалној Странци. Оно је прво „горе“ ваљало извести истицањем Краљеве личности на све могуће начине; а ово друго „доле“ у концентрацији снаге странкине у Народној Скупштини с једне, и у даљем потискивању Либералне Странке с друге стране. Свака од ових радњи има свој особен тип, свој особен правац; а све скупа испуњавају тачно првих девет месеци новогa краљевања, који чине целину за се, пошто се све што је било, у ових девет месеца до потпуне супротности разликује од онога што ће настати после тих првих девет месеца.

I.

Прве Краљеве манифестације и путовања по Србији. — Краљ Александар I почео је своју владавину традиционалним начином: одликовањима и помиловањима. Одликовања су се тицала у првом реду личности заслужних у самом Двору за „први април“. Помиловања су особито била пространа, јер су, по првом указу (10. априла) сумарно обухватала скоро све кривце и осуђенике у држави, и са особеном мотивацијом: „да нови уставни живот, који се отвара у драгој нам Краљевини Србији Нашом Прокламацијом од 1. тек. мес. обележимо и актом нашега владалачког права.“ По

другом указу (13. маја) ослобођена су од кривичне одговорности за противстајање власти сва лица оптужена поводом нереда на дан 6. маја 1891 приликом „удаљења из земље наше преузвишене матере Њ. В. Краљице Наталије.“ Најпосле, трећим указом (12. јуна) помилована су сва свештена лица, осуђена или под извиђајем.

Одмах с почетка мислило се и на путовање Краљево по народу, који је постепено требао да види и поздрави младога Краља. То је у току ове године изведено у два путовања, од којих је прво комбиновано и са састанком Краљевим с матером.

4. маја кренуо се Краљ из Београда у Јагодину, одатле у Гуприју и Свилајнац, у ком је пределу земљотрес од велике суботе (27. марта) починио осетне штете. Но није само уживање на овоме путу окупирало младога Краља. Депеша од 4. маја из Јагодине јавља: како је „Његово Величанство благовољело издати Министру војном наредбу, да одмах опозове наредбу, којом је радницима у фабрици и осталим војним радионицама у Крагујевцу забранио гласање при изборима.“ Краљеве наредбе у — изборним питањима! Нова, најуставнија влада, по повраћају Устава у потпуну силу и важност, ево већ не једном прибегава Краљевим „наредбама“, чак у чисто административним и судским пословима, који су изборним законом тачно дефинисани.

Из Свилајнца Краљ је отишао на трке у Пожаревцу, где је, као и свуда дотле, лепо дочекан, видећи свуда пред собом и за собом, све саме — радикале.

Из Дубравце куда је стигао на путу, почев од Јагодине и даље, Краљ је отишао бродом у Кладово, где је уречен састанак и виђење са бившом Краљицом Наталијом, која је из Румуније такође бродом дошла у ово гранично местанце на Дунаву. Састанак је био 7. маја и трајао је нека четири дана, и 11. маја по подне Краљица се вратила у Турну, а одатле натраг даље. За време бављења бив. Краљице у Кладову, били су у свити од Министара само Председник Докић и Франасовић, овај као стари приврженик Краљичин. Остале Министре, она као да није хтела ни да види. Не бежу ли то све приврженици Странке, која ју је онако „брутално протерала“? Ипак Министри што су у Београду остали јавили су се овим телеграфским поздравом, упућеним Краљу у Кладово (7. маја):

„Поздрављајући увек радосно сваку Вашу радост, потписани чланови Вашег Мин. Савета, најпонижније моле Њ. В. да изволите поводом данашњег састанка са Вашом узвишеном Мајком примити њихово усрдно честитање“ потписи: М. Вујић, Св. Милосављевић, А. Николић, Св. Станковић, Р. Милошевић, П. Максимовић. „Вама и друговима срдечно хвала на изјављеним честитањима од стране моје и узвишене ми мајке“ — био је Краљев одговор, на адресу првопотписаног Министра.

По испраћају Матере, Краљ се кренуо за Београд, где је и стигао 12 маја; а већ сутра дан, 13. маја, нарочитим писмом, упућеним Предс. Министарства Докићу, Краљ благодари свима „који

су ми поднели честитке приликом примања Краљевске власти 1. априла о. г.“ (тек сад!) и, допуштајући да Председник ово писмо објави, Краљ исказује своје високо задовољство и на „живом одушевљењу и најсрдачнијем дочеку“ и приликом путовања од Београда до Кладова. „Ја, завршује Краљ: с нарочитим задовољством истичем још и срдечно учествовање мога драгога народа у мојој личној радости последњих дана, које сам провео у Кладову са мојом узвишеном Мајком.“ Краљ Милан, који је се у својој новчаној мизерији већ и сам појавио око куће бив. Краљице у Бијарицу, ћутке је примао и ове догађаје и изјаве радости због састанка сина и мајке, која, у осталом, није толико сад марила да што пре дође у Србију.

Задржат поглавито изборима, који су били на прагу (18. маја) а затим састанком Скупштинe (1. јуна), Краљ је после три месеца предузео и друго необично велико путовање по западној, средњој, и источној Србији. На том су се путовању истакли и некоји моменти веома интересантни, у којима се нарочито истиче контраст између новог, без сумње извештаченога афектирања и старог правца, при чему син Александар дезавуисаше оца Милана.

16. августа Краљ је пошао из Београда и посетио редом: Обреновац, Уб, Ваљево, Косјерић, Ужице. У повратку отуда: Пожегу, Гор. Милановац (преко Ваљева), Аранђеловац. Из Аранђеловца Краљ са свитом оде 26. авг. у Тополу, и ту положи венац на гроб Војска Ђорђа Петровића Карађорђа, који је сарањен у својој тополској црквици. „Полажем овај венац — рекао је Краљ при том — у славу и спомен оном човеку, који је први почео устанак за ослобођење Србије — великом Карађорђу!“ Из Тополе се Краљ опет врати у Аранђеловац, где прими у свечаној аудијенцији султановог посланика Тефика.

Киша од ордена обележила је и овај пут, тако радостан за радикале.

Из Аранђеловца Краљ продужи даље и обиђе: Параћин, Соко Бању, Књажевац и 2. септембра био је у Зајечару, месту радикалне погибије од пре десет година (1883).

Ту је узпут ваљало дати сатисфакцију живим и мртвим Радикалима. Краљ Александар је то учинио приликом отпоздрава народу: „Ја знам, рекао је он гласно да сав народ чује: да 1883. Црноречани нису устали противу Краља, јер за тај покрет носе одговорност људи, који су налазили својих нарочитих разлога у тежњи да завађају Краља с народом. Ја ћу се, будите уверени, рекао је Краљ даље у току својега отпоздрава: старати, да то веровање и уздање (народа у Краља) оправдам тиме, што ћу све своје силе заложити добру и срећи мога народа и миле Србије, вазда чувајући и бранећи — права народна!...“

Видећемо.

Из Зајечара Краљ оде у Неготин, одатле у Брзу Паланку и Доњи Милановац, из кога скрене с Дунава опет у дубину земље: Мајданпек, Кучево и код Градишта наиђе опет на Дунав.

10. септембра, после двадесет и пет дана путовања, стигне Краљ у Београд, без све шале прокламован понова као „Велики Александар“, како га је „Одјек“ већ био објавио одмах по „првом априлу“. Народ, разумемо радикални народ, сматраше да има у њему свога, радикалнога краља. Није чудо, да је по дочеку у Београду на Сави, исто вече, приређена и бакљада, на којој га је Милован Р. Маринковић, председник општине, поздравио као и првог владоца, „који се родио у Београду!“ Сви су комплименти већ били исцрпени, па је, најпосле дошао и овај. Краљ није могао остати хладан према оваквом усрдију: „Ја сам се, рекао је он у отпоздраву Београђанима, вратио из народа врло задовољан. Мој ме је народ свуда дочекивао одушевљено и безграничном љубављу. Можете бити уверени, да ћу ја моме народу вратити љубав за љубав. Ја ћу све учинити, да се у нашој отаџбини учврсти и одржи уставност и законитост, јер само тим путем можемо постићи оно што сви желимо. Захваљујући вам на лепом дочеку, кличем: Живели моји мили Београђани!“

Ових почетничких говора краљевих било је тако пуно овога пута, при чему је „уставност и законитост“ у свима варијацијама пропарадирала заједно са „правима народним“. Но, то је било истина после „првог априла“, како би се што јаче истакао контраст оличен у новом Краљу, новој Влади и сваковрсној новој нади. Видећемо, како ће се то до краја одржати. За сада разматње крупним речима није било скупо, као што није било ни штедљиво.

Кад додамо, да је Краљ, после не дугог одмора, већ 22 септембра отишао у Крагујевац на маневре, а одатле 27 у Ниш и 29 у Лесковац, одакле се право вратио преко ноћ у Београд — онда смо изнели целу мрежу путова која је прошао. Тако је Краљ Александар, већ у првој години своје владе, обишао скоро целу земљу. Краљ је видео свој народ и народ је видео свога Краља.

Камо срећа, да је то било не тако прекоредно, прерано и на начин, који ничега доброга није стављао у изглед за у будуће. У место Краља пунолетна, видимо Краља завереника, Краља бунтовника, Краља ђака, Краља дечака. Какав контраст!

II

Састанак Народне Скупштине. Анатемисање прошлости. — Избори за трогодишњу периоду скупштинску: 1893, 94 и 95, беху извршени на дан 18 маја, може се рећи у потпуној тишини. Радикали бираху сами себе, без опозиције. Истина, беху се јавили и на више места истакли своје кандидационе листе и напредњаци; а они не само што не беху опасни радикалима, већ су радикали њихову појаву чак и желели, и тако њих десетак и пропустили у Скупштину. Уосталом, није ни чудо: не беху ли они савезници радикали уочи 1. априла, 1. априла и после 1. априла?

Либерали нису учествовали на изборима од 18 маја. Нарочитим прогласом, упућеним „члановима и пријатељима „Нар. Либ.

Странке“, Главни Одбор њен на Ђурђев-дан, 23. априла т.г. објави своју мотивисану поруку, која се завршавала заповешћу. „Не идите на биралиште!“ „Народна Либерална Странка, говораше се у томе прогласу, не може и неће да призна ни једном речи, ни једним делом својим, тиме створено безуставно стање у нашој земљи“ (Српска Застава бр. 85). Странка је остала доследна овој одлуци Гл. Одбора својега.

Но, није било правно гледиште, које је определило Гл. Одбор да овако поступи. Било је ту и стварних разлога, који се увек јављају кад су Радикали на власти, а после оваквог „првог априла“ нарочито Либерали и њихова Странка беху у неку руку оглашени ван закона. Против њих беше у неку руку све допуштено. Не беху ли они анатемисани самим Краљем, који их је морао лично свргнути с власти, да се учини место народним људима? Проста маса нарочито осећа овакве обрте¹. Она једино и схватљиво разуме физичку силу и клања јој се; а „први април“ је дело простог, оружаног насиља према легалним носиоцима власти, коме се на чело ставио сам Краљ.

Све оно, што је после дошло, било је, сасвим логично, и Краљу законито. Законита су била сва збачења либералних општинских управа у целој земљи. Већ 6. априла нови управник вар. Београда, Стојан Протић, одјурio је са преко три хиљаде гласова изабрану београдску општ. управу — председника, чланове и одборнике. Са тамбурашима на челу, кренула се онда и ушла у општину „стара управа“ радикална. Пример је био разумљив и јасан и нашао је, код „власти“ и код „народа“ своје поддржаоце у целој земљи.

Сам је Краљ Александар лично изјаснио се: да у свему томе нема ничега незаконитог, да од 1. априла у опште у Србији нема безакоња.

Кад је, на име, дошла из Крагујевца једна депутација грађана да се са моме Краљу жали на безакоње и отимачину општине, Краљ је депутацији изјавио оштро и категорички: „Под овом владом нема незаконитости, нити о томе може бити речи. Ја верујем и знам да влада стаје на пут свима незаконитостима.“ (Српска Застава бр. 112, од 30 маја).

Износећи на јавност овакав одговор Краљев либералној депутацији, „Српска Застава“ се попримакне и сама ближе самом Краљу. Ређајући редом безакоња по општинама, „Срп. Застава“

¹ Беше у доба Намесништва у Београду, пола као просјак, који је живео од подарака, а пола као представник свога племена идући с чибуком по Београду, и кољући по кућама јагањце, неки чича Петар Црногорац, мало хром. Деца су трчала за њим и задиркивала га. Ристић је причао писцу, да је Петар био заслужан и преносио је преко Јавора писма поверљива. Стога га је и он имао у виду, дав му и једну бунду, коју је Петар продао и „у здравље господиново“ попио. Па и Белимарковић га је знао и обдарио, но од 1. априла чича Петар се не јављаше генералу. А кад га је овај упитао, за што се не јавља, Петар је просто одговорио: „А да си ваљало не би те Господар отерао“. То су, ето мишљења и изрази представника масе.

после свакога од њих, завршује питањем: „Је ли и то законито, Господару?!“... „У сред Београда, вели се у томе чланку, на три дана после знамените вечере у краљевском двору, што потсећа на историјске гозбе Абасида, како Кастелар вели, власт са жандармима отима општину (беогр.) и из ње истерује законите представнике њене...“

„Изгинућемо, а не дамо се олошу. Жалићемо се увек кад нас нападну, али не више Краљу, за кога су ови јауци палих жртава, обична новинарска лаж. Жалићемо се народу, а он ће нас једном чути и разумети“.

Конфисковање и оптужење органа Либ. Странке био је одговор на ово. Но на томе се није стало. Либерали су тек имали да осете шта значи „ново стање“.

*

Народна Скупштина беше се састала у ванредан сазив 1. јуна у Београду.

Као прво, Краљ Александар имађаше да пред њом положи заклетву на Устав, а за тим да се посвршавају најнужнији послови, који не могаху чекати до редовног састанка скупштинског (1. нов.).

У свечано декорисаном Народном Позоришту беху се искупили посланици, и после брзо свршених претходних послова — јер сви избори беху „законити“ а председништво (Пашић, Катић, Вуковић) брзо изабрало — заказан је свечан састанак на дан 4. јуна, када ће нови Краљ отворити Народну Скупштину и положити заклетву.

Престона Беседа, којом је млади Краљ отворио ову прву своју Скупштину у многоне погледу интересантан акт. Она је, од прве до последње речи глорификовање „првог априла“, његово правдање уз безобзирно, некраљевско нападање свега, што је било до „првог априла“. Радикалима је годила оваква краљевска реч и они су је желели, тражили. Није их стало великога труда да се до ње дође, јер су се Краљ и Влада сусрели у истој жељи. Што су се даље одмицали од „првог априла“ тек су онда видели, колики је то био преврат, и сад му је, ма и накнадно, ваљало тражити оправдања. Ваљало је наћи кривце за њега. Кад ту кривицу не могаху на се примити ни Краљ ни Радикали, ко би онда могао трећи бити крив, ако не Либерали? То је ваљало пред лицем Народног Представништва, пред лицем отачаствене госпоштине, пред лицем представника великих сила и страних држава, што јаче истаћи, жигосати.

И то је учињено у пуној мери, безобзирно, нештедимице, страсно.

Краљ је говорио: „Чин од „првог априла“ био је за мене неодољиви налог дужности. Ја нисам ни могао, ни смео допустити да се за мојега малолетства, под владавином, која се врши у моје име, поруше у Србији основи уставности. Кроз сво време, од како је 9. августа пр. год. без икакве државне потребе и противно

парламентарно - уставним начелима, извршена у Србији промена владе, Ја сам будним оком пратио и поступке противне Уставу и законима, и занемаривање државних послова, и напуштање виших интереса земаљских, све само за рачун и на корист једне партијске владавине, која није уживала народно поверење. За то време, и за владавине Краљевског Намесништва, које није било у потпуном саставу и које је, по Уставу могло само отправљати државне послове, најпре је одложена а после и распуштена Народна Скупштина, без икаквог обзира на то, што је баш та скупштина по Уставу била позвана да попуни Краљевско Намесништво, и без икаквог обзира и на то, што пред Србијом стајаху послови, који нити су се без одобрења Н. Скупштине могли свршити, нити без штете по земљу одложити. И кад је најзад Народ добио реч (примедба: у овој беседи „Народ“ се пише увек са великим Н.) после свих неправилности и насиља посвршаваних у времену изборне припреме, које је продужено до крајњих уставних граница, онда су без икаквих скрупула употребљена сва средства и на биралишту и у самом дому Народног Представништва, да би се глас народни или преокренуо или угушио, те да би се на тај начин створило народно поверење, које се није могло ни задобити, ни изнудити“.

„У нашој драгој Отаџбини већ није било уставности на дан 31. марта, кад је Краљевско Намесништво, које је пропустило попунити се у уставном року, отворило седнице Народне Скупштине, која се није могла уставно конституисати. Ја сам се журио (!) одмах (?) сутра дан (!) да спречим даљи развој неуставне владавине (о чијој се глави као што већ знамо, радило из потаја и из далека, и у Паризу и у Београду и још на неким местима и само се бирао моменат, који је тако нао на дан 1. априла). Моја прокламација објавила је тога дана моме драгоме Народу, да сам краљевску власт ја узео у своје руке и да су Устав и Закони од тога дана (!!) ступили у потпуну силу и важност“.

„Поштовани посланици! Народ српски из свих крајева Отаџбине, поздравио је чин првог априла с одушевљењем и одобравањем, понављајући том приликом изјаве своје љубави и своје неограничене оданости према мени. Одузимајући краљевску власт од Краљевских Намесника, ја сам био уверен, да ћу изаћи на сусрет најприснијим жељама народним. И ја сам срећан, што с поуздањем могу изјавити, да се у мојим очекивањима нисам преварио. Народ је српски исто тако добро разумео моје побуде и намере, као што сам и ја разумео његове тежње и наде. И Краљ и Народ сусрели су се у подједнако чврстом уверењу, да спас отаџбине лежи у искреном поштовању Устава и закона, који свима одређују и права и дужности“...

Пошто је у својој Беседи даље одао комплимент влади, која је, одазвавши се његовом позиву 1. априла „испунила моју наредбу“ да врати држ. живот Србије у уставни колосек; пошто је то све урадио и Скупштину означио као „чист израз народне воље“ — Краљ завршује овим речима своју прву Престону Беседу: „Проглашујем, да

су седнице овог ванредног сазива Народне Скупштине отворене и хитам, да одмах у овој седници положим, пред Народном Скупштином, према наређењима чл. 60 Устава, уставну заклетву Краљевску. Томе светом чину приступајући, ја кличем из дубине душе: Да живи Народ Српски! Да живи слободна уставна Србија!

Мислимо, да ова и оваква Беседа не потребује даљег коментара. Она је разумљива и по мотивима из којих је потекла и по изразима којима је испуњена. А ми све ово не цитирамо, да истакнемо агресивност према Либералима, ни да изазовемо симпатије за њих. То чинимо, да бисмо поставили полазне критерије за оцену контраста, који ће се ускоро, у целокупном краљевом понашању, појавити, а у односу на оне, које он сада хвали и који те хвале желе, траже и примају, као сведоџбу своје сигурности, и у милости код владоца и у чврстоћи својих положаја.

Краљ је положио одмах затим, заклетву. Седи митрополит Михаило, који је пре двадесет и једне године (1872) заклео тада младог Кнеза Милана на Скупштини у Крагујевцу, по навршеном његовом пунолетству, имао је сада да закуне и његовога непунолетног сина. Онда је он у Крагујевцу држао младом Кнезу прикладан говор, шта значи заклетва владаочева, а сад се ограничио на чисто црквено чинодејство и потпис заклетве. А и шта би имао црквени поглавар сада да каже световном поглавару? Да га потсети, да је он у ствари још непунолетан, дакле неуставан владалац? Да му каже, да чува Устав, кад га је он при првој појави својој „првог априла“ већ продерао? Да га учи великодушности и уздржљивости сад, пошто је он ступио на престо преко испретураних пријатеља својих, којих се он и мало час у својој првој Беседи не може довољно да наружи, да их изобличи, да их опањака више но и што су заслужили — њега бранећи, њега чувајући, а себе излажући?

Седи Архипастир је дакле ћутао! Он је јео прогнанички хлеб са обести једнога Краља, „Краља Оца“ и сада није хтео да обеспокоји вече својега живота бескорисним обнажењем душе другог Краља, „Краља Сина“. Седи Архипастир је знао, да ово што се ради није ни краљевски, ни хришћански, али је веровао да има и Божије правде, која је старија и трајнија од сваке људске силе. Та правда Божија радиће место њега и место свих прогнатих и наружених; а Историја ће говорити место њих. Он је с тога ћутке и смирено поднео крст краљевим устима, на која је изговорена свечана тешка заклетва, и благословио младу главу краљеву, по којој су се тако зарана врзле и учврстиле чудне мисли, чудна осећања и још чуднија воља.

После громких усклика, од којих се проламало Народно Позориште¹ од поздрава свију скупљених — настало је у овим иначе

¹ Цела ова свечаност нарочито је описана у броју 122 „Срп. Нов.“ од 5. јуна. Свечаност ова увећана је одликовањем орденом Белог Орла министара и председништва скупштинског: Пашића, Катића и Вуковића. Све то беху сала заслужни људи за Краља и његов дом. Ако је Краљ Милан имао своју 1883. то није морало искључити да његов син има своју 1893.

суморним и полумрачним просторијама мртва тишина. Ово је други свечан чин, који се на овим истим даскама одиграва. Ту, на том истом месту, потписао је 22. децембра 1888 Краљ Милан нови Устав и заклео се на њега — да не влада по њему, но да иде у свет. Данас, 4. јуна 1893 године, на том истом месту, заклиње се на тај исти Устав млади син Краља Милана..... У људи скептика, у људи који другим очима гледаху све ово, што се дешава од „првог априла“, порађа се бојазан и сумња: докле ли ће дотрајати „верност“ Уставу, на који се полаже заклетва, после једнога вапијућег неверства, баш томе истом Уставу?!

Али, ко ће још поклањати вере и таквим слутњама? Ко ће још, на тако свежем трагу, игнорисати све оно што је за минулих шездесет дана речено у славу Устава, који је тек сад „ступио у потпуну силу и важност“, и коме ће се у славу скovati и нарочите медаље, на којима ће те речи — те прве краљеве речи! — бити урезане на вечита времена!.....

Истог дана, 4. јуна, влада је поднела Краљу оставку. Да ли је она то учинила са уверења да Краљ тек тога дана постаје пуноважан уставни Краљ, или су ту оставку Докићу изнудили политички пријатељи, да се влада „очисти“ од Напредњака, није нам познато. Довољно, да је Краљ задржао исту владу, са истим председником, само је првоаприлског министра војног, заменио Сава Грујић. За ово време од два месеца, радикали су скочили у цени и сад им је могао бити поверен и портфељ министра војног, лицу, које га је имало и за Намесништва.

Тек после скоро недељу дана некога мучења, Скупштина је 10. јуна предала Краљу своју Адресу. На њој се нећемо устављати. Она је парафраза престоне Беседе; и кад је ова била онаква, може се мислити у каквом се духу креће и Адреса.

Влада је по Адреси учинила пред Скупштином једну изјаву, као неку врсту програма, кога ће се од сада држати. Владина изјава кретала се у општим потезима и слободњачким апстракцијама, практично извођење припадало би даљем времену; јер за ову Скупштину влада натезаше с предлозима и имаћаше их мало.

И ако је ова радикалска Скупштина трајала неких 2½ месеца, свршила је врло мало послова.

Главни предлози били су: уговор трговински и др. конвенције са Аустро-Угарском (закључен у Бечу 28. јула пр. год.) и приврем. трговин. уговор са Немачком, оба још лањски. До половине јуна оба су била готова. 22. јуна био је готов и буџет, јер је сумарно усвојен буџет из пр. 1892. и за ову 1893., сем буџета монопола и железница. Уједно је „одобрена“ „Краљева наредба“ (израз у закону употребљен!) којим је 29. априла о. г. продужено важење буџета и за мај и јуни, до решења скупштинског.

Два дана доцније, 24. јуна, попуњена су два места у Држ. Савету, која су заузели: Раша Милетић и — Светомир Николајевић, онај исти Светомир, који је у овом истом месецу 1890 године онако демонстративно, као ректор Вел. Школе бачен у пензију,

као пријатељ Краља Милана. Симптом је био јасан; пријатељима Краља Милана почиње да скаче цена, а радикали почињу добијати једну по једну непријатну прилику.

Скупштина би се сад могла закључити, пошто је главне послове већ посвршавала. Али њој је још нађено посла. Тако је се она бавила законом о општој цар. тарифи; о приврем. трг. споразуму између Србије и Вел. Британије, коме је 3. авг. следовао и прави уговор; о привр. тргов. погодби између Србије и Белгије и тако даље.

Решена су, даље, два важна финансијска предлога: 3. августа постао је Закон о новим монополинама на жигице, петролеум, хартију за цигаре и алкохол. — А допуњен, односно продужен, Закон од 1. јула 1892 о „привременом прирезу“ на војне потребе у 10%.

Али је паралелно са свима овим пословима, почев од краја јуна па кроз цео јули и почетком августа, радикалну Скупштину нарочито занимао други један посао, коме се она, до страсности, сва посветила.

То је била оптужба Либералних Министара, који су били на влади од 9. августа 1892. до 1. априла 1893 године.

III.

Оптужење бив. либералне владе. — И Краљ и Радикална Странка тражили су накнаднога оправдања за „први април“. Они се нису задовољили ни онако нечувеним падом Намесништва и Владе, и приграбљавањем власти краљевске и министарске; они се нису задовољили ни анатемисањима, која су се из дана у дан понављала од 1. априла, а кулминирала у Престоној Беседи од 4. и Адреси од 10. јуна, где је све што је либерално свом оштрином изрази нападано и жигосано. Ваљало је још нешто јаче да дође и то је дошло, и то не случајно. Краљу Александру је дошануто, да је „први април“ крупан догађај, као што је већ и био дворска завера у превратном смислу, за који „неко мора бити крив“. Краљ и Радикали, као победоносна страна, дабогме да не могу бити криви, онда су остали — Либерали.

Обема странама, Краљу и Радикалима, лако се било у томе споразумети, јер су им се и рачуни за овај мах поклапали. Модус је био брзо нађен: 26. јуна, на XX. састанку скупштинском, јавио се, од 26 посланика, са Миленком Веснићем на челу, потписани оптужни акт противу Либералних Министара.

Оптужба је била веома опширна и имала је неких једанаест тачака, од којих су се неке односиле на све ministre (целу Авакумовићеву владу) а неке на поједине од њих.

Тако је цела влада оптуживана: за избор на време једнога Намесника, услед одлагања и распуштања Скупштине (т. I); за неизвршење извесних накнадних избора, који су били раније расписани (т. II); за неспровођење нових трговинских уговора са Аустро-Угарском и Немачком кроз Скупштину на време и за продужење важности старих до јуна идуће 1893 год., уз накнаду штете за раз-

лику, која је, за то време, проистичала из користи нових уговора (т. III); за употребу војске ради утицаја на изборе, а нарочито за случај у Горачићу, где је пало 18 мртвих и 16 рањених (т. VIII); за неуставно отварање Скупштине 31. марта ов. год. (т. XI).

После целе владе, највише се оптужба окретала противу министра унутрашњих дела, који је оптуживан: за игнорисање решења Држ. Савета о поништају изјаве неповерења радикалној општинској управи у Београду (т. IV); за разне повреде изборнога закона у припремама и у вршењу избора 25. фебруара тек. год. (т. V, VI и VII); за упут да кметови не следеју позиву власти (IX); за поверљив захтев мин. унутр. дела председнику бир. одбора да се ниште избори опозиционих посланика (т. X).

То су у главном изводу основне црте ове оптужбе, коју су, као што рекосмо, потписали Мил. Веснић и други, који су про-брани били све „људи из народа“. Бивши и будући радикални министри, као посланици, сада су се нерадо играли ватром. Само је Веснић правио изузетак: он је ставио сав свој политички скромни иметак на ову карту, видећемо, да је имао за што. Он је и у претресу ове оптужбе у Скупштини из клупе водио главну реч, као безобзиран нападач, но који је, нарочито од Рибараца, добио доста приговора, који га је, изложио и смеју, кад га је, у датој прилици упитао да каже: где су то биле оне барикаде, на које је он, Веснић, „скакао за слободу народну?!“ Но Веснић је и даље продужио своју улогу. Наравно да то није било по Веснићевој властитој иницијативи: он је био поручен оптужилац.

По прочитању оптужбе буде утврђено да се, према прописима закона о министарској одговорности, она на претрес изнесе 3. јула, у присуству оптужених министара, који ће се ради тога позвати да предстану Скупштини.

У јутру 3. јула били су сви либерални министри у Скупштини: Авакумовић, Богићевић, Алковић, Стојановић, Величковић, Гвоздић, Ђорђевић. — Рибарац и Кундовић били су међутим у иностранству, али је Рибарац 4. јула већ био такође у Скупштини, упутив јој још 2. јула акт, којим тражи за се продужење рока, да проучи тужбу. Скупштина му, на заузимање Веснића, не допусти то. Кундовић, који је постао министар после избора од 25. фебр. и на кога се односила само последња (XI) тачка оптужбе због „неустановног отварања Скупштине“ 31. марта, послао је само једну кратку изјаву: да је он доиста потписао укаа о отварању Скупштине, али, пошто је Скупштина известила владу да се конституи-сала. Обрато томе, међу оптуженима су и Алковић и Гвоздић, који су после избора престали бити министри, али су оптужени за ранија акта целе владе.

Само су Авакумовић и Рибарац држали усмене опширне говоре у име своје одбране у Скупштини. Остали су министри поднели — преко Авакумовића — заједничку писану одбрану, као што је и Богићевић за се учинио. Те су одбране у Скупштини прочитане.

Одбране министара, усмене и писмене, побијање њихових навода од стране оптужиоца — при чему се нарочито одликовао увек Веснић — и у опште цео овај претрес, простирао се на дане: 3, 4, 5. и 7. јула. Ту је пало много разлога и с једне и с друге стране. Многи је напад духовито парирован. Цео је претрес био прави парламентарни двобој и судар две странке, два правца, два непријатеља, с том оградом: да су радикали гађали из сигурне бусије своје неказности и „неприкосновености“, у противника, који је овај двобој имао да издржи потпуно разоружан.

Ми не можемо ићи у детаље овога историјског монстр-претреса, који је собом открио многе интересантности, и чини један особен податак за специјалну историју наше парламентарности. Од интереса је још прибележити: да је М. Гарашанин тражио да се суде не министри, но Краљевски Намесници, у чему га је помогао Доброслав Ружић, оптужујући Намеснике чак и за „14. и 15. мај“ (1889) и који је поднео и формални предлог за резолуцију: да се оба бив. Краљевска Намесника, Ристић и Белимарковић, осуде на изгнанство из земље¹. И овај захтев за прогонство Намесника, изнео је човек, који је сам тим истим Намесницима издао сведоштво пред Кнезом Николом на Цетињу, када је, баш за трајања Намесништва тамо био. На питање Кнежево: „Може ли сад Скупштина мирно да ради?“ Доброслав Ружић је одговорио: „Може, јер Намесници су коректни и лојално испуњавају своје дужности“. (Д. Ружић, о свом путу у Црну Гору. Политика бр. 5748. 23. IV. 1924.). Ово су у осталом остале само варнице у овој битци двеју страна, оптужба је и даље задржала свој врх окренут против министара. Али се овде има поменути и то: да је Краљ Александар брижљиво настојавао чак и мишљења тражио, да се и носиоци Краљевске Власти Намесници, некако оптуже и осуде. Он је дражио појединце против Намесника. Добр. Ружићу, а ваљда и другима, давао је на прочитање извесно писмо Намесника Белимарковића, које је овај писао у бурном времену пре 1. априла Краљу Милану, изложивши му сву критичност положаја и опасност, која може доћи од радикала. Ружић је писцу казао, да је то Белимарковићево писмо читао и вероватно и за себе што нашао у њему. Шта је навело Белимарковића да ово писмо пише раскраљу, није нам познато, тек видело се после, да се овај не само није поплашио радикала, но баш је тада ступио с њима у савез.

Сасвим је било јасно, да је, према оваквом несрећном сти-

¹ Намесник Ристић, који се у то време налазио у иностранству, живо је пратио ток догађаја у Србији, па и оптужбу либералних министара. На тврђење Д. Ружића, горе наведено, бивши први Намесник, одмах је, преко „Српске Заставе“ (бр. 143, од 10. јула) одговорио овим телеграмом:

„Луцерн, 4. јула. Лаж је, да сам приликом догађаја 14 и 15 маја издао наредбу какву Ружић износи Скупштини, на мојој визиткарти; ту је извесно фалсификат. Ну неће бити фалсификат исповест Ружићева, коју ја имам у рукама и коју ћу, да му се одужим, предати јавности. Видеће се да је он позната плашљивица, који удара само на одсутне, ипак свагда себи у осећајима лојалности доследан. Молим, штампајте ово под мојим именом. Јов. Ристић“.

цају прилика и озго и оздо, судба либералних министара била унапред запечаћена. Сва ова вишедневна дебата у Скупштини, био је само један „цирк“ који се по закону није могао обићи. Гласање о оптужби либералних министара испало би исто и без икаквог „претреса“, као што је испало по „претресу“.

Са примерном једнодушношћу из свију крајева земље, цела Либерална Странка одговорила је, на све ово, многобројним честиткама и поздравима оптуженим министрима, поводом њихове одбране.

Председник Скупштине ставио је на гласање: прост прелаз на дневни ред. Гласање је било тајно, а резултат овај: Гласало је 113 посланика. Против простог прелаза на дневни ред — дакле за оптужбу: њих 102; за прелаз на дневни ред: 1; празних листа (т. ј. уздржало се од гласања и то су били напредњаци): 10. Пошто је објављен овај резултат, Председник је овако формулисао решење: „Овим је одбачен прост прелаз на дневни ред, а примљена оптужба против Министара“.

Одмах је приступљено и избору „Истражног Одбора“ из средине скупштинске, а по чл. 17 зак. о министарској одговорности. Дужност је овоме одбору, да поведе истрагу против министара, да их саслушава и прибави податке, за коначно стављање њихово под суд. У овај су одбор ушли: Веља Тодоровић, М. Мостић, Сима Костић, Коста Борисављевић, Дим. Илићановић, Ранко Тајсић, Марко Ђурић, Мих. Мартинац, А. Дреновац, Сотир Аранђеловић, Дим. Карић и Риста Поповић. Од 12 чланова — 8 адвоката!

Преко обичаја, овај је знаменити састанак трајао до 9 часова вече: Одбор овај предузео је одмах послове. У кући код Цркве Вознесенске направљена је нека канцеларија, где су министри на саслушање долазили. Већано је да се ставе у притвор, но од тога се одустало. Парада би, без сумње, била већа, али није било потребе јер нико није мислио да бега у свет, а ни грижа савести,¹ с погледом на савесност оптужилаца, није гризла оптужене. Све је, дакле, ишло својим прописним редом. Играње „конвента“ необично се изгледа допадало победиоцима од „првог априла“.

Рок за подношај извештаја Скупштини, остављен је Одбору до 21. јула. Но Одбор не стигне, и тога дана иште продужење рока до 30. јула, што му Скупштина одобри. Али и тога дана Одбор не поднесе извештај, и тек на XLIX састанку, 4. августа, одбор поднесе извештај Скупштини.

Министри либерални, који су требали доћи и сад у Скупштину на достављени им позив, одговоре изјавом: да неће више долазити у Скупштину да се бране. С тога је Скупштина од-

¹ Стари професор Вел. Школе, Министар Грађевина у либералној влади, Коста Алковић говорио је: Нити ћу правити изузећа против чланова Држ. Суда за суђење Министара, нити ћу своје имање пренашати на другога, нити тражити сведока за своје оправдање. Своју сам Отаџбину служио и дуго и поштено, и ако је сад дошло да сам у њој оглашен за кривца, онда са мном и мојом главом, нек иде и оно, што сам часно стекао, ако се нађе суда, који ће ме хтети осудити.

мах прешла на претрес извештаја, и при томе је опет Веснић био главни говорник, нападач, који се био решио да до краја изведе своју важну улогу.

Гласало се по чл. 24. зак. о мин. одговорности, о свакој тачци оптужбе понаособ. Присутно 111 посланика. Гарашанин је дао претходну изјаву, да ће се „са својим пријатељима“ уздржати од гласања. Број ових што ће се уздржати утврђен је пребројавањем: било их је 8. Остали су сви гласали као по команди „Барикада“, на којој су уза степенице председништва скупштинског, десет пута узастопце јуришали 103 гласача, предвођени Веснићем, била је посве безбедна.

И ако је било неких десет изгласавања, увек је констатована „једногласност“. Нигде разлике у мишљењу, нигде олакшице, нигде пардона: 103 радикала ступали су у повезаном ланцу ка урни, и сви су, један као други, трећи као четврти, и тако редом до последњег, у њу спуштали своју осветом уписану листу: криви!¹

Тако се завршила ова жалосна процедура дуготрајног гласања.

Затим је дошао идућег дана избор Државног Суда, који се, по Уставу, састојао из 8 чланова Савета и 8 чланова Касације — свега 16.

И тај је избор извршен — коцком. Од Саветника коцка је пала на П. Велимировића, Ј. Ђају, И. Душманићу, П. Ђорђевића, Ст. Р. Поповића, Св. Николајевића, Г. Гершића и Вл. Јовановића. Од Касације коцка је пала на П. Јанковића, Ј. Андоновића, Ј. Угричића, Ђ. Симића, В. Манојловића, С. Јањића, Д. Миловановића, К. Савичевића. Уједно су изабрани и 6 заменика, и то: од Саветника Ж. Живановић, д-р Н. Крстић и К. Јовановић, а од Касационаца Ј. Стефановић, Ђ. Новаковић и С. Делић.

Овове Државноме Суду, коме је председник из Савета (П. Велимировић), упућена је Скупштинска она тужба и сва акта. Суд овај имао се састати, од тад кад се сам сакупи и акта размотри. У сваком случају, он је био у својој мисији даље независан и од Скупштине и од Владе, у колико се та непартаична независност још могла претпоставити у једној чисто партаичној парници.

*

9. августа 1893. Краљ је свечано закључио ову ванредну Скупштину, истакнувши њену „похвалну вредноћу.“

Изгледа, да је угађано да се баш овога дана „деветог августа“ парадно закључи Скупштина; хтео се намерно и демонстративно истаћи контраст овогодишњег према прошлгодишњем „деветом

¹ А кад су Краљу Александру саопштили резултат гласања, којим је коначно у Скупштини пресуђена судба либералних министара, он је, надовезујући ову „пријатну новост“ и на друге своје намере узвикнуо: „Е, извуче ми се онај матори лопов!“ Његово Краљевско Величанство хтело је овим деликатним начином дати израза својој србци, што није упућен на оптуженичку клупу и — Јован Ристић. Како је карактеристична, како жалосна ова слика краљевске безобзирности и краљевске незахвалности, и уједно тако брзе политичке раскалашности.

августу“, када су (сада под суд стављени) либерални министри имали ту несрећу: да дођу на положаје, са којих су мислили да од сваког изненађења заклоне и сам Престо, са кога су сада они, са Намесницима заједно, овако безобзирно — изненађени „првог априла“. Закључујући Скупштину, Краљ у својој Беседи изреком, између осталог вели: „Данас је само 4 месеца, од како сам ја чином од 1. априла пресекао зле последнице прошлгодишњег 9. августа... па већ данас са задовољством можемо погледати на многе важне резултате, који су постигнути за ово кратко време. Такав успех могао се постићи, с помоћу Божјом, само владавином, којој је главно обележје: потпуна сагласност између Краља и Народа“...

За обележје ове сагласности, Краљ је овог истог дана: 9. августа 1893. потписао указ, којим се ствара нарочита медаља, названа „Првоаприлска медаља“. „У спомен на први април 1893. године, кога смо дана примили власт у своје руке, а на основу чл. 5. закона о орденима и медаљама — установљавамо нарочиту медаљу“, вели се у мотивацији у истом указу. Медаљу ће ову добити и носити само: Краљ, министри од 1. априла, и посланици, пред којима је Краљ положио заклетву 4. јуна о. г. А на њој ће се, поред лика младога Краља Александра I. блистати ове епохалне речи из „првоаприлске“ прокламације Краљевске: „Од данашњег дана ступа Устав у своју потпуну силу и важност“.

Сви су били задовољни, али и Либерали нису очајавали у доиста мучном положају.

А да би Либерална Странка показала да није, због свега овога, изгубила присуство духа и отпорну снагу, она се веома многобројно одазвала на Главном Збору своме, који се (сазван одлуком од 14. септ.) састао 3. октобра у Београду.

Збор је одржан на отвореноме пољу, на Западном Врачару. Од споменика Кнеза Михаила, према коме је било уреди. „Српске Заставе“, пошли су Либерали на зборно место, са заставом на челу. Кад су били пред кућом првог Намесника, акламирали су Јов. Ристића (и ако је био одсутан, ван земље).

У опширном извештају изнео је Главни Одбор све минуле догађаје. Главни Збор, коме је председавао Авакумовић са подпредседницима: Рибарцем и Кундовићем, одобрио је све досадашње поступке и Гл. Одбора и Министара, и изабрао нов Гл. Одбор, који се састојао из 21 члана из Београда и 21 члана из унутрашњости. (Писац о. д., који се одрекао кандидације на Парламентском Збору пр. год. сад је поново ушао у Гл. Одбор) и овластио га: да по свом најбољем нахођењу ради на добру Странке, која је свима околностима и приликама упућена од сад само на своју рођену снагу, и имала да одоли многим и тешким искушењима.

Већина посетилаца збора из унутрашњости имала је уза се револвере, јер се чуло, да ће нека руља, налик на напредњачки „14. и 15. мај“ из 1889. напасти на Либерале. Да је, којом не-

срећом, ко инсценирао какав напад, остао бм овај либерални збор у дугом, крвавом сећању. Кад су се, сутра дан, на Сави повезли за повратак уза Саву и низ Дунав многобројни посетиоци из прибрежних округа, и кад су бродови били на средини, одјекну је силан плотун из револвера, за знак — шта се имало у приправности.¹

Како је крајем ове године истицао рок свима часницима општинским у целој земљи, Либерали узму учешћа у изборима 12. дец., који су на много места обележени крвавим сукобима на биралишту. У Београду, где су Либерали истакли доиста одличну листу (са д-р Стојаном Вељковићем за председника) и кметова и одборника, ови су избори обележени скандалозним погрдама двеју завађених радикалних група, од којих је једна истакла Милована Р. Маринковића дотадашњег председника, а друга Косту С. Таушановића. У плакатима и чланцима, није било неваљалстава, које једна страна није другој пребацила и противнога кандидата њима засула, нарочито знаменитог Косту Таушановића.

Ово је већ био знак времена... и уједно жалостан свршетак једне „славне“ године.

IV.

Чудни знаци времена крајем 1893. године. — Ванредним сазивом Скупштине и оним што је на њој било, „озакоњено“ је стање створено „првим априлом.“ То „озакоњавање“ вршено је у два правца: учвршћивањем новог и разоравањем старог. Краљевом заклетвом на Устав било је прво, оптужбом и либералних министара ово друго. Једно се, наравно, није могло закрпити: а то је продеротина у Уставу доласком малолетног Краља, и то путем државног удара и завере, на престо. Преко тога се ђутке прешло. Томе су се сви правили невешти, као и самом малолетству краљевом. Радикалима којима је преврат од 1. априла донео стварних користи, било је добро; добит им је намерила штету. Све што су они за оправдање државног удара наводили, била је просто, груба сила: „Ми смо већина, ми смо народ и тим самим имамо право и силу да учинимо све, што за добро нађемо; а што учинимо, учињено је“. Министар правде из првоаприлског кабинета навео је и конкретан случај: Горачић. Он је налазио, у моменту кад се за то оптужује либерална влада, да би тај исти поступак био допуштен и некажњив, да га је, разуме се у обрнутом смислу, извршила „влада већине“. Таква је логика допуштала безграничне закључке и још

¹ Радикали су се задовољили да на ову демонстрацију направе ову досетку: Како либерали од 1. априла мрзе „на рибу“ (јело симболично за вечере у двору) и с тога су пуцали у воду....

Главни Одбор, који је произашао из овога збора, конституисао се овако: Јов. Ђ. Авакумовић председник, подпредседници: Ст. Д. Рибарац и Димитрије Стаменковић. Овај одлични представник трговачког реда и председник трговачког удружења, заузео је место лане умрлога Јове Крсмановића, многогодишњег подпредседника и београд. посланика. Стаменковић је и као посланик за Београд заменио Јову.

безграничније поступке. И доиста, радикали су се тим схватањем и руководили. Они су се у осталом осећали као потпуни господари ситуације у Србији. Формула о „једнодушности између Краља и Народа“ само их је куражили на томе путу.

После „ванредног“ сазива Скупштине, дошао је „редовни“ на дан 1. новембра 1893. на коме је председавао исти председнички апарат, као и на ванредном: Пашић, Катић, Вуковић. Пашић беше још пре избора од 18. маја о. г. истина (16. маја) сменио А. Васиљевића на положају посланика у Петрограду и са тога се положаја дао у Скупштину бирати; али он је нерадо напуштао мандат и Скупштину. „Први април“, за који је он знао, још није имао за њ оне конзеквенције, на које је он, као вођа Странке, имао права и рачунао: он није постао шеф владе, ни тада ни после. За сад је још Докић стајао ту, али видно оронуо здрављем, и то је предсказивало скору промену у врху владе.

Казали смо, да је „ванредна“ Скупштина свршавала махом најхитније послове, трговинске уговоре, буџет и др. Од „редовне“ се више очекивало.

Отварајући 3. нов. Скупштину, Краљ је у Престоној Беседи то и нагласио:

„Многи послови и важни задатци очекују вас, поштовани посланици, у скупштинској периоди, која почиње овим сазивом. Наша отаџбина, пошто је срећно изведена из уставних трзавица, потребује сад у првом реду најпреданију службу Народног Представништва на пољу економног развијања и финансијског консолидовања.

„Моје је чврсто уздање, да ће она једнодушност, која је у тако пуној мери између Краља и Народа утврђена од дана, кад сам Ја узео краљевску власт у своје руке, дати најбољег јемства за успех у привредним и у културним пословима који вас очекују....“

Народна Скупштина, у Адреси од 7. нов. прихватила је ове жеље Краљеве:

„Свесно, да је поштовање Устава и чување закона најсигурније јемство за наш унутрашњи мир и за правилно развијање наше отаџбине, Народно Представништво свечано изјављује, да ће оно, стојећи одлучно на уставном земљишту, с највећом готовошћу потпомоћи „Твоју“ владу у свима мерама, којима се осигурава важност и задобија поштовање Устава....“

Што је Народна Скупштина окренула с Краљем на „ти“, то је доликовало савременом демократизму и некој врсти размажености радикалне. Али наглашавање: о одлучном стајању на уставном земљишту, у адреси, допуштало је чудна нагађања. Није овај израз чудан, да га сад употребљују људи, чији је рад самоишао у индат рушењу уставног поретка; он је чудан, што допушта претпоставку, да су Радикалци морали нешто осетити, што је изискивало да се нарочито истакну као „одлучни“ приврженици уставног поретка, који су решени да владу помогну „у свима мерама, којима се осигурава важност и задобија поштовање Устава“.

Али, Радикали су се томе доцкан сетили! „Први април“ одузео је њима, као помоћницима његовим, могућност да с правом и ауторитетом о томе говоре: Зло рађење готово суђење! — истина, која важи и за Краљеве као и за посланике и за партије. Но, ове напомене само су се једном помолиле, онако више као узгред, али не без намере. Све је остало било потаман и обећавало радикалима мирно и неоспорно уживање плодова њихове уставне и правдољубиве владавине. Тако је бар с поља изгледало; а да ли је какав црв подгризао наде радикалне, то се сада није дало видети.

Но спотицања су већ наступила: 21. новембра председник Министарства, д-р Лазар Докић узео је неопредељено одсуство и због болести отишао у Абацију. Поред болести, која је била тешка, Докић је и иначе, као човек мање сујетан, а више брижан за своје опорављање, и формално се опростио терета, који је на себе навалио „првог априла“. Већ 23. новембра т. г. Докићево министарство полаже оставку, и Сава Грујић, од пре два дана заступник Председника Министарства, постаје шеф владе и поред министарства војног, прима и мин. спољашних послова, услед чега је А. Николић искључен из министарства. Сва је влада у осталом остала иста у свом саставу. Само је добила једну интересантну принову: Миленко Веснић, оптужилац либералних министара, постао је министар просвете и црквених послова.

Краљ Александар се у нарочитом писму опростио са својим првим Председником Министарства, коме он изјављује своје владалачко признање и своју „најсрдачнију благодарност на свима вашим неуморним трудовима и заслужном раду за Краља и Отаџбину“. Краљ му даље изјављује наду „да ће милостив Бог наредити, да се скоро потпуно опоравите, и да ће се наша драга отаџбина скоро опет моћи користити вашим одличним државничким способностима“.

Стање здравља Докићева било је, међутим, такво, да је и за његове најближе било јасно, да су све наде узалудне. Ноћу између 30. нов. и 1. дец. умро је др. Л. Докић у Абацији, од куда је донесен и 4. децембра сахрањен о државном трошку у Београду. Он је био и посланик округа рудничког и Скупштина реши, да се на његово место избере други на дан 29. децембра т. г.

Сви они, који су погођени „првим априлом“ не могу Докићу да опросте удео у овоме догађају. Али, ма какав суд Историје испао о „првом априлу“ — који и по себи и по последицама не може бити срећан — ми, који смо Докића ближе познавали смемо и овом приликом да тврдимо, да је то још била срећа, што се баш он нашао тога фаталнога дана на челу државне управе. То смо ми и напред констатовали, то и овде чинимо. Докић је био поштен човек, нешто пргав, и судбина је његова тако ваљда хтела, да и он помогне једно дело, чије конзеквенције он није доживео да види, и које се ускоро после његове смрти, искрено у нешто, чему се ни он, кад је са Краљем Миланом уговарао заверу од 1. априла, без сумње није надао. Он је био одан Краљу Александру своје питомцу и помагао је његово лично уз-

вишење; а као радикал и своју Странку. Кад су се већ зачеле мисли о преврату, на Докића су пали погледи Краља Милана, а његов ђак га је радо прихватио, као свога пријатеља. У једној владалачкој кући, где нема велике родбине, нема бројно више чланова дома, а најмање мушких, људи службом и дужношћу везани за двор, мало по мало улазе у интимне одношаје и хватају се у обвезе, које после на далеко одударају. Тако су само и могли субалтерни официри постати на двору краљеви повереници. Тако је и Докић, прво гувернер па за тим старатељ малолетног Краља, дошао у положај да бира између улоге, коју је одиграо или да пусти да му се добаци незахвалност, са стране, која се, далеко доцније, са незахвалношћу сећала деце Докићеве.

*

Народна Скупштина била је спора и трома. Она није имала опозиције па није имала ни живљега подстицаја. Оно мало напредњака — у одсуству Либерала — није могло да измени физиономију Скупштинску.

Скупштина је била оскудна и у пословном делу своје. У току новембра провело се прилично око адресе, за тим се дангубило због промене на влади, по том због смрти Докићеве и т. д. Једва су, око половине децембра свршене и потврђене измене у Закону о Народној Банци; али је — за чудо! сразмерно брзо свршен Буџет, за идућу 1894. годину. Падало је у очи, да је Краљ све једнако на то наваливао: 20. децембра већ је Буџет био и потврђен, а седнице Скупштинске одложене.

Он је одскочио опет и показивао је ове цифре: прихода: 63,755.600, расхода: 63,623.868·19 — имао је чак и суфицита! Радикали су били издашне руке, као за се.

За тим су настали божићни празници и одмор.

Но зато опет савремени живот није оскудевао у политичким сценаријама. Монотоност Скупштинска надокнађивана је на другом месту, које је давало хране гладној радозналости и годило сујети радикалној.

То је био Државни Суд, за суђење Либералним Министрима, који су томе суду предати на надлежност још првих дана месеца августа.

После скоро три и по месеца, „Српске Новине“, бр. 260 од 20 новембра доносе ову „Обзнану“:

„Државни Суд, на основу чл. 36. закона о Министарској одговорности објављује: Да ће се претрес, по оптужењу г. Јована Ђ. Авакумовића бившег председника Министарског Савета и његових другова бивших министара због повреде Устава и закона, отпочети 9. децембра ове године у 9½ сахати пре подне.

Бр. 56. 19. новембра 1893. у Београду
Секретар, Драг. Сјаменковић

Председник Држ. Суда,
П. Велимировић, с. р.

На горњем боју познате „Бајлонове Пивнице“, доле идући железници, у сали, у којој су приређиване играчке и свадбена веселја, била је намештена судница Државнога Суда са свима деловима: судијским столом на узвишењу и — „оптуженичком клупом“ за осам либералних министара. Обављено је место и за новинаре и публику, јер је суђење било јавно, као што и горња објава каже.

До ове „Обзнане“, која носи Бр. 56., рађено је дакле и Државни Суд већ је имао своју скромну „архиву“. Обзнана је казивала да ће тек после даљих двадесет дана доћи претрес. Тиме је радозналост радозналих само надражена. После смрти и погребца Докићева, дошао је и тај дан.

Суђење је почело, али се кретало све једнако у претходним питањима, изузећима судија, саслушањима појединих министара, захтевима оптужених једновремено, које су нарочито адвокати министри сваки час стављали,¹ и у чему им министри неадвокати, предајући се јуначки својој судби, кад кад нису хтели чак ни следовати, као н.пр. Алковић у извесном изузећу и т. д.

Којекаквих девет јавних састанака суда било је до краја 1893. године. Сценерије, које су се ту могле гледати и ако главну ствар нису мицале много напред, давале су хране и насладе разним беспосличарима, незајажљивим партизанима, који су уживали у погледима оптуженичких клупа.

Тако су и Народна Скупштина и Државни Суд са својим радом ушли у нову — 1894-ту — годину.

Први састанак Народне Скупштине у новој години имао је бити 10. јануара, као 38. по реду; јер је Скупштина одложила своје састанке 20. децембра, по свршетку буџета.

Први пак састанак Држ. Суда у новој години падао је 4. јануара, и био је X по реду, коме су следовали други: 8, 10, 12 и — 15. јануара.

Лицем на Нову Годину, која је свечано прослављена, навршио је Краљ Александар девет првих месеци своје владавине, од 1. априла 1893. године.

Толико је исто бројала својега радосног и задовољног опстанка на влади и Радикална Странка... Примајући о новој године честитања од Председника Министарства Саве Грујића, у име владе, Краљ је одговорио: „да благодари на честитци, коју му подноси Министарски Савет; да му том приликом благодари на његовоме раду у току прошле године, и да се нада, да ће Министарски Савет и у новој години тако исто корисно послужити престолу и отаџбини, а за њега (Краља) да може (мин. савет) бити уверен, да

¹ Тако је у IX седници суда, 29. дец. која је била последња у овој години, б. министар унутр. дела Ст. Д. Рибарац, поводом шифрованих депеша у Њажевац а у вези са изборима и радом тимочког глав. бирачког одбора коме је Жив. Живановић био председник — тражио да суд реши: је ли Ж. Ж. саучесник или сведок у овој тачци оптужбе. Но суд тада није ништа на чисто извео. Но, Живановић је добио позив из суда, да му предстане као сведок.

ће сву своју бригу посветити напретку народа и отаџбине („Одјек“ бр. 3. „Нова година у двору“).

Дували су погодни ветрови, застава краљева и народна, истакнута на највишу катарку државнога брода, лепршала се весело под сада тако „ведрим небом“ политике у Србији. А и што не би? Није ли у свима свечаним приликама, у манифестацијама и прокламацијама, у Престоним Беседама и Адресама, већ толико пута констатовано: како је Устав враћен у своју потпуну силу и важност, а између Краља и Народа постигнута потпуна једнодушност?

Па ппак: све је била лаж и хипокризија! Да се народном речију изразимо: Иза брда као да се ваљало нешто врло крупно!

*

Нека Историја не замери, што ће се овај одсек о владавини Краља Александра за првих девет месеци, завршити једном личном реминисценцијом писца овога дела. Њему се чини, да ће оно што ће он имати да саопшти дати могућности за један поглед у будућност. Но да пређемо на ствар.

Једнога јутра у децембру ове знамените 1893. ето ти писцу о. д. Вукашина Ј. Петровића бив. министра, а негдашњег угледног либерала (до 1880). Он никад није био у кући писца о. д. и с тога је посета његова, рано с јутра у толико била изненаднија. На питање чему има да захвали на тој пажњи, Вукашин, на њему својствен начин, одмах пређе на главну ствар.

„Рад сам, рече, да помирим Краља са Ристићем и са Либералима и ако је он још љут на многе либерале. Казао сам му, вели, да сам оптужених министара, има још доста добрих либерала, које он и не познаје. Именовao сам му, између осталих, и вас, обећао сам му да ћете му се представити. Дошао сам данас, да вам то кажем, и молим вас, тражите још данас аудијенцију, бићете одмах примљени“.

Писац, који још од првог априла није видео лице у лице новог Краља, нити је то нарочито тражио — изнео је неке своје резерве; али Вукашин је остао при своме: „ја сам Краљу обећао и тражите још данас аудијенцију“. С тим речима се растао са писцем о. д. који је одмах отишао Ристићу — који се под јесен беше вратио из иностранства — и пошто му саопшти све, шта је Вукашин казао, затражи аудијенцију, коју доиста одмах и добије.

Краљ прими писца у својој соби за рад, која је тада била прва лево до сале (са улице гледајући) у старом двору, с лица. Из питања о оним шифрованим депешама, које су у оптужби министра унутр. дела спомињу (и о којима смо напред у две примедбе учинили напомену) видео је писац да је млади Краљ прилично у току дневних питања, а и претреса у Држ. Суду.

На један пут Краљ управи ово питање: „Зашто ви либерали не подмитите неке од судија Држ. Суда, те да се тако, поред судија либерала, добије нужна већина, па да се либерални министри ослободе? Либерална је странка богата и она би то могла извр-

шити“..... И не чекајући одговора, дохвати Краљ „Шематизам“ и нашав Држ. Савет и Касацију, поче именовати неке од судија Држ. Суда, који су потањег материалног стања, и код којих би ваљало покушати подмићивање.

Ко не би био изненађен оваквим питањем и због његове форме и због садржине? Владалац — који први пут говори с једним човеком који је члан Држ. Савета и б. Председник једне разјурене Скупштине, члан једне гоњене Странке — излази, без скрупула, без умотавања са једним, и то оваквим питањем! Доиста чудно! Његово Величанство саветује, ни више ни мање, но један нечист посао: подмићивање!! Не зна човек, да ли да се устави више на чудноватој или на прљавој страни постављеног питања? Али, једно се могло видети одмах: да млади Краљ мање дели циљеве од средстава и да је за један циљ добро свако средство. То је био прави „првоаприлски“ Краљ. Писац овог дела морао је одговорити на то питање, казао је: да би то тешко ишло. Он је био уверен, и то на част и судија и суђених, може поновити, да би тај покушај само осрамотио онога ко би га покушао. Ту улогу је најмање могао сам писац о. д. прихватити и, сем поверљивог саопштења своме пријатељу Ристићу, чувао се добро — у интересу самога Краља — да ма шта каже и најближе заинтересованима о том начину, којим Његово Величанство мисли да види слободне Либералне Министре, пошто је и само оберучке помагало да се доведу на оптуженичку клупу.

Шта значи овај обрт? Од куд долази он? Да ли је то израз пробуђене симпатије према Либералима или каквог пробуђеног неповерења према Радикалима? То се све није могло објаснити у први мах. Објашњење су тек донели догађаји, који су као гром из ведрa неба следовали већ првих дана месеца јануара, нове 1894. године.

Али је прва аудијенција остала у неизгладивом сећању писца овог дела. И хронолошки и логично она долази у низу догађаја овде где смо је и ставили. Оно, што је писац о. д. тада чуо из уста младога Краља, било је симптоматично, како за оцену његове владалачке личности, тако и за догађаје, који су се сарадњом Краља Александра од 1. априла и даље рапидно развијали, нарочито за првих дана јануара 1894. На њих правце и прелазимо.

КРАЉ МИЛАН ОПЕТ У СРБИЈИ И У АКЦИЈИ

I.

Радикална влада пред препадом. — У недељу, 9. јануара, одмах по подне прошао је муњевитом брзином по престоници, и ширио се од уста до уста глас: „Дошао Краљ Милан! Дошао Краљ Милан!“ Писац је чуо исту вест прво од Ј. Ђаје; а сад ћемо видети да су радикални кругови, влада и др. на пуних дванаест сати раније већ знали, да ће Краљ Милан, идући право из Париза, стићи тога дана возом у 1 час и 24 минута по подне.

И то се испунило. Краљ Александар изашао је лично на станицу да дочека оца. Кад су се син и отац, у једним колима, јавили на ширини пред станицом, чу се глас: „Живео Краљ Милан!“ На тај поздрав Краљ Милан из кола довикне: „Не Милан, већ Краљ Александар!“ Уз пут до двора били су размештени жандарми на тако звани „поредак“, али без полицијских чиновника, који су иначе сви ту; значи: да су полицијске власти игнорисане, а жандармерији су као што ћемо после видети, још од прошле ноћи, могле долазити наредбе, сасвим са треће стране.

Узастопце за уласком Краља Милана у двор, „Одјек“ је објавио и шта се све те ноћи (између 8 и 9 јануара) дешавало у двору, између Краља и Председника Министарства. Тога ради издат је „ванредни број“ 7. органа Радик. Странке. Њиме је крупним словима, а под насловом „Оставка г. Грујићевог кабинета“, изнесено ово што следује:

Краљ је, у суботу 8. јануара, око пола ноћи позвао себи лично г. Председника министарства (Грујића) и Министра унутр. дела (Милосављевића, пашенога Грујићевог) и њима као представницима владе саопштио: да се он у овој садашњој тешкој ситуацији не може да нађе сам, и да је због тога позвао у Београд својега оца, б. Краља Милана, као искуснијег, који и долази сутра у 1 ч. и 24 м. по подне, да га саветом помогне, да се из ове ситуације изађе.

У исто време Краљ је изјавио: да је К. Миловановићу, команданту дунавске дивизије, већ издао потребне наредбе.

Пошто је ова одлука краљева — вели се даље у официозном саопштењу „Одјека“ — извршена, не само без споразума, но и без знања владе, пошто је такав поступак противан и Уставу и Закону

о одношајима пређашњег Краља Милана према земљи, и пошто за то нема ни из далека оправдана разлога за долазак Краљева оца у Србију — то је влада одмах јутрос дала Његовом Величанству мотивисану оставку, коју је Краљ примио к знању.

Радикали су се, пишући ове редове, као и влада своју оставку, чији ћемо текст одмах у целини навести — могли опоменути оне народне изреке: „Ко с ђаволом тикве сади, о главу му се лупају!“ Кад су 1. априла пр. год. пре девет месеци Краљ Милан и Краљ Александар конспирисали и оборили Краљевске Намеснике и Либералну Владу, онда су они Радикалима били оваплоћење мудрости, јунаштва, славе и величине. А сад, кад су њих двојица лагано престругали радикалима иза леђа греду, те су и они стрмоглавили, онда су се тек Радикали сетили да у земљи има Устава и Закона који су требали да штите Србију од доласка краљева оца у Србију, али не и да је штите од првоаприлске завере, од обарања дотадашњих легалних носилаца власти и од полагања врховне власти у руке једнога малолетног Краља, који и сад, као још малолетан сасвим слободно саопштава влади: да је она стављена — под надзор Команданта дивизије, и да више нема ништа у рукама. Ко је 1. априла јатаковао Краљу Александру у једној завери, сам је се собом поставио у положај, да дочека оно, што су имали у глуво доба између 8 и 9. јануара да чују од „великог Александра“ Сава Грујић и Светозар Милосављевић, а одмах за тим и цела влада и цела Народна Скупштина, која је се понова сутрадан са-стајала, да 10. јануара настави рад.

Радикали су били необично погођени како самим неочекиваним фактом доласка Краља Милана, тако и начином којим је то све изведено. Оборени, обеснажени, понижени, они нису имали шта више да изгубе, па су се трудили да бар са неким достојанством дочекају немилу судбу, која их је тако неочекивано сустигла. Своје гњеву желели су да даду израза, како напред наведеним саопштењем у „Одјеку“, тако и оставком владе, која је објављена у „Одјеку“ (бр. 10.) тек после четири дана (13. јан.), пошто је изгубљена свака нада на поправку ситуације у њихову корист. Оставка Радикалне Владе гласила је:

Ваше Величанство,

Ноћас сте изволели позвати у двор првопотписаног са министром унутр. дела, да се о политичкој ситуацији у земљи објасните, и после дугог разговора и објаснења изволели сте саопштити — на наше изненађење! — да сте ради „рашчишћавања ситуације“ позвали Вашег узвишеног оца, и да ће он нарочитим возом приспети из иностранства у Београд данас по подне у 1 $\frac{1}{2}$ сахат.

Како Ваше Величанство није изводело уважити пријатељске и верноподаничке разлоге првопотписаног, да одустанете од таквог решења, које је противно једном специјалном закону, и које, по расположењу у земљи може бити судбоносно, и за Србију и за престо Вашег Величанства, а уз то констатујући, да је у Србији

политичка ситуација чиста и јасна, сагласна Уставу и парламентарном реду и да сем Вашег Величанства са Владом и Народним Представништвом, нико други не може утицати на ток државних послова — то не могући примити одговорност за овакав Ваш поступак, сматрамо за дужност, да Вашем Величанству овим актом поднесемо у покорности оставку на дојакошња наша звања.

Благодарећи Вашем Величанству на досадашњем високом поверењу, молимо да изволите примити уверење наше оданости.

11 часова пре подне, 9. јануара 1894. Београд.

Потписи: *С. Грујић, др. М. В. Вујић, Св. Милосављевић, Св. Станковић, Р. Милошевић, П. Максимовић, др. М. В. Веснић.*

У краљевском двору били су сигурно задовољни овом оставком. Њоме је и Краљу дата разрешница за даљи рад; а Министри су чак у њу ставили и час, кад су је предали, без сумње са разлога: да је оваква дата пре, но што је б. Краљ Милан стао ногом на земљу, које се и за своју душу и за своје тело онако свечано одрекао.

Но ваљда због израза у оставци: да сем Краља са владом и Скупштином „нико други не може утицати на ток државних послова“ — још исто вече имали су прваци бив. радикалне владе и Скупштине прилику да се погледају очи у очи са Краљем Миланом и да говоре с њиме и у његовом присуству баш о „току државних послова“

Иронија је била чак сурова, али се више није могла избећи. Ко је 1. априла примао честитке од Краља Милана и одговарао на њих, као што је био случај са садашњим радикалним министрима, тај је морао примити и последице тога.

Као што рекосмо: 9. јануара, у 9 часова у вече позвати су у двор од министара опет Грујић и Милосављевић, Председништво скупштинско у лицу подпредседника Катића и Вуковића, пет посланика и Пачу управник монопола. Саветовање „коме је присуствовао и бивши Краљ Милан“ (како на челу своје доноси „Одјек“ бр. 8) трајало је до после 2 часа по поноћи и „водило се око питања данашње ситуације и њених погодаба, које су од стране Његовога Величанства изнете за решење њено“.

Поред мишљења, која су са обе стране пала у току ове ноћне конференције, била су стављена и нека питања присутним радикалима из Владе и Скупштине, с тим да на њих поднесу одговор 10. ја уара пре подне. Какве су одговоре радикали, у поверљивом већању министара и клуба посланичког, имали у приправности не зна се; али им је уштеђен труд, да их и изнесу. Краљ је сам позвао опет Грујића и Милосављевића, Катића и Вуковића и изјавио им: „да је узео на знање мишљења и примедбе изнесене синоћ на извесне разлоге и да ће се даље посаветовати са људима из других Странака“.

То је значило уједно, прекидање и последњег конца између двора и Радикалне Странке. Сад је тек клуб посланика радикалних

(10. јануара) донео „једногласну одлуку“ којом одобрава поступак владе при давању оставке. Радикали су правили из нужде врлину; јер после „саветовања“ у двору ноћу 9. јануара за њих је по свој прилици остало мало наде, не више на одлазак Краља Милана из земље, но ни на њин повратак на власт, коју су и формално предали из руку оставком владе. А у ком су духу, тону и правцу вођена та знаменита „Саветовања“ у двору, може се закључити из онога, што је „Одјек“, чак после десет дана¹ одао, како је „Господин Отац Краљев“ том приликом подвикнуо радикалима из Владе и Скупштине: „Ви сте толико бесни, да је и самом Краљу тесно!“

Но „Господин Отац Краљев“ (како је „Одјек“ почео звати Краља Милана!) није се више дао одувати, ни усменим ни писменим протестима ни владе, ни скупштинског клуба, а то ће рећи саме Скупштине, у којој сем десетак Напредњака беше „сав народ“ радикално представљен.

Кад је се истога дана, 10. јануара 1894 год., сем већања у клубу, први пут по одмору састала и Народна Скупштина у свој 38-ми састанак, могао је подпредседник њен Катић само констатовати: да је „тешко продужити послове, с тога, што нема одговорних министара“ и тражити „да се одложе седнице за неко време“, заказавши идући, 39-ти састанак за 12. јануар.

Са ове тачке, на којој смо се, једва 24 сата по доласку Краља Милана, нашли, могла је се већ прегледати евентуална ситуација: доласком његовим, оставком владиним, начином како су вођена „саветовања“ у двору, све 9. јануара, и испраћајем радикалних представника из двора јутру 10. јануара — стављени су у покрет догађаји, чији се крај више није могао ни догледати.....

Све што је до сада, за ових 24 сата било, имало је карактер негативан, карактер наглог осипања, падања и обарања. Да видимо шта се радило у позитивном правцу. После једне владе, морала је свакојако доћи друга. Али каква? То ће показати коначни исход кризе, која је била у неку руку и уставна и парламентарна, озбиљна и акутна.

Испраћајући радикалне представнике из двора 10. јануара, Краљ им је, као што смо већ навели, између осталог рекао и то: да ће се даље посаветовати са људима из других Странака. Друге су Странке у то време биле: Либерална, чији су прваци и министри били на оптуженичкој клупи, и Напредњачка, чији су прваци у народу и у Скупштини оличавали не само мањину, но и слабост њену. Са њима се, дакле, морало почети. И доиста су, за први мах прошли кроз јавност гласови о некој фузији са Напредњацима, затим и о могућности — Либералног Кабинета!

Нужно је овде одмах поменути, да се са самог почетка кризе, једновремено са појавом Краља Милана, јавља и још једна нова политичка личност, дотле махом једва другостепена. То је био

¹ Види чланак „Владаочева права и радикална странка“ у „Одјеку“ бр. 14. од 19. јануара.

Ђорђе С. Симић, посланик српски при бечком двору, кога је Краљ Милан собом довео кад је дошао; а Симић му се могао и смео придружити, што је имао за то непосредан налог од Краља Александра. Као год што је издавањем специјалних упутстава Команданту дивизије Краљ ставио владу под неку врсту надзора и обеснажио је, тако је он и позивом једнога посланика из иностранства, обишао и Министра иностраних дела, не мање но као и управника вароши са извођењем жандарма на „поредак“ у подне 9. јануара кад је Краљ Милан имао доћи. Једном речи: 9. јануар 1894 године значајан је дан за самовлашће Краља Александра и у погледу војске, и у погледу спољне политике, и у погледу унутрашње управе, па, доцније кад ускоро и то дође на ред: и у погледу самога „независнога“ судства. Али, није ни чудо! Нису ли Радикали ликовали, кад је Краљ Александар одмах по „првом априлу“ пр. год. издао „наредбу“ министру војном да скине забрану употребе права гласа радницима крагујевачке војне фабрике? Није ли првоаприлска влада, и после повраћаја Устава у његову „потпуну силу и важност“ и само продужење буџета за мај и јуни 1893 год. приписивала „Краљевој наредби“, и изриком у Закону, којом се тај поступак од стране Скупштине накнадно одобрава, наглашава ту „Краљеву наредбу“?! Но док су те „краљеве наредбе“ ишле у славу радикалне већине и у прилог радикалне владавинске сигурности, оне су биле добре, умесне, уставне. Али је дошло, ето, време, да се осети и прави значај њихов. Краљ, прозван „велики“ са својих поступака и наредаба, продужио је да наређује и у очи — 9. јануара.

По таквој једној наредби дошао је дакле из Беча у Београд и Ђока С. Симић, коме је било суђено да први удари сикиром у корен Радикалној Странци.

У свима преговорима, који су настали од 9. јануара, а по доласку Краља Милана у Србију, видна је фигура Ђ. С. Симића. Он је био homo regis. Њему је, најпосле и пало у део, да састави владу, која је стала на место радикалне владе.

Но, да идемо редом, јер је ток догађаја, до састава владе веома карактеристичан, за осветљење контраста, који је настао после 9. јануара 1894.

Кулминација преговора пада у ноћ између 10. и 11. јануара. Они су, сем Симића, Николајевића — који овде као пријатељ Краља Милана сав излази на видик — и др., вођени у првом реду са Либералима у лицу Авакумовића и Рибарца, који су са оптуженичке клупе позвати те ноћи у двор. Раније обавештени о природи преговора, Авакумовић и др. сазвали су хитно чланове Главног Одбора из Београда, који су се и састали у једној соби хотела „Престолонаследника“, око које се куће као и око „Златног Крста“ врзу разни савремени догађаји у Либералној Странци, будући је била у рукама либералног хотелијера, па су се могли ту вршити и поверљиви разговори и договори. Целе ноћи између 10 и 11 јануара преседео је либерални Главни Одбор ту, од 7 сати у вече до 7 сати у јутру! Авакумовић са Рибарцем вратио се из двора у

неко доба ноћи изјавивши у Одбору, да је потребна чак и листа за једно Либерално Министарство. И она је ту и састављена¹. Око пола ноћи опет дођоше они да се споразумеју о евентуалном уласку у кабинет Ђ. Симића или Св. Николајевића, и на тај су случај добили упутства, после чега их дуго није било, до пред зору. Кад су и трећи пут дошли јавише, да је запело око Велизара Кундовића, кога краљеви неће, а они опет не могу да га избаце из листе без споразума са Главним Одбором, који је у перманенцији, на окупу. И у том су погледу Авакумовић и Рибарац добили упутства и отишли у двор, под уверењем свију, да ће осванути или чисто либерално министарство Авакумовићево или са којим од оба поменута господина, Симићем и Николајевићем, или са обојицом, и ако је у току ноћних преговора искрсло и питање о рангу, ко ће „под ким“ бити: да ли евентуално Симић под Авакумовићем и обратно. Али се овај трећи одлазак у двор брзо свршио наглим повратком Авакумовића и Рибарца. Са чудним неким осмејком на лицу, и уз израз: „ситуација је чиста!“ они седоше међу своје другове у Главном Одбору, и изјавише: да је решење остало за сутра, с тим, да се расположења клоне у двору, поред Симића стално и Св. Николајевићу. Писац о. д. узвикнуо је тада: „Онда имамо сутра очекивати или какво Николајевићево министарство или министарство Симићево у коме ће бити Николајевић“. Међутим остао је необјашњен последњи брз повратак Авакумовића и Рибарца и особени начин њиховог држања тада, као и шта је имала да значи „чиста ситуација“. Доцније се сазнало, да су они, при последњем одласку у двор, нашли затворену т. зв. „жандармску капију“ и вратили се без нарочитог опроштаја отуд. Комбинација са Либералима била је, дакле, пропала; и онда је од спореднога значаја, да ли је то било с тога, што се одустало од образовања владе са министрима, који су још под судом, или с тога, што су Краљеви негодовали тако често позивање на Глазни Одбор или с тога, што се Рибарац устезао да прими захтев Краља Милана, да се Либерали како било одвоје од Јов. Ристића.

Јов. Ристић, бив. Краљевски Намесник, после „првог априла“ није се мешао у послове Либералне Странке, ни посредно ни непосредно; али је он био и сувише ухватио дубокога корена у својој Странци, да би се могло мислити да ће ова до краја остати без свога старог вође, и ако изгледаше да су послови Странке упућени стално мимо Ристића и без њега па се понеко окретао и против њега. Краљ Милан је то знао врло добро и од овога свога повратка у Србију свом својом обновљеном тежином, окупио се беше противу бив. првог Намесника. Но, о томе ћемо већ имати и даљих речигих података и с једне и с друге стране.

За оно што горе рекосмо, нека остане као доказ ово, што ћемо даље навести.

¹ Писац је био ту десињан од другова за министра просвете и црквених послова, но он је с места ту почаст одбио. Остали министри били би: Авакумовић, Рибарац, Кундовић, Величковић, Гојевац, Ј. Илић и још неки кандидати.

Одмах после „првог априла“, бечки лист „Neue Freie Presse“ донео је на првом месту један значајан чланак, у коме се, поред оцене догађаја, понаособ уставља на личности бив. првог Намесника, Ристића. Одајући му — на супрот мишљењу Краља Александра и других противника Ристићевих — потпуну правду, као српском државнику и патриоти, тај значајни тада први лист бечки, између осталог, вели у томе чланку и ово:

„У својој јучерашњој прокламацији казао је Краљ Александар, да је васпитан у традицији Обреновића, а као ову традицију означава негу српске државне идеје.

„Али ова државна идеја није имала ниједног издржљивијег и неуморнијег борца од Јована Ристића. Није овде реч о симпатијама и антипатијама; није потребно осећати ни једно ни друго, па да се увиди, како је груба судба према бившем Намеснику.

„Стари Милош Обреновић тежио је да ослободи Србију од турског господства, али, уз то, по његовом сопственом признању, урођено му је било страхопоштовање према Султану. Ко је тај, ко би могао веровати да Јован Ристић, са преданошћу интереса Србије, није исто тако са том преданошћу спајао и преданост династији дома Обреновића? Четрдесет је година прошло од тада, од кад је он — Ристић — враћајући се са германских универзитета, из слушаонице Ранкеове, ступио у српску државну службу. У свима преломима, кроз које је Србија прошла, имао је он у првом реду учешћа, као први Министар и у два маха као Намесник.“

Сад долази ређање разних догађаја, нама познатих, у којима је Ристић био иницијатор, радник или сарадник; и за тим чланак наставља:

„И сад, после свега овога рада у служби своје земље, у којој се огледа народно развиће од четири деценија, Ристић је на зор пензионар!... Треба ли овде сентименталног расположења, да се овакав исход нађе као трагичан?...

„Није за бадава, пре тринаест година (1880), од стране бечког кабинета управљена претећа нота у Београд да изнуди отпуштање Ристића из звања Министра Председника. Он је био двосмислен у спољној политици и Аустро Угарска нема никаква повода да буде незадовољна његовим падом. Али правичност налаже, да му се не одрекне његов српски патриотизам, како то сад чине његови српски земљаци, који не могу доста камења да накупе, да се њиме потегну за човеком, који није више у власти....“

Тако бечки, непријатељски лист, који је своје антипатије метуо на страну при оцени човека и државника, коме он на горњи начин одаје правду и поштовање, у моменту када се у Србији, с Краљем и династијом на челу, повела хајка противу њега.

То није било чудо, ни једно ни друго, према ономе што знамо о одношајима у Србији пре и после „првог априла“. Али, да ће се и међу либералима наћи људи, који ће бити готови да се испрсе пред Ристићем, то није могуће било ни претпоставити, јер

би то било право чудо. Па ипак је било суђено, баш овом истом чланку „Нове Слоб. Пресе“ и писцу овога дела, да и то избаце на видике. То се десило следећим стицајем:

Писац о. д. преведе горњи чланак и — не казавши о свему ништа Ристићу — преда у уредништво „Српске Заставе“ да се штампа под насловом: „Јован Ристић“. Чланак не изиђе у листу ни у првом ни у следећем броју. Ништа не слутећи, писац припита, шта је са чланком и добије одговор, да га је узео Јов. Авакумовић, председник Гл. Одбора. И то није дало повода каквој сумњи у чију било супротну намеру. Упитан Авакумовић о чланку, одговори, да је „боље да се о томе учини саопштење у Гл. Одбору, да не би ко што год замерио“ (!). Ускоро се састане и Гл. Одбор ради расправе неких питања. А кад Авакумовић не помену ништа о предњем чланку из „Нове Сл. Пресе“, писац о. д. као преводилац, најзад као члан Гл. Одбора, подсети сам на то.

И сад се деси нешто чему се мало ко могао надати. Главни Одбор, као по команди, предвоји се на две супротне стране: за и противу чланка! Противу чланка, а то ће рећи противу Ристића, беху адвокати са Авакумовићем, који најпосле изјави: да партијски лист не може служити никојим „идолима“. Сви који не беху напред спремљени, беху изненађени оваквом изјавом дојучерашњег Намесничког Мин. Председника, а противу старога Вође либералног, чије наслеђе смераше Авакумовић да, очевидно, од сад само за се задржи. Други један адвокат, Милан Ст. Марковић, изјави ни више ни мање, но да „Либерална Странка није ни постојала“, већ да је има од пре две године. На ово писац, овако провоциран није могао оћутати, као и на остало, и предговорнику одговори: да можда он (М. Ст. М.) није постојао раније, као каква политичка чињеница, а Странка Либерална је постојала давно и давно и учинила толика епохална дела. Дуго и огорчено вођена је ова дебата, док нису најпосле противници чланка морали пристати да чланак уђе у лист, али они су удесили да то буде под општим насловом: „Преглед стране штампе“, па и ту са местимичним изоставкама.

Кад је Ристић о овоме, на први поглед неразумљивом догађају чуо, он је се само снисходљиво насмејао. Међутим овим је отворен читав низ сличних догађаја, који су се на неке следеће скоро три године протезали, све док није 5. септембра 1895. Јов. Ристић, по недољивој жељи Странке опет стао на њено чело, на своје старо место.

Ми ћемо видети, као што се то одмах по доласку Краља Милана обелоданило, да су у свима овим интригама прсти оба Краља противу Ристића играли час прикривену час лоше заклоњену улогу. Па и писац о. д. ускоро ће као пријатељ Ристићев, имати да осети дејство краљевског негодовања.

Но да наставимо ток кризе.

Сутра дан, 11. јануара обелоданило се да су Симић и Николајевић остали господари ситуације, т.ј. у колико им је то од Краљева додељено. Друге су комбинације дефинитивно отпале.

Ми чешће употребљавамо „краљеве“ у множини; јер Краљ Александар од доласка Краља Милана, био је потпуно у власти својега оца. Краљ Милан је био сад *spiritus rector*, а Краљ Александар само нека врста трубе, кроз коју су објављиване мисли и намере раскраљеве. То се јасно видело и по укупном начину поступања, нарочито према Радикалима. Са њима Краљ Милан, као што знамо, није никад правио сувише дуге процесе, кад год их је — како се то са мало нежности говорило — „шорнуо.“

Али је ипак употребљен један маневар, колико да се доведу Радикали у положај, да извесни захтев одбију, како би се могла на њих пребацити кривица за то што су — избачени сасвим. Влада је радикална била пала, преговори Краљева са Радикалима прекинути, али је Скупштина још стајала ту, не радећи ништа. У толико је више бурно ишло у радикалном клубу. Ту је био сад главни логор радикалне војске и центар радикалне политике.

На врата клуба закуцао је 11-га јануара пре подне Ђ. Симић. Радикали су као својега парламентарара одредили С. Грујића, са којим је Симић дуго конферисао. Грујић је у клубу саопштио, и кроз „Одјек“ је објавио, какве су природе била саопштења Симићева. Он је изјавио: да су он — Симић — и Николајевић „као државници неутрални“¹ добили налог од Краља, да саставе један „неутрални“ (!) кабинет, у коме би заузели места и три радикала; и тражио је од клуба, да га Радикална Странка „у општем интересу“ потпомогне у томе. Клуб је одговорио: да не може потпомагати састав кабинета, „који би примио на себе обавезе несагласне са законима и Уставом“. У исто време, клуб је са своје стране изјавио жељу, да преко једне своје депутације „уз верно-поданичке осећаје“ поднесе непосредно Њ. В. Краљу своје погледе на политичку ситуацију и своје мишљење: на који начин да се из ове ситуације изађе.

Радикали су очевидно овим смерали да прекинут конач са

¹ Ђорђе Симић, син Стојана Симића важног човека за прве владе Кнеза Милоша и Михаила и Александра Карађорђевића, био је модерно образован и правио је каријеру поглавито у области министарства иностр. дела, одакле је отишао за посланика на страни. Важио је у прво време као либерал и био је један од сапотписника либерално-радикалскога „Споразума“ од 1886. године, али није никад играо пол. улогу ни у Странци ни у јавности иначе. Био је увек канцеларијски човек лепих манира, што му је као нач. мин. спољ. послова, за Ристићеву добу, и дољикovalo. — Но како није био срастао са Странком, тако се и отуђио од ње, нарочито живећи на страни. И сад видимо, да се он и Светомир Николајевић презентирају као „неутрални државници“. Николајевић је важио за Радикала још од 1880. и био неко време и у Глав. одбору те Странке, док се, мало по мало, није од некуд ишчаурио као лични пријатељ Краља Милана. Знамо његово држање, у томе погледу, у 1890. години, када је пензионисан као професор Вел. Школе, али је опет враћен на исто место, одакле је пр. год. Краљевим утицајем дошао у Савет, и у влади од 21. јануара заузима место Министра Унутр. Дела — што је, с погледом на присуство Краља Милана, врло симптоматично. Узгред буди помечуто: да су од министара, Николајевић, А. Ђорђевић (а можда и још који) били оглашени и познати т. звани „Слободни Зидари“, од кога времена ова тајанствена секта почиње да се веома осећа својим дејством у домаћој политици. Ђ. Симић је умро 1921. године, без икога од свог рода и без ичега од своје огромне очевине.

двором наново наставе, по свој прилици у намери да попуштају. Парламентар клупски С. Грујић, саопштио је то краљевом човеку Симићу; али — пошто је одбијен предлог, који је Симић донео — и радикална „верноподаничка“ жеља остала је без одговора. Они су сад имали још да дочекају да и формално буду послати кући. И на то нису, више, имали дуго да чекају.

II

Прелазно Министарство Ђ. С. Симића. — 12. јануара освануо је кабинет Ђоке Симића; а за тај дан био је заказан и састанак Народне Скупштине, која 10. јан. није могла радити.

Нова влада од 12. јан. имала је овај састав:

Председник и министар иностр. дела и заступ. мин. финансија Ђорђе С. Симић, министар грађевина пуковник Стеван Здравковић, унутрашњих дела Светомир Николајевић саветник, војни пуковник Милован Павловић, привреде Сима Лозанић, правде и заст. просвете Андр. Ђорђевић, оба професора Вел. Школе. — Заступништва су ускоро предана, јер су наименовани: за мин. финансија (19. јан.) Чед. Мијатовић а за мин. просвете и цркв. послова (20. јан.) Димитрије Нешић, проф. Вел. Школе.

Истог дана (12. јан.) нова влада презентирала се Скупштини, која је држала свој 39. састанак. Пошто је прочитана оставка на посланички положај Андре Ђорђевића, новог министра правде, потпредседник (Катић) потражио је од Скупштине оно, што се обично тражи последњег дана, на име: овлашћење, да Председништво може одредити награде особљу и служитељима скупштинским. Сумње није било: ово је последњи дан Скупштине, радикалне скупштине; јер је на председничком столу већ стајао указ о разрешењу владе С. Грујића и о постављању владе Ђ. Симића.

Нова влада била је такође ту. Пошто је прочитан указ о смени једне и постављању друге владе, узео је реч Председник министарства Симић и „извештава Скупштину о саставу нове владе, представио је владу и наговестио: да ће нова влада, стојећи изван партија, старати се, да уз поштовање Устава и закона, обавља државне послове. У тај цели — додао је Министар Председник даље — влада ће апеловати на потпору свију патриота, без обзира на партије. Тако радећи, она мисли да ће стећи и поверење садашњег Нар. Представништва, које би је поставило у могућност, да у договору с њиме продужи свој плодносан рад, отпочет у овој садашњој сесији, по предлозима, који се сада налазе пред Скупштином“.

Чудновато! Да ли је се влада Ђ. Симића, као први производ од доласка Краља Милана, доиста носила мишљу да ради са овом Скупштином, и то још после тродневног гурања и досадање Владе и Скупштине, прве већ и преко прага, а друге до прага — напоље? Или је ова изјава новог Председника министарства такође била само маневар, напред уговорен у двору и министарству, како би се опет могла кривица бацити на Радикале, за оно што ће кроз

неколико минута доћи — јер је Председник Министарства, апелујући на поверење Скупштине, већ у цепу имао указ о њеном затварању.

Но Радикали су, правећи свакојако себи угодну одступницу, били ипак доследнији од владе. Место траженога поверења, нову владу је чекала већ формулисана изјава неповерења. Ево како је у протоколима овековечена ова последња сцена, у којој је одигран и последњи час радикалнога „парламентарног режима“, зачетог од „првог априла“ пр. год.

„Риста Поповић тражи реч, и потпредседник му је даје. Риста започиње говор....

„Председник Минист. Савета г. Симић, упада у реч и тражи од Председништва за себе реч. Потпредседник га обавештава, да не може од г. Ристе Поповића одузимати реч, кад је већ почео да говори. Скупштина бурно одобрава и захтева да се госп. Риста чује....

„Г. Риста продужава говор и наводи: да је Србија уставна земља, и да народни посланици, поред најбоље воље да послуже Краљу и отаџбини, не могу потпомагати садашњу владу, с тога, што ова влада, противно уставном и парламентарном реду, није поникла из скупштинске већине. Њезиним доласком у Скупштину повређен је основни принцип парламентаризма, с тога изјављује: да Скупштина не може помагати ову владу, те предлаже да се ова изјава прими“.

„Скупштина живим одобравањем пропрати изјаву Ристину.

„Потпредседник ставља на гласање, и Скупштина уз бурно клицање: „Живио Краљ Александар! и живела парламентарност!“ прими предложену изјаву г. Ристину“.

Влада, дакле, није имала шта више да тражи од Скупштине, као што је и Скупштина знала шта је чека од Симићеве владе. Протокол даље вели:

„У току овог говора, влада је напустила скупштинску седницу, и предала указ о закључивању седница скупштинских потпредседнику, који га, за тим, преда секретару, те је у Скупштини прочитан, на шта се Скупштина одазва бурним: „Живио Краљ, живио Устав, живела парламентарност, живио народ!“ Указ је просто гласио: „да се читањем овог указа у наше име објави: да се закључују седнице првог редовног састанка друге периоде Народне Скупштине“.

Влада је формално утекла из Скупштине. Како је то све мирније и ако хоћете савесније, у своје време, вршио Никола Христић, који је (1883.) захтевао и сачекао читање указа, ако већ није (као 1888.) послао комесара, да Скупштину затвори. С тога је сад један посланик и тражио: да се стави у записник, да је влада отишла и да није хтела чути указ Краљев. Сиромас Ђ. Симић, који је оваплоћење пристojности, дочекао је да му и један Ранко Тајсић каже, да није био довољно исправан кад се чита један указ Краљев! А већ, колико је Ранку Тајсићу мио био овај

указ, лако је погодити. Састанак је ове Скупштине, са још неколико опроштајних речи од стране потпредседника Катића, завршен у 5 ч. по подне, 12. јануара 1894. г.

Није било више ни Радикалне Владе, ни Радикалне Скупштине; јер и ако је она само „закључена“, а не у исти мах и растурена, знало се већ, да се она у овом саставу више неће састати. То је био нестанак и последњег трага првоаприлских радикалних творевина, и крај радикалне владавине на подуже време.

У томе погледу била је ситуација јасна. Али је остао још један траг из првоаприлских догађаја. То је била судница Државнога Суда, у којој су још сљедећем саслушавани и суђени Либерални Министри. Претрес, који је почео 9. децембра пр. год. још је трајао и био у пуном јеку.

Истог дана, када је 12. јануара био овај крш у Скупштини, читао је пре подне, бранилац мин. војног Богићевића, адвокат Тихомир Ј. Марковић, своју лепу „Одбрану“, коју је наставио и сутра дан, 13. јануара. Одбрана, која је уједно била и напад целокупне радње радикалне и у влади и у Скупштини, и пре и после „првог априла“, била је дело потпуно и убедљиво, којим се износила сва осветољубивост и партизанска тесногрудост, којом су Радикали, сложено и једнодушно, хтели да овом оптужбом просто придаве своје политичке противнике. Одбрана је по читању, раздавана слушаоцима.¹ Поред исказа и одбрана оптужених Министара, одбрана Тихомира Ј. Марковића била је потпуно резиме целог овог процеса. Кад је она читана, није се знало, да је та Одбрана уједно и завршни акт целог овог тенденциозног процеса, који је у суштини био само једно ружно мрдварење и онако мучки оборенога противника.

Четврти дан после тога, објављен је у „Српским Новинама“ овај акт:

„Користећи се правом, који нам даје члан 50. Устава, амнестирамо г. г. Јована Ђ. Авакумовића, генерала Ант. Богићевића, Димитрија Стојановића, Косту Алковића, Стојана Рибарца, Живојина Величковића, Светозара Гвоздића, Јована Ђорђевића и Велизара Кундовића, бивше Министре, а за дела, за која су одлуком Народне Скупштине од 4. августа 1893. оптужени и наређујемо: да се сваки даљи рад Државнога Суда по истој оптужби обустави. Наш Министар Правде нека изврши овај указ.

16. јануар, 1894. г.
у Београду.

Министар Правде
Андра Ђорђевић, с. р.

Александар, с. р.

¹ Поводом оптужбе либералних министара, сем стенографских бележака са Скупштине у лето 1893., сем свега што је изашло у либералном листу „Српској Застави“, савремена је литература обогаћена тим поводом са три књиге, које су, по реду одбрана, постале и носе наслове: „Одбрана Ј. Ђ. Авакумовића и Ст. Рибарца“, „Моја одбрана“ од Д. Стојановића, и „Одбрана“ од Тих. Ј. Марковића. Колективан акт свију министара, предат Скупштини, као заједничка њихова одбрана, штампан је у „Срп. Застави“, но није отштампан.

Два дана доцније, 18. јануара, завршио је и Држ. Суд свој рад, давши тиме и сам следства предњем акту Краљевом, и на томе свом последњем састанку, већином гласова решио: да Државни Суд, на основу указа Н. В. Краља, који има уставну форму, обуставља свој рад, остављајући Председнику, да са актима по закону поступи.

Мањина (од 6 чланова суда) из непомирљивих радикала, придружујући се протесту члана скупштине и известиоца истражног одбора, а у једно и држ. тужиоца по оптужби министара, изјаснила се: да оваква обустава није предвиђена законом о министарској одговорности; прима к знању наредбу и по гласу устава обуставља рад, с тим, да Председник Држ. Суда преда акта Народној Скупштини, кад се ова састане, као и акт о обустави започетог рада.

Ово је било последње усиљавање непомирљивих с једне стране да одрже своје, и ако у њиховом мишљењу нема изричног одупирања горњем акту; но и толико колико је обелодањено „протеста“, било је са њихове стране колико тек да спасу привидност у трнутку, кад је Радикална Странка потпуно била изгубила земљиште под ногама, и сама се почела бринути за себе и своју рођену сигурност.

Излишно је овде наводити, како је овај акт пропраћен у „Одјеку.“ Ту је неодговорно, без потписа, а на рачун одговорног уредника, речено много више. Важна је само напомена, која је том приликом учињена: да је од Радикала раније тражено да суђење либ. министара обуставе, али да они нису хтели наићи на то („Одјек“ бр. 13, од 18. јан. 1894; чланак: „Амнестија либералних министара“).

За ово време од закључења Скупштине до „аболиције оптужених министара“ — како је горњи акт назват — задржавали су се у Београду и разрешени радикални посланици. Они су спремиле још један последњи акт. И пад Владе и закључење Скупштине није им некако испао довољно демонстративан и еклатантан, зато су радикали гледали да то накнаде бар још једним актом којим су се ограђивали од оног што је прошло, и ангажовали будућност опет за се.

То је била „Изјава клуба посланика народне Радикалне Странке“, објављена 16. јануара, у бр. 12 „Одјека“. Изјава та носи 106 потписа посланичких (са министрима, осем Пашића).

Изјава у целини гласи:

„Клуб народних посланика радикалне странке, у својој седници од 13. ов. м-ца већао је о узроцима изненадне политичке кризе у нашој отаџбини, па је своја саветовања свео на ово што иде:

Узев у обзир:

Да је великим чином од 1. априла краљевом прокламацијом повраћена уставу пуна сила и важност; да је земља од тога великог догађаја изведена из опасних заплета и трзавица, и, уз деловање Нар. Представништва, поведена путем чисте уставности

и парламентарности; да је овај светао и срећан почетак владавине Њ. В. Краља Александра, који је земља у толико прилика одушевљено поздравила ометен последњом и изненадном и ничим неоправданом уставном кризом; да је парламентарна влада из радикалне скупшт. већине, свесна своје дужности, давањем своје оставке, најодсудније протестовала против свих покушаја, који су ишли на то, да се у нашој домовини поткопа темељ правилном уставном развијању; да је прекидом скупштинског законодавног рада, Нар. Представништву одузета могућност да својим суделовањем помогне да се Србија из ове опасне кризе изведе — Клуб посланика народне радикалне странке изјављује:

1. Доласком својим у Србију бивши краљ Милан погазио је свечано дату реч, да у земљу неће никад долазити, и повредио је један специјалан закон, који се може укинути или променити само на начин предвиђен Уставом (чл. 117);

2. Свако учешће бив. краља Милана у јавним државним пословима, противно је Уставу, пошто се он свечано одрекао не само свих права члана краљевског дома но и права српског грађанина;

3. Бављење у Србији бив. Краља Милана у оваквим приликама угрожава спокојство народа и поколебава веру у стабилност престола Краља Александра, коме смо дужни сви да служимо верно и одано;

4. Свако утицање на суђење Државног суда и обустављање његовог рада, противно је Уставу (чл. 140);

5. За све ове и овакве радње, као и за штетне последице, које би из њих произашле за земљу и престо, стоји одговорна влада од 12. јануара, која је дошла на управу земље непарламентарним путем;

6. Народни посланици, чланови скупштинског радикалног клуба, свесни своје посланич.е заклетве, решени су, да и сада, као и увек до сада, истрају у одбрани Устава и Закона; они ће, стојећи на чисто уставном и законском земљишту, ставити томе у службу сву своју снагу и преданост, тврдо верујући, да се само тако служи истрајно и патриотично интересима земље и престола“.

Посланици радикални, под штитом неприкосновености, бацили су у овој „Изјави“ своје погледе на једва девет месеци назад — до „првог априла“, који они и сад још називају „великим чином“ и „великим догађајем“, као што су сутра дан по „првом априлу“ и Краља називали „Великим Александром“. Али, кад би они могли, хтели и смели да зађу у мало дубљи кут своје савести, они би сад могли видети: да и Намесништво, и ако је по нечем и слаба форма владавине, није ипак најгора. Сад би они могли путем упоређења узрока и последица, доћи до закључка: да су захтеви Краљевих Намесника, по смрти намес. ика Протића, били израз само поштених и лојалних смерова. Али уображење о својој свемоћи онда, и незајажљиво властољубље после тога, одвели су их на јатаковање „великом догађају“ и оном истом бившем Краљу Ми-

лану, на спрам кога немају сада довољно речи оградe, па и погрде. А што они овом приликом и „великом Александру“ не кажу оно што мисле, то је само још привидно одржавање чисто парламентарно-уставног гледишта: да Краљ не може бити ни за шта крив, ни одговоран. Будућност ће показати, и за Радикале и за Краља Александра, колико су они и он, били у истини и уставни и парламентарни.

Довде је пак несумњиво констатована истинита или привидна наивност Радикала, да је „први април“ био за њихов рачун, и да су они, после обарања Намесништва, Либералне Владе и Странке, једини господари ситуације. Сад се видело, да су они рђаво рачунали. Више и јасније но у овој „Изјави“ клуба посланичког, дали су Радикали израза своме разочарењу кроз „Одјек“ (бр. 14, од 19. јануара) а у чланку, коме су дали важан наслов: „Владаочева права и Радикална Странка.“ „Да је Радикална Странка — вели се у том чланку — била смотренија, па да није држала отворене капицике, те да кроз њих пролазе Гарашанин и она сплеткашка котерија, и у двору кроје планове иза леђа њених, противу Устава и права народних; и да је Нар. Скупштина била мало пажљивија па да, у таквом стању, не одобри буџет за целу годину још пре Божића — сад би се мало друкчије разговарали, па би и Господин Отац мало у друге жице ударао...“

Но све је ово било задоцњено. Ово су изрази празне утехе за све оне, који су у губитку, који изгубе битку и тврде позиције, које су сматрали као неосвојиве. „Господин Отац Краљев“, како у том чланку радикални лист титулише бив. Краља Милана, мирно је седео у Двору и кројио планове: шта ће и како ће даље? Јер ово што је до сада било, само је почетак ономе што ће тек доћи.

III.

Једна изјава Јов. Ристића по повратку краља Милана. Обреновића „церићи“ и остало. — Но пре, но што пређемо даље, ваља нам се уставити на једној личности, која изгледала за све време од 1. априла 1893 повучена са политичке позорнице.

То је био Јов. Ристић, бив. Краљевски Намесник.

Долазак бив. Краља Милана у Србију учинио је да и Ристић изађе из резерве. И то је било баш ових дана. Краљ Милан у своме походу да заузме у Србији напуштене позиције, узео је ту тактику да једне штити, а друге да напада. Радикали су, као што знамо, били њему први на ударцу и са њима је свршено како је свршено. Сви други, и Либерали и Напредњаци, били су они, на које је „Стари Господар“ бацао око као и на резерву, која има да прихвати ситуацију, коју је он почео стварати. Само је један човек био изузет — и то је био главом Јов. Ристић. Мало је било бив. Краљу, што је заједно са својим сином, Краљ. Намесништво, а с њиме и Ристића на онако нечувен начин сурвао; он је у својим нападима ишао даље. Он је желео, да нападајући бив. првог Намесника, себе рехабилитише у очима Европе. У „очима Европе“

велимо, јер је тамо у новинама напао бив. Краљ бив. Намесника, који му на тај испад није остао дужан. То је било пре доласка бив. Краља у Србију, после чега је опет обратно одаслан телеграм у иностранство: да је бив. Краљевски Намесник Јов. Ристић посетио Краља Оца и с њиме се измирио. Ристићу, који је у то доба био понова (као и 1889) оболео од реуматизма, беше и сувише ова перфидија, и он се реши да дефинише свој положај и одношај према бив. Краљу. Он је то учинио преко листа „Новости“ — који је покренуо Стева Ј. Радосављевић - Бдин, човек оштра пера — које су у своме бр. 24. од 1. фебруара 1894, донеле крајем јануара т. год. учињен: „Разговор са г. Јов. Ристићем бив. Краљевским Намесником.“

„Питање о одношајима између бив. Краља Милана и мене — говорио је Ристић — свршено је још 1. априла 1893. прећутно, а формално свршено око прошле јесени.

„1. априла свршено је то питање зато, што ми је др. Докић, 17. ист. месеца, кад сам му предавао неке државне хартије, које су стајале под мојим кључем¹ исповедио: „да је он извршио преврат од 1. априла, на основу једног писма Краља Милана.“

„Изгледа, дакле, да бив. Краљу није био довољан онај *affront sanglant*, који ми је нанео завером од 1. априла, него ме ни онда није оставио на миру, кад сам прошлог лета тражио одмора далеко од отаџбине. Без икаквог основа, тада ме је бив. Краљ напао у једном полуваничном листу суседне монархије.

„Одговарајући му истим путем, ја сам изјавио: „да не осећам никакву потребу ступати с њиме у одношаје.“ И то је био формалан прекид.

„Ово стање није се до данас ни најмање променило, нити је вероватно да ће се променити и ако је бивши Краљ дошао у Србију, да се умеша и лично у њене државне послове на супрот и Уставу и законима и интересима земаљским.

„Ја бих могао наћи потпуног задовољења у догађајима, који су се развили у Србији од 9. ов. мес. (јануара, 1894). У мало што не дођоше за Министре они исти људи, који су 1. априла, заједно са Краљевским Намесницима, били затворени по његовим упутствима.

„Али како се ми сви, без разлике правца и убеђења, налазимо на оном заједничком броду, који је бивши Краљ Милан отиснуо на бурно море, ја се радо одричем сваког задовољења, само мислим, да брод уђе једном у мирно пристаниште; а уверен сам да ће то наступити, кад Милан искрено дигне руке са думена Србије“.

Овој изјави бив. првог Намесника ништа није недостајало да буде јасна и одређена, и да се добро разуме на оној страни, на чију је адресу упућена.

Краљ Милан, који је сада иза кулиса дирижирао ствари,

тудио се ипак, да се за прво време по његовом насилном доласку у Србију, што мање јавно говори о њему. Њему је мало било до разматљивости у ово критично доба. С тога је морао оћутати ову изјаву Јов. Ристића, којом му овај одриче сваку правну основу и за његов долазак у Србију и за његово мешање у државне послове, који би, по истој изјави бив. првог Намесника, најповољније текли, кад Краља Милана не би уопште било у њиховој близини.

Удар је био добро срачуњен и добро је погодио. Да га је Краљ Милан добро и осетио, сведочи његова срџба, којој је дао израза на једном од следећих ручкова у двору. „Шта хоће тај господин Ристић? — узвикнуо је Краљ Милан у једној групи одличних људи, с прорачуњеном намером, да се та реч његова чује и пренесе: „Зна ли он, да у забрану Обреновића има још доста церића?!“ — а „церић“ је био, као што се зна, један од симбола власти и опипљивих средстава за прве владе Кнеза Милоша, као и после њега, којим су неугодним људима у затворима, и иначе пребијана ребра. И томе необичном символу прибегао је опет један Обреновић, да изрази, и то после 1. априла, своју неблагодарност према једном Јовану Ристићу.¹

На жалост, то није била једина опасност, која је из двора грозила Јов. Ристићу. Било је и горих, страшнијих. Кад је, при крају ове знамените 1893 године, дотични Министар унутр. дела једно јутро дошао младоме Краљу на рапорт, на један пут упита Краљ Александар министра: А шта ради госп. Ристић? Министар одговори, да је код своје куће и да болује. Поћутавши мало, Краљ ће додати: Ама зар нема начина да се некако отрује тај Ристић? Упрепашћен оваквим питањем, Министар одговори: Шта кажете то, Величанство? Како још то може бити? Јес, јес, одговори Краљ, дао бих ја (именујући већу суму) да се то изврши. Такве су жеље допрле прво преко министра пуков. Светозара Станковића и до личног лекара Ристићевог, честитог др. Јосифа Холеца, који је с места дошао и Ристића опоменуо на опасности, нарочито, кад је Краљ у својој необузданости позвао лично др. Холеца и, стављајући му у изглед „десет хиљада дуката“, да у лековима даје Ристићу по мало отрова. Холец је отпасао сабљу и давао Краљу да му је пребије на двоје, али он тако што г. Ристићу неће никада учинити, контролишући после тога и само справљање лекова за Ристића. Исто је тако и сусед кућни, Ђока Ненадовић (који је, као радикал, чуо о ономе што се под највећом дискрецијом међу радикалима, услед исповести мин. унутр. дела, шаптало) дао Ристићу на знање чега има да се чува. У згодној прилици, доцније,

¹ Међу присутнима, који су имали прилике да чују ове речи Краља Милана, био је и Ђорђе Вајферт, пивар и индустријалац. Овај честити прирођени Србин, Немац по пореклу, није могао, како је писцу из слободних побуда доцније причао, да се уздржи, а да, чувши ове речи, не рекне тихо: „Да, да, а кад би од некуд устао Кнез Милош и узео церић, он би свакојако прво тебе (Краља Милана) њиме, па можда онда друге“.

¹ Тајна конвенција Краља Милана са Аустро-Угарском.

на једној од својих дневних шетњи, наиђе Ристић на истога, сада већ бившег Министра, и околишно почне разбирати о разговору, који је Краљ Александар пре са њиме имао. Исто тако околишно да бив. Министар познати, да је Ристић добро обавештен; али, ко је смео о томе страшном разговору отворено говорити, код жива истога владарца? Но Ристићу који је доцније ову тешку своју тајну поверио и писцу овога дела, причајући о њој, као о неком моч-струму, било је доста толико, колико је од свог лекара, Ненадовића и бив. Министра чуо, па да буде стално на опрези.

После пуних десет година, по испраћају до гроба старог саветника и негд. команданта војске Живка Давидовића, који је умро у десетој деценији својега дугог живота, враћајући се, на дан 2. маја 1904 године по подне с гробља, Светозар Милосављевић и писац, разговарали су се о разним особинама и ђудима тада већ покојног Краља Александра, идући у повратку с гробља, пешке преко „Тркалишта.“ У току разговора, на један пут ће писац о. д. не без намере рећи: „Ама, молим вас, господине Милосављевићу, кад се је Краљ Александар могао носити мишљу, да се огрује и један Ристић, шта је остало за друге мање захтеве и прохтеве његове?“ „Мени је то говорио Краљ!“ узвикну честити Милосављевић, као да нешто олакшава својој савести, која је била, то знамо, и мирна и чиста. И тако су сва наговештења, која су о овоме већ постојала, том приликом и аутентично потврђена — јер је Светозар Милосављевић био тај Министар, пред којим је Краљ Александар дао израза оној страшној жељи својој, која од своје ружноће не губи ништа, све и да је једна тренутна пустоша, слична и другој једној, опет из првих времена владавине Краља Александра. Једне летње вечери, Краљ је, заваљен у столицу за љуљање, седео на балкону срушеног „Старог двора“ и љуљао се, окружен Министрима, који су ту били. Наједанпут ће Краљ избацити, клацкајући се: да би му био то најлепши дан у години, кад би видео онде на једном кестену (засађеном на улици пред двором) обешена онога старог „Курцона?“ Којега? упитају Министри, пола изненађени, пола као у шали, да би ублажили немио утисак речи младога владарца. Па, онога Митрополита Михаила! одговори Краљ мирно и продужи љуљање у столицу. Зашто је овако безбожну жељу гајио млади владалац према седоме архипастору, том приликом је остало необјашњено. Али да све то има свога порекла и у породичним дворским мишљењима о појединим људима онога доба, то је ван сваке сумње.

Ко нам јамчи, да се не би нашло лудих послушника, који, да би угодили можда и тренут ој жељи или ђуди владаочевој, не би се устезали и да изврше злочин, који је го наг стајао у жељи Краљевој? Но, на срећу, те су речи пале пред људима, који нису били вољни ни да трују ни да вешају; а и карактеристика личности младога Краља, који тек што беше ступио на престо, није ни мало на то слабије изражена, што, срећом, од свега овога није било ништа.

Још једно. Кад је, одмах после „првога априла“, радикал Добра Ружић, професор, отишао у аудијенцију младоме Краљу, овај му да на читање једно — и напред помињато — писмо, које је некако почетком 1893. писао Краљу Милану намесник Белимарковић и у коме је, кажу, било насликано много што чита у погледу рада и држања радикала, али уз прекоре Краљу Милану за његово држање. Том приликом покрене се, између Краља и Ружића, говор и о бившим Намесницима. „Ја сам их све требао потући 1. априла“, сасвим мирно рекне Краљ. Зачуђен овим, Ружић (који је истина у Скупштини предлагао да се Намесници протерају) ипак упита журно: „Кога, Величанство?“ „Па, Намеснике и Министре“ одговори Краљ. Све више изненађен, Ружић упита даље: „Како би ви то могли извршити, Величанство?“ „Ништа лакше, одговори млади Краљ, не без неког цинизма: наредио бих да се штампају бунтовне прокламације, и гурнула би се сваком од њих по једна у џеп....“ Изашав међу своје другове, радикалце, Ружић са упрепашћењем исприча све ово. „Наопако, овај ће нам свима главе покидати“ узвикнуо је Добра Ружић, на што су му његови другови примећавали, да се он вара и да ће Краљ Александар бити најбољи владалац, а то што је чуо само су детињске лудорије и несмотрености. Наравно у заносу добити, коју је „први април“ донео Радикалима, они су све видели у ружичастим бојама.

Пред стручним судом психијатора, сви ови поступци младога Краља били би неоспоран доказ о постојању сграховитог психичког недуга *moral insanity*, који је, на жалост, постојао и код оца и код сина. И кад дејство овога недуга није могло бити обуздано у годинама далеко старијег и интелигенцијом јаког оца, који је био оличено непостојањство, превртљивост и вероломство, како је тек дејство истога недуга могло бити у млађега, и ако неоспорно бистрога и оштроумнога сина, чији се морални недостатци тако јасно изражавају у фактима, која смо доведе навели. На жалост, она неће бити једина и посл. дња, што ће, као што ћемо видети, имати да осете и сачи родитељи младога Краља; што ће све имати, на крају крајева, кобних последица и за самога последњег Обреновића на Престолу Србије.

IV.

Претече Реакције. — Година 1894. била је година реакције. Већ сам изненада и насилни долазак бив. Краља Милана у Србију није наговештавао ништа добро, и ако је све о то, што се 9. јануара, па за даљих неколико дана десило, било још у границама уставне могућности и допуштености. Смењена је једна и доведена друга влада, закључена једна скупштина: а то је све било у уставној моћи и праву владарца. Али су сви знаци говорили, да то није било све, да се на томе неће стати. Све је ово још била негативна страна намера и догађаја, рашчишћавање терена за позитивну страну намера и догађаја, који тек имају да дођу.

Но нико није могао знати, у ком ће се позитивном правцу развити ти догађаји.

Сам двор није оставио у неизвесности шире јавно мишљење, и ако не о крајњим намерама, којима је свакојако био *spiritus rector* сам Краљ Милан, оно ипак о тенденцији новог правца. Кад више није било ничега радикалног т. ј. ни Владе ни Скупштине на политичком хоризонту, приређена је једна прилика, када ће се моћи јасно навестити тај нови правац, а кроз уста самога Краља, који је био необично добар „медијум“ за оглашавање намера Краља оца.

То је био свечан ручак у двору, у вече 23. јануара, на који су били позвани: сви министри, Митрополит, и бивши председници министарског савета (њих 8), бивши Министри (нерадикални, њих 26), и тако даље а од радикала био је само председник Држ. Савета, без иједног саветника, јер је и овај био у већини радикална творевина, која се, док је овог Устава, није могла уклонити, као н. пр. једна Влада и Скупштина. С тога је Савет махом игнорисан, чему ја знатно служила и нетактичност самих саветника радикала.¹ Већ по овим званицама могло се оценити каквим је личностима, и којим носиоцима политичких мишљења била намера да се види окружен Краљ, при једној својој манифестацији, а, разуме се. у присуству „Краља Оца“, који је својом личношћу и ударио главни печат на целу ситуацију.

Краљ устане, кад је уобичајено време за здравице, и обраћајући се Министрима, почне своју историјску здравицу:

„Криза, која је била настала, и која је уз ваше (г. г. министара) учешће расправљена, није последица нити спољашњих, нити личних утицаја. Њу је створила неминовна потреба државна, да у државном животу Србије буде реда и законитости, без којих нема и не може бити правилног тока и реда у њему. Са висине мога престола, одбијам и осуђујем строго све гласове, који су управљени, да тој кризи даду спољни или лични облик“...

Очевидно Краљ је имао смер, да овако остентативно закљони од прекора Краља Оца, да је он виновник свега прелома, и да нагласи да при овом прелому није у игри аустро-угарски утицај.

Здравица, у којој Краљ, на много места говорише панегирик

¹ Ускоро, после 22. фебруара те године, дошло је до формалног сукоба између нове владе и Савета, с тога, што неки саветници радикали нису били на подворењу о тој држ. светковини, а нису се извинили! На ову нетактичност од стране владе — која је сукоб очевидно провоцирала, — већина саветника одговори другом нетактичношћу, да се саветник не мора за тако што никоме извињавати. Мишљење: да и ако се саветник не мора влади или Министру Председнику изјашњавати, треба ипак у једном деликатном питању куртоазје, кад се већ нашло за нужно да се оно постави, да се изјасни самом Савету, као телу које је за појединог члана свога компетентно да таква и слична изјашњења прими, — то мишљење остало је у мањини, а било је мишљење писца ових редова. Кад је влада на одговор Савета оштала, саветник Вујић ће рећи писцу: „Ето видиш да ниси требао да се одвајаш, кад смо ми одржали своје“. „А ја се бојим баш тога хутања владина“, био је одговор на ово самопоуздање Вујићево.

себи самом и својој владавини, наставља, између осталог, овим високим тоном:

„Ја сам Краљ Србије, нити могу, нити хоћу да сам Краљ једне странке... За време мога малолетства, Устав је земаљски једнострано изведен у духу очито противном са њим самим. Многи и важни закони постављени су на извитоперном темељу, у противности са монархичним начелом и са самим јасним одредбама земаљског Устава... Као веран син свете православне цркве хоћу, да у српској народној цркви веје онај дух, који је сагласан са догмама њеним, а у договору са Архијерејима да се сузбије тежња, која је у њу унесена противуставним и антиканоничним законима, и која може пореметити њен свети и узвишени задатак“...

Још је јаче, и са пространом тенденцијом, од овога ласкања црквеним поглаварима¹ а посредно, како изгледаше и Русији било ово претходно место у здравици:

„Као мален ступио сам на престо са Намесништвом, које је вршило Краљевску власт у моје име, одвојен силом околности, против моје воље, и против свију закона и људских и природних, од мојих родитеља, а са Уставом, који је тек у живот ступио. Онога дана, кад сам у себи осетио и снаге и моћи, да сам управљам својим народом, ја сам предузео Краљевску власт у своје руке, с тврдом намером и вољом: да је Краљевски вршим...“

Како у непомирљивој супротности стоји ова реч Краља Александра од 23. јануара 1894 са свима његовим изјавама почев од 1. априла 1893 па све до на сам дан 1. јануара 1894. о новој години, када је још срдечно уверавао радикалну владу о својој краљевској благонаклоности. Озде се истиче владалац лично и наглашава своју вољу, а тамо се оглашаваше као једно с народом и као чувар Устава и права народних. Онда „народ“ беше синониман са „Радикалном Странком“ уз анатемисање сваке друге, нарочито Либералне Странке, а сада се Краљ брани да неће да буде Краљ „једне Странке“. Али ко би, после свега што је било, још тражио доследност и логичку везу у политици, која је заснована на предајима и изненађењима? Свакојако отпочела је увелико ера владалачких декламација, без краја и конца, у којима се поглавито гледа да се задовољи политика момента, без обзира на оно што је претходило, или на оно што ће следовати. Но устављање речи краљевих на Уставу, уведеном у живот за његова малолетства, и на законима донесеним противно духу самог Устава, као да је допуштало да се не стави сигурна прогноза за дуготрајност и једних

¹ После некога времена могле су се читати у „Српским Новинама“ бр. 30. изјаве благодарности свих архијереја: Митрополита Михаила и епископа: Јеронима, Саве, Мелентија, на мислима израженим, у корист вере и цркве, у здравици Краљевој од 23. јануара, ма да су старији од архијереја били у недоумици, како да се ставе према краљевској критици закона о црквеним властима, који је изражен, по повратку митрополита Михаила и Јеронима из изгнанства, а са претходним пристанком целог Арх. Сабора. Но то је била једна од јуначких невоља, у којој су архијереји нашли излаза, по речи: и да вуци буду сити и стадо на броју.

и других. Свакојако „закон о прогонству“ бив. Краља Милана стрчао је у новој ситуацији од 9. јануара о. г. као права напаст на чистоту и слободу Краљева дома и његових чланова, од којих „најстарији“, у пркос томе закону, беше ту, лице у лице са Краљем, који опет жигаше судбу прошлих времена, када је, вели, против своје воље и против свију закона и људских и природних, одвојен од својих родитеља...

Све је било сročено и уговорено, да и у земљи и на страни буде јасно и несумњиво: како је ново стање, оличено у доласку бив. Краља и потискивању Радикала, оно, са којим се има од сад рачунати. Телеграфска жица разнела је по целој свету речи из краљеве здравнице, на коју је председник министарства, Ђ. Симић, одговорио са знатном мером предусретљивости намерама Краљевим. „Ослањајући се на потпору, коју нам Њ. В. тако милостиво обећава, рачунајући на садејство умних и добрих људи из свију партија, уздајући се у помоћ божију, ми се (министри) надамо — одговорио је Ђ. Симић — да ћемо нашу мисију мира, реда и законитости с чашћу до краја извести, и тиме одговорити узвишеним намерама Вашег Величанства...”

После месец дана, 22. фебруара т. г. следовала је права киша од ордена¹ свију врста и свију степена. Чак су се међу одликованима видела и имена неких жена, познатих са своје оданости према бив. Краљивици Наталији. И на ту је страну чак хтео бивши Краљ да демонстрира мирољубиво. Кад је мир, нек је мир на све стране, па и са разведеном супругом, са којом је чак у један мах било објављивано и неко озбиљно зближење; а Митрополиту Михаилу лично је Краљ Милан чак изразио: да „очекује сатисфакцију за своју увређену супругу“. Но, при свем том, ми ћемо видети, да се њих двоје, Краљ Милан и Краљица Наталија, никад више нису састали под једним кровом; и кад је, у току следећих година, било у изгледу да у Београд дође једно од њих, онда је друго пре тога остављало двор. Но то је, у осталом, узалудан посао, после свега што знамо, и даље расправљати односе Краља Милана и Краљице Наталије.

Ово смо поменули, колико само да се види како је бив. Краљ дошао у Србију, на све мислио, и није пропустио ништа да учини што би имало повољна дејства на ширу публику, све једно, ако

¹ И писац овог дела одликован је 22 фебруара о. г. орденом Св. Саве II степена (великим официрским крстом), са звездом. — Но, значајно је објашњење, које је имао прилику да чује од самог Краља Милана, тога истог вечера у двору, на забави, приређеној о свечаности. Дошавши пред писца Краљ Милан ће, без икаквог увода, рећи и то са нагласком: „Вас је Њ. В. Краљ одликовао да не радите на листу, који ће се основати“. „Ако се оснује такав лист, ја нећу ту бити сарадник, јер то неће бити лист господина Ристића“. Бивши краљ само погледа озбиљно у писца о. д. и оде даље. Изјава, да он неће радити на листу за то, што то неће бити лист г. Ристића, очевидно је и изненадила и увредила бив. Краља. Међу тим и појава таквог листа, почивала је само на празним гласовима. Јов. Ристић, и ако није имао везе са „Срп. Заставом“ органом Либ. Странке, није имао потребе да оснива или протежира нов лист.

би то било, поред супротности са схватањима о истим предметима у прошлости, још и — просто бацање прашине у очи.

Комешање, које је отпочело 9. јануара, и које је сваким даном добијало нове и нове хране, продужавало се и даље, после прославе 22. фебруара, равно још месец дана, до 21. марта, од када су догађаји, дотле магловити и неодређени почели добијати опипљив облик.

V.

Рехабилитација Краља Милана. Министарство Светомира Николајевића. Сукоб са Касационим Судом. — Политичка лабораторија у двору била је неисцрпна у комбинацијама. Решени да не штеде ни људи, ни интереса, ни установа, оба Краља лако су са једне комбинације прелазили на другу, напуштајући ону прву. Уосталом све ово што је било од 9. јануара, само је било сондирање и стратегијско размештање сила. Но у томе се већ дошло до неких закључака, у првом реду у погледу самог Министарства и његова председника Ђ. Симића, кога су оценили као слаба и нејака. Не толико за то, што Симић не би вршио оно, што је и у одговору на здравицу Краљеву 23. јануара и сам казао, да ће као своју мисију сматрати „утишавање разбукталих страсти, умирење духова и осигурање реда и законитости у нашој отаџбини“ — што је све на чисто српски преведено значило: сузбијање радикализма — већ са личне недовољности његове, јер се одмах увидело да Ђ. Симић није човек за планове краљева. Живећи дуже ван земље, као дипломатски чиновник, а и раније се не истичући у јавности, Симић је ширим круговима био познат једва по имену, за које се у осталом, није везивало ништа ружно. Симић је био човек у свему нов и политички „целомудрен“ и то му је можда била слаба страна у новом положају. То је се могло рећи и још о по неком члану министарства; а такве природе нису биле по укусу Краља Милана, без обзира још и на то, што је његов и иначе још недефинисан положај захтевао озбиљних ремећења у затеченоме стању, па да буде утврђен.

Симић је се, као што знамо, при пролазу Краља Милана кроз Беч, овоме, по непосредној наредби Краља Александра, придружио и дошао с њиме 9. јануара у Београд. Затим је постао председник нове владе, а не предавши опозивно писмо, као дотадањи посланик у Бечу. С тога у марту оде у Беч и изађе пред цара, те тиме и формално заврши своје службовање као посланик, и врати се у Београд 13. марта. Напустивши један положај, он је по повратку одмах видео, да ни на овом другом не може остати. Настала је министарска криза, коју су Краљеви изазвали, вероватно истицањем разних предлога, за које су једни министри били погоднији од других. Не треба заборавити, да је у кабинету Симићевом седео, као Министар унутр. дела Светомир Николајевић,

лични пријатељ Краља Милана, решен да изведе сваки експеримент¹ који би му се видео целисходан.

Кад је Симић дошао из Беча, ствари су биле на прелому, и после једва три дана: 21. марта 1894, осване ново министарство Светомира Николајевића, са овим саставом:

Председник и мин. унутр. дела Св. Николајевић, грађевина генерал Стев. Здравковић, финансија Вук. Ј. Петровић, предс. пор. управе, војни генерал Милован Павловић, иностраних Сима Лозанић, просвете и цркв. послова Андра Ђорђевић, правде Јеврем Андоновић члан Касације, и народне привреде Лазар Јовановић.

Нови су били у овом министарству: Вук. Ј. Петровић, Јевр. Андоновић и Лаза Јовановић. Остали су сви чланови кабинета Симићева; а одступили су: Ђ. Симић, Чед. Мијатовић и Димитрије Нешић, а неки су од оних што су остали променили портфеље. — Нови кабинет је био, на свој начин, јачи од првог. Поред Николајевића, ушао је и други, Краља Милана интиман човек, Вукашин. Исто тако и партијски је појачан, јер док су у Симића кабинету били махом или људи без боје или који су давно отпали од својих партија, сада улазе у њ два виђена либерала: Андоновић и Јовановић, као што је, поред Вукашина, и А. Ђорђевић био виђени члан Напредне Странке. Николајевић је, као што знамо, био радикал, бар по прошлости, а сада је обележаван као „неутралан“

Рад да у милости отпусти три бивша министра (Симића, Мијатовића и Нешића) Краљ приреди њима у почаст ручак на дан 3. априла. И ту је било здравица, али на адресу министара, што су остали: „Вас, господо министри, рекао је Краљ, хоћу да уверим о свом потпуном поверењу, хоћу да вам пожелим срећан успех у вашем раду, хоћу да вам кажем: да очекујем од вас енергије и постојанства у управи вашој и да можете рачунати на моју искрену и свестрану потпору“. — Нови председник Николајевић изјавио је благодарност на томе „превисоком владаљачком поверењу“ и да ће „он и његови другови у томе поверењу цпети снагу за истрај-

ност у своме правцу и остварењу задатка, добивеног услед промене владе од 12. јануара...“ (Срп. Нов. бр. 75.).

Пало је у очи, да овај ручак није био 1. априла, већ 3-ег дана тога историјског месеца. Сад се навршила била година дана од заузећа престола, ноћу 1. априла пр. год. Па ипак није било никакве алузије на тај кобни дан. А и како ће бити? Није ли сад дошло време да се погледа на елементе, који су били жртва 1. априла!

Ђ. Симић, као погодан човек, опет буде враћен у Беч за посланика (10. апр.) док је Н. Пашић, који је био у Петрограду, дао оставку, која му је и уважена (4. апр.). Нови министар финансија, Петровић, са њему својственом окретношћу, умео је везати за се и млађе и виђене друге политичке, ничим ружним обележене људе, као и неке старије од угледа и ауторитета уводећи их у послове свог министарства.

Ново министарство већ је чекао један крупан посао. Оно је имало да реши један проблем, који се непосредно и строго тицао положаја бив. Краља Милана.

Као што знамо, Краљ Милан, после абдикације, ишао је у своме повлачењу и даље: отказао се прво доласка у Србију, за тим чланства у краљевском дому и, најпосле, и самог држављанства српског, иступивши из поданства, отишав у свет. Свему томе следовао је 14. марта 1892., и нарочити Закон о „члану краљ. дома Краљу Милану“, којим су сви откази његови и формално озакоњени, с тим, да бив. Краљ Милан не може више долазити у Србију и бавити се у њој, сем на случај болести Краља Александра, па и онда на позив владе.

Лишен тако свију права, Краљ Милан није имао заштиту неприкосновености ни у новинарским стварима, сем као обичан човек и то чак не и као српски грађанин. То је погинуло из двогубо утврђеног новог правног положаја његовог: и путем својих отказа и путем закона. — Дошав поново у Србију, Краљ Милан је био предмет сваковрсних новинарских напада, против којих су службено подизане тужбе. Судови, првостепени и виши, држећи се строго закона о „члану краљ. дома Краљу Милану“ од 14. марта 1892., доносили су одлуке према гледишту: да се новинарски напади на његову личност не могу сматрати као напади на члана краљ. дома, пошто он то више није, и да по томе ти напади не повлаче ону казнимост, каква се опет од стране владе (после 9. јануара о. г.) тражила и очекивала.

То све изазове сукобе између судске и управне власти, између судова и владе. Судије су судиле по једном позитивном закону, а не по опортунизму и према насилно промененим политичким приликама, које су настале доласком бив. Краља у Србију.

Влада се онда реши на један корак, који ту супротност у назорима судске и управне власти још више поостри.

Лицем на Васкрс, 17. априла 1894. изађе у „Срп. Нов.“ бр. 85. следећи краљев указ, са потписом целе владе:

¹ У то време исеако, био је пред. Држ. Саветом на решењу избор часништва за Београд, у коме су — у борби две радикалне групе: Милована Р. Маринковића и К. Таушановића — победили радикали групе „кума“ Милованове. То је било још за радикалне владе, али услед појављене жалбе остало је још непречишено питање. Влада се интересовала, да ови избори, после свију променених прилика, падну, а Савет — у ком је до 9. јануара био и Св. Николајевић — имао је то да реши. Са својом радикалном већином, Савет, и да није био избор правилан, мучно би ту позицију сад упустио. Мин. унутр. дела позове, случајно, писца као члана Савета, да разбере које су слабе стране овог избора, који је ускоро, и са гласом писца о. д. и одобрен у Савету. — Но значајно је то, шта је Министар унутр. дела, том приликом рекао о намерама владе: „Ми нећемо дирати у Устав и установе на њему засноване (алузија на Савет), већ ћемо поједине рапотине поправљати од случаја до случаја“. Како је Министар желео да се опет види са писцем о. д. то је овај одмах сутра дан имао прилике да чује од истог сасвим су протну изјаву: „Ако могу да се врше послови са овим Уставом, ми немо радити и под њиме; али, богме, ако се за то покаже немогућност и почне да записује, ми ћемо прећи и преко самога Устава, па како Бог да“. Ускоро ћемо видети које је мишљење било „право“.

„На предлог нашег Министарског Савета наређујемо:

„Да закон од 14. марта 1892. (збор. 48. стр. 66) и одлука Народне Скупштине од 31. марта 1891. (збор. 47. стр. 312) немају никакве законске вредности, и за то, да се по њима више не управљају ни судови, ни власти земаљске, који по чл. 39. и 45. Устава раде у наше име. Наш отац, Њ. В. Краљ Милан и наша мати Њ. В. Краљица Наталија, као чланови нашег Краљевског дома, вратили су се у сва права и дужности, која су им уставом и законима земаљским дата“.

Као што се види овде је у указу обухваћена и Краљица Наталија, која је, на основу скупштинске резолуције од 31. марта 1891. такође била на познати нам начин (5. и 6. маја те год.) удаљена из Србије, без права на борављење и повратак без позива владе.

Влада је мотивисала горњи указ тиме, што су: „Обе ове одлуке, по значају своје и по самим одредбама својим привремене природе и везане су за време док Србијом управљају Краљеви Намесници. Обе ове одлуке противне су опредељењима основног земаљског закона а и законима природе. И једна и друга стоје у јасној опреци са члановима 6, 14, 29, 32, 57, 68 и 72 Устава земаљског“. И влада „стојећи на врху државне управе, има дужност да се стара да Устав земаљски, као основни закони за све земаљске законе, буде одржан у својој снази и важности“ претлаже, дакле, Краљу на потпис горњи указ „којим се родитељима Вашег Величанства ујамчавају сва права, која по земаљском Уставу имају“.

Влада је путем логике извела закључак о привремености закона ад 14. марта 1892. и резолуције од 31. марта 1891. док у законима то није писало. С тога је за укинуће ових закона била нужна потпуна законодавна процедура: да се они путем скупштинске одлуке и краљеве потврде огласе за неважеће.

Судови су сад имали да бирају између закона и указа. То је сад тек, на једном конкретном случају, довело до формалног сукоба између Касације и Владе. Због чланка „Неуставна наредба“ — а то је баш био овај знаменити указ од 17. априла — буде узапћен бр. 87. „Одјека“. Касација, при свој интервенцији Министра правде Ј. Андоновића, са 9 противу 4 гласа донесе у општој седници 5. маја, решење: да указ од 17. априла 1894. не може уништити закон од 14. марта 1892., и да према томе не може бити узапћен ни суђен никакав лист по том указу.¹

Очевидно је било, да је овом одлуком највишега суда у земљи, створен безизлазан положај и отворено је постао сукоб између судске и управне власти, а предмет је тога сукоба био Краљ

Милан, као што у том сукобу није остао неоштећен и сам владаочев ауторитет, чији се указ, који је уз то постао по жељи двора и потреби династије, оглашава за неважећи.

Сви, који су знали за овај исход ствари, а умели оценити замашај овога великога сукоба, озбиљно и забринуте су се питали: Шта сад? Јер, док се с правом сматрало, да судије нису могле другојачије решити но како су решиле, дотле је било јасно, да влада и двор неће хтети погнути главу пред једним „обичним судским решењем“. А могло се већ унапред знати, да ће тек сад бив. Краљ Милан бити предмет напада у новинама, пошто су ти напади били толико колико и некажњиви.

Доиста је оправдано и озбиљно било питање: Шта сад?!

Но, ми смо већ казали у почетку овог одељка: да је политичка лабораторија у двору била неисцрпна у својим комбинацијама. Да ли услед тих комбинација или без њих, тек баш истог 5. маја 1894. кад се у Касацији решавало о указу од 17. априла, Београд је имао нов, сензациони догађај, за који се одмах рекло да је у вези са оним што је већ било, а показало се кроз даља четири дана, да је у вези и са оним што ће тек наступити.

*

Истог дана, 5. маја, када је Касациони суд решавало о указу од 17. априла, буде из седнице полициском влашћу изведен члан Касације Ђ. Новаковић, коме је и стан претресен. Једновременно је извршен и код више других људи, у Београду и унутрашњости, и већина од њих стављена и у притвор. Падало је очи да су на ударцу били махом људи, за које се знало или претпостављало да су наклони династији Карађорђевића, па између осталих та је судба стигла и др. Јашу Ненадовића проф Вел. Школе, који је истог дана (5 маја) и из службе отпуштен. То је била тако названа „Чебинчева афера“, која је то име добила по Михаилу Чебинцу из Краљева. Чебинац је требао бити саучесник једне антидинастичке завере, и као такав праћен је потајно, и кад је хтео 5. маја да иде некуд из Београда, њега ухапсе на железничкој станици и при претресу нађу на леђима капута ушивен у постави некакав бележник и у њему означене и друге заверенике, држане тајне састанке и томе подобно, што је све дало повода осталим хапшењима и претресању станова.

¹ Главни одбор радикалне странке нареди неку врсту партијске мобилизације и позва 28. априла све на окупне зборове, на којима би се осудио указ од 17. априла. Министар унутр. дела изда опет свој распис полициј. властима, да свуда забране ове зборове, омаловажавајући их, „као просте гомиле света скупљене да руше јавни мир и поредак“. Оваква решеност владина учини да главна радикална партијска управа другом наредбом од 2. маја, заустави наређени покрет, и тако се све ограничи на обичан „папирни рат“ кроз „Одјек“.

¹ Други судски сукоби с владом, нешто раније, а поводом овога указа, били су: због листа „Вечерње Новости“, са којих је беогр. првостеп суд дигао забрану, коју је полиција извршила; даље, због листа „Слобода“ (у Нишу), чију је забрану, извршену према истом указу, опет нишки првостепени суд одобрио, како се вели, да би дао највишем суду повода да донесе коначно решење како се има, у штампарским кривицама, учињеним противу бив. Краља Милана, сматрати указ од 17. априла. Касација је, као што је горе наведено, у општој седници од 5. маја донела решење, којим одриче законску вредност томе импровизованом указу. Судска независност, која није у Србји примњена са неподељеним повољним мишљењем, у овом је случају, истина са нешто партијског ината, била на правој висини.

По себи се разуме, да су бечке и др. новине просто преплављене телеграмима из Београда о откривеној страшној завери, управо о вулкану на ком је била и држава и династија, па је срећом све то благовремено осујећено. За људе ширих погледа, провидна је била цела ова маневра, по којој се хтело пред Европом окарактерисати стање у земљи као несигурно, подривено радикалном и антидинастичком агитацијом — од које и династија и влада имају сада категоричку дужност, да се бране како најбоље умеју и могу. Дабоме, да су томе биле криве и простране слободе и Устав, који је све то и омогућио. То је предубеђење ваљало Европи наметнути. „Чебинчева афера“ била је добро дошла, сасвим — некако као наручена.

Како су за којим од оглашених учесника у „завери“ залупљена апсанска врата, настала је тишина. Напољу се казало: да власт води строго поверљиву истрагу. Новине, нарочито „Одјек“ регистровале су поједина хапшења и на томе је, после недељама па и месецима остајало. Јавног претреса још није било, јер су ускоро настале и „судске ферије“.... „Чебинчева афера“ мало по мало пређе у област лакрдије, но која је ипак тешка била за људе, који су ње ради имали и да пате; јер је оптужба гласила да се похапшени окривљују за припремања, да се народна династија Обреновића збаци с престола. Читавих седам месеци вођена је истрага над затвореним учесницима. Најзад је крајем новембра почео претрес у београд. суду, а пресуда је у том суду изречена последњег дана те године. Коначно по тој „афери“ осуђени су по другом одељ. §. 90. кр. зак. на затвор: Мих. Чебинац, Ранко Тајисић, Аца Станојевић, др. Коста Динић, Сима Ђаковић, Алекса Жујевић и К. Таушановић.

Нико се, међутим, није надао, да је ова афера, чим се јавила била увод у један — државни удар. Европа је напред поменутим телеграмима била довољно припремљена; а за јавно мишљење у Србији никад није доцкан да благовремено сазна, без мало обзира, хоће ли оно бити тиме изненађено или не.

VI.

Државни удар од 9. маја 1894. — Тек су у пуном јеку биле у Србији на жалост обавезне „честитке“ поводом указа од 17. априла и васпостављања права Краљевих Родитеља, који су толико пропатили од незахвалних узурпатора, кад се указа признателном народу нова прилика да изјави своју захвалност и на другој височајшој бризи о срећи, миру и спокојству народњем.

У понедељак, 9. маја 1894. на дан летњег Св. Николе, могаše се једновременно и по плотовима и ћошковима београдским и у „ванредном“ 101 броју „Српских Новина“ читати — начелствима још ноћу одтелеграфисана — ова Краљева Прокламација:

„Српском Народу“

Срби, Прошле године ја сам вас позвао (1. априла!) да ми послужите верно и одано, а тада ја сам вам казао да ћу на основу

Устава и закона управљати земљом и да ће Устав ступити у потпуну силу и важност своју. Моме позиву ви сте се одазвали с оним одушевљењем, с оним постојањем, с оним вером у мене, с оним љубављу, коју сам од вас и очекивао и с којом сте ви вазда окружавали своју Народну Династију.

Срби! Хвала вам!

Одгајен у предањима Обреновића, веровао сам, верујем и вероваћу у ваше родољубље, и у вашу оданост, као год што сте и ви веровали, верујете и вероваћете у снагу, тврду и непоколебљиву вољу да послужим једино светим интересима свога љубљеног народа и српске државне мисли.

У тим узајамним осећањима, уложимо заједнички сву снагу и моћ, да одговоримо нашем државном задатку, а уз вашу помоћ, као ваш краљ, старам се, стараћу се непрекидно о вашем добру, о вашој срећи, о реду и миру у нашој милој и драгој Србији.

Тој мојој светлој, узвишеној дужности одговара држављанска дужност свију и свакога, да Краља Србије помогне у овоме раду, а првенствено двогуба је дужност државних слугу и државних тела, чији је задатак основним законима, самим монархичним начелима потчињен мојој краљевској власти.

Задатак, који сам био себи поставио, тежак је био по томе већ, што су многи закони, за време мога малолетства, донесени на супрот јасним одредбама Устава, а тесно су везани са његовом применом. Многе установе државне постављене су на извитоперени темељ и у самом свом постанку, намењене су да послуже не општим интересима престола и отаџбине, него личним и страначким страстима. Својим неправилним, неприродним постанком, противним угледу круне и народа, ти закони и те установе изгубиле су, у самом свом зачетку, значај који им је био намењен. Моје најплеменитије, најискреније жеље, драги и верни моји, наилазиле су само на несавладљиве препреке.

Срби! Том стању ја ћу, као и моји претци, потражити лека у договору са вама. У своје време, кад се страсти буду стишале, мир и ред утврдио, ја ћу с вама приступити, на основу стеченог искуства, изради новог земаљског Устава. А сада сам решио: да се Устан од 1888 год. у свима својим одредбама обустави и да се привремено врати у важност Устав од 1869 г. у свој целини својој.

Дајући вам на знање ову краљевску одлуку, проглашујем свима и свакоме: да од данас ступа у потпуну важност Устав од 29 јуна 1869. године. Свима земаљским властима заповедам, да по њему поступају, а вама свима шаљем свој краљевски поздрав, препоручујући нашу милу отаџбину заштити свемогућег Бога.

Дано у нашем краљевском двору, у Београду, на Никољдан, 9. маја, 1894 године.

Александар с. р.

Сва довијања, која су трајала пуна четири месеца — од 9. јануара до 9. маја — и све тежње двора да дође до свога циља, до своје свемоћи, избиле су најзад у свој наготи својој. Све до-

садашње мере на ситно, оличене у промени владе, у указима са натгнутом мотивацијом, у здравицама пуним алузија без довољнога жељног ефекта, поклопљене су једном генералном мером, једним ударом, који у једном потезу решава сва питања.

Устав од 1888. отишао је, дакле, у акта; а Устав од 1869. извађен је понова из акта. И како просто! Једном објавом у „Српским Новинама“, све једно, што се та објава изузетно зове „Прокламацијом“. Сад, идућег 4. јуна, двадесет и пет дана по извршеном удару, навршило би се тек година дана, како је Краљ Александар у народноме позоришту свечано положио владалачку заклетву на овај исти Устав — који он сад оглашава за неважећи. Док тако суспендује и један Устав и једну своју заклетву, Краљ и не мисли да положи нову заклетву на Устав, који он самовласно враћа у силу и важност. И та друга заклетва, није никад ни полагана, и ако ће овај стари Устав у новоме издању, бити меродаван врховни закон земаљски неких даљих седам година.

А влада? Она се, после прокламације, презентирала једним двокатним указом, датираним 9. маја, у чијој је првој половини означено да су сви Министри, поименце, дали оставке, које су им и уважене; — а у другој половини истог указа означено: да су сви исти Министри, поименце, и без икакве измене личне или ресорне, понова „постављени.“ Тако је привидно изгледало, да Влада нема са самим актом суспендовања Устава ничега заједничког, али је свршен чин прихватила и остала, да би дала нужне консеквенције извршеном преврату.

Прва је од тих консеквенција била доношење наређења, а на основу чл. 56. Устава од 1869, којим се 9. маја повраћају у живот закони, који су у органској вези са повраћеним старим Уставом, и то:

Закон о изборима од 1870, са допунама; о пословном реду Скупштинском од 1870; о пословном реду у Државном Савету од 1870; о штампи од 1881 са допунама; о зборовима од 1884; о општинама од 1866 са допунама. У исти мах оглашени су за неважеће сви такви исти закони и законска наређења, који су постали по Уставу од 1888. — Другим једним указом од 13. маја т. г. враћени су такође у важност закони: устројство окр. начелстава од 1839; додаток полиц. уредби од 1839; устројство управе вароши Београда од 1860. — Указом од 15. маја укинута су све одредбе о самосталним истражним судијама, по закону од 1890, а иследна власт пренесена на полицију и општинске власти. — Најпосле, суспендоване су, указом од 1. јуна, и многе одредбе закона о цркв. властима од 1890, а зато враћене неке из закона о цркв. властима од 1862.

Но и то није било све. Још и више, но на ове законске смене и замене, полагало се на личне измене свију оних тела, која су, по Уставу од 1888 постала и попуњавана путем избора и садејством Народне Скупштине, као: Савет, Касација, Апелација и Главна Контрола.

У истом „ванредном“ 101 броју „Српских Новина“ од 9. маја наименовани су нови Саветници, а дотадашњи, сем неких, стављени у пенсију¹. Тако исто наименовани су нови чланови Касације, Апелације и Контроле, а дотадашњи стављени у пенсију.

Једном речију, осванула је нова ситуација, и сви новоименовани Саветници и др. добили су хитна наређења да још истог дана заузму своја места, како би ново стање било у сваком погледу комплетно.

Приправност војске у свима касарнама, гарантовала је за сваку сигурност, на случај каквог било покушаја. Али таквих покушаја није више било. Раликали су се повукли и с резигнацијом примили свршен чин. Нерадикали су преплавили новим честиткама и Краља и Владу. Тамо, ето, води политика инака и искључности с једне, а потиштености и игноранције с друге стране. Унижени од 1. апр. 1893, нису много марили за штете најурених 12. јануара и 9. маја 1894.

Напредњаци пак, који се са новим Уставом од 1888 нису никад ни помирили, још су мање зажалили за његовим нестанком. Нису ли они, у прве месеца новог Устава (о чувеном 14 и 15 мају 1889), били испребијани, и као животиње гоњени од београдског олоша, приликом њиховога првог збора под новим Уставом. На овом антагонизму и мржњи, заснована је и још пуну деценију извођена је политика рушења свију врста у Србији.

VII.

Сређивање „новог стања.“ Краљева путовања ван земље. Похода Султану и друге. — Свршивши овако крупан посао, који је двор и владу осигурао од превласти радикалне и од изненађења ма које врсте, влада је у току лета ове 1894 у детаљу догонила ситуацију према својој вољи и потреби.

Личности угодне и неугодне добијале су размештај, неке су

¹ Од саветника пензионисани су: Пера Велимировић, председник (радикал), др. Никола Крстић потпредседник (напредњак), Мих. Вујић, Свет. Милосављевић, Стев. Р. Поповић, Јов. Ђаја (који није хтео потписати акт о разрешењу, да не би, како је изјавио новом председнику, ни једним потезом пера санкционисао држ. удар!), А. Николић, И. Душманић, Пера Ђорђевић и Р. Милетић (све радикали) и Живан Живановић (једини од либерала). И орден и покушаји друге врсте, да се одвоји од својега пријатеља Јов. Ристића, нису успели. С тога је Живановић скупо и платио то постојанство. Док је са својим радикалним друговима поделио злу судбу, није никада с њима имао прилике да подели коју срећнију судбу. Тако је писац овог дела ушао у пенсију, која је годинама, без измене трајала... Ускоро је почео да учи француски, у чему је за даљих осамнаест месеци довољно и успео, да је превео познату „Психологију гомила“ од Густава Ле Бона, штампану 1896 у првом издању (којих је до сада било три).

Новом Савету били су: председник Никола Христић, потпредседник Стојан Вељковић, а чланови: М. Петронијевић, А. Богичевић, Д. Маринковић, Д. Франасовић, М. Лазаревић, Ђ. Пантелић, Панга Срећковић, Д. Нешић, Ст. Марковић и Мл. Јанковић. Од изборних Саветника остали су: Коста Јоановић и Владимир Јовановић. Нека су места остала непопуњена, као резерва за нове чланове. Титуларно је остао као Саветник и — Св. Николајевић.

увођене у послове, неке удаљене од послова, неке и из земље. Сутра дан по државном удару објављени су укази (датирани 9. маја), по којима се Мил. Гарашанин поставља за посланика у Паризу, а Стојан Новаковић за члана Савета. Гарашанин је још од измене оних познатих писама са бив. Краљем Миланом, стајао подаље од њега, и овим је премештајем удаљен и из Србије, да, као вођа Напредне Странке, на коју је постепено пренашано тежиште ситуације, не ремети планове краља Милана. Остали Напредњаци били су сви добро смештени, али и по неки од Либерала. — Ђорђе А. Генчић постаје (23. маја) управник Ниша, коме за председника општине би наименован Тодор Миловановић. Нишу је опет поклањана пуна пажња од Краља Милана. Но Нишу, као либералном месту, давати су виши чиновници Либерали, као што и беху Генчић и Миловановић и други, док је Београду дат за председника (12. маја) Мих. Богичевић рођак Краљев. — Сава Грујић, који је дотрајао дотле, би (24. маја) стављен у пензију. — Стојан Вељковић, потпредседник Савета, буде постављен „за вршиоца дужности управника Државних Монопола, по његовом пристанку“ „здржавајући га и на даље за потпредседника Држ. Савета“ (13. јула).

Тако је то ишло до на периферију државне управе, са јасно израженом тенденцијом: да се свуда радикал замени нерадикалом, а у првом реду напредњаком. Краљ Милан био је потпуно у своме правом елементу, а Краљу Александру и опет допадала она „пуна власт“, којом се он већ био дубоко заразио завером од 1. априла.

*

Но, и ако је прошла година дана од заузећа краљевске власти (1. априла), Краљ Александар још не беше чинио никакву посету коме страном двору.

Сем што је то била нека врста традиционалне дужности, после извршених држ. удара, налазило се нарочитога разлога, да се Краљ Србије јави у иностранству, како би се ублажио утисак, а по потреби и протумачили узроци великих промена, извршених за прва четири месеца 1894 у Србији.

Интересантно је да је серија тих посета почела са Турском. „Одазивајући се пријатељском позиву“, како се вели у Прокламацији од 11. јуна ов. год. којом Краљ објављује свој одлазак у Цариград, Краљ је се кренуо са краљем оцем и свитом прво у Ниш, где је Краљ Милан остао, а одатле преко Скопља у Солун, где га је дочекала царска јахта „Султанија“ (13. јуна) одакле је, морем стигао у Цариград 15. јуна — баш на сам Видов-дан! Ово је сматрано као лоше изабрат дан, јер Краљ српски, доиста, не би требао да на дан Косовске Битке, када се у Србији држе парастоси палима и на Косову, има свечано виђење са царем турским. Но, ко зна, можда је ово угађано, да би Турцима и Султану било повољније. Дочек је био доиста леп, како већ Турци умеју да дочекају. Краљ Александар остао је пуних осам дана у Цариграду и тек 23. јуна пред вече укрцао се за повратак истим путем, преко Солуна,

дошавши у Ниш 25. јуна. Једним огромним чланком у „Срп. Новинама“ сутра дан, 26. јуна, пропраћен је овај пут, који није направио никакав повољан утисак, као што је био и без икаквих резултата. А кад је и у новинама избило тврђење, да и меродавни кругови нису задовољни овим путем у Цариграду, изашао је деманти у „Срп. Нов.“ 9. јула, да се, напротив „наш узвишени господар вратио задовољан са својим путем, на ком су га пратиле топле и искрене жеље драгог му народа“. По повратку краљевом а на сам Петров-дан (29. јуна) задесио је Цариград страشان земљотрес, какав се у аналима не памти. Многе су зграде и богомоље оштећене, као што су у море попадале зидане обале (кејови). За знак пријатељских одношаја, купљени су у Србији прилози за пострадале, на челу чега је био стављен сам Митрополит Михаило. А шта је био главни успех овога путовања? Ништа мање, но што је Султан силом своје власти изнудио нека писма бив. краља Милана, која је он у даве недопуштених одношаја писао Артемизи, пређе жени Милана Ф. Христића, Гркињи по рођену, која је сада живела у Цариграду код оца, заједно са сином, за кога се тврдило и знало да је ванбрачно дете Краља Милана, и коме је, по некима било име Обрен, а по некима Ђорђе. За то је, дакле, ваљало на сами Видов-дан ићи Султану на подворење!! А какви сугласови о некаквом баснословном „изненађењу“ које ће донети овај краљев пут, пуштани по народу! На десет година после тога, могло се у „Беогр. Новинама“ бр. 44 од 13. фебр. 1905, читати ово: „Кад је Краљ Александар, приликом своје посете у Стамболу, Султана молио да му се предаду писма његова оца Милана — Султан је ту мисију поверио Рагибу (паши, свом поузданом дворјанину). Овај је довео брата Артемизина у двор и наредио му, да му у најкраћем року донесе та писма. Младић је покушавао да се изговори, али га Рагиб није хтео много слушати, него дохвати Артемизина брата „у посао“ и својеручно га је дотле млатио, док та писма није добио и предао Краљу Александру.....“

Краљ је, по повратку из Цариграда остао и даље у Нишу, а вест о некаквом „изненађењу“ које ће доћи услед овог пута, трајала је и даље све до 2. августа те године, када је, доиста, цео Архиепископски Сабор био дошао у Ниш, а протојерејима и многим свештеницима наређено да понесу најлепше одело. Зупкало се о прогласу Српске Патријаршије, али се све то показало као илузорно, и биће да је таква вест требала на четрдесет дана после упокојења једног Устава и држ. удара. С тога је ваљда, морао да се на листи приложника пострадалих од земљотреса у Цариграду, нађе и српски Митрополит Михаило. Дан рођења Краљева, 2. август, прослављен је са великом али уобичајеном свечаношћу у „другој престоници“, а цело „изненађење“ свршило се посвећењем архимандрита Инокентија за епископа нишкога, на место упокојеног Јеронима! Тај је дан значајан у толико, што је то био дан уставног пунолетства Краља Александра, када је тек навршио 18 година. Тога дана, да је било реда у Србији, требао

је Краљ примити Краљевску власт од Краљевских Намесника. Са овога стицаја прилика било је опасно поменути у честитци „пунолетство“¹, пошто се то сматрало као алузија на Краљево прво-априлско непунолетство, када је он, годину и четири месеца раније но што је требало, отео Краљевску власт од Намесника.

Цео остатак лета, све до краја септембра, провели су оба Краља у Нишу, када се и развила још даље интимност, на коју је Краљ Милан нарочито полагао, окућивши се и сам у близини Ниша, куповином пространих земљишта у атару села Топонице, где је засадио много одличних воћака и завео успешну „фазанерију“, из које су фазани, или тамо назване „Краљеве тице“, мало по мало постали предеона тица околних шумарака, долина и поља. Ово беше све истина нешто позно пробужена склоност у „Старога Господара“ да и он нешто има и подигне, сем онога што је од Милоша и Михаила остало; али то тек беше добар знак, свакојако на боље, после бурних година и провођења, која су милионе и милионе однела у неврат и расула без трага по пространом свету, куда је све бив. Краљ доспевао. Краљ Милан беше последњих година страсан ловац и Топоница имаше да служи у првом реду и као његова ловачка станица.

На три дана по повратку из Ниша у Београд (29. септ.) Краљ Александар се крене опет (2. окт.) на пут у иностранство: овога пута у походе цару аустријском и цару немачком. Цар Франц Јозеф бавио се пре тога у својој угарској престоници, Будимпешти, где је дошао Краљ Александар, а одатле је, идућег дана, отишао на царско угарско добро Геделе, вративши се опет у Будимпешту. Из угарске престонице, Краљ ноћу 5. окт. у 11 часова, крене за Берлин, где и стигне 6. окт., оставши код цара Вилхелма II два дана у гостима. Из Берлина се крене 8 окт. у вече и стиже у Беч, где је одсео у један хотел, оставши у Бечу неколико дана, разуме се инкогнито, предавши се, како изгледа, и свом личном задовољству и разонођењу.

Краљ Милан се истог дана (2. окт.) кад је краљ Александар отишао у Будимпешту, вратио опет у Ниш. Он је сад радо истицао своју неутралност и немешање у државне послове, и ако у то нико није веровао. С тих је разлога он и овога пута отишао у Ниш, да се не би рекло, да влада није слободна од његова утицаја.

Краљ Александар се вратио у Београд 14. октобра, у 8 и 30 јутру оријент-експресом.

То је био и последњи дан владе Светомира Николајевића.

¹ Та се недаћа доиста и десица чувеном пиротском проти Дим. Цветковићу. Поздрављајући Краља у име свештеника, он, случајно, употреби реч „пунолетство“, које Краљу о овом рођендану честита. Мрштећи се, Краљ је примио ово честитање, а проти буде одмах отказан ручак, на који је, са осталима био позват. Како је Цветковић био још и либерал, то му је ова случајна омашка веома у зло уписана, и он је после имао муке, да свој положај исправи. Свакојако, он није морао себи пребацивати да се све ово десио са његове немирне савести. На против, тај се немир пре осећао на другој страни.

Сутра дан, 15. октобра, она је одступила, пошто је своју улогу одиграла. И овде се поновила стара практика, да су оба последња Обреновића много пута, по доласку из иностранства, разрешавали своје владе. Месец октобар је у том погледу нарочито плодан.

VIII.

Трећа влада Ник. Христића и њен задатак. — Влада Св. Николајевића толико је услуга учинила Краљевима и изложила се до пожртвовања, да јој се с образом није могло рећи да иде кући, а да то изгледа да је воља Краљева. Може се о политици Св. Николајевића и другова судити како се хоће, као што је све јавно мишљење ту политику и осудило, ипак је требало доста одважности да се изврши оно што је извршено. А све то, што је извршено и у шта је С. Николајевић саранио своју популарност било је чисто и просто по вољи и „младог“ и „старог“ Краља.

Они, дакле, нису могли отерати своје пријатеље. Морао се употребити некакав разлог „с поља“, пред киме су се Министри без поговора морали повући. Какав је могао бити тај разлог, да се влада државног удара тако брзо смени, остаје ирелевантно, као и то, да ли је он био привидан, што је врло вероватно.

На владу је дошао Никола Христић, председник Држ. Савета. Он је својом личношћу ударио печат на промену од 15. октобра 1894. Остали су министри били: иностраних дела Милан Богићевић, грађевина пуков. Ст. Здравковић, финансија Вукашин Петровић, правде и заст. мин. просвете Михаило Кр. Ђорђевић, војни Милов. Павловић, привреде Сима Лозанић; а 23. окт. наименован је за мин. просвете Љуб. Клерић. Значајно је овде то, да у кабинету Николе Христића видимо на један пут и једнога радикалца, пређ. мин. правде у Радикалној Влади. То је био Мика Кр. Ђорђевић,¹ а по мало се међу радикале убрајао од некуд и Љубомир Клерић. Нов је у кабинету био и министар иностраних дела Милан Богићевић, трећи брат истог презимена, рођак Краљев, напредњак иначе. Остали су чланови из бивше владе. Досадашњи Министри, у колико нису ушли у састав нове владе, отпуштени су у милости и са одликовањима (16. октобра). — Као знак времена, било је и наименовање војног особља уз бив. Краља Ми-

¹ Раније је овај М. Кр. Ђорђевић, за Намесништва, био посланик у Паризу. У једној ресторацији нижега ранга, где је једнога дана свратио, приђе му без икаква повода један човек и некаквим обућарским ножем удари Ђорђевића у груди и опасно га обрани. Ускоро се објасни, да је рањени био српски посланик, а нападач се изјасни да је то учинио као анархиста, дакле не из личне освете, но из принципа! Ђорђевића однесу у болницу, где се дуго лечио и једва опоравио. Трошкове, који су били доста знатни, накнади српска држава. Краљ Милан, који је тада био у Паризу, поклањао је сваку пажњу оболелом Ђорђевићу. И кад се овај доцније вратио у Србију, по оздрављењу, ушао је у кабинет Николе Христића од 15. октобра о. г. на опште изненађење Радикалне Странке, но која је оћутала да директно за то искључи свога члана. Ђорђевић је био нека својта Дим. Катаћу из Ресаве. Странка је чак нашла за добро, да има „свог човека“ „на ћутуку“. У ова бурна времена, то је за радикале било дупло корисније.

лана (15. окт.), коме је за ађутанта наменован Љуб. Н. Христић, а за ордонанса Љуб. Лешјанин. То су били знаци владалачки, којима је ваљало понова окружити „Старог Господара“, а уједно и видни знаци, да се он осећа чврст у своме новом положају, као рехабилитисан суверен у пензији!

Ако је судити по прошлости, Никола Христић је увек долазио онда на владу, кад је ваљало истаћи каквог баука наспрам Радикала. Тако је било 1883, тако 1888, па тако ће, по свој прилици бити и сад. Сем тога и по Уставу од 1869, који је сад важио, морала се сваке године држати Народна Скупштина, да реши буџет и др. Није се могло претпоставити да ће у овим приликама бити позвана радикална Скупштина, закључена 12. јануара; са променом Устава и ње је, самом том променом, нестало.

Морало се, дакле, помишљати и на нове изборе, и ако рокови за то нису сад били тако кратко одмерени, као по Уставу од 1888. Кад већ нема услова за слободан развој парламентарних одношаја, и кад су избори унапред морали бити срачуњени према потребама „озго“, а све се намерава учинити да се сузбије прави израз „оздо“, онда се и влада саставља или с обзиром на сузбијање неповољне струје или с обзиром на успех повољне, или с обзиром и на једно и на друго. Влада Светомира Николајевића није била ни за једно, ни за друго погодна. Све оно што је она 9. маја, и пре и после, учинила, био је кабинетски посао, ствар овакве или онакве редакције прокламација, указа и т. д. А за то је већ и онако било „мајстора“ и у самом двору. За борбу на отвореном пољу — на изборима — влада Св. Николајевића, а нарочито баш он, као Министар Унутрашњих Дела, није давала никаква јемства за успехе. Можда би она могла силом што сузбити, али није могла много придобити. Сам чиновнички апарат није довољно знао ни свога Председника Министарства, а овај још мање свој чиновнички апарат. Ово је била нека врста другог издања Чумићева, с том разликом, што је Чумић био бар у једном хомогеном кабинету, који се бар напољу ослањао на поуздану своју Странку. Сад Министарство није имало хомогености, а још мање своје Странке. Са Радикалима се није могло ништа урадити и ако је Николајевић као стари радикал, био с њима још можда најпознатији; Либерали из унутрашњости знали су за Светомира Николајевића само из новина; а у последње време он је био близак М. Гарашанину, што му је сад мало било од стварне користи.

Уза све то дошла је и друга једна тешкоћа. И ако су у кабинету Св. Николајевића била и два либерала, Странка ова, на чијем су челу сада стајали познати бивши министри адвокати, клонила се „влада државног удара“. И ако је многи Либерал могао и просперирати услед тенденције за потискивањем Радикала, Странка Либерална није се хтела учинити солидарном са делима владе Св. Николајевића, све и да овим људима, до скоро за оптуженичку клупу везани либерални Министри, дуговаху лично захвалност за своје ослобођење. Министарству би, онда, остала на

расположењу још само нејака Напредна Странка. Али, би ли она могла одолети навали Радикалне и Либералне Странке, ако и ове евентуално уђу у изборе? И где би се онда, једном заталасане страсти, могле уставити? А стање после 9. маја, са Краљем Миланом унутра, најмање је могло, са своје ровитости, поднети буди какве експерименте, а још мање потресе.

У тако растројеним приликама, кад се на једне политичке људе није хтело, на друге није смело, на треће није могло рачунати — истицање једног личног ауторитета *sui generis* био је доста једини излаз. Тај ауторитет био је опет — Никола Христић.

Одмах сутра дан по образовању министарства председник Никола Христић, као министар унутрашњих дела, упућује (16. окт.) један опширан распис окружним начелствима, објављујући га и у „Срп. Новинама“ (бр. 226). „При садашњим приликама, вели Министар Председник, објашњавајући дужности органа власти: где се међу политичким странкама развија огорченост и узнемиравање мирољубивих грађана и које може утицати на ремећење јавног поретка, — полицијска власт стараће се, и при даној прилици настојавати да се овакве страсти мудрим и разборитим начином стишавају и отклањају. Извесно је, да ће ово са пуно готовости радо прихватићи и потпомоћи и цело становништво, које је искрено одано општем спокојству, уверено, да у овоме лежи прави напредак свију и свакога“.

Мудро се је истакла влада у овом распису као покровитељ „мирољубивих грађана“, а власти упућујући да страсти мудрим и „мирољубивим начином стишавају и отклањају“. Али, могло се судити, да су опет „немирни елементи“, са овакве мирољубивости нове владе, хтели да представе нову владу као контраст досадашњој или бар као прелаз некој будућој, која би значила повратак на нешто налик стању до 9. јануара т. г.

Да би предупредили такво схватање, које би било равно са слабљењем положаја саме ове ауторитативне владе, на два дана после горњег расписа, званичне „Срп. Новине“ доносе опширан комунике, датиран 18. октобра, у коме се ближе опредељује политички правац владин. Ресумирајући све догађаје од почетка ове 1894 године, комунике долази и на сам нови политички правац, обележавајући га следећим речима:

„А тај је правац: потпуни ред у земљи, најстрожија законитост и беспристрасност у вршењу јавних послова, безусловна послушност и дисциплина у чиновништву и апсолутна оданост према узвишеној личности Краља и Господара, у чије име и по чијим се врховним надзором (чл. 6. Устава) врше сви послови земаљски“.

И онда наставља: „Овако схваћен и извођен државан рад и тежак је и не тако брз. За постигнуће истакнуте цели требаше и времена и истрајности у раду. То треба да се на уму има, а нарочито и с тога, што има код нас људи, који радо покушавају да њима неугодан политички систем представе необавештеном свету под видом неке од њих жељене привремености. Они, који би се

збиља одавали оваквим илузијама, грешили би против самих себе. Јер сваки мислен човек, из развита досадашњих догађаја може, ако му је до логичности у извођењу стало, извести једини исправан закључак: да све што се од 12. јануара о. г. на овамо радило, радило се искључно у цељи, да се дође до сталног утврђења истинског државног принципа, који је истакнут у Краљевској речи од 23. јануара и у његовој прокламацији од 9. маја ове године.

Васпостављајући овако континуитет између својега задатка и рада, и рада две предходне владе — влада Николе Христића сама се огласила као прихватилац реакције, која је у удару од 9. маја достигла свој врхунац. Влада се дословце идентификује са аутократском здравицом од 23. јануара и Прокламацијом од 9. маја, у намери „да се дође до сталног истинског државног принципа“, као да је то са променљивошћу назора на самом престолу у опште у Србији могуће! Јер, шта је управо, по меродавном мишљењу у Србији „истински државни принцип?“ Остављајући на страну, шта се све сматрало раније као државни принцип и како се он у практичној владавини у дело приводио, у години 1888., иницијативом самог Краља Милана, сви државни принципи сконцентрисани су у Уставу од 1888., по ком, истина, Краљ Милан није хтео владати, и ако су ти принципи оглашени, њиме санкционисани као и истински и прави, са великом дозом народнога самоопредељења, у коме је требало да се, уз владаочев ауторитет, огледа и народна сувереност. То је бар, по мишљењу Радикала, имала бити разлика између Устава од 1869. и Устава од 1888. Године 1893., знаменитога „првог априла“, син његов, Краљ Александар, преотимљући власт, свечано оглашава: да ти исти принципи, оличени у Уставу од 1888., од тог дана, а под његовом владавином понова „ступају у пуну силу и важност“, пошто су их, бајаги, профанисали и унизили Краљевски Намесници и Влада до 1. априла. На те принципе и тај Устав, млади Краљ полаже свечану заклетву, После једва девет месеци пада политичка зграда заснована на том темељу, а после даља четири месеца, 9. маја разорава се и сам тај темељ, пошто се и он, и у Краљевој здравици од 23. јануара и у његовој прокламацији од 9. маја, оглашава да је „извитоперен“ (!), а с њиме иду у неврат и сви дотле важећи као „истинити државни принципи“. Сад су они, на један мах, нађени у времену за четврт столећа назад, у Уставу од 1869. За мисаона човека сад тек настаје пометња: у чему се управо састоје у Србији „истински државни принципи?“ — ако не у превртљивости и непостојанству, који знаци, доиста, једино карактеришу „меродавну“ политику у Србији за последњих петнаест година, од 1880. године. Није чудо, да је таква политика донела Србији једну буну (1883.), један изгубљен рат (1885.), једну абдикацију (1889.) и два државна удара (1893. и 1894.), а поврх свега огромне дугове, који су Србију бацили у ново, тешко васалство — зеленаша европских.

И још се једнако траже „истински државни принципи“. Сад је чича Никола Христић наперио свој дурбин да их пронађе на

мутноме небу политике у Србији, све и да се мора признати, да у свему петнаестогодишњем политичком неред, још се за Николу Христића може рећи, да је он једино и представљао извесну врсту непроменљивости. Он је од 1883. долазио увек да размршује оно, што су други замрсили. Па и сада, да тек нађе и васпостави „истински државни принцип!“ Незахвалан задатак доиста! Ми ћемо већ видети и где ће се наћи ти „принципи“, као и то, да ли ће и они бити у исто време „истински“. До сада су се ствари вртеле више мање у тесном кругу од двора до министарства, и обратно. А пре а после, морало је се поћи даље — на изборе за какву такву Народну Скупштину. То је био и главни задатак, који је имао да реши Никола Христић и његов кабинет.

IX.

Смрт Александра III. Краљ у Русији. — Краљ је се једва био одморио од пута у Цариград, Беч и Берлин, кад на један мах, искрсну неочекивана потреба за један невремен, даљек пут, куда би се, можда, доцније и пошло, али за сад се бојаљиво уздржавало и од самог припита за тај пут, који је у срећна времена, вагда био први у програму путовања српских владалаца. —

То је пут у Петроград, поводом смрти Цара Александра III.

Тешко оболео, већ поодавна и испод тиха опадајући од подмукле бубрежне болести, која беше подрила здравље и снагу овога колоса од човека — Цар Александар III. беше се те јесени повукао из Петрограда на југ своје царевине, у Ливадију. При свој пажњи, којом се само један цар може окружити и од људи и од науке, беше све јаснија жалосна истина, да ни снага оваквог човека, какав беше Александар III. неће моћи одолети неизлечивој болести. Октобра 20-ог те 1894 године, у 2 сата и 15 минута испустио је своју душу овај велики Цар Словенин, коме је на престолу једне од највећих држава, следовао син Никола II. Није била само Русија и руски народ, који је оплакивао овај губитак. Оплакивали су сви Словени; а Срби нарочито имађаху разлога да плачу над гробом Александра III. То беше цар, који је српском државнику Јов. Ристићу рекао: да Босна и Херцеговина неће никада бити Аустро-угарска. То беше цар крви и расе словенске, Рус по души својој, цар моћан и велики, не за то што стојаше на челу највеће државе, но што он беше велики самим собом, својим мерама, својим гвозденим постојанством у извођењу праве словенске политике.

Тело упокојенога цара пренето је, уз учешће целе Русије, из Ливадије преко Москве у Петроград, где је у катедри Св. апостола Петра и Павла имало бити положено на вечни покој, уз остале царске гробове, од Петра Великог. Многи су владаоци дошли у Петроград на погреб, а све државе су послале своје заступнике. У Србији као да се дуго колебало, који ће од ова два начина употребити, док се најпосле преломило: да Краљ Алек-

сандар лично иде у Петроград на погреб; куда је и кренуо 3. новембра. Тамо је дочекан, како се у жалости гости дочекују; али се и преко тога осећала извесна хладноћа. То није било ни чудо, кад се зна, како је у Русији примљен повратак Краља Милана у Србију и његово поновно мешање у државне послове. Према Русији стајао је у повратку Краља Милана још и прекршај свечано дате „часне речи“, подупрте и знатном новчаном сумом, да се Краљ Милан неће више ни у Србију враћати, а још мање у њене послове мешати. Краљ је за све време свога бављења јако осетио разлику у пријему, какав беше онај, кад је ишао са Намесником Јованом Ристићем (1891), према овоме сад, када је се први пут јавио у Русији као „самосталан владалац“. Краљ је се вратио у Београд 18. новембра.

X.

Струја за Јов. Ристића и акције против тога. — Чим се Краљ Александар вратио из Русије, он је затекао и једну смицалицу, која се развијала, и била у највећем јеку. Краљ Милан, који је седео у Београду, кренуо је понова хајку — против Јов. Ристића и његова повратка на чело Странке Либералне, чији је председник Глав. Одбора био тада Јов. Авакумовић.

Сазван је био за дан 20. новембра 1894. главни Либерални годишњи збор, на коме се имао бирати и главни одбор. Као што знамо још од абдикације, у фебруару 1889. Јов. Ристић није био више у Странци. Он је остао ван ње и после „првог априла“ 1893. То се јако осећало у Странци и кад је објављен годишњи Збор за ову годину 1894., пријатељи Јов. Ристића — у осталом без његова садејства — крену једну акцију за повраћај старог вође Странке на своје место. У кући другог потпредседника Глав. Одбора Димитрија Стаменковића, беогр. трговца, одржани су скупови, од којих је један био посећен са преко стотине пријатеља Ристићевих међу којима је била половина чланова Глав. Одбора, чија је друга половина подржавала status quo у Странци, т. ј. да вођство у странци остане на Авакумовићу, чији углед, у осталом не би претрпео никаква уштрба повратком Јов. Ристића. На против, само би се, поред повраћаја старог, деценијама учвршћеног поретка у Странци, још јаче учврстило право наслеђа, у погледу вођства, на Авакумовићу, које му је доцније од млађих конкурената не једном оспоравано. Код Стаменковића буде и донесена резолуција, да се у Странци васпостави старо стање и сви присутни потпишу резолуцију, која се имала поднети Главном Скупу, који би то питање коначно решио и Ристића позвао у Странку.

Покрет овај није био тајна ни за кога, па ни за владу. Ми немамо разлога да сматрамо, да би се у ову чисто унутрашњу партијску ствар мешао Мин. Председник Н. Христић, али у толико пре Краљ Милан. По наредби овога, Христић је позвао прво Председника глав. одбора Авакумовића, а по том и потпредседника

Стаменковића, и обојици посебице дао на знање: да ће Либерална Странка имати да рачуна са свима евентуалним незгодама, па и опасношћу да буде разбучана, ако се, како се чује, врати бивши Краљевски Намесник Ристић у њу и стави јој се на чело. Шта је Авакумовић на ове претње одговорио није познато ширем кругу; али је писцу о. д. добро познато, да је потпредседник Стаменковић Мин. Председнику казао: да он не може на себе да прими да Главном Одбору ова саопштења учини, а још мање да у Странци за њих ради. Да ли услед ових претњи, или из тежње да Авакумовић остане на челу Странке, сазив збора за 20. новембар буде осујећен: Председник Главног Одбора Авакумовић сам путем телеграфа, обустави долазак изасланика и чланова Странке у Београд, а по том, сазвав Гл. Одбор, заиште од њега накнадно одобрење. Кад су показане депеше, које су са разних страна стигле неким члановима Главног Одбора, који су желели повратак Ристићев, и у којима из унутрашњости јављају: да је Авакумовић збор „распустио“ и питају шта да раде? — Авакумовић је тек сад отворено одговорио: „Кад ви тако недругарски поступате, онда сам и ја тако урадио и збор распустио. У осталом, где је господин Ристић, не могу бити ја“. То је направило сензацију у Главном Одбору, и, кад је један од млађих чланова почео недолично говорити о Јов. Ристићу, писац о. д. захтевао је: да такав разговор прекине, или ће га он у том физички спречити, на шта онај потргне цевни револвер. Направи се гужва у Главном Одбору и он се разиђе без нарочите одлуке, и тако остане у снази распусти збора. Но 24. нов. одржан је пун Главни Одбор на коме је решено; да сазив Главног Збора остане за идућу годину; а с тим је успео и план Краља Милана — који је подупро и Краљ Александар чим се из Русије вратио — да се осујети повратак Јов. Ристића у Странку. Наравно за овај мах.

XI.

Краљ Милан опет у Паризу. Краљ Александар код оца и код мајке. — Краљ Александар морао је чути у Русији озбиљне опомене и примедбе после свега онога, шта је у Србији било у току ове године, од повратка Краља Милана. Све оне комбинације, које су везиване за отклањање бившег Краља пре четири године и у којима је званична Русија активно и новчано учествовала, пале су самом појавом његовом у Србији; а догађаји, који су за тим, у току ове 1894 године, следовали, само су могли погоршати одношаје с Русијом, чији је официозни лист „Журнал де С. Петербург“ у своје време чак поздрављив преврат од „1. априла“. Сад су се и високи кругови руски могли уверити, за чији је рачун био цео тај крш, коме је као жртва пало једно Русији наклоно Намесништво. Може се појмити, колико је било негодовање Русије, поводом гажења обвезе од стране бившег Краља.

Само се томе, без сумње може приписати одлазак Краља Милана из Србије, опет у Париз. То је, у ствари, била само његова

једна екскурзија, да се Русима баци моментано прах у очи, и да, после суспендовања једног и повратка другог Устава, што је све било уз садејство бив. Краља, младоме Краљу поврати привидно нека врста самоопредељивости, тако да бар пред светом изгледа.

Но за ту жртву, Краљ Милан је имао, а без сумње и тражио, једну сатисфакцију: да му син дође у Париз. Јануара 13. нове 1895. године, Краљ Александар пође из Београда, и 15. јан. био је у престоници француске републике; а 16. јан. код Председника Форџа. На свечаном ручку, који је био у „Јелисеју“ 18. јануара, у част српског Краља, био је и бивши Краљ, којим су поводом неки од париских листова правили за то непријатне примедбе, а један од њих чак је приметио да је народни дом уласком екс краља у њ обесвећен. — Краљ је остао у Паризу недељу дана, где је потписао и више важних указа, о размештају у дипломатској струци, све у корист Напредњака.

Из Париза је Краљ Александар отишао мајци у Бијариц. То је било ново, пошто се до сада више мислило, да се љубав коцу не може сјединити с љубављу према мајци. Али ми смо имали прилике напоменути, да је Краљ Милан, по повратку у Србији демонстрирао мирољубивост чак и према тој дотле непомирљивој страни. Јануара 24 стигао је Краљ у Бијариц, где се бив. Краљица, после прогонства стално настанила била, и непокретно имање прибавила: једну вилу, коју је назвала „Сашино“, по сину, кога је, по руском скраћењу звала „Саша“. Влада је телеграфски честитала Краљу овај састанак, како „усрдно дели радост, коју осећа В. В. у састанку са својим родитељима у Паризу и Бијарицу“. Ова честитка подсећа на честитку Радикалне Владе, приликом састанка краљева с Краљицом Наталијом у Кладову, после „првог априла“ 1893. Јер, док су Радикали протеривали Краљицу Наталију, а дошло је време да с њоме ваља да рачунају, дотле је Председник министарства Н. Христић, био шеф владе, која је удејствовала (1888) развод брака између Милана и Наталије. Но то нису једини случајеви из владавине оба Краља, да су пријатељи њихови долазили у најсупротније ситуације и налазили се у незгодним положајима с тога.

Краљ Александар остао је дуго у Бијарицу. Да ли је тако уговорено, или се Краљу младом нешто особито тамо допало, то је сад тешко било погодити. У Бијарицу је дочекао и прославио и државни празник 22. фебруара те године. Тек је 4. марта био понова у Паризу, код оца, и одатле се кренуо 12 марта у Србију — заједно са Краљем Миланом. Тако се показало, да је јесенашњи одлазак бившега Краља из Србије, био и привидан и привремен. Он није могао оставити случају ситуацију, коју је са толико муке и лама створио у земљи. Или је сувише веровао само себи или сувише мало сину, тек пред догађаје, који ће наступити, он је желео да се нађе „на лицу места“. Време је било да се прекине са прсвизоријумом, створеним уставном променом. Ваљало је, како тако, створити неко редовно стање; а редовно стање било је само могуће са Скупштином, која би имала да одобри и све оно, што

је без ње, па и противу ње — као уставне установе — било. Дошавши у Београд (14 марта) Краљ одмах на перону изјави Влади признање „на примерном одржању реда и мира у земљи за време његовог одсуства“ и даде јој израз „Краљевскога поверења и наклоности“. Краљ је говорио о одржању „реда и мира у земљи“, да би можда пред Европом представио озбиљност прилика у земљи; а сав се нер д састојао у уобичајеном „папирном рату“, коме српска опозиција обично прибегава, кад је по одузимању власти избаце на чистину. Народ, као целина, био је у пуном миру и реду.

НОВЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ И ДЕЛИМИЧНЕ ДЕЗОРГАНИЗАЦИЈЕ СТРАНАКА.

I.

Избори и састанак Скупштине. — Прошла је била већ година дана, од како је последња Скупштина (12. јануара 1894) закључена. Обарањем Устава од 1888., та је Радикална Скупштина самим тим била ишчезла са јавне позорнице. Од тада су се промениле неке три владе (Симићева, Николајевићева и Христићева). Сем тога, и Устав од 1869, који је ступио у важност од 9. маја 1894., имао је утврђене рокове за сазив Скупштине, после распуштања претходне. Најпосле, ваљало је и формално санкционисати стање, створено повратком Краља Милана у Србију и државним ударом.

Још за свога бављења у Паризу (а по повратку из Бијарица) Краљ је 5. марта т. г. потписао указ: да се на дан 7. априла о. г. у целој земљи изврше избори народних посланика, а за трогодишњу скуп. периоду 1894, 95 и 96 годину. По списку, који је по том објављен, имало се бирати 180 посланика, а по том могла се наименовати трећина тога броја, т. ј. 60 владиних посланика: свега дакле 240 према Уставу од 1869, читава стотина више, но по Уставу од 1888.

Једва је, дакле, месец дана било до избора. Али земљиште је припремано већ пуну годину и три месеца пре тога. Све што су радикали били створили било је измењено: Савет, Судови, полицијски апарат. Али су за то стајале неударноте Политичке Странке, Радикална и Либерална, с којима се имало рачунати на биралишту; јер се за Напредну странку знало, да ће она, колико да не стоји, прихватити ситуацију без поговора. Али та добра воља од стране Напредњака, мало би користила влади, ако се оне две друге Странке реше на отпор и уђу у изборе.

И у томе је била ситуација неизвесна за владу, као и за саме ове Странке. Оне и саме нису биле начисто, како да се одреде: да ли да уђу у изборе или не?

Ситуацију је ваљало посматрати са два гледишта: начелног и практичног. Докле је са првог, начелног гледишта посматрана ситуација доводила до закључка, да би учествовање на изборима значило и санкционисање државног удара, за обе Странке, које се

нису с њиме солидарне огласиле; дотле опет ризично је било, и за једну и за другу, упустити положај, и унапред се огласити за немоћна и беспомоћна наспрам догађаја и тока ствари, који све више, и против њихове воље, постаје „редован“ и сматра се, с тога, за правилан, при свем свом неправилном пореклу. Међутим било је јасно, да Радикали и Либерали заједно располажу са неодољивим бројем бирача, наспрам оних, на које је влада могла рачунати, или помоћу свога апарата истерати.

Доиста, положај није био лак. Шта би у тим приликама било природније но да обе опозиционе Странке ступе у ближи споразум и донесу заједничко решење, било у једном или другом смислу? Место тога, и радикални и либерални главни одбор оперисао је сваки за се; и што је најинтересантније, оба у два супротна правца: прво за, по том против учешћа у изборима. Но, као што ћемо сад видети: Радикали су се у овом критичном моменту потпуно повели по Либералима. Кад су се ови с почетка били решили да пођу на изборе, то су учинили и радикали; а кад су Либерали, у последњем моменту, стукнули, то су учинили и Радикали. Изгледале, да док је код Либерала била колебаљивост, дотле је код Радикала било потпуно одсуство самоопредељења. Према томе је и акција и једне и друге стране била врло сметена. Свака је страна, с погледом на слабост Напредњака, рачунала и на неки успех, а нарочито Радикали, који би их опет успех довео у негзоду. Јер, на случај да добију већину, ваљало би или да се огласе против створеног стања, а то би им било квалификовано толико колико отворен бунт, са свима последицама, у које Радикали после несреће од 1883. више нису били вољни упадати; или би им са већином ваљало прихватити државни удар и његове последице, заједно с Краљем Миланом унутра; а за то су се Радикали и сувише истрчали и било их је зазор од себе самих и од света. Већ и само учешће у изборима, као што рекосмо, значаше признање државног удара. Либерали, који имају за собом „први април“ и своје патње, нису били одушевљени каквим новим успесима радикалним, као што нису зажалили ни са њиховога посртаја и пада у прошлој години. Сами пак могли су рачунати на успех, који је могао бити релативан, без изгледа да ће постати господари ситуације, ма и под „старим Уставом“; а и њих би и тај релативни успех довео у негзоду, да се оглашавају или као противници или као прихватачи новог стања створеног државним ударом, а то је била реакција. Недовољно решени, да се узвисе са самог почетка до какве одсудне начелне одлуке, тако су се, најпосле, и Либерали и Радикали приволели практичним разлозима, а ови су пресуђивали у корист изборне акције. Прво су за исту били решени Либерали, а, угледајући се на њих, и Радикали.

Вредно је изнети и момент-фотографије дотичних расположења код обе странке, како су се она огледала у оба органа њихова: „Српској Застави“ с једне и „Одјеку“ с друге стране.

„Постоји извесна кобна решеност, да се пошто пото сломије

и удави расположење грађана, решеност, која може донети фаталне последице, и које (решености) нема у другим пословима, корисним по државу.

„У таквим приликама — писао даље „Српска Застава“ бр. 29. од 9. марта, а у чланку „Скупштински избори“ — у таквим приликама наша Странка добро треба да разуме своје дужности. Оне су, у осталом, разговетно обележене у нашој досадашњој акцији и нико међу нама нема због чега да се двоуми, како ће сад радити, нити је потреба, да осталом јавном мишљењу то остане нејасно. Треба се, пре свега, исцрпно користити правима, које дају закони и не уступити ни за длаку у одбрани грађанских привилегија, које представљају темељ сваке правно уређене државе. Незаконите насртаје ваља одбијати законским средствима и са свом куражи одупирати се реакцији.

„Странка либерална, која је у својој прошлости имала да забележи толика искушења, и која је у свом животу преживела врло озбиљне дане, нипошто не сме ни сада изневерити своје традиције и попустити у своме отпору, у својој служби правилно схваћеним интересима државе и народа... Нека, међутим, наши пријатељи појме значај прилика и нека приђу послу са оном живом и истрајном, којом су се либерали вазда одликовали у политичким борбама, па онда смо сигурни да ће реакција бити побеђена...”

Са либералне стране изборна девиза је била дакле јасна: на отпор против реакције. Једновременно са овим као више наговештењима, отпуштен је био од стране Главног Одбора, или боље рећи од самог Председништва, без одлуке одбора да се улази у изборе, распис пододборима: да све спреме што за изборе треба.

Тако либерали. Два дана после појаве предњег чланка у „Српској Застави“, излазе и Радикали, на сличан начин, прво путем чланка кроз „Одјек“ на јавност, са својим мишљењем. „Одјек“ бр. 55. од 11. марта, у чланку „Скупштински избори и њихов значај“, пошто је бацио поглед на непосредну тешку прошлост своју и државну, на дојакошњу пасивност Радик. Странке, нарочито од 9. маја, а свршава са закључком, да се иде на изборе.

„У таквом положају и стању најлакша, а у исто време и најмудрија политика, била би: не ићи на те и такве изборе. Резултат би од такве опозиције био јасан и сигуран.

„Али један део опозиције, Либерали, решили су се да у изборну агитацију уђу. По каквим су основима и побудама они то учинили, ми нити знамо, нити хоћемо да испитујемо. Ми само констатирамо тај факт, који је и на одлуку радикалне странке морао дејствовати.

„Уласком Либерала у изборну борбу и Радикална би апстиненција изгубила оно дејство у овом важном питању, у коме игра судбина целе земље, па и њене будућности, коју она треба да има. Учешће две странке, ма и релативно слабе према радикалној странци, дало би формално изговор онима, који Србији хоће да

наметну нове тешке египатске окове, да таква скупштина има карактер представника народног.

„С тога дакле чисто практичног разлога, Радикална Странка решава се да уђе у изборну борбу и покуша спасти Србију од једне велике беде и несреће, у коју је владавина од 9. маја хоће да увуче, из чистог нагона свога самоодржања под познатом девизом *après nous le déluge* — после нас нека буде што хоће, па и потоп“.

После даља три дана, у бр. 57. „Одјека“. 14. марта, Радикали налазе за нужно, да у особном чланку: „За што улазимо, у акцију?“ допуне објасњење своје одлуке:

„Много узрока има, који су покренули Радикалну Странку, да ступи у изборну борбу, али је најважнији онај, који потиче из свете дужности, да се отаџбини принесе на жртву све што би јој помогло, да се спасе од пропасти, којој је воде несрећни синови наши...”

„Пасивна политика, која је усвојена одмах после преврата од 9. јануара имала је и свога оправдања и својих добрих последица; али та пасивна политика морала је једног дана престати, ако партија није решена била, да се окане у опште сваке даље активне политике“.

Овим чланцима следовала је, разуме се, акција, какву су већ Радикали могли да развију. Либерали нису ни мало мање били активни. Све је ишло живо и озбиљно. Радикали и либерали важжили су као опозиција, док су Напредњаци уживали потпуну потпору владину. На њихову већину и смерала је влада, јер друге није ни могла имати, а Напредњаци у већини у Скупштини нису били никаква пријатност за опозицију. Неуспех Напредњака, неуспех је и владе.

„Напредњаци су и сада они исти — писао „Срп. Застава“ бр. 31. од 14. марта а у чланку: „Пред кандидацију посланика“ — који су били у славно доба двогласаца и безгласаца. С тога препоручујемо пријатељима, да се не даду изненадити. Избори и онако не бивају сваки дан, а овакви избори још мање. Већина ма и највећим безаконом изабрана, као н. пр. 1886. после Сливнице, сама себе оправдава и руши опозицију. Не подсећамо на ово што је то добро, но што је после у последицама непроменљиво. Колико је важан број, који укупна опозиција избаца, толико је важан и квалитет — ваљаност оних, који буду изабрани. Шушумиге не требају ником!“ Чланком „Пред кандидацију“ коме је аутор био писац о. д. смерало се на то: да се опозицији изнесе сва опасност од неуспеха и да она бира што бољег има у својим редовима, јер се ваљало понети са владом, која, после свега што је било прошле године, са Краљевима заједно, нема другог излаза но да продре, па пошто по то.

Према томе тешком положају своме, влада — у коју је 20. марта на место Мике Ђорђевића за мин. правде дошао Ђока Стефановић — и поступала је. Како се по Уставу 1869. нису посланици бирали непосредно по срезovima, но преко повереника, то

је влада овде и управила свој највећи притисак. Добити поверенике, значи добити и изборе. У општинама су махом већ били људи одани влади. Али зато опет гласачи су били у већини својој приврженици опозиције. Судари су били неизбежни, јер је рађено с једне стране безобзирно, с друге не мање упорно. Стега и притисак били су достигли свој врхунац у другој половини марта.

То је налазило одјека у листовима опозиције оба крила. Из народа су јављали о свима поступцима власти на штету опозиције.

И тако је изборна борба ишла све даље и све жешће.

Но, ко би рекао да ће ускоро наступити необичан обрт. И то услед једне локалне случајности. И где? У либералном Нишу. Чланови либералног Главног Одбора, Авакумовић, Рибарац и још неки, крену се у унутрашњост, да својим личним присуством окураже људе, а и да притврде своје изборне изгледе. Јер, по Уставу се нису могли бирати чиновници, и опозиција, сем адвоката, није могла да уведе представнике интелигенције у Скупштину, као што је то влада путем наименовања могла. Тако су именовани чланови Главног Одбора били 26. марта стигли и у Ниш, ког је дана требао бити и збор, на коме би они говорили. Ниш је важио као место вазда либерално, па је о томе, као што смо напред рекли, и у ова времена вођен и од Краљева и од владе рачун, те су за управника и председника општине, постављени такође либерали. О овоме се нарочито старао Краљ Милан, као и о свима другим користима Ниша, од којих је једна и држање Скупштине тамо, а то је и сад било у изгледу. Било то како му драго, тек на збор сакупљених Нишлија дође и управник Ђ. Генчић, и то дође пре Авакумовића и Рибарца. Његов један говор био је довољан, без претње, да се испразни локал код „Страхињића Бана“. На позив сакупљени либерали на збор, и не сачекају сазиваче из Београда, разиђу се. И кад су после тога ту дошли чланови Глав. Одбора, нађу празну кућу.

То је, поред онога што су и иначе чули од пријатеља дотле, на њих учинило озбиљно дејство, тако да се, после саветовања, реше: да још одатле обуставе свуколику изборну радњу. Али се нађе за боље, да се телеграфски из Ниша позову чланови Глав. Одбора у Београд, на састанак и договор: шта да се ради?

28. марта у вече био је у кући Ј. Авакумовића, тај значити састанак Глав. Одбора, коме је суђено било, да се од њега зачне једна и тешка и дуготрајна криза у Либералној Странци, која ју је на читав низ година спутавала и растројавала. Било је на окупу 22 члана одбора, из Београда и из унутрашњости (који су могли доћи).

Постављено је питање: треба ли или не, према добивеном искуству, ићи на изборе, дакле изборну акцију продужити или обуставити?

Говорили су многи, и сваки према своје убеђењу, или по ономе што је видео или чуо да власт у народу ради против либерала. Са неким изузетцима, већина је говорила у смислу: да се од-

ступи од избора. Било је, доиста, разлога за и против; а тешко је се било решити већ и с тога, што је изборни покрет узео сав мах, а до избора једва је још било десет дана, у које је падао и Васкрс. Сви су виђенији чланови говорили, и већина се већ — као и писац о. д. — изјаснила за обуставу изборног покрета и повлачење Странке са биралишта. Само је Председник Главног Одбора Авакумовић, за све то дуго време живе и озбиљне дебате ћутао. Беше прошло већ и пола ноћи, а он, који је и сазвао одбор, још не говори. Најпосле се захте да он каже своје мишљење; и Авакумовић, после неког устезања, изјави: да су мишљења оних, који су за повлачење, погрешна и да он мисли да Странка треба да изађе на биралиште.

То је мишљење Председника Глав. Одбора изненадило многе, а највише оне, што су с њиме били у Нишу, и с којима је у договору Авакумовић и позвао Главни Одбор, у већ одређеној намери: да се не иде на биралиште. Сад на један пут, баш се он изјашњава, противно своме мишљу, једва пре два дана, да ваља ићи на биралиште. Шта је могао бити узрок овој промени? Јер сами разлози, који су сад изнесени, мучно су могли паралисати разлоге, које је он сам имао у Нишу, кад је приступио сазиву Глав. Одбора. Морало се је међутим, нешто озбиљно десити, што је овај обрт у мишљењу Председника Глав. Одбора произвело. Али то што се десило није се могло сазнати, и он није ником казао, а још је мање хтео изнети Главном Одбору на оцену, у коме је у току дебате заузет већ један правац. Кад су се и мишљења и људи овако поделили и није се могло, као обично, доћи до споразума, приступило се гласању: 14 њих гласало је за повлачење са биралишта, а њих 8 за учешће у изборима. Овај резултат је узбунио веома и Председника и чланове, који су мислили као и он; али је решење правилно донесено и ствар је била свршена. Уморни и раздражени чланови Гл. Одбора разиђу се око 1½ часа по поноћи; а неки из унутрашњости (Рибарац, Пера Николић) идућег јутра рано оду из Београда, и ако је, као што се чуло, Авакумовић још ту ноћ изјавио Рибарцу, као првом потпредседнику, који је такође био за повлачење са биралишта: да он ту одлуку извршити не може..... Све саме тајанствене заговетке у држању Председника Главног Одбора.

Но, изненађења су тек предстојала. Сутра дан, 29. марта, по подне буду сви чланови Глав. Одбора понова позвати на састанак, но у уредништво „Српске Заставе“. Кад су се искупили, Председник Јов. Авакумовић изјави: да је синоћ одбор донео такву одлуку, коју он лично сматра као погрешну и за Странку штетну. С тога он полаже оставку на Председништво, а не брани се, да после поднесене оставке, најпосле, распише пододборима донесену одлуку и све учини, да се она изврши, само више никако после тога неће остати на свом положају. Говорећи то, Авакумовић стави писану своју оставку на сто. Изненађење је било велико, како због самог поступка одборовог Председника, који је на том по-

ложају још од 1889. године, тако још више због стално непознатог узрока, који га гони на овај тежак корак, у коме је уједно и једна велика жртва од стране Авакумовића, који је још прошле јесени све чинио, да се не врати Ристић на чело Странке, па следствено да он остане ту. Сад на један пут он даје оставку, по видимоме само због разилажења у мишљењу, и то онда, кад је већина одборска донела такву одлуку, какву је Председник зачео сам у Нишу! И опет су чланови Главног Одбора постављали себи питање: од куд све ово? Неки су мислили, да је то морало доћи отуда, ако је Председнику од Краљева изјављена порука да је за Странку корисно да уђе у изборе, и да је он дао реч Краљевима, да ће је на том путу и подржати. Но у том случају, ваљало би да се то и Одбору, или бар меродавним члановима, поверљиво саопшти. То опет није био случај ни тад, ни после, и остављено је отворено поље свима нагађањима, па и овоме, које наведосмо. Авакумовић је остао при својој оставци. Све молбе чланова, искрено мишљење, да то не чини, нису помогле. И пошто је и други члан Одбора, Св. Тутуновић из Ниша, такође дао писмену оставку уз изјаву: да њега у Одбору негедују „што је пријатељ Краљу Милану“ — и Авакумовић и Тутуновић оставе изненађени Одбор и уредништво, у осталом, мирно и пријатељски се опростивши.

За тренут стајаше Одбор у недоумици: шта да отпочне? Председник одступио, први потпредседник отишао тога јутра у Пожаревац, а ваљало је хитати са обнародовањем одлуке, јер, ако се то ускоро не учини, како је Васкрс био домакао, када као и на Велики Петак, штампарије не раде, не би више било ни могућности да се преко листа до најудаљенијих крајева пријатељима достави одлука о неучешћу на изборима. А та се одлука, као пуноважна, и по дубокој оцени свих прилика донесена, није могла више опозвати. Њој је ваљало дати брзо следства.

Но, ту је био потпредседник Дим. Стаменковић. „Мито, заузми место и позови Одбор да настави већање!“ повиче писац о. д. И присутни чланови Одбора, и ако је Председник дао оставку, одлучују, да се путем прогласа у „Српској Застави“ синоћна одлука целој Странци објави и чланови позову да јој следеју. Писац о. д. одмах ту напише проглас Глав. Одбора о неучествовању на изборима на дан 7. априла

„Свима члановима Народне Либералне Странке

„Нађено је за нужно, да Либерална Странка обустави сваки свој рад почет око избора посланика, који се имају извршити 7. априла о. г.

„Узроке за доношење ове одлуке није нужно наводити. Њих сваки Члан Либералне Странке налази, види и осећа у својој најближој околини; а сазнаје их из јавних листова онакве, какви су и у целој земљи. Огромне жалбе наших пријатеља коначно су пресудиле и одредиле прваке Странке, да донесу овакву одлуку, која се односи на следеће:

„Да наши чланови, дакле, не бирају поверенике; да повереници, који су изабрани, не чине употребу од својега права и не учествују у бирању посланика; да кандидати напусте своју кандидацију; да грађани по варошима не гласају за посланике.

„Саопштавајући свима члановима ову поруку, изјављује се очекивање и одлучно се грађи: да јој се сваки члан покорава, и да ће несловање овој одлуци бити везано са даљим опстанком у Странци.

„Нека пријатељи Либералне Странке ову одлуку саопште најбржим путем у све општине, да би се једновременно и потпуно извршила.

„28. марта 1895. у Београду“. (Као датум дана доношења одлуке).

Идућег дана, 30. марта, „Српска Застава“ бр. 38 на челу своје крупним словима донела је овај проглас. У исто време, одмах после прогласа, објављена је и ова обзнана: „Г. Јован Ђ. Авакумовић, досадашњи Председник Главног Одбора, положио је писмену оставку на свој положај, према томе послове Странке прихватило је Потпредседништво Главног Одбора. Овај се акт саопштава свима пријатељима“. У следећем броју 39, „Срп. Заставе“, 1. априла, поред поновљене обзнане о одлуци Глав. Одбора, изашао је и чланак: „Нећемо на биралиште!“ у коме је ближе обележена целокупна тешка ситуација и узроци, који су такву одлуку и диктовали. „Избора у самој ствари неће ни бити!“ говорио је орган Либералне Странке; јер, док се један део опозиције повлачи, са притиска и насиља, који се према другом делу и даље врши, а у корист ишчежавајуће мањине, сада, доиста, све то више нису ни били избори.

Овај прелом, који је у последицама оставио дубока трага у Либер. Странци, био је на висини политичког догађаја, који је повукао за собом истим путем и Радикалну Странку. Сутра дан по објави одлуке Либералног Глав. Одбора — и Главни Одбор Радикалне Странке, 31. марта, депешама одашље налог свима својим пододборима: да не иду на биралиште.

У прогласу, упућеном „Члановима Радикалне Странке“ у „Одјеку“ бр. 72 од 2. априла, констатује се прво: да су депешом 31. марта извештени сви чланови Рад. Странке да обуставе сваки даљи рад око наређених избора; даље се износи: да је смер владин, који се имао изборима постићи, био тај, да се помоћу Народне Скупштине добију погодбе за одржање стања створеног 9. маја пр. год. и да, поред тога, Нар. Скупштина одобри финансијски аранжман, закључен у Паризу 14. дец. 1894 год. Патриотизам је налагао Странци, да тај смер спречи и сачува земљу од нове и крупне недаће, која компромитује и њен углед и њену финансијску снагу и њену државну будућност. За тим проглас прелази на тешкоће на које је опозиција наилазила услед мера, које је влада предузела безобзирно против целе опозиције и против Радикалне Странке.

„Сви предузети путеви и жалбе — наставља радикални проглас

— остали су не само безуспешни, него су шта више на много места жалитељи оптуживани, кажњавани и суду предавани.

„Кад је на тај начин, очигледно за свакога, сама државна власт дала доказа да је бирање престало и да су наређени избори изгубили и саму сенку од избора, онда је и за Либералну Странку јасно постало, да је бесмислица учествовати у таквом раду.

„После свега тога, нама остаје само да констатујемо: да данас у Србији бирања по Уставу и Закону нема. Остајући доследни своме првоме гледишту, ми смо му сада показаним обртом само прибавили нове снаге, доказав, да Радикална Странка не преза ни од каквих избора ни под каквим условима, и да је огромна већина народа у Србији противна свему ономе, што се од 9. маја пр. год. у Србији чини.

„Према свему овоме: чланови Радикалне Странке, нека се не јављају сада, ни као бирачи, ни као повереници, ни као посланици.“

Свршено је, дакле: Опозиција неће на прве изборе после државног удара од 9. маја 1894. Либерали и Радикали повлаче се, ситуација остаје — на Напредњацима, на мањини.

У сваком другом случају, влада би правила опозицији златан мост за отступ. Влада је се без сумње и радовало оваквом обрту, јер је се сад осећала курталисана велике бриге и беде, да се бори са целим народом и да по цену усиљавања, нереда а можда и крви осигурава себи већину. То су олакшање свакојако осећали и Краљеви. Али је нова ситуација, створена повлачењем опозиције, имала и своје наличје. Избори су имали циљ, да се дође до Скупштине, која ће дати санкцију за државни удар од 9. маја пр. год. А за ту санкцију, и пред Европом и пред својим рођеним јавним мишљењем, zgodније би било, да се има Скупштина сортирана колико толико из представника свију политичких праваца у земљи, или бар из још једног, сем Напредњака. Редовним путем то се више није дало постићи. И сад настаје чудан обрт и „озго“: док се желело до јуче, да се опозиција не види на биралишту, сад се почело радити у противном правцу, да се, како тако, ма ко још доведе у Скупштину, сем Напредњака.

Погледи Краљева пали су на Либералну Странку и она и њена целина постали су жртва ове нове политичке маневре.

Изгледа да је у том правцу рађено брзо; јер кад је дошао изборни дан, 7. априла, са две стране јавили су се и неки Либерали као посланици: једни, који су бирани и изабрани, други, који су, истога дана, већ били наименовани. Број њихов није био толики, да би имао утицаја у Скупштини, али је био осетан за Либералну Странку. На тридесет одличних чланова Странке, међу којима је било и чланова Главног Одбора, ставили су се тако у супротности са јасном одлуком Странке, по којој се чланови њени нису могли јављати ни као бирачи, ни као посланици, ни бирани, а још мање наименовани.

Стављен је у покрет највећи ауторитет: сам је Краљ, и један и други, звао поједине те људе и салетао их да уђу у Скупштину;

јер по себи се разуме, да ниједан од ових не би то учинио на прост позив владе. Било коме му драго, тек у неких 60 наименованих посланика било је у свима серијама преко петнаест либерала. Остали су дошли путем избора. Све остало били су и по избору и по наименовању Напредњаци, стара гарда Краља Милана. Али ту су била и два радикала, а мимо све истицало се име Светомира Николајевића, Министра Председника у влади, под којом је извршен држ. удар од 9. маја пр. год. Априла 10. заказан је састанак Скупштине у Нишу.

Главни Одбор Либералне Странке одмах је заузео положај. Председничку дужност предузео је у њему први потпредседник С. Рибарац. Скупивши се у хотелу „Престолонаследнику“, у соби бр. 9. чланови Глав. Одбора донесу већ 14. априла одлуку: 1. да су сви Либерали, који се налазе на Скупштини, дужни за три дана од публикације ове одлуке, напустити своје положаје посланичке и вратити се својој странци; 2. ко откаже важност овог решењу, тим самим престаје бити чланом Странке, разрешава се од свију права према Странци и Странка од свију обзира премју њему; 3. имена оних, који буду следовали овој одлуци, и оних, који је буду одбили, објавиће се у партијском листу „Српској Застави“.

Настало је очекивање. Само је Сима Бомбић, дир. смедеревске гимназије следовао одлуци и дао оставку. Остали сви нису се ни оградиле, а још мање следовали одлуци. Било је јасно, да су они решени били, да остану где су. Из њихове средине чуло се: да они не могу правити избор између владоца и једног партијског одбора. Они су, доиста, били у тешком положају. Али је и Главни Одбор у коме је владао сада такт Рибарчев, заузео сувише категоричко гледиште, и узео прост поступак, да и он није имао више одступнице. „Српска Застава“ бр. 49, од 22. априла донесе ову изјаву: „На основу одлука Главног Одбора нар. Либер. Странке од 28. марта и 14. априла, објављује се: да су следећа господа престала бити чланови Странке“ (следеју имена њих 29, све одличних чланова).

На све ово, Либерали посланици одговоре једним опширним управо горопадним прогласом, који и потпишу, у коме они опет не остану дужни и Главном Одбору. Тиме је расцеп био запечаћен и сви мостови и с једне и с друге стране срушени. Претераности је несумњиво било и с једне и с друге стране. Стојећи на савременом партијском схватању, по коме су чланови једне Странке, као и чланови какве верске секте и душом и телом од ње нераздвојни, Главни Одбор — у коме је био и писац о. д. — узео је поступак либерала посланика, као неку врсту велеиздаје, и као такав и осудио, пресекав „као на пању“ све одношаје, који су били производ друговања и пријатељства од толико година. Либерали посланици опет са своје стране, у место да обележе свој положај каквом неофанзивном изјавом, учине супротно, огласивши себе за праве и на добром путу, а своје другове у Одбору као неразложне насртљивце, за које је свака реч недовољна да их довољно на-

гради. Осећала се јасно близина владаочева, која је, удружена са близином Краља Милана, сувише привлачно дејствовала, да су и Либерали посланици заборавили били на праву меру, као и либерали из Глав. Одбора на нужну обазривост. Свакојако и једни и други веровали су и у своју непогрешивост и у сигурност свога положаја: једни на потпору владоца и један део Странке, уздајући се сигурно, да ће и целу Странку за собом повући; други на већи део њен, који је неоспорно и био уз Глав. Одбор. Нема сумње, да је овоме расцепу много допринело и оно, што је одлучи од 28. марта претходило. Док су се изабрани посланици Либерали позивали на ранију решеност Странке да учествују у изборима, и да они нису могли у последњем тренутку зауставити своје бираче да их не изберу; дотле су и изабрани и наименовани посланици Либерали налазили оправдања за свој корак, у држању председника Глав. Одбора Јов. Авакумовића, који је сматрао — и што је било опште познато — да је уздржљивост од избора погрешна и због тога чак дао и оставку. Сем тога у начињену пукотину у Странци, бацио се и један и други Краљ, а то није била околност, коју би и драстичне одлуке Глав. Одбора могле уклонити. Напротив, могло би се пре рећи: да је такво круто и оштро држање Глав. Одбора зло само горим учинило. Квасац, који је тада бачен у Странку изазвао је процес од недогледних последица за њу и њену укупну акцију, при свем том, што сад изгледаше, да овај губитак није нанео Странци никакве особите штете. Али штете је било, и то ће се што даље, то све јаче показати и осећати.

II.

Државни удар од 9. маја пред Скупштином. Краљ Миланов напрасни одлазак. — Народна Скупштина, која је изашла из избора од 7. апр. 1895 била је у пресудној већини својој скупштина Напредне Странке, као у најлепше дане њене. Ако су Краљ Александар и Милан могли из напред поменутих разлога и жалити што ова Скупштина није произашла из ширих слојеви народних, дакле није била израз мишљења целог народа, с друге стране били су уверени да имају у рукама апарат, с којим се иначе могло руковати без икакве опасности. Све то беше забрекло од династичке оданости. Изабравши Светомира Николајевића себи за Председника, Скупштина се одмах декларирала као Скупштина, која је вољна да без поговора акцептира све што је до сада било; а бирајући Михаила Павловића за потпредседника, показала је своју одсудно напредњачку боју. Либерални посланици гласали су за засебну председничку листу, и тако су се обележили као оделита политичка група. Уосталом, већина напредњачка није ни требала ових око тридесет гласова.

Краљ је свечано отворио Скупштину 13 априла. У престоној беседи прво је споменуо своја путовања у Беч, Берлин, Цариград и Париз; а за тим наставља:

„Потреба Србије, да се политичке страсти стишају, мир и ред утврде у земљи, да се сви посветимо озбиљном и плодном раду, осећање краљевске дужности према мојој отаџбини и мом имену довело ме је до решења, да прошле године, прокламацијом својом од 9. маја, обуставим Устав од 1888 и вратим у важност Устав од 1869 године.... Ја сам вас позвао, драги ми представници драгог ми народа, да са вама приступим извођењу најпречих преображаја и решавању најважнијих питања за правилни развитак државног живота“. Даље се истиче „на прво место уређење наших финансија“. А како ће „по довршењу најхитнијих послова у овом сазиву“ бити Скупштина понова сазвана „у сазив за 1895-ту годину“ то ће влада томе сазиву поднети „много већ спремљене предлоге законске“. На завршетку Краљ вели: „Ја очекујем од вас, да ћете ви, делећи моје уверење о потреби сталности у државним пословима, свесрдно потпомоћи моју владу, и брижљиво приступити решавању оних предлога, које вам она буде поднела“.

Скупштина је већ у својој адреси од 17. априла одговорила очекивањима израженим у престоној беседи. У том свечаном акту своје подвргнута је критици скоро сва радња од абдикације до обарања Устава: „О ономе, што свако дугује отаџбини престало се водити ма каква рачуна, за то у земљи пође све назад, па и у привредним гранама живота народнога настаде застој и у финансијама државно расуло. Државна се снага растроји и расу, државни ауторитет би унижен, па се учини покушај да се унизи и ауторитет самог владоца. И у непомирљивој разурданости, бацише се под ноге и најсветији природни и морални закони, и законодавно тело донесе једног дана нечувену одлуку, да се твојим узвишеним Краљевским родитељима забрани долазак у земљу, а извршна власт твоју узвишену мајку насилно и на најсуровији начин уклони из земље“. Ово је била санкција повратку Краља Милана и припрема за свечан долазак Краљице Наталије у Србију. Прелазеће на акт владаочев од 9. маја пр. год. адреса вели: да „још звуче јасно у душама народа речи тога дана“. И тако даље. Адреса скупштинска била је, једном речи, савремена и задовољила је свако очекивање. Њу су поименце потписали сви посланици, њих 230 и Скупштина је ип сасвим отишла у двор и предала је Краљу. Све је ишло брзо, лако и глатко!

Главни предмет решавања ове Скупштине: узимање на знање и одобрење свих „привремених закона“ од 9. маја 1894. до 10. априла 1895, већ је у Скупштини свршен 22. априла. Државни удар добио је своју санкцију и учиниоци разрешени од одговорности. Главни је говор држао сам Светомир Николајевић, министар „9. маја“ и сада Председник Скупштински. У дотичном решењу сви су ти „привремени закони“ побројани — сем Краљеве прокламације од 9. маја, којим је управо и удејствована промена Устава. Краљ није допуштао, да се дискутује један његов лични акт и тиме је формално оставио себи одрешене руке за све такве сличне случајеве и у будуће. Ово је једна важна окол-

ност, која чак ни у савременој па ни опозиционој штампи, није ни опажена.

Али и ако су ствари ишле овако глатко, десило се ипак нешто, што је у први мах било неразумљиво, али је ипак било несумњиво: да је било крупне експлозије и то на двору, од које су далеко у вис летели комади, несумњиви знаци да је тамо било нешто врло озбиљно.

Краљ Милан на један пут оставља и Ниш, и Краља, и Скупштину и 20. априла у 5 с. 12 м. по подне стигне у Београд; али да не би пало у очи, уграбило се ипак времена да се нареди да га извесни ауторитети дочекају на станица. Краљ Милан је отишао у двор, и већ сутра дан, 21. априла јутру у 7 с. 30 м. брзим возом „отишао је за иностранство“, како вели званично саопштење.

Одлазак Краља Милана из Ниша, а за тим и из Србије, лично је на право бегство, или је у најмању руку био, што се вели: „одлазак без збогом“. Сутра дан по његовом одласку из Ниша пао је 22. априла, и министар финансија Вук Ј. Петровић, лично одани пријатељ Краља Милана — у кабинету, коме је одређен за заменика мин. грађевина, С. Здравковић, пуковник

Да би сензација била што већа и Краљ Александар, из небуха остави такође Ниш и Скупштину и на Ђурђев-дан, 23. априла, дође такође у Београд, но не затекавши оца у њему. Настао је био случај, који се код Краља Александра у животу често појављивао: да кад преда њ искрсне нека нова ствар, она га тако обујми, да он заборави на све друго, напуста све остало. Тако је и овде оставио у Нишу и послове и Владу и Скупштину и дојурио је у Београд.

Као непосредан повод разилажењу Краља оца и Краља сина, означава се судба предлога за конверзију државних дугова, коју је још у децембру прошле године закључио са повериоцима мин. финансија и влада пристала на исту. Кад је ова важна ствар дошла и пред Скупштину, она наиђе на отпор. Напредњаци, који су пресуђивали својом већином, нису хтели да пристану на ово. И у финансијском одбору и у Скупштини, предлог не наиђе на повољан пријем. Још тада је међугим већ било уведено у сталну практику: да се претходно у двору за свако евентуално решење скупштинско, разуме се у смислу у коме се жели извести, постигне „споразум“. Али, на један пут је настало нешто неочекивано: Краљ Александар и Краљ Милан развију се у мишљењу о важности ове целе фин. операције. И док је Краљ Милан свом речитошћу наваљивао да се конверзија усвоји, противио првим људима из напредњачке већине, Краљ Александар, кажу, да посланицима за право. Тиме је била решена и судба конверзије и министра финансија. Али пре и једног и другог, Краљ Милан уз љутит узвик: да оставља сина самом себи, дуне и остави Ниш, и ако се гледало, да се при том љутитом расстанку очува привидност испраћаја. Прибележићемо само гласове, који су се далеко доцније проносили о томе, како се Краљ отац, дошав у Београд, снабдео из средстава свога сина путним

трошком, јер би иначе без игде ичега морао поћи у свет, из кога је, по исцрпености својих, вазда брзо усахнутих финансијских извора, и дошао у Србију почетком прошле године, пошто је раније, и с тога, инспирисао „први април“. Остало би још да се ближе потраже мотиви, зашто је Краљ Милан толико полагао на то, да се ова Конверзија уговори и усвоји, и зашто је овај тако крупан предмет изнет баш пред ову кратковремену Скупштину, кад се и у самој престоној беседи казало да ће сви остали предлози, по свршењу најважнијих и најжитнијих послова, остати за скори сазив за 1895-ту годину. Ако би се за полазну тачку оцене ових момената узели гласови, који су постојали о Краљу Милану док је био владалац, и који су гласови његову личност доводили у везу са ранијим зајмовима, жељезничком бонтуовом конвенцијом и т. д. онда би неминовно дошли до незгодног закључка. Но ми ћемо стати само на томе: да је све остало у покушају да се до конверзије дође, која је се сломила на отпору напредњака. Одаћемо правду и Либералима, да су и они били против ње. Из њихове средине је управо и произашла најјача, стручна критика уговора.

Но личне финансије Краља Милана биле су ипак предмет старања од стране Владе и Скупштине. Знамо, да је, при абдикацији, било утврђено да се Краљу Милану даје из Краљеве цивилне листе 360.000 динара годишње. То је трајало до пролећа 1891. године, када му је, уз услов да се неће враћати у Србију, дат 1.000.000 динара, опет на рачун цивилне листе, уз његову изјаву, да нема шта више да тражи ни од двора, ни од Србије. Сем тога долазе опет 2.000.000 од Русије за коначан отказ и иступање и из српског држављанства. Кад је био догађај „првог априла“ 1893. могло се знати, да од свих ових милиона није било више ништа, и да га је у једном критичном моменту и Краљица Наталија морала помоћи, да се не би убио, како је, кажу, у једном писму њој изјавио у тешкој финансијској ситуацији својој. Најзад је почетком 1894. дошао у Србију, направио се толики крш и са људима и са целокупним одношајима, да једног дана опет дуне у свет, као што је и учинио 20. априла ове године, отишав из Ниша и из Србије.

Нешто се дакле морало за њега учинити, после пропаде конверзије. И нађен је такав модус: да из средине саме Скупштине поникне предлог, да се бив. Краљу одреди, на име годишњег издржавања (апанажа) 360.000 дин. у злату. Пошто је већина посланика предлог потписала, то је он и у Скупштини примљен „једногласно“ и први пут и за тим, кад је влада поднела и свој формалан предлог, с тим, да решење важи кад га Краљ потпише. Предлог носи датум 24. априла (по одласку Краљева из Ниша). Краљ га је потписао 26. априла. Свршен је, дакле, као хитан.

Одобрењем државног удара, одбачењем конверзије и усвајањем апанаже Краљу Милану — поред неких допуна закона о општинама, укидања истражних судија и пренашања истрага опет на полиц. власти; и најпосле допуном § 91 а и б крив. зак. стављени

су под заштиту родитељи Краљеви, и у опште његови претци и потомци у правој линији — исцрпљен је и сав дневни ред ове Скупштине, која је трајала свега шеснаест дана од 10. до 26. априла, ког је дана, у одсуству Краљеву, читањем указа закључена.

Председник министарства и мин. унутр. дела стари Никола Христић, пре но што ће прочитати овај указ учинио је следећи увод, који је уједно и опроштај са посланицима: „Браћо и господо! Ја имам да извршим једну заповест Њ. В. Краља. Но пре него што то учиним, ја сам рад да напоменем, како, ма да смо кратко време радили заједно овде, ипак смо и у том кратком времену доста урадили и допринели колико је било могуће. Али има једна велика корист, коју смо том приликом добили. Та је корист што смо се познали и што смо добили уверење, да смо били срећни наћи велику готовост код све господе посланика, који се слажу са нашим расположењем. Ја мислим, да ћемо отићи у том уверењу и кад се будемо опет састали да ћемо у истом расположењу продужити послове“.

Никола Христић имао је разлога да буде задовољан. Он је пребродио — благодарећи пасивности Радикалне и Либералне Странке — тешке вртлоге и извео, бар по форми, једну збркану ситуацију на чисто, освештањем државног удара, који он није извршио. То му је давало оправдане наде на нов састанак са посланицима и на продужење послова.

Али ова кратка беседа била је како Немци кажу, његова „последња лабудова песма“. Од 1867 године, ово је сад била прва Скупштина у којој је Христић стајао на тврдим даскама, да је могао овако са извесним поуздањем говорити. Он је излазио и пред Скупштину 1883, али само да је, затвори; он је застао 1888 опет једну радикалну Скупштину, али није ни ушао у њу, већ јој је послао комесара, да је затвори. Он је, све као Председник министарства, дочекао и велику Уставотворну Скупштину исте 1888, чак и нови Устав те године потписао, али нигде се није јавио у какво-улози, радио је и ћутао је за све то важно време, до у очи абдијације, када је одступио. После једног државног удара, он опет руководи једне изборе и излази пред Скупштину, коју он овом речију својом затвара, уз најлепша расположења и наде. Ускоро ћемо видети, да ли ће се оне испунити, човеку, који се ево више од пола столећа одржава на хоризонту, служећи, од почетка своје каријере све владоце, који су у Србији у 19. веку владали, као сведок многих важних догађаја, као што смо имали прилике да видимо у току овога дела, од 1858 године амо; а Никола Христић води своју чиновничку каријеру далеко још пре тога доба¹, оста-

¹ Кад су у јесен 1844 прешле „Катане“ у Србију, заузеле Шабач, и кренуле да за Обреновиће дижу буну, пошао је на њих „предвођитељ народа“ Вучић, но разбио их је пре доласка Вучићева прота Матеја на Плавњу, идући од Лознице Ваљеву. Но Вучић је својом познатом свирепости сатирао све приврженике овога покрета. Образован је преки суд, који је радио у Шапцу, а и уз пут, идући с војском. Један од осуђених био је и Милош Богиневић, отац три брата Богине-

јући увек исти у приватним навикама, као човек до крајности тачан у дужности. Он је један од оних ретких људи у Србији, који је остао себи доследан, наравно на свој начин. Оставио је код свију са којима је радио, спомен човека спора али достижна, ћутљива али тачна у буквалном придржавању писаног слова Законскога, врлина, коју млађи нараштај радо називље „бироократизмом“, али са чијег је недостатка за последње две деценије XIX века и после нарочито, много патио јаван рад у Србији, нарочито тамо где год су се додиривали колебљиви таласи дневне политике са чврстим границама Закона. И три пут је, за трајања ове две деценије, позиван Ник. Христић на владу, да се јави у улози „спаситеља“. За време свога последњег министровања био је стари Христић већ при крају осме деценије свога живота!

III.

Краљица Наталија у Београду. Н. Христић одступа. — Са скупштине из Ниша, ваљало је влади похитати на једну свечаност: Краљица Наталија долазила је у Београд. Она је сада ступила први пут после „прогонства“ (1891) ногом у Престоницу, и ако је пре две године (1893) долазила у Кладово, где се, после „првог априла“ састала са сином, који тада беше тек постао прави Краљ, после Намесништва. И сад ју је дочекивао син, у одсуству мужа; а на челу министарства био је човек, за чије је владе она пре седам година (1888) недобровољно разведена. Тај је стицај прилика ваљда и учинио, те су „Српске Новине“ 27 априла у очи краљичина доласка донеле деманти свију гласова о одступу Министарства.

Дочек мајке Краљеве имао је бити што свечанији. Њој се имала дати сатисфакција за начин, којим је пре четири године морала ићи из земље (у мају 1891). У краљевом салону могли су бити пуштени само позвати и с улазницама, а напољу су чиновници, официри, корпорације, ђаци и грађанство образовали шпалире од станице до двора. У вече је, о дану доласка, 28 априла, приређена бакљада. Но тиме се није завршило дочекно светковање, према објављеном програму. Идућег дана (29. априла) била је предвиђена свечана представа у позоришту; трећег дана (30. апр.) народне игре у Топчидеру, а четвртог (1. маја) осветљење Калимегдана. Повлађивано је склоностима света, који је од вајкада био задовољан, кад има „леба и забаве“. А у овим приликама било је бар за одане увек поред забаве и што више од „леба“. Краљица Наталија била је у свом елементу.

вића: Анте, Милана и Михаила. Њему је изречена пресуда, којом је осуђен на стрељање, „у логору код Месараца, 20 октобра 1844“. На тој пространо образложеној пресуди, потписан је поред председатеља Георгија Ђ. Филиповића и „дјеловодитељ, Никола Христић“. А треба знати, да се овакав важан положај није могао поверити ма коме. Још је онда, дакле Н. Христић, на 50 година пре министровања у 1895, био већ важна личност. (Читај „Катанска буна 1844“. Нови Сад, Штампарија М. Димитријевића, 1886.)

И све је извршено према свом програму. Так петог дана: 2 маја, када је краљевој мајци био дан рођења (и 36 година) престале су јавне свечане манифестације. А за тим су настали приједи и виђења са многобројним лицима, која су одржала или добра расположења или и даље везе си „прогнатој краљици“, која се сад у триумфу вратила.

У очи краљичина дана рођења попуњено је у влади упражњено место министра финансија и дошао је човек њој одан, Стева Д. Поповић, пошто је 30. априла наименован за члана Савета (услед чега су, ради несуревнивања ускоро наименовани за Саветнике и министри: С. Лозанић 1. маја и Љ. Клемић 21. маја). На сам дан рођења наименован је за „коморника“ Њеног Величанства пуковник Александар Симоновић. Наименовање је било указом, и ако се дотле није знало у Србији за такав придворни положај. Симоновић је био такође један од истрајних пријатеља Краљичиних и често је, нарочито и доцније, патио са тога. Ускоро за тим дошао је из пензије за главног инспектора држ. железница, Миливој Јосифовић, један од радикалаца са последње Скупштине.

Пошто су се стишали таласи одушевљења у престоници, Краљица је, у току лепога месеца маја, правила са сином краће и дуже излете: 26. маја у Паланку и до манастира Копорина; а 28. маја у Шабац. За овај излет у Шабац донеле су „Српске Новине“ имена високих лица, која ће ићи са Њиховим Величанствима; али је интересантно било читати, да је пре министара, генерала и краљевих ађутаната, стављена: „Госпођа Драга Машин, дворска госпођа Њеног Величанства“. Нико није могао објаснити овај нови ранг, а нико није ни слутио потребу да га нарочито објашњава, сем првенством, које се женама у опште указује, ма да је скок у рангу био видан, чисто демонстративан.

Тако је тихо и задовољно провела Краљица Наталија цело то лето 1895., у гостима свога сина, док није дошло време, после три месеца бављења, да син мајци, с њоме заједно, оде у госте. Но о томе на свом месту.

*

Као што смо напред рекли, јавно мишљење било је у очекивању да ће кабинет Н. Христића пасти поводом доласка Краљице Наталије. Отуда деманти, који смо навели (27. априла). Сутра дан по доласку, примила је Краљица, 29. априла, све министре и у „Срп. Новинама“ прибележен је нарочито овај пријед, како је Њ. В. „дуже времена веома љубавно пробавило у разговору, како са Предс. мин. г. Н. Христићем, тако и са осталом господом министима, опростивши се са свима веома срдечно“. — Попуна министарства финансија са једним човеком, који је био по вољи Краљичиној, изгледао је као учвршћење владе.

Стога се влада дала живо на посао. По струци министарства унутр. дела, као у ресору самог Председника, предузети су велики размештаји, као природна последица срећно извршених избора пре месец дана. Нови министар финансија створио је једну нову уста-

нову, деветог дана по доласку. То је био „Финансијски Савет“, коме је био циљ „да свестрано проучи наше данашње финансијско стање, и да пронађе најбољи пут и начин за уређење држ. финансија, а за тим, да предлаже и проучава и све остале важне фин. пројекте и реформе, које су потребне у свима гранама фин. управе“. Савет је имао 19 чланова, из реда грађанства и чиновника, без обзира на Странке, при чему су нарочито узети људи, који су већ при нашим првим новчаним заводима. Савет овај конституише се 18 маја, коме буде изабран за секретара др. В. С. Вељковић. Но чланови радикали откажу учешће у раду ове нове саветодавне установе, а за тим и још неки, као Дим. Стаменковић; овај последњи из уверења, да се код свију чланова тог савета не види намера да приме добре савете. Тако је ова установа убрзо угинула, без велика и осетна рада.

Конверзија државних дугова, и ако је у облику поднесеном последњој Скупштини пропала, чему је допринео знатно и сам наследник Вук. Ј. Петровића, нови мин. финансија, — ухватила је као мера за поправку фин. стања, ипак корена. Стога видимо мин. фин. С. Д. Поповића да већ 3 јуна одлази у иностранство, овога пута у Карлсбад, да тамо понова преговара са поверљачким групама.

16. јуна буде потписан указ којим се Скупштина сазива за дан 24. јуна, на Иван-дан, и то као „ванредна“, и ако је у престоници беседи 13 априла речено било, да ће се она сазвати у сазив за 1895. годину. Но то не мења ствар.

Кабинет Николе Христића пловљаше по већ утишаном мору домаће политике, сигурно и са пуним једрилицама.

Па ипак, имаше ускоро да се понови историја од 1884, када је после угушене буне и свршених избора у корист напредњака, Никола Христић уступио место — кабинету Милутина Гарашанина.

И сад, после једног државног удара и изведених избора, опет у корист Напредне Странке, ваљало је да стари Христић уступи крму државну опет — Напредњацима. Сад су ови, свесни своје надмоћности у Скупштини, отворено тврдили, да је министарство Христићево непарламентарно. Оно их подсећа на државни удар и реакцију; а да би се констатовало да су у Србији у свему настале редовне прилике, треба да дође парламентарна влада, а њу могу дати сада само Напредњаци.

У очи састанка Скупштине кабинет Николе Христића положио је оставку, мирно и нечујно, како је то Никола Христић увек и радио. 25. јуна образована је нова влада; а Христић је истога дана отишао у Држ. Савет за Председника. Краљ га је отпустио у милости, изјавивши му, у нарочитом писму своју „владачку захвалност на искренности, верности и самопрегоревању, које сте, вели Краљ, као и свагда, у служби престолу засведочили“. Но Христић, који је стално служио као мост за Напредњаке, не верујемо да је ипак имао разлога да буде задовољан овом судбом. При свој овој јавној захвалности, било је у овом прелому ипак много незахвалности и од Напредњака, а не мање и од Краља.

НАПРЕДНА СТРАНКА НА ВЛАДИ.

I.

Стојана Новаковића министарство пред Скупштином. — Ново министарство од 25. јуна 1895 имало је овај састав: Председник и мин. иностраних дела Стојан Новаковић предс. Савета; унутраш. мин. Дим. Маринковић, финансија Стев. Д. Поповић, војни Франсовић, грађевина и заст. привреде Мих. Петковић, правде Арон Нинчић, просвете Љуба Ковачевић. Сви су министри били напредњаци; а из кабинета Н. Христића прешао је у кабинет Ст. Новаковића једино Ст. Д. Поповић, опет као мин. финансија.

И ако је Новаковић био један од јачих, управо најјачих људи из Напредне Странке, вођ њен био је Милутин Гарашанин, који је од лањске године био посланик у Паризу. Али Гарашанина не видимо на челу новог министарства. Зато је нова влада истога дана, 25. јуна, поднела указ, којим се М. Гарашанин уводи у Скупштину; а ова га одмах (са 181 гласом) бира себи за Председника, и Драг. Рајовића за потпредседника. Тако је и вођ Странке заузео видан положај и од утицаја. Напредна Странка била је тако заузела све позиције.

Једновременно са указом о постављењу нове владе, потписан је и указ, којим су помиловани сви осуђени у „Чебинчевој афери“. Тако нису издржали, заједно са затвором до изречене осуде, годину и нешто више. Овај акт помиловања добро је дошао Радикалима. Нова влада хтела је да на првом кораку буде великодушна, а и да покаже да се много не боји Радикала.

Кад су сви ови предходни послови посвршавани, отворена је и Скупштина 27. јуна, указом. Нова влада није имала шта да изнесе Скупштини као свој пословни програм. За то је министар финансија изнео једно крупно питање на решење: то је била конверзија држав. дугова, или такозвани „Карлсбадски аранжман“ толико нападани у јавности, кад је објављен нарочито због увођења „Самосталне монополске управе“, у којој имају да седе као контрола, и представници поверљачких група. Уз то су за отплату држ. дуга заложени сви реални држ. приходи. С тога је „аранжман“ оглашен као акт, којим се Србија деградира на степен Мисира, у коме прву реч воде протекторске и контролне европске комисије. Конвертирани дуг је износио тада: 355,292,000.

„Карлсбадски аранжман“ ипак је усвојен у Скупштини; и добио је потврду. Група Либерала у Скупштини, почев од избора председништва, па на дебати о овом предлогу за консолидовање дугова, мало по мало, заузела је чисто опозициони положај. То је, у осталом, било и природно, кад је образована једна чисто партијска влада, која се искључиво ослањала на своју већину.

Други предлог, који је занимао ову Скупштину, био је: о хватању и утамањивању хајдука, који је садржавао одредбе о сашоравању села, расељавању породица оглашених хајдука, о употреби војске при хватању, а на трошак дотичних срезова, у којима се хајдуци задржавају.

9. јула пре подне закључена је указом ова „ванредна“ Скупштина, која је, тачно као и претходна, трајала 16 дана.

Но истога дана, по подне, Скупштина је отишла у двор, да, полазећи кући, поздрави Краља. „Посланици Нар. Скупштине, Господару, полазећи данас својим кућама, говорио је Председник њен Гарашанин: односе, као и увек до сад, најпоузданију веру у дубоку мудрост Вашег Величанства, у сјајну звезду имена Обреновића; и полазе у народ решени, да се понова врате, те да се заложе за продужење сад отпочетих послова“. Изјава је била веома ласкава, јер Напредњаци нису никада у том погледу скомрачили. И Краљ — у присуству краљице Наталије — благодарио је Нар. Представништву што је дошло да му „изјави своју верност и оданост“, а посланици нека народу однесу поздрав краљевски, и изјаве жељу његову „да ће се и од сад сав посветити добру и напретку његовом“. „Ја вам и од стране моје мајке — завршио је краљ Александар — благодарим још једаред на осећајима оданости, које сте јој изјавили овом приликом“.

Сви су били задовољни: Краљ, што је видео пред собом Скупштину и владу из људи, за које му је и отац његов могао казати да умеју да слушају, Краљица Наталија, што је видела такође и Владу и Скупштину — са њеним саветодавцем и пријатељем Гарашанином на челу — састављену из људи, који су вазда били предмет њених симпатија, и за којима је она, кад су 1883 оступали, и своју сузу пустила; Напредњаци, који после неких осам година опет стоје у неподељеном поседу власти државне, чак и без нарочите муке овога пута.

На ово трогубо задовољство свију меродавних фактора, могла је опозиција и даље испољавати своје незадовољство колико је хтела. Краљ Александар, који је овога пута био сам свој канцелар — или како је Краљ Милан полазећи пре тога нагло из Ниша рекао: да га „оставио његовој судби!“ — видео је сад и на другој Странци, после другог државног удара, да и она хоће и уме да слуша, као што је видео и после првог, од „1. априла“ и за Радикалну Странку. Либерали, у једном бар делу своме, показали су се вољни да воде рачуна о жељама краљевим, чак и без удела у власти. Све је, дакле, ишло као по лоју. Ако је Краљ Александар имао каквих склоности, он је у овоме повијању вратова само

добрио нов подстицај, да те склоности што јаче испољи. И доиста, сваки онај, који је одслужио какву службу, био је остављен својој судби, за рачун онога, који је био на реду, да га одмени у тој или сличној служби. Сад су на реду били Напредњаци и они су се трудили да им се ништа не пребаци, ма да се има рећи, да је лично Стојан Новаковић, као шеф владе, озбиљно узео своју мисију, и, као што ћемо видети, трудио се доиста, да допринесе што се могло истинском консолидовању разривених политичких одношаја у земљи. Да ли ће он завршити са разочарењем — то се сад није могло никако видети, у толико, што је Новаковић као једну од првих својих брига истакао; да, ма и задовољена, држи подаље бившега Краља Милана. У томе му је могао бити, можда, од помоћи и Милутин Гарашанин, и ако се знало, да су — после свих личних грдњи, које смо раније навели — они један другом ипак пружили руку. Краљ Милан је, кажу, том приликом рекао: „пред заједничким непријатељем, предају се забору сва међусобна непријатељства“. Да ли је тај „заједнички непријатељ“ био Јов. Ристић, или Либерали, или Радикали, или сви скупа, не мења ствар. „Стари господар“ није себе ни могао замислити без непријатеља; а, на жалост, тај је наук пренео и на својега сина, коме је он класификовао полит. људе као „пријатеље“ и „непријатеље“. А како је, наизменце, ових других било увек више, то су и мере опрезности, а то ће рећи: мере ванредне, биле увек веће и јаче од мера, којима се обележава мир и спокојство у држави. Политика подваљивања била је остала стална у Србији.

II.

Краљ Александар код Мајке у Бијарицу. — Краљево даљење. Једна фаталност. — Краљица Наталија настављала је своје излете; 27. јула Краљ је с мајком отишао у Параћин, а одатле у манастир Св. Петку, пред Честобродицом. Али се тада већ навршило три месеца од како је Краљица дошла у Београд. И, било са обзиром на Краља Милана, који је могао бити суревњив на утицај своје бивше супруге код сина му — а тај се утицај наизменце осећао — било из својих побуда, да се опет повуче на обалу Атлантског Океана, у свој Бијариц, Краљица Наталија већ је чинила припреме за одлазак из Београда.

Но овога пута није она имала да отпутује сама у пратњи своје дворске даме, Драге Машин. Краљ Александар намеравао је поћи с мајком, или боље рећи: с њима. Тако је и било; и 4. августа у вече Краљ с мајком остави Београд. До Минхена су ишли заједно, и ту се растану и Краљица Наталија са својом дворском дамом Драгом, продужи пут право у Бијариц, а Краљ Александар у Лозану, где га је сачекао — Краљ Милан, „код кога ће пробавити неколико дана“, како је у „Срп. Новинама“ објављено; а одатле ће, преко Лиона у Бијариц „да неко време проведе у гостима код своје мајке“.

Краљ Милан поведе сина и до Париза, где су стигли 11. авг. и истог дана Краљ Александар крене за Бијариц, где стигне 12. августа.

Настао је весео, безбрижан живот за Краља, који је одрастао у пустој двору, по разлазу оца и мајке; а кад је мало сазнао за себе упао је у вртлог политичких вртоломија и државних удара, који су њему, као младом човеку могли бити и лаки, али који опет за то нису могли проћи, а не оставити трага и на њему. Тај траг није могао бити повољан.

На два дана пред полазак из Београда, Краљ Александар узео је двадесету годину. Он већ није био више дете; био је момак, у добу, када се лако лепе сви утисци и остављају дубока трага на души. У то осетљиво доба, био је дакле млади Краљ далеко од своје земље, код своје мајке, у кући у којој је он био прва личност, у којој, сем мајке му, није и онако било никога више, до дворске госпође Драге Машин. Са својом пратњом и овом близином, млади Краљ слатко је и безбрижно проводио јесење дане, који су и у нашој земљи лепо и пријатни, а камо ли тамо, на југу Француске — на обалама великога мора. Прављени су излети, возило се, веслало се, веселило се, час на суву, час на води, и свуд и увек с једном истом околином, мушком као и женском; то јест: од женскиња била је једина дворска госпођа, која је, у осталом, била прилично старија од Краља, али довољно свежа, и што је главно умешна, да се учини интересантном, а у тој усамљености и неизбежном.

Али у мало што се овај безбрижан живот није претворио у страшну погинутицу. Краљ, купајући се 19 августа, у суботу, за мало што није без поврата отишао на дно морско. Тога дана, јутру у 8 сати, пошли су да се купају у мору: Краљ Александар, коме је придат вођ пливач Сарасола, доктор краљев у то време Ђока Јовановић и ађутант мајор М. Рашић. Сви су сишли у море, које је било у осеци. „На један пут море поче нагло надолазити. Вођ да знак да се излази; али услед јаким таласима корачање обали било је немогуће. Како су мајор Рашић и др. Ђ. Јовановић били ближе обали, то су они били изван круга матице, која је Краља и Сарасолу на ширину заносила. После пет минута борбе са таласима, мајор М. Рашић и др. Ђ. Јовановић изашли су на обалу. Краља и Сарасолу два минута нису видели. У једном виде Краља испред огромног таласа, који је обали јурио. Краљ је успешним пливањем изашао из матице и срећно се дохватио обале. Сарасола се није више појавио...“

Као гром из ведре неба пала је ова вест, и на горњи начин описана је опасност у којој је Краљ био, у „Срп. Нов.“ бр. 190. у облику телеграма из Бијарица. Опасност могао је сваки замишљати као већу или мању; али њој је давала озбиљан колорит смрт опробаног пливача Сарасола, који је се, сиромас, усиљавао да Краља Српског спасе, а сам је тако био жртва таласа. „Нестало га је, по свој прилици, услед конгесије у мозгу, вели званич. те-

леграм, јер је био врло добар пливач“. Тело му је нађено тек 25 августа и сарањено.¹

У Београду и у целој земљи приређена су „благодарења“ за спасење краљево и безброј честитака отправљено је у Бијариц Краљу. И Јов. Ристић, први пут после „првог априла“, одаслао је такође своју честитку на коју је Краљ одговорио. Но ово није изменило међусобни положај. Ристић је и даље остао даље од двора, противно држању друга његова у Намесништву, Белимарковића, који је још прошле (1894) године други дан Духова 6. јуна био на аудијенцији код Краља, и добио слику. По томе се Белимарковић стално јављао у двору; а на пр. на ручку о Цветима 1895, дато му је, као пензионару, место пре Председника Министарства. Ово је, у ствари, била дворска демонстрација на адресу одсутног првог Намесника, који је мирно седео код куће, и коме је друг његов обећао био, да у погледу двора неће ништа предузимати сам.

Овај несрећни случај није ни мало пореметио бијарички програм задовољстава краљевих. Он је са својом свитом остао и даље у Бијарицу, где је 2. септ. потписао указ о наименовању Вучка Стојановића за министра привреде.

Тек 16. септ. крене Краљ из Бијарица за Париз, где му је био отац, где стигне 17. септ. и исто вече крене за Београд: 19. септ. био је у својој престоници, дочекан, по обичају, свечано захваливши влади „на мудрој управи“. Остали део јесени провео је Краљ нешто на маневрима две дивизије: дринске и шумадијске, у околини Тополе, а за тим у Нишу.

Путовања Краља Александра у Бијариц, била су, како се доцније тек показало, пресудна за цео његов живот. Он је избегао таласима, који су избацили живо тело његово; али душа његова беше се удавила у таласима његове, можда непажљиво толериране прве љубави. Драга Машин беше се већ уселила у његово срце. Да ли је то видела и знала његова околина и његова мати, чији су поступци вазда доминирани мржњом према мужу, и тежњом да како било сина држи близу себи, ми не знамо. Али је поуздано, да је ову грешну љубав, са старијом од себе удовицом, млади Краљ, ненадмашан у чувању својих интимних намера и тајни, умео трајно прикрити од свега осталог света, па и од мајке. А и ко би још могао веровати у тако абнормалан одношај и у његову сталност, све и да га је спазио?! Па ипак, тај је одношај, са свом својом драстичношћу, био ту. Њега ради, како изгледа, Краљ је већ два пут о овој години био у далеком Бијарицу; а

¹ Тек после месец дана „Срп. Нов.“ бр. 218 донеле су ову исправку: како је „извештај“ од 23 августа у бр. 190 „Срп. Нов.“ „протумачен са више страна неповољно по ону господу (Рашића и Јовановића) из свите Краљеве и која су се купала са Њег. Величанством. Овим се даје на знање, да су сва оваква тумачења погрешна“. Ова исправка потекла је непосредно из канцеларије Њ. В. Краља у Тополи, 26. септембра“ о. г. када је Краљ био у околини Тополе на јесењим маневрима шумадијске и дринске дивизије.

између та два пута, мајка његова са својом дворском госпођом била је летос преко три месеца у Београду, као што ћемо је ускоро и по други пут видети, опет у двору. Све је фатално на руку ишло једној олако узетој непромишљености.

Но све то, као што рекосмо, покривала је густа копрена тајности. Тако је то остало пуних пет даљих година, за које су се време јављале и пропадале разне комбинације о женидби Краља Александра, овога јединог још изданка лозе Обреновића. Он је се, из разлога широј публици непојамних, привидно повлађујући, увек вешто отресао сваке такве комбинације, а на опште чуђење народа, који је све те неуспехе приписивао више недаћама, но Краљевој упорности. Свој досадашњи самачки живот Краљ Александар продужавао је и даље уз наизменичне појаве на двору, час оца, час матере, али никада више обоје њих заједно. Тако је се он — дочекујући их и испраћајући их и једно и друго — постепено отрзао и испод њихове родитељске власти. Нека друга, за све невидљива рука, почела је њиме владати. Но, нико и не слушаше, чија је та рука. Само би луд могао веровати да би то била рука Драге Машин. Док су „луди“ то могли и веровати, показало се уједно, да је Краљ Александар имао начина да одржи, у погледу своје тајне љубави, у неизвесности и све паметне људе из своје близине и даље околине. За његову несрећу, то му је колико срећно, толико и фатално испало за руком.

III.

Једна релативно плодна Скупштина. — Наговештаји о промени Устава. — После свију ових потреса, које је преживео ове јесени Краљ Александар, и дугих путовања и одсуства из престонице, са доласком позне јесени, дошло је и за владу време рада. При крају октобра потписан је указ, којим се Народна Скупштина сазива на дан 12. новембра, а у свој редован сазив за ову 1895. годину. И у очи самог састанка скупштинског (11. нов.) влада попуњава своје редове наименовањем још напредњака у Скупштину. И председништво скупштинско задржало је у лицу Гарашанина и Рајовића свој чисто партијски карактер.

Краљ је отворио беседом Нар. Скупштину. Ова је беседа, поред програма рада владинога, стављала у изглед и саму велику Уставну Реформу. Влада Стојана Новаковића носила се, дакле, и великим и озбиљним намерама. Поред удаљења бив. Краља Милана, што је, по уверењу неких који су то могли тачно знати, била и једна тачка програма Новаковићева, који је овај Краљу поднео пред образовање владе, сад видимо и саму промену Устава да се формално истиче на дневни ред: „На послетку, вели се у Прест. Беседи од 15. новембра: пошто је жеља моја, да се и у уставном питању започну припреме за правилно решење његово, моја ће вам влада по прописима уставним поднети и први предлог о промени Устава земаљског, како би се правилна основа спремила за уставотворни рад, којим се земљи има дати зрело промишљена и стална

уставна организација“. Кратко, и готово сувопарно одговорила је Скупштина у својој адреси од 20. нов, на ову важну тачку Прест. Беседе: „Народно ће Представништво прихватити и одобрити предлог о промени Устава“ (ваљда сећајући се и ранијих сличних предлога и намера у истом смислу из средине исте Странке, 1874—1881 које су се увек јалово свршавале). Но потпуности ради, и пошто је у беседи реч о „првом предлогу“ за промену Устава, потсетићемо овде: да је по Уставу од 1869 прописана процедура за измену Устава, којим се прописом наређује, да се у два особена скупшт. сазива морају донети два посебна решења: да се Устав измени или допуни, па се тек онда сазива Велика Нар. Скупштина, која промену, као једино надлежна, коначно и решава.

Ову је адресу по ондашњем обичају, потписала цела Скупштина. За тим се прешло на даљи рад скупштински.

Од предлога, који су постали и закони, од значаја су: Закон о акционарском друштву за сточни трг и оборе (12. нов.) и закон о потпомагању кланичког предузећа (28. нов.). Нарочито је значајан овај други закон, којим је коначно приведен крају један рад, за чији успех имају заслугу у првом реду наши трговци из Београда и унутрашњости.

Стога ћемо се уставити на овом корисном привредном предузећу коме је резултат била: Кланица на Дунаву испод Београда. У лето ове 1895 Аустро-Угарска је нарочито вршила притисак на српски сточни извоз, затварањем границе за свиње и говеда. Очевидно је свакоме било, да нису ту у питању ветеринарски стварни узроци, јер се строгим прегледима утврдило, да у Србији није било сточних зараза. У толико су више неповољно дејствовале ове забране, које су прешле и у идућу 1896. годину, и изазивале реакцију у нашем јавном мијењу. Тако је дошло, да је на једном збору у Београду, пред спомеником Кнеза Михаила, спаљена аустро-угарска застава, 20. априла, око подне. Последице овога осетили су: управник вароши, командант жандармерије, па и ректор Богословије, јер се нашло, да је на том збору било „највише ђака из Богословије“, како је то објавило „Видело“.

Но далеко је озбиљнији био покрет српских трговаца а под вођством Трговачког Удружења, коме је на челу стајао, као председник, многозаслужни Димитрије Стаменковић. На великом збору трговачком 18. јуна 1895, а под председништвом Стаменковићевим, буде протестовано против насиља, које врши суседна држава према нашем извозу. Но, сем протеста, збор донесе и другу конкретну одлуку: Избере одбор, који ће као придат Тргов. Удружењу, имати да се побрине о најбољем начину, којим би се осигурао правилан извоз наше стоке и сточних производа, нарочито свиња, које су чешће биле предмет забране. Овоме су ускоро следовали и резултати. Октобра 1. исте 1895. године, био је и други скуп трговаца и свију пријатеља привреде, на ком је скупу утврђено: да се оснује „Друштво за клање и прераду стоке“, на акције, од по 25 динара, како би и сиромашнији људи могли узети учешћа у овом преду-

зећу, које није диктовала корист појединаца, колико родољубива тежња да се дође колико толико до еманципације од суседног притиска. Закон од 28. нов. о. г. дао је само правну основу овом друштву, а уз то и нужне олакшице, на 10 година, од стране државе. Кланица на Дунаву са оборима и свима инсталацијама производ је овог покрета, и од тада служи као стална гаранција од забрана. Јер док се забрана односи на живу стоку, закланој се по самом уговору не може стајати на пут за увоз и провоз, и ако је увозна царина знатно већа на заклане браве, но на живе. Знајући, да забране увоза не могу више спречити српски сточни извоз у опште, Аустро-Угарска, од тада ређе прибегава овим неправедним мерама, и ако не пропушта сваком приликом кињити српске извознике. Доцније је ова кланица кроз доњи град везана и железницом са станицом београдском, за довоз стоке, жита и др.

Ова је скупштина радила до 20. децембра, па је због празника одложена до 4. јануара нове 1896 године.¹ Рад је ове скупштине прилично плодан. Сем поменутих предлога, она је усвојила и законске предлоге: о утврђењима (16. дец.) и допуне о устројству војске (20. дец.). О слободном прелазу преко мостова, који су, у колико су били државни, давати под закуп и подсећали на средње-вековне мере, место чега је заведена уз порез мостарина од 20 пара и „фонд мостарински“, за одржање мостова (потписан 10. јан.). Закон о Богословији (11. јан.) која ће имати девет година школовања, и примање ученика из осн. школе, тако да сву спрему добију под кровом свешт. завода, место по гимназијама. Закон о оправци манастира Жиче (31. јан.) из државне готовине, што сведочи да су у Министарству била два велика историка: Новаковић и Ковачевић, који су у обновљењу споменика из старе боље прошлости, с правом гледали и бољи полет у садашњости. Закон о општинској мерици (31. јан.). О грађењу и експл. тимочке железнице Ниш—Кладово (3. фебр.) Најпосле је Скупштина свршила и буџет за 1896 (пот. 30. јан.) у износу: прихода 63,659.720 дин. а расхода 63,355.606 дин.; дакле са нешто суфицита.

Ова је скупштина за 1895 закључена указом 8. фебруара 1896.²

¹ Пред само њено одлагање била је т. г. 15. дец., и једна министарска промена: за мин. грађевина дошао је пуков. К. Радисављевић, на место Мих. Петковића, који је, уз приличну праску у штампи, пао на питању о набавци вагова. Пад је овај изазвала сама влада, мимо Скупштине.

² Ваља нам прибележити и једно Законодавно Решење, потписано 11. фебр. 1896 о оснивању фонда за подизање Академијског Дома Музеја Српске Земље. — Раније је основан од проф. природних наука за Јестаственицу, један Одбор за оснивање Музеја Српске Земље, у који би се прибављали сви зоолошки, ботанички, минералогски и палеонтолошки предмети из Србије и Срп. Земаља. Удруживши се са Проф. Удружењем, Одбор је овај имао успеха и скупио приличну сумицу за оснивање Музеја. Но, иницијативом писца ових редова, који је и сам као тал. професор био члан, а по обавештењима добивеним од управника фондова Мате Јовановића, Одбор учини кораке код Скупштине: да се сви застарели фондови при Управи Фондова изузму и уједине у нов фонд за зграду Музеја Срп. Земље. То надлежни прихвате повољно, као и Предс. Скуп. Гарашанин, али се евентуална

Отишав истог дана у двор, Скупштина се опрости с Краљем. Председник Гарашанин, набрајајући шта је све до сад Скупштина решила (неких 40 закона и решења), узвикнуо је: „И са таквим радом Скупштина данас излази пред суд свога Краље и пред суд своје Отаџбине“. Краљ је одговорио сличним начином и „за то с поносом можете отићи својим кућама, носећи од мене највећу благодарност на оној збиљи с којом сте све ствари, које су пред вама биле, проучили“.

IV.

Једна промашена краљевска веридба. Дани разних владалачких путовања и посета. Краљ Милан опет на домаку. Година 1896. била је година владалачких путовања и похода. Скоро целе те године или је Краљ Александар путовао на разне стране, са већим или мањим размацима времена, или су страни владоци долазили у Београд.

Уочи св. Николе 1895, славе Обреновића, дошла је по други пут у Београд краљица Наталија, да у Србији проведе зиму. На месец дана по закључењу Скупштине, Краљ с мајком (4. марта) оде у Ниш. У то време најаче се говорило о женидби краљевој, и то грчком принцем Јеленом, ћерком краља Ђорђа. То је била и жеља краља Милана у оно време. Јов. Ристић, који је из много разлога, а ако се не нађе јача прилика, као Намесник нагињао женидби краљевој са једном од трију кћери кнеза црногорског Николе, причао је писцу о. д. да је Краљ Милан одсудно одбијао овакву комбинацију; али да је женидбу свога сина са грчком принцезом, чији је отац као син данског Краља, орођен са свима европским великим дворевима, сматрао као одличну.

Било из озбиљне намере да се предузму кораци за женидбу краљеву са принцем Јеленом, било да се учини похода атинском двору, а узгред види и кћи краљева, тек буде закључен пут у Атину с пролећа ове 1896. године. Марта 19. изда Краљ прокламацију, и истог дана у вече био је у Солуну, где су га чекала два ађутанта султанова да га поздраве. Но пре одласка у Атину, Краљ је отишао у манастир Хилендар, у св. Гори, где је провео ускршње празнике, дочекан и испраћен лепо од братства манастира св. Саве и св. Симеона, као и од изасланика свију манастира светогорских.

Док се Краљ Александар бавио у Хилендару, убрзан је, по свему судећи, један акт на атинском двору: принцеза Јелена верена је са једним руским великим кнезом. Ишло је на брзу руку, тако, да је верење објављено још за трајања велике недеље! Сва та

употреба Фондова тражила и за Академију и Нар. Библиотеку. Писац ових редова састави и редакцију за предлог законодавног решења, која је у решењу од 11. фебруара и остала. Тако је од једном постао фонд од неких 200.000, али који је преузела, за тим, Академија Наука. Од готовине скупљене прилозима, Одбор је основао Музеј Срп. Земље, доцније смештен у Задужбини (кући) Стевче Михаиловића, у улици Милоша Великог у Београду, где је и данас.

журба, доведена у везу са гласовима о намерама да Краљ Александар запроси исту принцезу, одавала је лоше прикривену жељу, да се та намера учини беспредметном. И кад је српски Краљ 27. марта по подне дошао у Атину, он је само још имао да честита верење своје несудбине. Четири дана провео је Краљ у престо-ници класичне Грчке, лепо, у осталом, дочекан, и разгледајући старе и нове знаменитости јелинске. На дан 1. априла, кренуо се Краљ, преко Патраса, морем натраг за Србију, но преко Крфа и Трста, у строгоме инкогниту као „граф од Рудника“. У Београд је стигао 10. априла, дочекан по обичају на станици. „Краљ је — вели службена хроника — са сваком од господе проговорио по неколико љубазних речи и видело се да је веома задовољан“. Да ли је овим додатком о краљевом задовољству, имало да се маскира евентуално незадовољство, нека остане нерасправљено, ма да су доцнији женидбени догађаји на српском двору, на жалост, потврдили, да је Краљ Александар, по повратку са овог пута био задовољан што га је атинска веридба — мимоишла!

При повратку у Београд, Краљ није затекао своју мајку. Она је, истог дана кад и Краљ за Грчку, 19. марта, отишла из Ниша, и 28. истог мес. била је у Бијарицу.

Таман се Краљ одморио од пута у Атину, а ваљало је спремати дочек за ретка госта у Београду: Кнеза бугарског Фердинанда Кобурга. 25. априла, стигао је Кнез, у пратњи предс. мин. Стојилова и мин. вој. Петрова, у 7 и 20 у вече у Београд и одсео је у двору. После посете кнеза Александра Батенберга с јесени 1880, ово је, после толико година, била друга бугарска посета у Београду и од другог кнеза. По свој прилици ова посета није ништа учинила стварнога у српско-бугарским одношајима, за које се увек говорило да треба да су „братски“ и „пријатељски“, али су се, на делу, показали увек час као индиферентни, час и супротни, да не речемо и непријатељски. Није чудо, пошто између ове две посете стоји и један несрећан српско-бугарски рат, а за тим и бугарска подмуклост.

После месец дана, 24. маја, била је краљица Наталија, у пратњи своје дворске госпође Драге Машин и својега команданта Симоновића, опет у Београду. Чему су се имали приписати ови чести доласци бивше Краљице, није било јасно. Али је светлост на њих бацало у толико више — одсуство бив. Краља Милана. Но, овога пута долазак краљеве мајке био је увод у нове спреме за нова госта. То је био кнез Црне Горе и Брда Никола I.

Још од почетка ове 1896. године, видни су били знаци куртоазије између Србије и Црне Горе. Генерал Милован Р. Павловић (који је т. г. 10. маја постављен и за канцелара краљ. ордена) као нарочити изасланик, однео је кнезу Николи орден Св. Саве I степена, којом је приликом кнез, по свом обичају, учинио веома ласкаве манифестације. Томе је следовало одликовање предс. мин. Новаковића Даниловим орденом I реда. Ово је одликовање свакојако последица закључења трговинске конвенције између Србаје

и Црне Горе крајем прошле године, и потписане 19. дец. Тим су актом регулисани, и ако скромни тргов. односи међу две српске земље, а на основу највећма повлашћене државе. Свима овим актима следовала је — у повратку из Москве са крунисања цара Николе II. — и Кнежева посета у Београду, после толико година, од како је на престолу (1860). Дошао је на сам Видовдан, тако, да је присуствовао у Саб. Цркви, помену „изгинулима за веру и отечество“.

Три дана дана (16, 17. и 18. јуна) провођен је Кнез Никола по Београду, како се најлепше могло; чега је год било лепога указано му је са пуно искренности; а за то време вила се на новом дворцу и црногорска застава. Али је и Кнез гледао да се покаже. То је нарочито учинио у здравици, којом је на свечаном ручку 17. јуна у вече одговорио на здравицу Краља Александра. Здравница је кнежева објављена и много коментарисана и могла се схватити као демонстрација наспрам непријатеља Српства. Наравно старији, бољи познаваоци кнеза Николе, оценили су у њему овога пута старог политичког глумца, какав је он, по потреби, умео да буде.

18. јуна после четири дана, испуњена сваким задовољством, кренуо је, пред вече, кнез Никола у свој завичај, и могао је понети најлепше успомене. И доиста, ниједан владалац није овако дочекан у Србији као гост Краљев. Кнез је се ограничио на пријем и на виђење разних политичких личности у приликама, које су му се дале, а њих је било доста. Али је ипак учинио два изузетка, оставивши лично своје посетице у дому Јов. Ристића и Ст. Новаковића, предс. министарства. Ристић му је доставио своју „Диплом. Историју“, која тек беше изашла, а говораше о срп. тур. рату уз учешће и Ц. Горе.

Краљ Александар је дануо мало од ових дочека, прво излетом до Рибарске бање (26. јуна) и на Јастребац. После месец дана, Краљ оде с мајком, својом и њеном свитом, на дуже бављење у Смедерево у свој велики виноград, где је остао све до последњег дана августа. За то време, извршена је једна врста дворске револуције у томе, што је 14. авг. разрешен од дужности првог ађутанта пук. Илија Ђирић, човек Краља Милана и један од првих чињеница у преврату од „првог априла“ 1893. Каквим је интригама подлегао овај особити човек, у широј јавности није продрло, пошто је Ђирић имао све особине правог дворанина и паметна човека: он је увек ћутао и о својим успесима као и о неуспесима и преко његових усана, и после пада у немилост, није прешла ни једна од многих тајни двора, у какве је он био посвећен за оба последња Обреновића, и којих је он највише и то врло интимних, знао. Мемоари Илије Ђирића, кад би их било, били би, несумњиво, једна литерарна знаменитост.

По повратку из Смедерева, Краљу је ускоро предстојао опет један излет. То је било за отварање „Бердапа“, на дан 15. септембра 1896. У Оршави је већ био Цар Ф. Јозеф, који је прво

дочекао румунскога Краља Карола, а по том српскога Краља Александра, као владаоце Бердапу прибрежних држава.

Као што знамо из Књ. I. Србија је за време Краљев. Наме-шнштва одбранила Бердап на лондонској конференцији 1871. да не падне искључно под власт Аустро-Угарске, већ да се његово прочишћавање сматра као заједничко дело свију прибрежних држава: Аустро-Угарске, Србије, Румуније и Турске, које су све биле прибрежне државе дунавске. Но, после седам година, на Конгресу у Берлину 1878. Аустро-Угарска, која је имала важан утицај на том међународном већу, добије то право сама за се, и од тада, па све до 1896. Угарска влада вршила је у току више година овај значајни технички задатак, који је као свршен у јесен 1896. у присуству три владоца, предат јавном саобраћају, разуме се под искључном контролом Аустро-Угарске, или боље, саме Угарске. Зна се и то, да рашишћавање „Бердапа“ није успешно изведено, и да пловидба по њему, нарочито кроз „канал“ испод Ада-кале, а поред српског села Сипа, није ни мало безбедна са великога пада воде у каналу. Док бродови, који иду низ воду, слете са опасном брзином низ „канал“ дуг више од километра и по и на случај оштећења крме у каналу иду пропасти на сусрет (што се доцније и десило српском броду „Цар Никола II“) дотле слабије бродове мора да извлачи из канала нарочити брод, што стоји на излазу „канала“ и сам је везан металним коноцем... Па и друга места у горњем „Бердапу“, нису тако поуздана за безбрижну пловидбу.

*

30. септембра оставила је Краљица Наталија Београд, и отишла у свој Бијариц.

Као што смо казали, година 1896. била је година владалачких посета у Србији и обратно. На месец дана по свеч. отварању „Бердапа“, Краљ Александар објави прокламацијом од 15. окт. да опет иде у иностранство, овога пута у походе Краљу румунском у Букурешт, где је и стигао 18. окт., лепо дочекан и испраћен. 21. окт. био је Краљ у Београду.

Значајно је, да је Краљ овај пут предузео, док је у Београду, још од 5. октобра радила Народна Скупштина за ову годину, сазвана указом од 19. септ.

Но то би се још дало и оправдати краткоћом овога пута од Београда до Букурешта. Али ускоро је следовао и други пут, много дужи по трајању. Прокламацијом од 8. нов објављује Краљ Александар да опет иде у иностранство; а у „Срп. Нонинама“ се, приликом испраћаја, констатује: да Крвљ иде у походе „дворовима хабсбуршком и савојском, у Бечу и у Риму“. Краљ је оставио и владу и Скупштину напредњачку да раде сами, ма да је се Скупштина и одлагала нешто мало, од 19. окт. до 16. нов. када је, у одсуству Краља, продужила и радила највећи део свога рада. То је могло значити и као израз његове равнодушности и игнорисања, каква су од стране Обреновића често претходила падовима разних

влада, и ако је влади Новаковићевој Краљ, пре ових путовања, о дану свога рођења (2. авг. о. г.), одговарајући Министрима на честитку, демонстративно, преко Председника одговорио из Смедерева: „И овом приликом уверавам их о моме потпуном поверењу“, које је, не једном, било најсумњивије, када је исказивано најнаглашеније.....

У Бечу је Краљ био 9. новем. одсео у хотелу, и после уобичајених измењених посета и свечаног обеда, отпутовао је Краљ у Рим, где је стигао 13. новембра. Дочек у Риму био је веома свечан и пун промена. Краљ Умберто лепо је примио српског краља, у чијој је земљи и престоници знатно раније био син његов и наследник Виктор Емануело II. будући зет кнеза црногорског. Из Рима је Краљ Александар отишао у Неапољ и отуда у повратку посетив Флоренцију и Венецију, 30. новем. стигао је Краљ опет у Беч. Ту је остао опет неколико дана, и у једном телеграму вели се како је „посетио разне радње“.

Но у Бечу је извршен други сусрет и састанак, важнији за наше домаће прилике, од похода дворова савојског и хабсбуршког. То је био састанак Краља Александра са својим оцем бив. Краљем Миланом, коме је Краљ Александар изашао (2. дец.) на сусрет до Линца. Краљ Милан је долазио из Париза, пошто је пре тога већ био у Бечу и посетио грофа Голуховског министра спољ. послова. У Беч су оба Краља стигли 4. дец. и два дана остали у аустријској престоници, у којој се Краљ Милан осећао као код своје куће. Доцније је Краљ Милан, како се тврдило, у интересу своје личне сигурности, стално прешао из Париза у Беч. Одатле је могао боље пратити и ток догађаја у Србији — којима је он, после годину и по одсуства (од априла 1895), како изгледаше, опет поклатио сву своју пажњу.

А то је значило, да је у глави бившега Краља сазрео понова неки план. Догађаји, који ће ускоро и наступити, то ће и потврдити.

Но пре, но што пређемо на разматрање тих догађаја, нужно је да прегледамо и положаје, који су крајем 1896 заузимале друге две странке: Либерална и Радикална. Као што знамо, преврат од „првог априла“ 1893 бацио је у страну Либералну, а обрт извршен у јануару 1894 потиснуо је и Радикалну Странку. Од тога времена па до краја 1896 извесни процеси консолидовања извршени су у обе те Странке. Од значаја је прегледати тај процес, и видети фазе, кроз које су и Либерална и Радикална Странка, свака за се и обе заједно, за то време прошле.

ЈОВ. РИСТИЋ ПОНОВА НА ЧЕЛУ ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ

I.

Манифестације и прокламовање Ристића на Збору 3. сеп. 1895.
— Још од „првог априла“ 1893 по општем слому целокупнога стања, које је оличено било у Намесништву, Влади и Скупштини из Либералне Странке, и пошто се Странка мало повратила од великога пада, осећала се празнина у Либер. Странци, што у својој средини није видела многогодишњег вођу свога Јов. Ристића. Од уласка у Намесништво (1889) Ристић по неутралном положају своме, као вршилац краљевске власти, не могао је утицати на послове странкине. Он је се познатим писмом од 5. марта 1889 упућеном Либералима на збор сакупљеним у Београду тога дана и формално опростио са својим пријатељима, назвавши свој растанак „привременим“. Али је та привременост трајала двогубо више, но што се мислило. После „првог априла“ Ристић је био гледалац догађаја, како у држави, тако и у Странци. Он није хтео ништа предузимати да се врати на своје старо место, на чело Странке. То би било у супротности са његовим личним поносом, да сам за се агитује. Али то није умањавало његове симпатије према Странци, с којом је и у којој је оседео, као што ни у Странци није престала тежња да старог вођу понова види на челу своме. Његов дом био је увек многобројно посећиван од Либерала из целе земље. Знамо, како је осујећен покрет у том правцу, који се јавио пред Главни Збор, сазван у новембру 1894 који је с тога распуштен и не саставши се 20. новембра у Београду.

За све то време и двор је, као што знамо, отворено или лоше прикривено, радио противу Ристића. Оба Краља, млади од „првог априла“ до доласка старог у јануару 1894, а затим обојица, нису пропустили ни једну прилику, а да не додају на адресу Ристићеву по коју крупну, па и погрдну реч. Знамо, како је се Ристић у фебруару 1894 морао и јавно изјаснити противу Краља Милана и његових насртаја. Краљеви су подржавали и у Странци струју, која је вештачки стварана противу повратка Ристићева. Док је Авакумовић био председник Глав. Одбора, провлачила се цела ова кампања како тако; али кад и он по добровољно датој оставци, у марту 1895 иступи из Одбора, безглављеност, која је по том настала у Либер. Странци, није могла дуже остати. Први потпред-

седник Рибарац, живећи у Пожаревцу, далеко од Београда, где је центар политички, као и партијски, није ни за онолико, колико би и он био кадар, могао стално утицати на послове, које други потпредседник Дим. Стаменковић, трговац, такође већ и са својих тргов. послова не могаше прихватити. Орган странкин „Српска Застава“ беше на рукама добровољних или плаћених сарадника, чланова уредништва, и она отаљаваше своју дужност напада и одбране, како је већ пол. ситуација диктирала. Тешкоће ове беху само још веће после извршенога расцепа у Странци (1895) и искључења знатног броја пол. пријатеља услед тога. Тако је претурено лето 1895 године.

Оваково стање није могло даље остати. Морао се наћи неки излаз из њега. Погледи пријатеља беху управљени на — Јов. Ристића. Из средине Глав. Одбора, као и из редова Странке чу се општи захтев: да се на господина Ристића апелује, да своју резервисаност прекине и врати се у Странку. Ристић прими овај позив, и после постигнутога споразума, буде у Глав. Одбору одлучен сазив Глав. Збора, на дан 3. септембра 1895 и то у Београду.

По утврђеном обичају, а и ради правилнијега тока рада на самом збору, уочи 3. септембра одржана је у сали „Велике Пиваре“ конференција, на коју је било дошло до три стотине одличних Либерала. Ту се јавио и Авакумовић, који на опште изненађење, изјави: да њему припада право да председава на сутрашњем збору, ма да је дао оставку на председништво, и по том право председавања на збору припадаше првом потпредседнику, у овом случају Рибарцу. Овај корак Авакумовићев многи су доводили у везу са компликованом намером, да се у последњем часу покуша још једном спречити повратак Јов. Ристића у Странку. Ваља знати, да дотле Ристић не беше још отишао младом Краљу у двор, како се са њим на онако необичан начин растао ноћу „првог априла“. Изношено је с тога које где и то, да вођа Странке не може бити лице, које је „у завади с двором“. Но при свем том одржало се свхаћање конференције: да сутрашњем збору може правно председавати само први потпредседник, и утврђен је цео дневни ред. Као главна тачка био је предлог, да се на збор позове и господин Јов. Ристић. Пријатељима је препоручено да избегну све, што би могло власти дати повода да збор забрани или растури, пре но што сврши све своје послове. Збор је приређен у башти „Велике Пиваре“, но не напред где је дрвећем засађени део, већ на слободном, ничим незаклоњеном делу „баште“, позади салона, на отвореном брежуљку. Ту је била подигнута пространа трибина, лепо декорисана.

Сутра дан, у недељу 3. септембра — који дан беше необично ведар и леп — беху се на зборно место, поред изасланика, слегле хиљаде Либерала из целе земље, пошав сви од уредништва „Срп. Заставе“ (код споменика Кнеза Михаила) преко „Теразија“ пивари. Збор је отворио први потпредседник Рибарац, објаснивши, да је Председник — који је био такође ту на збору — дао оставку, и да збор одреди ко ће председавати. Збор, као и конференција,

огласи за председника првог потпредседника Глав. Одбора, према статутима странкиним. Авакумовић остане међу гледаоцима, као члан Странке, доприневши сам својој усамљености.

После конституисања збора, председавајући изнесе збору на оцену питање о Вођи „како би се прекинула привременост, која је стицајем прилика наступила пре неколико месеци“, т. ј. од Авакумовићеве оставке. Збор, као из једног грла акламира Јована Ристића, и затражи: да се он врати у Странку. Пошто се збор овако једнодушно изјаснио, буде изабрана депутација, која ће Господину Ристићу саопштити жељу збора и умолити га, да се тој жељи одазове и на збор дође. Ристић, у свом дому, изјави депутацији свој пристанак, да се жељи збора одазива и с депутациом се крене пивари, на Збор.

Редак је то био призор, кад се Ристић, после неких шест и по година понова јавио међу својим пријатељима. То се не да описати, то је требало видети. Усклицима, поздравима није било краја. И све је то потицало из искрене радости и поштовања, које је Ристић уживао у Странци, у којој је тако дубоко ухватио корена његов ауторитет, а светлио његов престиж. И Ристић, који је био господар својих осећаја, био је видно узбуђен и овим догађајем и оваквим дочеком. То се приметило на његовом говору, који је држао, чим је стао за одређено му прво место на трибуни и пошто су се утишали бурни усклици и покрети у збору.

„Драга браћо!

„Одазивајући се вашој жељи, ево сам опет дошао међу вас после привременог растанка, који су нам донеле земаљске прилике. Враћам се међу вас старији, али не и хладнији за државне задатке, у којима Народна Либерална Странка годинама већ суделује с коришћу за отаџбину, а с поносом за себе.

„И кад бих хтео, не бих смео бити равнодушан, кад помислим какви се догађаји спремају из далека. Ако је веровати многим знацима, пред нас ће изаћи, у недалеком размаку времена, тежак задатак; јер, као да се приближава своје крају још један период мира на Балкану. На ове вулканском земљишту, чују се већ потмули гласи, који наговештавају експлозију. Ко зна, да ли се она није ближе примакла него што ми и замишљамо. Ми немамо разлога да је изазивамо, али не смемо бити неспремни да је дочекамо. Србија је од почетка овога века често узимала иницијативу на пољу народних задатака; интерес Србије противи се данас свакој оружаној иницијативи; ми нећемо изазивати потреса, али треба да стојимо као стражар, с пушком о рамену, не допуштајући да се повреди и најмањи интерес српски на Балкану.

„Султан је господар оних земаља, над којима се данас вију облаци. У његовим је рукама да предупреди експлозију. И заиста од његове мудрости и његове правичности очекивати је, да ће он увођењем сувремених рефорама и једнаком правдом према свима народностима одржати у Македонији и Старој Србији миран и правилан развитак.

„На том путу султан неће наићи ни на какве сметње од стране Србије.

„Ну, ако би се ипак нашао ко год, који би рачунао на наше финансијско стање, као на какву нашу сметњу, па похитао да реши македонско питање без нас и против нас, тај би се љуто преварио. Србија је често са мање средстава финансијских вршила своје највеће народне задатке. Необично звони кад кажем, да ми без новаца паметније радимо но с новцима. Али рачунамо на нашу богату и плодну земљу. Њене три добре жетве подигле су из темеља многе наше крајеве пострадале у рату. Наши су најбољи савезници наши кошеви; они су и у последњим српско-турским ратовима, били наша финансијска снага. Ко није онда гледао, како се из срца Шумадије креће непрекидан низ кола, који се до Алексинца нигде не зауставља, вукући потребе за војску, прибрале све у нашој плодној земљи.

„С друге стране имамо поуздања у готовост нашег народа, да сноси највеће оскудице кад затреба. Познавајући ове прилике ми смо још 1880. били готови да дигнемо рукавицу, коју нам је наш сусед био бадио на економном пољу. И да се то онда догодило, до сад би овај економни рат био свршен; ми би смо сад имали правилан ток међународних одношаја.

„Ово стање ствари и данас нам улева поуздање, да можемо бити будан чувар својих интереса. Кад смо ми 1885. покушали да спречимо Бугаре да не уђу у Ист. Румелију, ми смо били на погрешном путу. Источна је Румелија бугарска очевина. Ну не стоји тако с Македонијом; она је патримониум и Српске Народности. У Македонији и Старој Србији налазе се наши животни интереси. Тамо су остала наша браћа, да чувају кости Немањина, да чувају њихове задужбине, наше светиње; ко год покуша на њих да наsrне, нек зна напред, да ће имати и с нама да рачуна, а ми нећемо бити усамљени. Или неће бити нових освајача на Балкану, или неће бити ни нас самих. То је глас данашње Србије.

„Питање је од највећег значаја за нас. Ми немамо будућности ако се оно реши противу нас. За то је нега и развитак наше одбранбене снаге врло важан задатак, који се нашој држави ставља на дневни ред, пре свега другог. Нека би нам војска била и мања, само нека је добро спремна, добро организована, добро дисциплинована. Преторијанци нигде не подижу земље и народе, а пријатељство добро оружаних држава свуда се тражи. Мени је још 1868. рекао највећи државник европски, који је и сада жив: „земља добро оружана свагда је добар савезник“ (Бизмарк). У то име треба да смо готови на све жртве.

„Добра војска и добра народна привреда дају она два крила, на којима народи лете. Молим вас, браћо, да ме добро разумете. Нама у овом тренутку не прети никаква опасност; ништа нас не изазива непосредно, али су намере Неба непровидне; нарочито су оне непровидне на ровитом балканском земљишту, где се потреба одбране обично јавља изненадно.

„Полазећи са нашега националног гледишта, ми можемо бити задовољни што је наше финансијско питање скинуто са дневног реда. Не улазећи у оцену саме суштине његова уређења, ми га примамо као свршену ствар. О нашој готовости да га исправно вршимо, не може бити сумње, јер ми морамо избегавати све, што би могло бити везано са унижењем нашега државног угледа. После недаћа, које смо имали на другим пољима, не смео отворати врата новој недаћи на штету нашег народног позива; то бар не треба да буде, у колико до нас стоји, јер нема сумње да стоји и до наших поверилаца. Ми смо у праву очекивати од њих, да не напрежу нашу финансијску снагу, преко оних граница, иза којих она сама може да клоне; у праву смо од њих захтевати, да они својом финансијском моћи не потпомажу у нас неправилни ток послова, који олакшава сметње и застоје.

„Кад је год реч о државним финансијама, Народна Либерална Странка сме свагда подићи свој глас ведра чела. Она је свагда била против расипања; на управи земаљској штедила је зној свога народа; она је решавала судбоносне задатке земаљске жртвама, од којих се мање не могу ни замислити.

„Ово своје обележје Нар. Либерална Странка не треба да остави ни за један тренутак. Не мање је важан рад, који се нашој држави ставља на дневни ред: Уставна реформа.

„Пошто је обнародован Устав од 1888. Главни је Одбор Народне Либералне Странке обележио задатак, који њу чека: да стаје на пут крајностима, и реакцији и демагогији, јер се она није родила ни из притиска, ни из неизвршљивих обећавања. Она води своје порекло из дела многобројних, значајних, историјских, по земљу и народ веома корисних. Она нема ни данас узрока да мења своју основу и да тражи други правац. У томе правцу она треба да заузме гледиште и онда, кад се приступи уставној ревизији. Ја говорим о „ревизији“, јер држим, да њој треба подвргнути Устав од 1888. докле је Устав од 1869. своју службу часно одслужио — он је данас анахронизам.

„Ну не треба се више предавати самообманама са уставним реформама. Уставне гаранције либерализма у нас су управо онда ослабиле, кад су биле најобилније на хартији исписане, оне нису довољне, ако их не чува патриотска свест српских синова. За то треба неговати и карактере, који ће гаранцијама живот улевати.

„Кад Бог хоће да подигне запале нараштаје, кога им шаље? Да ли високе умове? Они нису довољни. Он им шаље јаке карактере. Тако је питао и тако је одговарао један патриота једнога нама по судбини сроднога народа.

„Што је он рекао за своје земљаке, то вреди и за нас.

„Такав задатак био би нарочито достојан оне Странке, која је прва повела коло уставности, која је свагда практиковала уставност озбиљно, лојално, са искреном вољом, са чврстим убеђењима. Она није никада наишла на клизав пут да лицитира своја убеђења; то је пут, који слаби и поткопава цео организам државни.

„За такве путове ја нећу никада дати свога гласа, као што још имам да изјавим: да се ја не враћам у ваше редове с намером да се вратим у редове чиновничке. Политичка удружења и не треба да буду фабрика намењена да лиферује кандидате за власт.

„Не враћам се такође међу вас да примим дирекцију партијске администрације. Ја стојим с вама и уз вас, готов са својим услугама начелне и опште природе.

„Десетинама година ми смо корачали заједно, не изазивајући ни потреса у друштву, ни удара у држави; не доводећи земљу ни у којем погледу у опасне трзавице. Ни сада немамо узрока оставити овај правац части и здравог разума, правац, који нам одржава значај једног озбиљног, патриотског удружења, готовог да послужи отаџбини на путу части и угледа, а престолу њеном на путу сјаја и славе“.

Говор Ристићев додирнуо је сва, у оном моменту важна питања: општи положај на Балкану с обзиром на Србију и њену мисију; финансијско питање с обзиром и на привредно-економску моћ земље и на задатак народни, а није пропуштена и прилагодна диверзија и на адресу поверилаца; уставно питање и правац „ревизије“, узимајући Устав од 1888 за основу; о препорођају земље, која је доиста представљала слабост и растројство. О себи је говорник најмање говорио, и оно што је казао, било је без претензије, на против, Ристић је сводио своју акцију „на услуге начелне и опште природе“, изјављујући уједино: да не жели више бити министар, јер је то једини од „чиновничких редова“, у који се могао један Ристић вратити, а за који он изјављиваше, да се у њ не намерава више враћати. Изјава дубљег значаја, коју није диктовала ни старост, ни слабост, колико решеност, да се после „првог априла“ не праве нова искуства, ни разбијају још које предрасуде. Ристић је могао схватити олако и брзо цео положај и у врховима државе, као и у самој Странци. Свуда беше младост, бујност, „зелена памет“, често са много амбиције и прохтева. Бејаху прошла старија времена, и доспео беше један нов нараштај, васпитан у борби, која није свакад знала за савесно бирање средстава. Док је та борба оставила трагове и на људима, који су у политици домаћој играли улогу, и истакли се у предње редове, још је више оставила рушевине и нереда у самој држави и њеном поретку. Није Ристић узалуд говорио, да Странка Либерална „није никада наишла на клизав пут да лицитира своја убеђења“, означајући, да је то пут „који слаби и поткопава цео организам државни“. За себе и за своје време, до 1880 године, Јов. Ристић је то могао мирне савести тврдити; али од тада, па за даљих петнаест година, све се беше изменило у земљи, у политици, па и Либералној Странци, које смрћу, која је њене редове видно проредила, које новим „духом времена“, а нарочито још за ових шест и по година, од изласка Ристићева из Странке до данас, када стари вођа не налазаше више ни онога јединства, ни оне слоге, која беше у Странци за претјашњих година.

Изјавом својом да не жели примити „дирекцију партијске администрације“, Ристић није имао намеру да одбије од себе једну дужност, колико да свима да на знање, да последници, који га сада окружују, ваља да се навикавају да сами раде, да сами управљају пословима Странке, јер, са свим природно иде време, кад се има рачунати и без Ристића. И ко зна, да то време није више тако далеко.

На предлог председавајућег на збору, збор усвоји: „да се беседа г. Јована Ристића прима као обележје странкине политике и као допуна њеног програма“. Уједино је одлучено, да се наштампа у 5000 примерака и растури по земљи.¹

Не само лично појавом Јов. Ристића на Збору, него и нарочитом одлуком збора санкционисан је тај повратак: „Главни збор Либералне Странке, ценећи велике заслуге за престо, народ и државу Српску, које је, у току свога многогодишњег плодног рада, стекао г. Јован Ристић, изјављује му свечано своју љубав и оданост, апелује на његово осведочено родољубље, предаје му понова заставу Либералне Странке, као вођи своме, с правом сталног председавања у Главном Одбору“. — Као нека врста ироније звонила је напомена заслуга и за — престо, после „првог априла“, када је онај, коме је тај престо чуван не само Ристића, но и читаву војску традиционално лојалних грађана одгурнуо, понизио, у опасност бацио. И ако враћање Јов. Ристића на чело Странке и оглашење његово за сталног председника, поред онога што је он сам у свом говору казао и онога што је збор у овој својој одлуци изразио, има још неки други циљ, а то је: давање сатисфакције човеку, који је као државник дочекао доиста трагичну судбу, да је познао највећу незахвалност са стране, која му је дуговала само вечну захвалност. Та је сатисфакција дата у пркос двору, и у томе је само њен већи значај. Повратак Ристића у Странку, на начин којим је то изведено, при свој својој спољашњој углађености, био је ипак једна изразита демонстрација.

Приступљено је, по том, читању извештаја Глав. Одбора, којим је рад Странке, с обзиром на опште прилике у земљи, обухваћен за све прошло време од 1893. Збор је овај Извештај — који је потекао из пера п. о. д. — једногласно усвојио, изјављујући нарочитом одлуком „потпуно и неподељено признање смишљеном и одлучном раду“ итд. Изабрат је Главни Одбор, у коме је било, сем „сталног председника“ десет чланова, а уз то двадесет и осам „повереника“ из Београда и унутрашњости. Ова је подела била с тога, што тад. закон о зборовима није допуштао у управама пол. удружења већи број чланова од десет. Као „чланови Глав. Одбора“ били су сазд изабрани: Јов. Ђ. Авакумовић, Тодор П. Туцаковић, Ст. Д. Рибарац, Дим. Стаменковић, Жив. Живановић, Велизар Кун-

¹ Тај део одлуке збора извршен је тиме, што је, по објављивању радње збора у „Српској Застави“, са свима одлукама, говорима, поздравима итд. отштампано све у особеној књизи, која је носила наслов „Споменица на Главни Збор Нар. Либералне Странке, држат 3. септембра 1895., у Београду“, велике осмине и 50 страна.

довић, Спасоје Стефановић, Жив. Величковић, Пера И. Јовановић, Пера М. Николић.

Но Ј. Авакумовић, који се, како изгледаше, није могао поморити са новим стањем ствари, узео је реч и — како у записнику стоји: „пожалио се на своје пријатеље“. Он је, вели, заложу се био сав у служби Либ. Странци, претрпео за њу много и преко свега тога се прешло ћутке. Па онда још, њега нису ни питали за многе ствари н. пр. за састав чл. Гл. Одбора, и ако је било резона и с њиме се за то споразумети. Међу тим, он се ипак покурава већини, нити ће предузимати ма шта, што би могло кварити јединство Странке и чинити у њој расцеп“.

При свем том, Авакумовић је још истога дана, преко В. Кундовића, послао оставку на чланство у Гл. Одбору. И кад је, ускоро за тим Ристић, сазивајући одбор да се конституише, и Авакумовића, мимо оставке, позвао, кад му је у Одбору било резервисано место првог потпредседника, какво је увек за ранијег времена (до абдикације) и заузимао, он није хтео доћи. Међутим, остављајући ван дискусије раније и досадашње држање Авакумовићево, нарочито у питању повратка Ристића у Странку, има се овде ипак приметити, да је била и оскудица пажње, а још више оскудица такта, да Авакумовићу није одато признање за руковање пословима странкиним за доста дуго време, од 1889. све до марта 1895, када је на познати начин сам иступио из одбора. Вероватно је да би му та манифестација олакшала прилаз новом стању, према коме се он, од сад, доиста понашао уздржљиво или боље рећи пасивно.

Збор је донео још једну одлуку: ону, поводом забране извоза свиња из Србије у Аустро-Угарску, која је преко целе ове 1895. год. узнемиравала наш извоз. Збор „сажаљевајући овакво стање суседних одношаја“, изјављује, да ће у случају „потребе одсудних мера, чија примена припада једино влади Краљевине, чланови Либ. Странке „у том случају чинити своју грађанску дужност, увек готови, да принесу све жртве које би захтевао евентуално промена правилни ток економско-трговинских прилика и одношаја, који су у вези са питањем како о извозу, тако и о увозу“. Пре ове резолуције говорио је један извозник, као и писац о. д. И у овој одлуци збора, као и у говорима, који су јој претходили, нарочито оном од писца о. д. огледа се силан контраст између држања Напредњака и Радикалаца у трговинском питању 1880 и држања Либерала сада.

Овим је овај, за Либ. Странку знатан, збор завршио свој рад. Ристић је допраћен своме дому уз велико одушевљење пријатеља, који су му и ту чинили овације. Сутра-дан су многобројни посетиоци збора, сувим и водом отишли свак своме крају. У Странци је настао редован ток послова. Гл. Одбор се конституисао, изабрав за потпредседнике: Рибарца и Стаменковића. Писцу о. д. буде одлуком Глав. Одбора поверена дирекција партијског органа, посао мучан и по природи својој неблагодаран, ма да је он и дотле био један од главних сарадника на листу. Али је госп. Ристић писцу

тим поводом изјавио: да он не може ма коме поверити партијски орган, и да ако се он не би примио тога, и сам Ристић не би олако могао примити све конзеквенције свога новог положаја. Три даље године остао је (као пензионисани Саветник од 9. маја 1894.) писац на томе положају, као главни уредник „Српске Заставе, од краја 1895., па даље: 1896., 97. и 98. године, све док се нису стекле прилике, које су учиниле немогућим, прво излагање либералног листа, а по том и сам рад свих политичких Странака.

II.

Јов. Ристић у двору после три године. — Главном Одбору Либ. Странке била је прва брига да се удејствује нов покрет у Либ. Странци, и да се избором месних, среских и окруж. одбора изврши и причврсти организација Странке. То је налагао и живот странкин из прошлости, од „првог априла“ 1893. Странка је имала, као што знамо, да се бори са многим тешкоћама самоодбране, с поља од осиноности пол. противника, изнутра од расцепа у себи самој. Краљ и двор знатно су и са своје стране допринели били овом тешком положају Странке, оптужбом Министара, и свима другим непосредним или посредним поступцима према Јов. Ристићу, другим првим људима у Странци, а већ тамо на периферији бринули су се разни партијски тирани по паланкама и селима, да се Либералима запречи сваки пут за рад и напредак. Целом том стицају прилика има се приписати и то, да је Странка, од 1. априла 1893. већ двоје изборе (у мају 1893. под Радикалима, и у априлу 1895. под Ник. Христићем) пропустила, не узевши учешћа у њима. Знамо да јој је одлука о овом другом неучешћу донела још и расцеп, омразу, искључење виђених чланова итд.

Сад је то све ваљало поправљати. Долазак Ристића на чело Странке унео је доиста нов дух у њене редове и све је обећавало да ће настати нов полет. Наравно, ми ћемо већ видети, да је било укореењених зала, која више ни сам Ристић није могао искоренити и потпуно вратити негдашње стање слоге и јединства, а у вези с тим и пуну моћ Либ. Странке. Али живот, који је у њој од последњег збора кренуо, био је доиста свеж и крепак. Ристић је, са Глав. Одбором чинио са своје стране све, да се зачети полет одржи и ојача.

У новој години 1896. низ зборовата отворили су Крагујевчани, одржањем годишњег збора за срезове: Крагујевачки и Гружански 21. јануара. Збор је био неког већег, но локалног значаја, са манифестацијама, које су се на њему јавиле према вођи странке Ристићу; а печат на њ ударио је одговор Ристићев, на телеграфски поздрав, који му је са збора послат:¹

¹ „Моја срдачна захвалност свима пријатељима на поздраву са збора шумадијских либерала. Радујем се правцу, који је узела народно-либерална странка по целој земљи, прикупљајући се у све гушће редове. Догађаји ће оправдати њен пут. Судећи по приликама, на Истоку предстоје догађаји, који ће велике задатке Срп-

Но сем потреба, које је изискивао сам напредак Либ. Странке, било је и других веома озбиљних разлога, да се Странка прибере, ојача и стоји у приправности. На влади су били Напредњаци — Странка најслабија, која је прошла у једном моменту расула међу духовима, када су се обе пресудно јаче Странке, Радикална и Либерална, повукле са биралишта (7. априла 1895.). Могло се, дакле, напред предвидети, да Напредна Странка, при свој њеној доброј вољи, коју је доиста у много прилика показивала предвођена на Влади једним одлучним човеком какав међу напредњачким првацима беше у истини Стојан Новаковић, ипак неће бити довољна да посвршава све оне големе задатке, које је Предс. министарства Ст. Новаковић, примајући владу, у свом пословном програму поставио. Предстојала је дакле или кооперација осталих Странака или и сама замена Напредне Странке на управи земље. Али с тога је у толико више била дужност и Либералне Странке, да изврши на време своју мобилизацију и стратегијски размештај. То је и рађено на све стране. Покрет је био приметан „али је, некако, по речима Ристићевим, ишао више у ширину, но у дубину“. Али је и та плића поплава била боља од мртве баре. И ми ћемо већ у даљем разматрању видети, коликог је и каквог утицаја имала Либ. Странка на решење покренутих питања у току ове (1896.) године, нарочито уставног.

Но још је стајала једна тамна тачка, која је покривала извесно тугаљиво питање.

Навршује се скоро три године од кобног „Првог Априла“, а Јов. Ристић остао је стално у својој пасивној опозицији према двору. Он још не беше видео младога Краља Александра од тога доба. Све личности, које је погодио „први април“: бив. намесник Белимарковић, министри: Авакумовић и остали, беху већ одавна посетили и гости краљевског двора, неки су од њих и одликовани, само је још Ристић стајао на страни. Кад је још у току априла 1893. слао писца о. д. ка предс. мин. др. М. Докићу с поруком да се нађу, да му преда за Краља извесне хартије, које су дотле биле код њега као Намесника, Ристић је писцу о. д. рекао и то: ако те запита Докић, за што ја не предам то лично Краљу, кажи му: да још нисам сварио првоаприлску вечеру. По два пут је Ристић наглашавао да писац о. д. то не заборави рећи. Но сад, после три године, и ако је остало без сумње доста квара од те злосретне вечере, сама она била је већ довољно „сварена“. У ово време, с пролећа 1896. на двору владаше звезда Краљице Наталије, и ако она моментано не беше ту. Док је 1894. Краљ Милан поручивао Ри-

ства ставити опет на дневни ред. Поносна Српска Застава, коју је свагда носила Шумадија, увеће опет правац, у ком се она вије има скоро педесет година, кад се год велики народни зватци српски срећно решавају. За то Либерална Странка добро чини, што своју највећу пажњу обраћа својој организацији; она данас као странка не може имати пречега задатка“. Из непознатих разлога, овај је Ристићев одговор стигао тек сутра дан у Крагујевац. Но пријатељи су га штампали у хиљаду примерака и разаслали га по целом округу.

стићу, да у забрану Обреновића расте још доста „церића“ и Краљица Наталија није могла бив. Намеснику опростити, поред осталог: познато писмо и, за тим, прогонство. Али сад се јавио нов чинилац, сама Странка Либерална, која је желела, а поједини чланови њени и наваљивали су, да се господ. Ристић „измири са Краљем“. И ако је Ристић у свом говору 3. септ. 1895. ступајући на чело странке изјавио, да се не мисли враћати у редове чиновничке т. ј. министарске¹ ипак је положај његов, као Вођа Странке, имао и своје консеквенције, које се, и у погледу двора, нису више могле игнорисати, ако ни за шта друго, а оно за љубав Странке.

Настала је дакле потреба да се Јов. Ристић јави у двору. Но он једно није хтео никако учинити т. ј. да тражи аудијенцију. Најпосле је нађен један начин да се и то избегне, и 3. марта 1896. у 11 часова пре подне, Јов. Ристић имао је, после три године, своје прво виђење с Краљем. Сам је Краљ говорио о томе првом састанку: да нити је он управо нарочити позив, нити Ристић своју молбу за аудијенцију. „Нађен је, вели, начин без понижења за обе стране“. Ми се нећемо устављати на првом њиховом разговору, у коме је најглавније било питање Краља Александра: „зар нису Намесници ништа приметили од спрема „првога априла?“ Одговор Ристићев на то питање, ми смо већ изнели опширно раније стр. 213-14 онако, како је на то питање одговорено и свом старом пријатељу Игњатијеву, кад су се после „првог априла“ видели у Бечу. Краљ Александар није имао разлога да се зарадује начину, какав је Ристић изабрао да му задовољи радост.

Тако је овом посетом двору, скинуто с дневног реда још једно питање, тугаљиво, јер личне природе. Наивни у Странци и у публици, сликали су себи најлепшим бојама изгледе, који су по њима предстојали за Странку, после овога „измирења“ Ристићева са Краљем. Многи, из других Странака били су мишљења, да је Јов. Ристић могао истрајати у својој пасивној опозицији, као жив протест противу неправди учињених му. Остављајући на страну и партијски рачун дотичних, који су тако мислили, Ристић је сад могао мирно учинити овај корак, пошто је већ, прво од своје Странке, а за тим и од владаоца, који га је примио без тражења аудијенције, добио еклатантну сатисфакцију. Остајући у пасивности, он би за ширу публику бар оставио нерешено сазнање, да ли он не иде Краљу што га овај неће да прими, или за то што он сам неће да иде. Но, Ристић се, узгред буди речено, и тада и од тада пажљиво уздржавао, да ма шта узме у двору од „послужења“.... И то, после онога што смо навели на стр. 257 и даље није овде нужно даље објашњавати. Стари Ристић није ни за тренутак напуштао своје неповерење према страни, која се онако драстично изјаснила, да би га радо видела међу мртвима.

¹ Тим поводом говорио је Ристић писцу: „Не мислим ја више на то, да, како је то сада постао обичај за Министре кад иду у двор са актима чекам у ађутантској соби да видим Краља“. Он је имао само осећај презирања за ту врсту „господства“.

III.

Ристић у Крагујевцу и Нишу. Подсећаји на историјске моменте. — Јов. Ристић није се ограничио само да прима са зборова поздраве и шаље отпоздраве. Он се и сам кренуо у народ, у важније центре земаљске.

Прва прилика за то дала се о држању окружног збора у Крагујевцу 14. априла 1896. — Ристић и више чланова Главног Одбора, отишли су у стару престоницу на Лепеници, која беше и место рођења његова. Либерали Шумадијски беху такође дошли у великоме броју; а у пространој дворани ондашњег хотела „Такова“ беше заказан збор.

Дошавши у Крагујевац у очи збора (13. апр.), где је дочек био донста сјајан, Ристић је желео да са осталим члановима одбора из Београда, прво посети и види Тодора Туцаковића, који беше тешко болестан. И писац о. д. беше ту, разуме се. Стари Туцаковић, и ако болан, дочека пријатеље лепо и прикладно; а у говору одаваше много топлине и разборитости, као и увек. „Сама мудрост говори из њега“, вељаше после посете Ристић својој околини.¹

Сутра дан на збору, Ристић је узео реч и предложио: да се Тодор Туцаковић, с обзиром на његове заслуге у Странци, бира овде на окр. збору, за сталног Председника Либералне Странке у округу крагујевачком. Збор је једногласно усвојио ово заслужено одликовање, које је Туцаковићу за тим и саопштено код куће.

Збор је узео свој уобичајени ток, свршивши послове стављене на дневни ред, од којих је био један и избор чланова окр. одбора. Дан беше веома леп, па се после подне разви праго народно весеље у Крагујевцу.

¹ Ово је било наше последње виђење, приликом овога збора, са чича Тодором. Ми смо му ишли и после збора, а писац о. д. видео се са њиме и насамо. После непуна три месеца, Туцаковић је подлегао својој болести (нека врста „рака“ на спољној страни трбушне препоне): 9. јула 1896. — Телеграмом је извештен Ристић, који је био у то време у Мехадии и Главни Одбор у Београду. По телегр. наредби Ристићевој, а и по општој жељи Глав. Одбора, нарочита је депутација од стране Глав. Одбора, са писцем о. д. однела венац и положила покојнику на одар. Писац о. д. нарочитим говором који је говорио на пијаци „код Крста“, опростио се са својим старим пријатељем, а уједно и у име Глав. Одбора и целе Странке. Рођен 14. нов. 1825. у Грузи, Тодор је умро у 71. години. Био је син Петра Туцаковића, доцније Саветника, из династичке породице Туцаковића, који су били Обреновићевци, што их често није поштедило да у пол. обртима, осете и сву тежину гњева свију Обреновића, којима су они до краја били у истини верни и одани. Са Тодором Туцаковићем сретали смо се, од 1858. године, на много места, нарочито при оцини рада Народних Скупштина за све време, од кад је Тодор први пут изабран (1858.) изашао на јавну позорницу, у којима је он био, за либералних времена, председник или потпредседник, а иначе га је, њему до смрти одани Крагујевац, вазда бирао. — Био је то човек одличан, мулар и обзрив, али у својим назорима, често до упорства постојан. Мимо све частан у сваком свом раду, па није чудо, да живот свој, са монополисањем трговине са сољу, заврши више као сиромах, но богат, очувавши до смрти свој лични углед и с њиме скопчано опште поштовање. Живот је Тодора Туцаковића, као и многих од старијих либерала, прави контраст животу првака из других странака, који су почињали као пуки сиромаси, а своју каријеру свршавали као велики богаташи.

Но значај овом збору дао је говор Јов. Ристића, посвећен развићу Либералне Странке, којој је Крагујевац био колевка. Тај је говор од ширег историјског значења по политичке развој у опште, и, с тога га, и ако не у свој опширности овде доносимо:

„Драга браћо, Радо смо се одазвали позиву да дођемо у вашу средину. То смо дужни били и вашем збору и срцу Шумадије, у коме се он држи; а ја лично још и своме родном месту, које је и колевка Либералне Странке. Да чујете како.

Године 1848 држала се овде у Крагујевцу знаменита Нар. Скупштина, која носи име „Петровске“ за то што се састала о Петрову-дне. Она се по тадашњем обичају, држала под ведрим небом, или тачније рећи, под врбама на рудини, код сад. окружног суда.¹ Беше то значајна Скупштина и по тежњама и по мислима, које су у њој оживеле и после се развиле, а које је подстакло једно коло младих људи, тада још ђака на Вел. Школи београдској (Лицеју), понајвише из редова оних, који се нађоше у Карловцима при успостављењу Српског Војводства и Патријархата; они беху тумачи и писци жеља, које Народни Посланици поднеше влади српској.

Ако су се дотле на народним Скупштинама слушале понајвише жеље о порези и локалним питањима, сада већ фигуришу, у реду народних захтева, стручне школе: учитељска, војна и економна; уређење плата учитељима основних школа, периодске повишице плата професорима виших завода, слобода штампе, слобода научног предавања и т. д.

Неки окрузи изнеше захтев, да се Турци иселе из Србије, саобразно Хатишерифима.

Скупштина ова учествоваше у судбини наше браће у Војводини, која се тада налажаху у борби за своју веру и народност; а њихов изасланик, прота Стаматовић беше дошао у Крагујевац, да тражи помоћ за наше сународнике у борби. Изасланик Прекосавског Српства беше усрдно предусретнут од стране народних посланика, и онога младог кола људи, које беше дошло из Београда.²

Подстицај на путу либералних установа и Народне Мисли, беше главно обележје те знамените Петровске Скупштине.

Ту је почетак новог полета у народном животу Србије. Први пут после Деспота Ђурђа Смедеревца, Србија изађе из узаних граница својих и пошто се беше крв браће са обе стране Саве и Дунава помешала, из ње је никло Српско Војводство. Оно је, истина, мало потрајало, али је оставило сјајан пример, како једна мала држава успева, да на земљишту друге оснива нов један народни

¹ На тој истој „рудини“, где је био стари окр. суд, сада је велика заједничка окр. зграда суда и начелства крагујевачког, са новом околином лепих кућа. Тако је од негдашње „рудине“ мало остало.

² Ту је био Јов. Ристић, као Лицејан, који је 1. маја 1848 из пиштоља поздравио у Карловцима проглас Војводства и узео учешћа у борби с Маџарима. Даље су били: Јевр. Грујић, Јов. Илић и други, доцније познати прваци Либералне Странке.

организам. Србија је оживила своју традицију, као носилац заставе Српства и Српске Мисли. То беше заслуга Петровске Нар. Скупштине и онога кола младих људи, које је кроз њу дошло до израза (Одобравање).

Од тога времена прошло је десет година, када се (1858) појавио покрет, који је створио двојаки прелом: и у спољашњем и у унутрашњем правцу. Србија је тада нашла, или боље рећи повратила себи владоца према својим новим потребама. Отац брзо премину, а Син (Кнез Михаило) изађе јавно на среду као носилац Српске Мисли. Настаде време, кад нам ваљаше кидати много што шта од укорењених и затечених прилика. Слобода је сваког народа скупа, јер се откупљује великим жртвама. И Србима у Србији није требало дуго чекати, па да опет буде потребно, да осведоче све своје пожртвовање. Нови низ догађаја почео је бомбардовањем Београда (1862). Политика Кнеза Михаила беше мудра, и што је главно *постојана*; јер политика без сталности води само расулу. Радило се четири до пет година мудро и постојано, и успело се да се казни охолост, која је бомбама засула Српску Престоницу. Београд и сви градови у Србији падоше у наше руке (1867). Међу вама има још много вас, који сте били сведоци оног ентузијазма, којим је поздрављен овај успех владоца и народа; а када је Кнез Михаило ушао свечано у Град Београдски, и на бедемима градским развијена српска застава: то је била сатисфакција за увреду нанесену нашем народном поносу. Она је била и велика и одлучна (Одобравање).

Под праведним аспирацијама, беше пад турског Устава, а проглашење новог Устава Кнежевине Србије (1869). Овај корак извршен овде у срцу Шумадије (у Крагујевцу) примила је суверена држава без поговора, а све гарантне силе с признањем, да је Србија извршила само своје право (Одобравање).

Ну Србију су очекивали нови догађаји, и показале су се нове прилике за развој њених аспирација. Дух Кнеза Михаила светлио нам је као звезда витлејемска и показивао пут на Исток. Кад се појави устанак у Босни и Херцеговини, и кад је он кроз годину дана крваве борбе показао своју животну снагу, Србија и Црна Гора нису могле оставити, да овај српски покрет узме туђинац у своје руке. Обе српске државе уђоше у рат за ослобођење и независност. И ако први покушај не донесе успехе, какве смо желели, он беше не мање пун славе за један мали народ, који се хвата у коштац са једном царевином за своју слободу. Извештаји самих енглеских официра, који беху у турској војсци, одају правду оружју наше народне војске. Ни са силом од близу 80.000 одличне отоманске војске, у самој долини Мораве, не могаше непријатељ ући у Србију више но за десетак километара, докле је наша војска код Новог Пазара много више турског земљишта заузела. Часни мир после првог рата беше доказ, да Србија не беше побеђена: њу још чекају успеси.

Руски орлови беху прелетели преко Дунава на Балкан. Срби,

неуморни у борби и неисцрпни у пожртвовању, морадоше се и по други пут латити оружја. Резултати овога пута беху сјајни: Србија увећана за трећину, ослобођено мноштво наше браће; тврде наше границе; државна независност, а најпосле Краљевство. Овај златни сан, који сновишу сви наши нараштаји од Косова, а не беху срећни да доживе остварен, бесмо срећни ми да видимо на јави. Бог је благословио наше труде и наше пожртвовање; јер, докле сва друга племена на Балкану мртвим сном спаваху, Српско племе на Балкану беше једино у борби са великом царевином отоманском.

Пребацивало нам се, да је српски рат био узрок заузећу Босне и Херцеговине. Историја ће осветлити и то питање, а ми можемо још сада казати; да само завидљивци могу желети да на тај начин умале успех Србије у ратовима. И да нисмо ми ушли у рат, сами чести немири у тим српским покрајинама, дали би повода каквој интервенцији. Питање о заузећу тих земаља старије је од српских ратова. Оно је било на дневном реду и кад је Венеција променила господара на штету тадашње Аустрије; њему је поклањао пажњу Наполеон III и што још раније није ово питање овако свршено, заслуга је једног њеног државника, који је за онда још сматрао, да је лађа аустријска препуна па не може да поднесе нових товара. А кад је на Берлинском Конгресу то питање овако решено, то је било са свим без нашег учешћа.

Србија је изнела из рата чисте добити. Њој се не може с правом пребацити, да је нешто изгубила што још није ни имала. А какву би пресуду доживела Србија и Црна Гора, да нису ушле у рат, а Босну и Херцеговину да је иста судба постигла? Босна и Херцеговина не би се сачувале, а Србија и Црна Гора остале би на старој тачки. Па нека би оне и чекале, кад би само сигурне биле, да би се Српству могле сачувати Босна и Херцеговина! Али шта јамчи за ту сигурност? На ровитом земљишту источном сваки дан треба да донесе свој део (одобравање!). Умножењем своје снаге, Србија је умножила и изгледе за даљу будућност.... А у погледу српске Босне и Херцеговине, доћи ће опет наше време. Оне, кад тад, морају бити српске и ничије више.

Ја сам вам, браћо, овде кратко обележио историју пута, којим је ишла Либерална Странка. Кроз један период од по века, од скоро педесет година, ви је видите сваких десет година (1848, 1858, 1869, 1876-78) као главног радника и ратника у догађајима народним; пролазећи кроз дугу и мучну борбу, она се прекалила. Хоћу да кажем: да Либерална Странка није производ случаја, није резултат локалних потреба, већ производ самога народа и саме државе. Од 1848 године и знамените Петровске Скупштине, ево је скоро педесет година пуних трудова, пуних борбе и успеха. И кад у духу пређемо ово пола века, чини ми се да ћу видети пред собом саме седе главе, старе борце; али кад бацим поглед на ваш збор, драги пријатељи, ја видим ређе седицу, а више представнике млађег нараштаја; видим Странку у живоме преображају; видим наследнике нашега правца, који ће, уздамо се, одменити своје пред-

ходнике. Уверени смо, да ће таква Либерална Странка бити и даље моћан чинилац у нашем народном и потитичком животу.

Странка је у целом Словенству добила гласа и поверења. Срби који живе изван граница Србије, разбарају са симпатијама о Либералима, јер знају, да ми будним оком пратимо њихову судбину.

Наш правац цене први служитељи светог олара; из наших су редова произашли многи одлични државни трудбеници; у нашим су редовима први представници трговине и радиности и најодличнији земљорадници. Наши се редови множе мање онима, који живе од држ. буџета, а више онима, који живе у зноју чела свога. Ми смо носиоци највећих терета државних. Наши су пријатељи вазда били стубови реда земаљскога, потпора законима. У данима несреће и искушења Либерална Странка није никада напуштала правога пута и наилазила на путеве крајности; у историји нема записане либералне буне. Наше успомене нису везане за Метино Брдо, ни за Становљанско Поље, ни за Тополску буну. Наши су трофеји: Ниш, Лесковац, Пирот, Врања, Прокупље и Куршумље!

Ко остаје на путу исправности, ко је постојан и издржљив, тај обично и успева. Нестрпљење губи сваку парницу. Из нашег стрпљења није нас извела ни она охолост, која прећаше да уништи Либералну Страику; и ми је својим постојанством преживисмо. Дочекасмо да се смејемо оној заблуди, која се хваљаше да ће „разбуцати“ Либералну Странку (Бурно одобравање!). Ми смо добили нова искуства. Знаћемо се оградити и од оних, који обарају Уставе државне, рачунајући, као одговорни органи, на кратку застарелост; стараћемо се, да се по заслужи оцене и поступци и оних, који вазда цењену палицу кметовску предају робијашима (Одобравање). Одговорност за оне прве не треба да има застарелости, а казне за ове друге треба да се поопштре. И представници либерални треба вазда у томе правцу да подижу свој глас.

Останите и даље на путу исправности и умерености. Пут је био дуг у прошлости, обележен је великим низом борбе, али и низом успеха. Нама старијима није још много дана суђено; за то вам и остављамо ове аманете. Тим се путем иде споро али сигурно. Ну, служећи народу и држави, клоните се заострености са својим суседима из свију Странака без разлике. Са њима живите у љубави, јер сте ви сви синови једног народа, сви Срби. Ви се само разликујете на биралишту: ту чувајте чистоту својих политичких убеђења, али на дому чувајте мир и негујте љубав! Либерална Странка биће тада жељени носилац правога поретка, чувар општег задовољства — њена је будућност.

У то име ја вас поздрављам, браћо: Живели!“

У овој, сразмерно краткој беседи, види се цела збијена историја Либ. Странке, при чему се говорник најмање осврће на себе сама, и ако је на то, као први сарадник у свима тим епохалним догађајима, имао пуно права, упоредо са самом Странком, као целином. Њен вођа и првак говори у мислима срећеним, речма мудрости, у духу поретка ствари, у каквом су и Ристић и лично,

и Странка имали своје најлепше дане. Али све се то, за последњу деценију и по, до непознавања изменило, на штету срећености, противно мудрости и на увећање расула и у духовима и у стварима. Српска политика, далеко је и од исправности и од умерености, на који пут да се врате, позива Ристић своје пријатеље. Он не пропушта дати им у истини мирољубивог савета — о чему ћутаху празни храмови и о чему давно већ не говораше у партијској страсности задивљало свештенство наше —: да се клоне заострености са својим суседима, свију Странака без разлике, да са свима живе у љубави, јер су сви синови једног народа, сви Срби“. Речи достојне државника и човека, који има тако сјајну и плодну прошлост, а који своју још доиста кратку будућност, у неку руку пророчки облачи у речи: „Нама старијима није још много дана суђено!“

Једном стављена у покрет ова акција у Либ. Странци, са Ристићем на челу, нашла је видна израза на још једном значајном збору, у току ове године. То је збор у Нишу, за там. округ, одржан 15. септемара, где су се са Ристићем видели и многобројни пријатељи из новоослобођених крајева. И тај је збор (одржан у башти хотела „Европе“) обележио Ристић једном беседом, такође ширега значења. С тога ћемо и њене мисли овде изнети:

„Драга браћо, Прилика данашњег састанка нашег и виђења веома ми је драга. Давно су већ била она времена, кад су овде у тада тек ослобођеном Нишу, држате познате Скупштине, којима је био први задатак да збришу са новоослобођених предела и грађана и последње трагове турског господства.

Изједначени одмах по ослобођењу са својом браћом у дотадашњим границама, ви сте послали своје представнике у Народну Скупштину, која је ударила темељ новим установама, новим уредбама, међу којима је прва брига ондашњој влади била: да нестане спахилука, чифлука и господарлука. После првих закона и политичке слободе, искупљене жртвама целог нашег народа, било нам је најјаче решење Аграрнога Питања, како би у слободној земљи имали слободне имаоце. И ми у томе можемо показати на први успех почетнога уређења: престали су са свим и спахилуци, и господарлуци, и чифлуци. Сваки је слободан сопственик својега имања. Тако су наша ослобођена браћа стала на равну ногу са грађанима свију слободних земаља. Тежак терет ропства пао је и у свом последњем облику.

Грађани новоослобођених предела топло су прихватили и правилно оценили ово старање, и, овде можемо констатовати, да су као одзив томе: пришли правцу људи, који беху саветници Круне, у славна времена ратова за ослобођење и независност, пришли су правцу нашем. Немамо потребе да улазимо овде у оцену и осталих правца; али, у колико сви са свим природно теже за освајањем грађанских расположења у своју корист, ми можемо тврдити, да права на ваше симпатије могу тек онда у истој мери имати, кад за ослобођење грађана учине онолико, колико смо учинили ми.

Кад сам и сам имао да дођем у ослобођени Ниш, сећам се како Мил. Тривунац, човек заслужан у ратовима, командир народне војске и одличан грађанин, тврђаше: да је војска наша освојила на Југу толико, колико је од Алексинца до Смедерева и Београда, хвалећи се, како је он, до сада граничар, сада у средини Србије. Кад други политички прваци буду срећни, да учине, да савременици могу рећи, како је Врања, као Алексинац, средина Србије, онда ће имати неоспорно равнoга права на ваше симпатије.

Да би се оценити могло, шта вреди први корак тадашње владе око уређења аграрних одношаја, ваља погледати на исто стање у Босни и Херцеговини. И тамо нема у ствари турског господарства, али стање, које је било под Турцима, стоји и данас. Стање ово вредно је наше пажње у већем степену.

Кад је, 1875, планула невесињска пушка, онда је и сам Бизмарк овлашценио овај покрет нашега народа, говорећи увек о „оно нешто мало Херцеговине“. Али кад је покрет узео све веће размере, онда је познати Министар спољних послова у суседној нам држави, граф Андраши, дао своје мишљење: да покрет босанско-херцеговачки, у основу своме, није политичко, него аграрно питање. Овлашћен од осталих великих сила, он је саставио и Порти те године предао ноту, као предлог за отклањање узрока, који по његовом мишљењу, изазиваху устанке. На жалост, ни то није помогло. Старо је искуство, да се у Турској никад ништа не учини, док се не мора.

У то исто време, а непосредно пред сам рат 1876, који је постао неизбежан, пада и други један корак *Списке Владе*. То је предлог њен, да Србија уђе у Босну и Херцеговину, да предузме управу над тим провинцијама, и задржавајући суверенство султаново, да плаћа трибут на име Босне и Херцеговине. То би било фактичко присаједињење Босне и Херцеговине Србији, али то би било и дефинитивно отклањање вечитог извора беде и потреса за турско царство. Шта би била та мудра мера према ономе, што је после дошло!! Али тада не беху на крмилу Турске људи мудри, као што је био Фуад- и Али-паша, који су умели спазити сваку пукотину и одмах је запустити, већ тамо беше осиони Хусејин Авни-паша, који је све српске предлоге примио са изјавом: да се могу сматрати, као да су у море пали. Предлог српске владе био је несаслушан, на велику несрећу и саме Турске. Ситуација је ускоро постала врло озбиљна, критична.

Србија и Црна Гора улазе у рат. Овај рат повлачи и Русију у акцију, којој се, и по други пут, придружују опет Србија и Црна Гора, као и Румунија. Кад су победоносне војске, свака у своме правцу, прекриле турско царство, и руски орлови прешли Балкан и дошли под Цариград, за Порту је било сад све доцкан. Царство је било раздробљено и Берлински Конгрес био је само један покушај, да се спасе што се још могло спасти.

Ушавши, после Берлинског Конгреса, Аустро-Угарска у Босну и Херцеговину, да на основу привременог мандата, поврати ред

у тим покрајинама, она би имала — то би се према њеној ноти предатој Порти бар дало с правом очекивати — прво да приступи уређењу аграрних одношаја. То се очекивало у толико више, што је баш Аустро-Угарска била мишљена, да босанско-херцеговачки устанци нису политичке, већ аграрне природе. Место тога видимо, и после пуних осамнаест година окупације, да не само да се аграрно питање тамо не решава, већ се погоршава. Остао је и десетак и трећина, све спахијске дажбине, али с том гором применом, што се сељаку не допушта да у натури даде од приплода и земаљских плодова својих, већ по процени у готовом новцу. А каква та процена може бити, о томе су се већ чуле толике жалбе.

По овом упоређењу можете ценити: *шта значи то, кад браћа ослободе своју браћу, а шта значи, кад у земљу уђе освајач*. Док је у Босни и Херцеговини једна ненародна освајачка управа замењена другом, у ове пределе долазила је српска војска, као војска братска. И чим је вековни освајач отишао одавде, одмах су сви грађани постављени на равну ногу, у свима грађ. правима и дужностима. Братска рука не раздире ране, већ тражи да их лечи. Већ фебруара 3. године 1880. овде у Нишу постао је и потписан је: Закон о уређењу аграрних одношаја, утврђен на познатој основи непосредног откупа. Аграрно питање и у Босни и Херцеговини је као хитно, али је време показало, да се у ствари оно и дан данас тамо другојачије сматра. Док смо га ми решили одмах по уласку у ове пределе, у Босни и Херцеговини оно стоји нерешено ево већ осамнаест година... Таква се Босна износи наспрам Србије, као земља реда и напретка; и на основу тога шаљу се из Беча познати телеграми „Стандарду“, у којима се пресуђује чак и о судбини Србије. Но најбољи елементи нашега народа трудиће се и од сада, да пред Европом даду бољих доказа о себи и о Србији.

Кад су се, пре двадесет година, преламала крупна питања на Истоку, биле су онда веома тешке и озбиљне прилике. Исте се прилике појављују и данас. Сав је Исток у пламену; а где то отворено још није, ту тиња жеравица испод пухорз, увек готова да се запали. Разлика је између ондашњег и данашњег покрета, то, што онда ми Срби бејасмо једини борци за све. Ми смо се, верни аманету предака својих, толико пута дизали на оружје. Кроз нас су видели своје користи и Грци и Бугари, јер је ослобођење Бугарске следовало после уласка Русије у акцију, а ту су акцију Срби изазвали. Српска крв накропила је путеве ка слободи свију Балканских народа...

Данас прилике стоје другојачије. Данас је цео Исток у пламену. Сви се народи крећу и буде из сна. Колико дубоко хвата тај покрет, сведоче највише Јермени, они исти Јермени, о којима се све пре могло чути, само не да су оружјем у руци устали за своју слободу. Био сам једном код Великог везира у тренутку, кад је примао једну јерменску депутацију. Са гордошћу, која је прелазила у презрење, дочекао је везир Јермене питањем:

„Шта хоћете ви Јермени? Колика вам ваша прошлост, у чему је она? Ми смо дошли овамо са сабљом у руци, и од Хелеспонта па тамо до Сињег мора сретали смо Србе, који су се с нама на сваком кораку борили; покорили смо Грке, чију прошлост сведочи овде сваки камен, сваки споменик. А ви? Идите и седите на миру!“ Отерао их је и несаслушане. А дакле, шта чујемо? Чујемо да се ти исти Јермени, не бирајући убиствена средства, бију у сред Цариграда са безпримерном храброшћу, док Грци на Криту примају плодове своје борбе, аутономију, за коју су они већ толико пута устајали. Нико, данас, не може јамчити, где ће се пожар уставити, и ако се, како тако, угуши на једном месту да опет неће букнути са већом жестином на другом...

Порта је у критичним приликама. Ако икада, њој сада треба и много мудрости и среће, да спречи катастрофу, и много такта, да не посрне. Њој се из њих излазило кад с већом, кад с мањом штетом, али данас ствари узимљу озбиљнији обрт и нико више не може предвидети, шта ће се догодити.

Но и нама, пред оваквим стањем ствари, требаће много мудрости и много такта. И пред нас излазе озбиљна питања, јер ровито стање у Турској за нас је једна озбиљна неприлика. У таквим приликама ваља и мудро и вешто ценити ситуацију. Моје је мишљење, да нам се ваља уздржати од свију пустоловина и авантура, и с пушком спремно чекати најзгоднији моменат. Доста пута у овом веку потрзали смо ми мач. Пустимо сад и друге напред. Мудро чекање није отказ на своје право. Обрт, који се спрема, сам ће изнети и моменат, кад и нама ваља предузети потребне мере, које изискују наша национална права, државне дужности и политичка мудрост. Ја сам већ имао прилике да се изразим: да, или неће више бити освајача на Балкану, или неће бити и нас. Да томе одговоримо, да своју позицију утврдимо, да се за догађаје спремимо, имамо да се обазремо на претходне услове.

За нас, данас, има два главна питања, чисто унутрашње природе, на која нам ваља скренути сву своју патриотску пажњу. То је: Уставно питање и питање о наоружању.

Што се првог, Уставног питања, тиче, моје је лично уверење: да Његово Величанство има чврсту намеру да решењу уставног питања приступи, излазећи тиме на сусрет и општој жељи и једној осведоченој савременој потреби. И без сваке сумње, то ће и бити у идућој, 1897. години. Исто тако и наша оружна спрема, на коју толику важност полажемо, не мање је предмет озбиљнога старања Њ. В. Краља, и на добром је путу ка своме остварању.

Са срећеним унутрашњим одношајима, и спремни према историјском позиву своме, уверени у свој народни задатак, ми можемо сачекати догађаје. Са вером у Бога и Православног Цара, ми смо убеђени, да ће Србија и Српски Народ понова дочекати дане оних славних успеха и напредака, којима је обележен полет наше Отаџбине у славним ратовима, чији су плодови Ниш и сви Нови Крајеви, чије представнике данас видим у толиком броју сакупљене, срећан да их поздравим“.

Са овим збором, одржаним у Нишу, под јесен 1896. завршена је још с пролећа почета акција ради организовања Либералне Странке. Својом појавом на два велика збора, у Крагујевцу и у Нишу, Јов. Ристић је знатно допринео овом полету Странке. У години 1896. она је била на савременој висини, и ако је и у самој њој било још несређених личних одношаја, који су прешли у наслеђе од „искључења“ с пролећа 1895., и који се нису могли од једном пречистити ни на великом збору од 3. септ. 1895., када је Јов. Ристић стао на чело Странке.

Но све то, и ако је било за жаљење, није ипак даље спутавало Либералну Странку, да узме и активна учешћа у питањима, која су у току године 1896. истакнута на дневни ред. Као што ћемо видети, једно од главних питања, које је заузимало свуколику пажњу првих људи у Странци — било је Уставно питање, о коме Јов. Ристић, у свом предњем говору, сматраше, да може тврдити у Нишу, да Краљ за његово решење има „чврсту намеру“.

РАДИКАЛНА СТРАНКА ПОНОВА „У АКЦИЈИ“.

I

Једна важна изјава. — Доласком Краља Милана у Србију (9. јан. 1894.) и променом владе, која је одмах за тим следовала, збачени су Радикали са власти. Они су је, са оним прекидом од девет месеци (док су Либерали били на управи), имали у рукама без мало пет година, почев од абдикације Краља Милана, за Намесништва и од „Првог априла“, када су, заједно с Краљем Александром, ликовали над срушеним либералним „режимом“ и са повраћаја „праве уставности“. С тога им је и било тешко наћи се у новој ситуацији, ван власти.

Државни удар од 9. маја 1894., када је суспендован Устав од 1888 а враћен Устав од 1869, још је већу препону ставио полету Радикализма. Тај краљевски акт у првом реду био је и управљен противу Радикалне Странке и њене искључности. Њиме су радикали избачени из свију позиција, које су по сили Устава од 1888. и својега „броја“ за Намесништва заузели, и где су као непокретни чиниоци остали и после пада с владе у јануару 1894. Свој протест противу свега тога Радикали су изражавали, поред онога што је „Одјек“ и даље непрекидно о „реакцији“ писао, још и нарочито пасивном опозицијом оглашујући цело створено стање као незаконито, у коме, они, ни посредно неће да имају никаква удела, чиме би га „санкционисали“.

Услед тога и Радикална Странка није хтела ући у изборе, извршене после држ. удара, у априлу 1895. под Николом Христићем. Тако су се Радикална и Либерална Странка нашле на истом земљишту, и ако је свака својим путем и засебном судбом дошла на одлуку, да не учествује у тим изборима. Ми смо видели, кад смо о тим изборима говорили, да су Радикали своју одлуку о одустајању од избора, просто учинили зависном од одлуке Либерала. Прво су обе Странке хтеле у изборе, за тим су обе одустале од избора. Радикали су у тој кризи остали читави као Странка, док је она међу Либералима довела до расцепа, искључења, изласка Авакумовићева из Гл. Одбора. Тек је поновни повратак Јов. Ристића донео реда у Странку и правца у њен рад.

У тој принудној пасивности провела је Радикална Странка целу 1894. и 1895. годину, као и Либерална, која је у такву исту

пасивност, а то с помоћу Радикала у сарадњи са младим Краљем, — Великим Александром — како га онда радикали зваху! — бачена скоро годину дана раније.

Но, догађаји су одмицали. Избори за прву Скупштину после држав. удара извршени су без обе опозиционе Странке. После брзе измене нека три „неутрална“ кабинета, крма земаљска дошла је најпосле у руке најслабије међу странкама „Напредне Странке“. Кабинет Стојана Новаковића имао је своју солидну већину у Скупштини, изабраној под Христићем и све је имало привидност потпуне правилности, разуме се на све већи уштрб обе опозиционе Странке.

Долазак Јов. Ристића на чело Либ. Странке био је сигнал, да је ова Странка ушла у потпуну акцију. Постепено из повучености и прекида излазило се напред и, сем збора од 3. септ. 1895., и на зборовима у Крагујевцу и Нишу у току 1896 — где се и Ристић лично јавио, своје значајне говоре држао — ишла је Либ. Странка са развијеним фронтом и дигнутом заставом на посао, у колико јој је овај, као Странци онда у опозицији био могућ.

За већи део тога времена Радикали су, као што рекосмо, ћутали, у кблико се ћутање идентификује са неакцијом; јер су они у толико више вршили своју критику кроз „Одјек“. Но, после две пуне године наступио је и код њих прелом, у смислу веће активности.

18. јануара, 1896., у бр. 10. „Одјека“, у облику Прокламације, изненадила је јавност ова

„Изјава српске народне Радикалне Странке:

„Главни Одбор нар. Радикалне Странке решио је 9. ов. мес. да Радикална Странка поново ступи у политичку акцију.

Главне побуде, које су глав. одбор руководиле да по овлашћењу Странке овакву одлуку донесе, могу се у кратко свести на ово:

1. Последњи, прикривени покушаји, да се Србија врати на основу спољне па за тим и унутрашње политике од пре 1889 г. који су безуспешно чињени и за време владе Устава од 1888., пропали су, благодарећи држању Радикалне Странке. Пасивно држање Рад. Странке допринело је да се избегну сукоби, који би природно следовали из оних покушаја, и који би само помогли учвршћивање њихово и оне политике, која их је створила.

2. Спољни догађаји добијају све озбиљнији карактер и захватају све више питања, од чијих решења зависи судба Србије и српског племена. За то Србија мора сад, више но икад чекати спремна догађаје и знати где јој је место, и где су јој пријатељи, а где противници. А за то она мора дати доказа да њено пријатељство и њена реч имају стварне вредности. Такав положај собом доноси, да је консолидовање унутр. односа најпреча потреба и прво питање, које пред њом стоји. Она мора да васпостави оне наде и оно одушевљење, којих је тако обилно било, кад је млади Краљ примио владу земље у своје руке.

3. Што су покушаји са неутралним владама пропали, јер је

опет приступљено партијској владавини, с том само неконсеквенцијом, да се на управи земље одржава Странка, која је, по општем уверењу у мањини и против које је огромна већина у народу.

4. Што и сама та најмања Странка, која је највише допринела да се Устав од 1888. суспендује, дошла до уверења, да треба ово привремено стање прекинути и заменити га дефинитивним.

5. Што разлог за пасивно држање природно престаје у тренутку, кад су политички експериментатори не само показали потпун неуспех, већ почињу давати доказа да ће слабост и невестином својом распрснути и саму зграду, у којој своје експерименте чине.

6. Што смо стекли јако уверење, да је Њ. Величанство, држећи се старих традиција свог дома: да снага народа почива у споразуму с народом, одбило све намаме да земљом апсолутно управља, те тиме пресекло све оне интриге, управљене на све јаче одвајање Круне и народа.

Износили ове побуде, које су га руководиле да донесе одлуку о ступању народне Радикалне Странке у активну политичку борбу, Главни Одбор не пропусти прилику ову, обратити пажњу једномишљеницима и члановима Странке, да се земља налази у врло мучним и тешким приликама, кад Странка у акцију ступа.

И ступајући у акцију, ми гајимо уверење: да ће се и данашњи привремени, октројисани закони, док још трају, поштовати и примењивати према свима једнако, а самовољи стати на пут, ма с које стране она долазила. Исто тако обраћамо пажњу својих једномишљеника на тактику наших противника, да у одбрани својој од одговорности, покушавају тражити место за себе иза Круне, истичући њу напред. И по нашем уверењу, и по нашем програму, Круна нити може, нити сме носити одговорност за дела, која се у земљи врше под одговорним министрима. Али, принуђени споменути и одговорност министара и органа државних за експериментисање Србијом на штету угледа јој и снаге државне, ми одмах изјављујемо: да се при томе не загревамо осећањима политичке освете, већ жудимо за оном слогом, која у часу опасности отаџбине уме да изазове и кајање грешника и великодушно праштање свега, што је било, будући у срцу и уму свакога Србина ону жицу генија народа српског, која је знала одолети најтежим искушењима и помоћи да се земља извуче из тешких и погибних прилика у којима је.

Пред Историјом су одговорни и они, који раде наопако и зло у име народа, и они, који су кадри били радити и помоћи, да се зло отклони, па то нису учинили. Налазећи, да је тај тренутак кад је нерадна грех, дошао, и желећи скинути ту одговорност са Радикалне Странке, у овом и одвише тешком времену за нашу отаџбину, ми ступамо, у име Бога, а у служби отаџбине и престола, у политичку борбу противу оних, који су Србију потисли са њеног природног пута развитка и понизили је пред иностранством, који су растројили њену унутрашњу снагу и финансијску моћ и који су посејали неповерење између Круне и Народа, те покушали подво-

јити два основна елемента снаге и угледа државног; ступамо у политичку борбу противу оних, који, да задовоље своје прохтеве и умишљаје, саветују укидање Устава и бацају одговорност на Радикалну Странку, што није успела стећи благовољење и наклоност Аустро-Угарске, а сада, пропали са својим плановима, почињу нарамљивати стазама Радикалне Странке — али без поверења и ауторитета и у земљи и на страни.“

Овој Изјави, следовао је низ чланака, обележених I—IV у „Одјеку“ под насловом: „Значај изјаве народне Радикалне Странке“, у којима је предња изјава са сваке стране објашњавана и корак Странке оправдаван. Осећала се потреба, да се много говори, како би се маскирало, у неку руку, оно, што се збиља важнога у Изјави казало и обелоданило.

Јер, и ако је ова изјава доносила прокламовање акције, у ствари је она једно значајно ретерирање Радикалне Странке и то на целој линији. Ова је изјава, за све мисаоне људе била знак, да је Радикална Странка дошла у фазу опортунизма, а то ће рећи декаденције, опадања.

Док је свима и свакоме било јасно и знано, да је суспендовање Устава од 1888., на дан 9. маја 1894. дело самога владоца, који га је хтео и извео, разуме се у споразуму са својим оцем; док је и Радикална Странка државни удар и сама тако сматрала — сад у изјави она криви одговорне органе да се они крију „иза Краља“, а овај „нити може нити сме носити одговорност“. Сматрање по теорији правилно, али овде се истиче само као врлина место нужде. Краљ Александар је дакле овим оправдан за државни удар од 1894. године. То је јасно, и Радикали су на то много полагали.

Но и то није све. Радикали изјављују: да се не загревају „осећањима политичке освете“ „за дела која се у земљи врше под одговорним министрима“. Они сад истичу „кајање грешника“ а са своје стране, „великодушно праштање свега што је било“. Оне пак „који раде наопако и зло у име народа и оне, који су кадри били радити и помоћи да се зло отклони, па то нису чинили“, Радикали чине „пред историјом одговорним“, суд истина озбиљан и коначан, али ради тога се не праве закони о министарској одговорности. Радикали су, дакле, овим успокојили и све помагаче Краљеве у државном удару, не уочавајући: да су истицањем оних „који су кадри били радити и помоћи да се зло отклони“ у исти мах и сами себе оптужили за много што шта, што је било дотле у земљи.

То се све зове ретерирање, под видом ступања у акцију, или како се у Изјави поновно каже „у политичку борбу“, али се не пропусти изречно нагласити, да је и то ступање у борбу „у име Бога, а у служби отаџбине и — престола“. После овација о „првом априлу“, сад се опет јавља служба Престолу, без сумње, да би се разагнали сви они, што се редовно тискају „између престола и народа“.

Но оволика капитулација није без сразмерне цене, која се и у самој Изјави провиди. То нарочито обелодањује и тачка 6 у Изјави. Одгурнути 9. јануара 1894, сасвим онеспособљени ударом од 9. маја те године, и све то по властитој вољи династије, оличене у два Краља, — Радикали сада на један пут одају своје „јако уверење“, које су „стекли“, да се Краљ држи „старих традиција свога узвишеног дома“: „да снага народна почива у споразуму с народом“; и да је Краљ „пресекао све оне интриге, управљене на све јаче одвајање Круне и Народа“. А већ стара је ствар, да су се Радикали сви увек идентификовали са народом. Кад се ово преведе на прави смисао, излази: да сад више нема неспоразума између Краља и Народа; на против, место све јачега одвајања, настало је зближење, споразум. Какав срећан стицај! И преносећи исти на позитивно законско земљиште, Радикали, сем што знају да је Краљ „одбио све намаме да земљом апсолутно управља“, они, ступајући у акцију „гаје уверење“: да ће се „и данашњи привремени, октроисани закони, док још трају, поштовати и примењивати према свима једнако, а самовољи стати на пут, ма с које стране она долазила“. А, како су напред у Изјави оглашене „неутралне владавине“ као пропале, а Странка на влади као најмања и у мањини, то онда, у логичној вези свега реченог, сам собом искаче овај сложен закључак: да ће на Владу моћи доћи Радикална Странка; да она, за то, скида с Краља одговорност за државне ударе; да она предаје забораву т. ј. суду Историје и владе и министре из доба држ. удара; и да ће она и сама хтети примити владу под васпостављеним Уставом од 1869 и свима „привременим, октроисаним законима“ јер ће се они, „док још трају“, тада, „поштовати и примењивати према свима једнако...“

На овом месту, још сад изведени ови закључци из радикалне изјаве објављене почетком 1896. године, могу изгледати прерани и тенденциозни. Но ове ће закључке и Историја најзад одржати; а ми, изневши их, имамо да чекамо да их и скори догађаји потврде. Онда ће се и фактима доказати, да су сви ови закључци били потпуно правилни. А политика опортунизма има увек свој језик.

Међутим, још сад се може рећи: да је ова изјава производ потајног дослуха радикалних првака, нарочито председника Глав. Одбора, са двором и Краљем, при чему је Радикалима несумњиво стављен у изглед долазак на власт. Само је под тим условима ова изјава и могла доћи, само је тако она могла испати оваква каква је, пуна одрицања, пуна напуштања свију оних реклама, којима су се, дотле, Радикали чинили важним и неумитним, како у оцени „господина Краљева оца“, тако и свију дела и догађаја, који су се за ове две године догодили и тако фатално утицали на саму Радикалну Странку и њен полет. Само је под тим уговореним погодбама оваква изјава о „ступању у акцију“ и требала у опште да се јави; јер, строго узевши, ако Радикална Странка као и Либерална, није ушла у изборе у априлу 1895., као прве после држ. удара, то још није значило да су се Радикали, као и Либерали,

отказали били сваке акције. На против, Радикали су се били решили да уђу и у те изборе, и одустали су само за то, што су одустали и Либерали. Орган Рад. Странке „Одјек“ излазио је непрекидно, критиковао је догађаје, промене, владе, министре, предлоге и законе, који су Скупштини подношени. Једном речи: Странка је своју акцију одржавала у перманенцији, у непрекидности. Нарочита Изјава, а најмање са оваквом мотивацијом, није ни требала.

Али Изјава је ипак и постала — због мотивације. Да би се јавно могло рећи све оно што је речено, морали су Радикали дати ту Изјаву. Много је муке, без сумње морало стати, и много и много је стилистичке умешности требало, да се сва она признања и ретерирања замотају у завој херојизма, како Странка тек сад силно ступа у акцију. Но, кад се сви ти омотачи скину, језгра од љуске очисти, излази прави циљ на видик: Радикали су радили све ово по вољи Краља, уз обећање, да ће доћи на власт.

Али се то не догоди. Напредњаци, који су баш у то време имали и Скупштину на окупу, остадоше на управи земље. Шта више, на десетак дана после ове Изјаве влада Ст. Новаковића подноси Скупштини и предлог о промени Устава: објављује се и почиње једно велико дело, коме је први услов чврстоћа саме Владе која га почиње, која га је ставила и у свој програм при примању власти.

II.

Монстр-Митинг Радикалне Странке у Београду. — Очеvidно узнемирени, да нису преварени, и да су напразно учинили онолика признања и управо извршили капитулацију пред Краљем, а компромитовали се пред јавношћу, после узалудног чекања од неколико месеци да Новаковићева влада падне — Радикали се реше на један нови корак, онако чисто у своме жанру. То је требало да буде манифестација Радикалног Броја, снаге; а у последицама да се изврши притисак на Краља, да Радикале позове на управу земље. После резоновања, треба показати и своју моћ.

То је био „Митинг“, одржан у лето исте 1896. године, пола године после Изјаве. Он је требао бити на Видовдан, 15. јуна, али је због доласка црногорског кнеза у Београд истога дана, митинг одложен за Ивањ-дан, 24. јуна. Но и тога се дана није одржао, пошто су власти свију врста, како се „Одјек“ жали, и то омеле, позивајући људе на кулуке, смотре, вежбе, не дајући им засебне возове и томе подобно. На ове тужбе влада се оградилa једном изјавом у „Срп. Новинама“, да оне нису истините. Понова одложен, и да ће бити заказан у најкраћем року, „Митинг“ најпосле буде сазван на дан 28. јула о. г. и то у Београду; а место му буде одређено на чистини испод винограда, а више Вајфертове пиваре, на Топчидерском брду, Београду и свему свету на догледу. Самоме збору дато је и ново, енглеско име, за разлику од уобичајених партијских зборова. То није био ни скуп, ни збор но — „Митинг.“ Цела је Србија у разним варијацијама од тада про-

носила ову енглеску реч, која је на учеснике имала извршити особену драж, по свима законима Психологије Гомила.

И доиста био је то збор, каквога никада дотле, по броју посетилаца, није било. Ваљда су само буне 1839 и 1842 могле оволико „народа“ извести које где па и на Врачар. С тога смо ми, као очевидци и присутници на „митингу“ с разлогом га назвали „монстр-митинг“, какав је у истини и био, не уздржавајући се да кажемо, да ова мобилизација масе служаше на част и хвалу приређивачима и аранжерима.

На зборном месту била је подигнута „трибуна“, као приладица за прваке Странке, важније госте и новинаре, а и за говорнике. Писац о. д. као директор „С. Заставе“ изашао је такође на зборно место, да види и велики збор и рад његов; а као што ћемо већ видети, у то време, Либерали и Радикали бежаху у приличном дослуху, тако да су н. пр. на изборима кметова у Београду, на дан 30 јуна те год. имали чак и заједничке кандидате (два и два) и то није био усамљен случај. Да би могао тачно пратити развој овога монстр-збора, писац о. д. био је рано на брду, где беше дошло једва неколико људи. Ступивши с њима у разговор, о овоме и ономе, добром и злом у народу, могао је чути и овај карактеристичан израз једног од присутних сељака: „Све је добро, господине, народ је добар и послушан, али што је зло, то је под оним кубетима тамо!...“ показавши руком на нови краљевски двор у Београду.

Знало се већ, да су се кренули људи и из најдаљих и забачених крајева земље, а већ из ближих стизало је водом, возовима и друмова на стотине и хиљаде. Кад је сав тај свет почео куљати оздо друмом од Београда, за читав сат и више, није му се могло догледати краја. Из поља су стизали сељаци суседних села, који су то јутро од кућа пошли, све у четном поретку и чисту руху. Долазило се по срезовима, по пределима, уврстано, са заставама и натписима, као војска. И сва се ова сила од народа савијала, као крајци облака, у једну све збијенију голему целину, којој је средина била „трибуна“. И кад помислиш престаће, оздо се јаве нове чете, нови батаљони. Радикали су у „Одјеку“ број посетилаца означили са „35—40 хиљада“. Али и већа половина тога броја — како га је и писац о. д. у „С. Застави“ ценио — била је цифра, дотле ни на једном збору у Србији невиђена, ма да је при оваквим приликама увек мучно бројеве контролисати, а још мање их тачно утврдити. Нека би, дакле, за величину овога „Митинга“ сведочило све што напред о њему рекосмо, и то је доста да се може Радикалима рећи: да су у првом делу своје намере, да манифестују величину свога броја, знатно и успели. Каквим средствима и мамцима, то је друга ствар; а ми ћемо видети да се са „изгледима“ није скомрачило.

„Митинг“ је имао само један циљ: да донесе Резолуцију, која је, у осталом, и пре усвајања била одштампана у „Одјеку“ и на збору царкулисала од руке до руке. Но пре тога говорило је

четири одређена говорника. Но ти су говори били без дејства; расплинули су се по оној огромној гомили, која их није ни слушала, нити је могла чути. Један од говорника облетао је трибуном и на свакој страни бацао искидане одломке свога говора, тако, да што је једна страна чула, друге три нису. Али баш ово добацавање имало је које како неког дејства, пошто се то говорило гомили. Најпосле дошао је ред и на Резолуцију, главни акт овога збора.

Резолуција је врло дуга, и садржи два супротна дела. У првој се половини, у четири тачке критикује целокупно стање у држави: политика, финансије и др. У другој се половини износи, у пет тачака, како да се то све поправи, што је све носило тип и неке врсте програма рада ad hoc. У последњој тачци V. наговештено је згодно и ко би то све најлепше могао извести. Наиме казато је: кад све то, што је у претходним тачкама казато, буде, моћи ће држава „појачаном моћи и угледом својим развити плодан рад на свима пољима државног живота, а нарочито на пољу подизања војне снаге земаљске и спољних, народних и државних задатака“. А сад долази главно: „за то је, завршује Резолуција, неопходно, потребно, да се Круна и Народ искрено сретну на заједничком терену уставне, демократске владавине, која је израз самога историјског постанка наше отаџбине.“ Није нужно и нарочито тумачење, да се под срастањем „Краља и Народа“, и то „искрено“ на заједничком терену уставне, демократске владавине, има тачно разумети захтев: да се Радикалима даде власт.

При отварању „митинга“ отправљен је Краљу у Смедерево телеграфски поздрав: „да Србију изведе из овога мучног и несносног стања и поведе путем слоге и споразума са народом“. Овде је још раније исказана жудња за влашћу. Но и то није још било довољно. Решено је, да се са „митинга“ крене нарочита депутација, која ће Краљу у Смедереву предати и — саму Резолуцију. Кад је именована депутација, на један пут се испољи нешто, што баца особену светлост на агитацију, којом се и успело да се оволики свет из најудаљенијих крајева доведе у Београд. Кад је на име збору саопштено да ће изабрана депутација отићи у Смедерево, из збора се зачу колективан усклик: „А ми ћемо чекати овде, док се ви вратите!“ И та мисао спонтано обухвата цео овај скуп. То је значило, да је народу казато, да је овај „митинг“ само требао да буде, па ће Краљ дати власт Радикалима. То је дејствовало; али сад су људи тражили извесност, власт. Пошто се то могло добити у недалеком Смедереву, куда иде депутација Краљу, народ је захтевао и изјављивао да ће да чека ту радосну вест. Требало је доста мукe убедити гомилу „да то није тако лако“; јер, говорио је Пашић, депутација ће се тек сутра кренути, па док иште аудијенцију, буде примљена, па док се врати и т. д. било би за њих тешко да остану. Најпосле се народ задовољи овом изјавом и приволи да иде кући, кад се посао сврши. Настао је повратак са збора у Београд, који је личио на повратак војске,

и док су први били у Београду, до двора, последњи се још нису кренули са зборишта. У осталом, свет се овај много и напатио по Београду. Није ни десети имао толико трошка да ноћи у гостионици, већ су тај дан, а што је главно и идућу ноћ, до разлаза провели под ведрим небом. Код „чесме“ на Теразијама и свуда на рудинама тек постављених, доцније уништених „башчица“ лежале су стотине јадних сељака на голој земљи и ту спавали. Срећом било је лето и није било велике несреће од тога. То је унело прилично нерасположења у људе, те су се вратили као покисли кући, где су их опет чекале пакосне досетке нерадикала дирајући их, како су се „провели“ у Београду на „митингу“, при чему нису изостајали и одговори „равним начином“ па и на рачун Београда, кога су, vele наљућени сељаци, за ону ноћ свега „намокрили“.

Депутација је отишла у Смедерево, куда је на два дана пре митинга био отишао Краљ (26. јула) с мајком и дворјанима, очевидно, да се не нађе у Београду при овој великој манифестацији Радикалне Странке. Краљ не прими депутацију, и одбије пријем Резолуције, али одобри да ће примити посебице сваког члана, ако се јави за аудијенцију. Тако је осујећен и промашен жељени ефект и ако су некоји чланови били на аудијенцији, а остали се „по одлуци саме депутације“ нису ни јављали. Сам пак Краљ, који није без заслуге за сав овај радикални покрет, ваљда је спазио да ће га то далеко одвести, тргао се био овом приликом. „Одјек“ је после доказивао, да је предаја Резолуције био корак са свим у реду; јер кад Краљ прима поздраве са политичких зборов — као што је примио и са овог „митинга“ — онда зашто да не прими и одлуке? И примедба није била без основа.

Да би био заглађен овај рђав ефекат, а да би народу било дато доказа, да се водила брига од датих му обећања у погледу доласка на власт у „Одјеку“ је (бр. 115) после два дана, 30. јула изашао значајан чланак, под насловом „Радикални митинг“, који је срачуњен правце на Краљеву адресу: „Требало је и треба, вели се ту: да иницијатива озбиљна, искрена, одлучна, за поправку и повратак у нормално стање пође озго, са места, одакле је и ненормалност потекла. Народ уступа радо ту иницијативу. То је у интересу земље, то је у интересу владаоца. Али народ, кроз уста својих 40.000 одабраних синова, гласно и јасно исказује и своју једнодушну жељу, да се узимање те иницијативе не одлаже више јер је то, по његову дубоком осећању и уверењу, штетно и за отаџбину, и за народ, и за владоца“.

„И он (народ) је ту жељу исказао тако мирно и благо, али и тако озбиљно и достојанствено, да нити може бити какве год сумње о њеном значају, нити каква год приговора форми, у којој је он њу учинио.“

„То је, по нашем најбољем уверењу, дубоки значај резолуције, коју је радикални митинг од 28. јула ове године одобрио и једнодушно усвојио на Топчидерском брду“.

Јасније се већ није могло казати што се хтело. Само овде једно пада јако у очи. Док се у свечаној изјави радикалној у јануару о. г. пере Круна од сваке одговорности и свечано изјављује, да она „нити може, нити сме носити одговорност“ ни за шта, сад се, на супрот томе, изјављује: да је сва „ненормалност“ и потекла „с места озго“ — једна мала недоследност у великим питањима. За оне, који из речи знају читати права расположења, лако је видети и које је од ова два право радикално; а то је, без сумње, ово друго, где се Круна криви за сву „ненормалност“, и којој се, између редова, каже да бира: или да дâ власт или да прими буну. Наравно, да су и „горе“ били већ одавно на чисто, са колико се уступака радикални захтеви могу намирити. Претње ове врсте нису више ни узимате озбиљно. На жалост, Радикали су, о „првом априлу“ баш били ти, који су сем других прилика, нарочито глорификовали владалачку самовољу. Трећа је година, како је они и на себи осећају и како им се она чини тешка и несносна.

Још једном, после „Митинга“, Радикали су закуцали алком на вратима одакле је долазила власт, истина овог пута са мање жустрине. То је било на годишњем Глав. Скупу, држаном 14. октобра у Крушевцу. У извештају Глав. Одбора („Одјек“ бр. 157), после кратког прегледа минулих заплетених догађаја, и надовезујући на факат, да Напредњачкој Скупштини крајем ове године истиче мандат, вели се на завршетку: „....Како ће се из ових дилема изићи, ми не знамо; а да нагађамо, нећемо: али да решавање мора доћи брзо, мислимо да се не варамо, не зато, што верујемо да ће се штети журити они, који треба да се журе, јер журбе није било ни до сада и ако је много важних разлога за то говорило, него за то, што то захтева сама логика и ток ствари и догађаја у земљи и ван земље.“

Тако је, у току 1896 год. инсценирано ступање „у акцију“ Радикалне Странке. Почев од јесени 1895 год. а са доласком Јов. Ристића на чело Странке, и Либерална је Странка почела живљи рад. Но каква разлика! Док из одлука зборов либералних, беседа Ристићевих и других манифестација, провирује мирна и објективна критика, позитивни предлози и мишљења за поправку, па и похваљивање онога, што је и у противника добро и корисно,

¹ На збору у Крушевцу извршена је и нека врста измирења међу Радикалима. Док је „Одјек“ био орган Рад. Странке као и дотле, оцепио се био у току 1896 један део у засебну фракцију и основао лист „Народ“, који је уређивао Јов. Баја. У Крушевцу су размирице мало заглађене и главне личности око „Народа“ ушле су у Глав. Одбор. — Али за то се, одмах после збора, појавила нова потреба искључења из Странке. Она је сустигла Перу Максимовића и др. у Смедереву, а разрешен је од дужности и цео месни одбор у Смедереву. Искључење је било с тога, што су искључени „намерним изврћањем закључака главног скупа Странке у Крушевцу навели збор, да се не покорава донесеним одлукама и самим тим чином изјавили, да се тим одлукама, које су закон за Странку, не мисле покоравати“ („Одјек“ бр. 166, 3. нов.). На целинама свију Странака појавиле су се пукотине, па би чудо било, да је и Радикална од њих поштеђена остала.

дотле све радикалне манифестације, усмене и писмене, заједничке и посебне, с њима самима и почињу и с њима самима и свршују. Далеко од тога, да ма којој Странци оспоримо жељу и основану амбицију да дође на управу земље, ипак, ни код које од њих, изгледа, није власт била толико циљ, колико код Радикала. Њима, на жалост, власт није свакад била средство да једино учине што добро, колико да своју искључност што боље испоље; а већ, давно је опажено, да су Радикали сматрали да су они „народ“, и, следствено, кад је њима добро, онда је добро и целом свету.

Но блиско ће време показати, да ли су и ова наваљивања радикална, на крају крајева, била за њих тако безуспешна. Не треба заборавити, да су у ово време били на влади Напредњаци, Странка доиста нејака, и без помоћи владоца немоћна да се трајно одупре силној навали опозиције; а да је и владалац, можда, имао специјалнога рачуна, да види Радикалну Странку да и на делу посведочи сву ону капитулацију, коју је онако свечано објавила у својој Изјави, у јануару 1896, ступајући „у акцију“.

Крај ове године 1896 биће с тога доба интересантних, и ако неочекиваних прелома.

УСТАВНО ПИТАЊЕ. ПАД НАПРЕДЊАКА

Као што смо чешће имали прилике да поменемо, Напредњаци су овога пута, дошав на владу у јуну 1895. године, озбиљно схватили свој позив, у колико је бар до њих стајало. Немоћни, као што су већ били, они, да би се подупрли делимичним успесима, овде онде при избору кметова дохватили су се са опозицијом и дали јој осетити своју власт; они су били, лично узев, они исти Напредњаци, који су оставили тешке успомене из доба своје седмогодишње владавине (1880—1887); они су у свом органу „Виделу“ нападали опозицију оба крила, или се на свој начин бранили од напада, пошто и опозиција, кроз своје органе, није ни њих штедела. Са те стране, положај њихов није био лак ни завидан. И што је која странка опозиције, као што смо видели, све већма развијала своју акцију, тај је положај бивао и све тежи.

Добивши, стицајем прилика, и услед неучествовања у изборима оба опозициона крила, већину у Скупштини, Напредњаци су на свима до сада одржаним Скупштинама, уједно вршили парламентарне послове и донели су више закона, а међу њима и важних. Они су чак и у самој спољној политици ударили новим путем. Аустрофили у осамдесетим годинама, сад су и они постали Русофили; и чак су имали да приме и репресалије од Аустро-Угарске, у учестаним забранама сточног извоза.

Но, мимо све што су радили, озбиљност схватања њихове мисије највише се огледа у озбиљности, с којом су уопште дошли на владу. Стојан Новаковић истакао је формалан Програм, кога се намеравао држати. У томе програму биле су две важне тачке: да Краљ Милан живи ван Србије, и да се приступи Уставној реформи. Краљ је тај програм одобрио. И доиста, од како је Краљ Милан на прек начин отишао из Србије у априлу 1895, за трајање Скупштине у Нишу, за владе Ник. Христића, више се, за све време напредњачке владе, за годину и по, није враћао у Србију. За то је Краљица Наталија у толико чешће долазила у Београд и бавила се у Србији.

Ми смо у ранијим одсецима пропратили рад Напредњачких Скупштина у току 1895 и 1896 године. Видели смо све главније послове њихове.

Једно питање — а то је било Уставно питање — које је и

кроз Скупштину пролазило, нисмо додиривали, сем што смо на своме месту изнели: да је Краљ у престоној беседи, отварајући Скупштину 15. нов. 1895. изјавио, да ће влада поднети предлог о промени Устава, и да је Скупштина у адреси 20. нов. нагласила, да ће прихватити и одобрити тај предлог.

На реду је да ближе видимо, како се развијало Уставно питање у току 1896 године, пошто је изгледало, да је сва збиља, да се оно дефинитивно и реши и уставни провизоријум прекине.

I.

Рад и сметње око промене Устава. Држећи се прописа чл. 131. Устава од 1869 године, који је сада био основни закон земаљски (од 9. маја 1894), влада Ст. Новаковића намерна је била да Скупштини поднесе на претходно одобрење, у два засебна сазива, предлог за промену Устава: и пошто се то изврши, да се онда сазове Велика Народна Скупштина да сам нови Устав усвоји, који би, пре тога, израдио Уставотворни Одбор, састављен из представника свију Странка, као што је било и са изградом Устава од 1888 године.

На XLVI састанку Нар. Скупштине, 29. јануара 1896 појавио се први пут предлог владин за промену Устава. Са његове карактеристичне стилизације, ми ћемо навести у целости указ краљев, којим се предлог спроводи Скупштини:

„Вољни да, у име Бога, а сагласно прописима чл. 131. Устава, приступамо пословима потребним за израду и установљење новог Устава земаљског, а саслушавши о тој нашој намери и наш Министарски Савет, решили смо и решавамо: Овлашћује се Председник нашег Мин. Савета, наш министар иностр. дела, да Народној Скупштини, сазваној у редовни сазив за 1895 годину поднесе на решење Наш предлог за промену Устава од 29. јуна 1869 год.“

Краљ, у свом овом указу предлог за промену Устава назива „наш“ (т. ј. својим): он говори о својој намери да ту промену изврши — једном речи: Влада је овде пустила да се истакне видно учешће владаочево у Уставној реформи, без сумње у доброј намери, да Краља што јаче идентификује са истом. Са колико је успеха награђено овакво свечано инсценирање, то ћемо видети. Сам пак „Предлог закона о промени Устава од 29. јуна 1869“ гласио је:

„Члан I. Да се Устав Књажевства Србије од 29. јуна 1869 године промени; чл. II. Ово решење ступа у живот, кад се потпуно изврши чланом 131. Устава прописани поступак о предлозима за промену Устава“.

Да би све што свечаније било, сам је Председник Скупштине, Гарашанин, прочитао овај указ и предлог. Скупштина га огласи као „хитан“ и упути га одбору законодавном. На 49 састанку, 1. фебруара предлог је, разуме се, и усвојен. Приликом дебате пала је само једна симптоматична примедба од једног посланика из опо-

зиције, Јевр. Андоновића, да према Краљевој Прокламацији од 9. маја 1894 којом је Устав суспендован, није нужна ова заобилазна процедура, којом је влада ударила, пошто је тада Краљ рекао, да ће сам, у договору с народом, донети нови Устав. Но, ово је остало без дејства, готово неопажено; а говорник је вазда био човек дворски и то је ову „примедбу“ могло учинити значајном.

Први је корак дакле учињен. Но он је већ наишао на отпор, и ако је изгледао тако природан. Истога дана, 1. фебруара, кад је усвојен овај предлог о промени Устава, „Одјек“, од стране Радикалне Странке, која није била заступљена у Скупштини, а у чланку: „Који Устав Напредњаци хоће да мењају?“ заузима фронт против овог предлога. „Може се ревидирати Устав од 1888, вели орган радикални; може се градити нов Устав земаљски, према стеченом искуству са Уставом од 1888, али се никако не може данас мењати Устав од 1869. То мора бити за свакога јасно, сем Новаковићева кабинета и Гарашанинових Напредњака. И сад, нека се цени и мери значај рада и савета Краљу даваних од стране Новаковићева кабинета и Гарашанинових напредњака, који дакле, у 1896 години хоће да мењају Устав од 1869, а не онај од 1888 године“. Још се јаче изјаснио Орган Радикалне Странке (бр. 23) после неколико дана (9. фебруара): „У самој ствари, Земаљски Устав од 1888 год. заменила је Краљевска Прокламација од 9. маја. Ова је Прокламација Устав садашњем провизоријуму и у овој Прокламацији може се само тражити излаз на прави уставни пут, који је тада напуштен, а не у привремено важећем Уставу од 1869“.

Чудна логика, бар чудна од Радикала. Да они бацају своје погледе радије на Устав од 1888 но на онај од 1869 то је по све разумљиво. И сам Ристић, творац Устава од 1869 у свом говору на великом Либералном Збору од 3. септембра 1885, говорећи о уставној реформи, исту замишља као „ревизију Устава од 1888“, а Устав од 1869 назива „анахронизмом“. Али, да ће Радикална Странка, принципа ради, један еминентни акт држав. удара, каква је Прокламација од 9. маја 1894 узвисити чак на степен „Устава садашњем провизоријуму“, то се доиста нико није могао надати! Али, кад се узме у обзир, да је оваквом умовању мало дана раније претходила она интересантна Изјава Радикалне Странке о ступању у акцију, онда је разумљив овај необични обрт у схватању једне Странке, која се нарочито истицала као „начелна“ и по превасходству строго уставна.

Строго узевши, ништа није било од Устава уставно у то време. Устав од 1888., једини Устав де јуре, био је обеснажен Краљевом Прокламацијом и тиме, што су све установе на њему засноване, пале, и он сам није, у државо-правним пословима, ни у шта више узимат у обзир. Устав пак од 1869., који је васпостављен истом Краљевом Прокламацијом, није могао имати сву легалност Устава уредно донешеног, пошто је он то престао бити оног дана, кад је Устав од 11. дец. 1888. потврђен. Али је он био Устав де факто, на њему су биле засноване све установе и закони, по њему се у

свима државоправним установама поступало па — по њему се могао поднети и предлог за „промену“ Устава, за промену и њега самог, „Устава од 1869.“ То није морало значити, да ће се у њему чинити „измене и допуне“, али је могло значити: да ће се он „променити“, т. ј. другим Уставом заменити. Каквим? То сам предлог о „промени Устава“ није предрасуђивао. Од те тачке настала би споразумевања међу позванима да Устав нови граде, или да стари од 1888. ревизији подвргну; а после свега тога долазила је тек Велика Народна Скупштина, којој једино и припадале право да о самом Уставу решава.

Док је могло бити спорно, који је од оба Устава, да ли суспендовани од 1888. или васпостављени од 1869. више или мање легалан, није свакојако никако могло бити питање о томе: да Прокламација од 9. маја 1894. није имала вредност „Устава садашњем провизориуму“. Бољега комплимента државни удар и његов учинилац нису могли добити. И то од Радикала! И у толико је чудније гледиште, које је Радикална Странка одмах у овоме заузела, а још је чудније да је, као што ћемо видети, она на њему и остала, и ако се, у току развоја овог питања, она у извесном сматрању, нашла заједно са Либералном.

Није било искључено, да промена Устава удари преким путем, то јест да се обиђе процедура кроз Скупштину, већ да Краљ позове, преко владе, представнике Странака да израде Устав и да се по томе поднесе Великој Скупштини на одобрење. Тиме би се можда добило у времену, пошто се не би морала чекати и друга Скупштина да изгласава Предлог о промени. Али доказивати, да је овај други пут, мимо Скупштину, правилнији, то се с основом није могло чинити. Ако је онај први пут провађања уставног предлога и кроз Скупштину био неправилан, овај је други био неправилнији. Јер од 9. маја 1894. више у Србији није у опште могло бити ни речи о уставној правилности. Све, о чему су се могли први политички људи договарати, било је то: да се кроз ову неправилност дође до правилног стања и новог Устава, који би ту правилност оличавао.

И влада је комбиновала оба начина. Док је, по прописима члана 131. Устава од 1869. поднела предлог за промену Устава, она је, пошто је предлог у Скупштини примљен, и не чекајући да се предлог и по други пут изгласава, учинила кораке да се састави Уставотворни Одбор за израду новог Устава. Док би се пројект Устава радио, лако би се у Скупштини предлог и по други пут изгласао и наредили избори за Велику Народну Скупштину. „Одбор Уставотворни радиће — вели „Видело“ бр. 56. од 5. маја — са свим независно од владе, и кад буде готов са пројектом, према интенцијама владаочевим, сазваће се Велика Народна Скупштина, по прописима садашњег Устава и изборног закона, да то питање реши“.

Наводећи ове речи из полузваничног органа владиног, од 5. маја, ми не можемо улазити у сву ону новинарску полемику, која

је почела још пре три месеца. Навешћемо само још овај цитат, који је у „Видело“ (бр. 54.) пренесен из „Одјека“: „.....да се нисмо, већ Радикали, обзирали на уверавања; да смо мало мање питали срце, а мало више слушали памет; да смо се користили свим оним искуством, које смо у нашој отаџбини доживели, доиста не би ни дочекали дан, кад би нас дрскост Напредњачка у толикој мери могла запрепастити, да нас без сваког стида и образа зову, да под њиховом управом приступамо извођењу Уставне реформе....“ Ове речи — које су и на једну вишу адресу срачуњене — кажују, са колико су се мало добре воље Радикали у опште осећали, радећи „под напредњацима“ овај посао. Тако су се често навраћали листом опозиције и владе једни на друге.

Но сем ове ватрене полемике у јавности, било је озбиљних саветовања у кругу позваних и то у двору, код Краља. Једном стављено уставно питање на дневни ред, морало се извести на чисто, било у позитивном, било у негативном смислу. Неодговорна полемика, и ако је одавала погледе и расположења дотичних страна, није могла ствар коначно пресудити. За то је требало озбиљних саветовања и свестраних објашњења. Та су саветовања, која су падала у дане прве половине маја 1896. била врхунац кризе око споразума између владе с једне и опозиције с друге стране. И резултат је саветовања био — негативан. Влада и опозиција разишли су се, и до састава Уставотворног Одбора није ни дошло. Док је се дискусија кретала у теоријским сферама о потреби Устава, о другим формалним питањима и т. д. ишло је и које како, али, кад је дошло на тапет питања снаге, све су се добре намере и једне и друге и треће стране разбиле о то питање. Опозиција је тражила гаранције, да на изборима за Велику Нар. Скупштину не буде ометена па и сузбијена од стране владе. Влада опет, заклањајући се за изјаву, да ће се избори вршити строго по закону,¹ сматрала је да су изузетни захтеви опозиције излишни, а у ствари противу Напредне Странке управљени. Влада се бојала, да се не понове бројни односи, какви беху и при изборима за Вел. Скупштину у 1888, када се не јави у њој — ниједан Напредњак. Пристати на захтев опозиције и вршити изборе под контролом комесара, значило би од стране Владе извршити самоубиство. Влада је сматрала, да се не може деградирати на улогу простог извршиоца захтева Либерала и Радикала, који, и ако су се у понечем односно процедуре могли и разилазити, у питању о гаранцијама за изборе беху потпуно сложни. Влада опет није смела рескирати, да у моменту, кад земља добија нови Устав, за шта она себи приписује не мали део заслуге,

¹ Још пре ових саветовања, полузванични орган „Видело“ бр. 56 од 5. маја јасно се изјаснио противу захтева опозиције за контролом при изборима: „Што се тиче комесара при изборима, на које „Одјек“ пружа прстом, то смо с њиме потпуно сагласни (!) да у закону вршење једнога посла не треба уносити ничега незаконитог. За то „Одјек“ може бити сасвим безбрижан, да ће садања влада ако би се избори под њом вршили, допустити и такву повреду изборног закона, какву је тај закон претрпео 1888 изашиљањем некаквих комесара на изборе“.

њена Напредна Странка документира своју бројну немоћ, и да је нестане онда, кад ваља да почне да живи новим животом. Никола Христић, који је био Мин. унутр. дела при изборима за Уставотворну Скупштину 1888, и који није имао амбиција да води партијску политику, могао је спокојно у дело привести све што је Краљ Милан тада, у интересу „слободних избора“ захтевао, пуштајући, чак и помажући крајње елементе, да с њима изврши промену Устава. Стојану Новаковићу, као шефу Владе и М. Гарашанину као шефу Странке, на коју се та влада једино ослања и који су са Странком заједно имали и својих амбиција, није могло подносити да покажу толико несебичности, која би равна била са ишчезнућем са политичке позорнице. Ваља се без предрасуде ма и за тренут ставити на положај владе и појмити не само њене тешкоће, но и њене невоље.

Но влада је, сем питања честољубља, имала и својих стварних разлога да, у колико је бар било њено питање и зависно од њеног пристанка, не допусти такву превласт опозиције. Да се основано сумњати, да би влада и Напредна Странка хтели пристати без резерве на све оне одредбе уставне, које би оба крила опозиције у Уставотворном Одбору, нарочито Радикали, у пројект хтели унети. Колико је влади могло бити стало до тога да се њена Странка појави бројно јака у Вел. Скупштини, она је исто тако имала без сумње, и својих срећених погледа на сам нови Устав и то, какав он треба да буде. Као Странка у суштини конзервативна, странка владина није могла, а да не унесе и своје назоре у пројект Устава и, што је главно, те јој је назоре ваљало после и краљевим назорима прилагодити и у Вел. Скупштини одржати, евентуално крајње захтеве одбити. А за то је требало имати ослоња у броју посланика. Док би могло бити тачака, у којима би се и Либерали, као елемент умерености, овога пута сложили с Напредњацима, нарочито после искуства са Уставом од 1888. о каквој слози Напредњака са Радикалима није овога пута могло бити ни речи. Тежња и Радикала да се јаве у пресудној већини, или како они вељаху „у броју сразмерном својој снази“, није потицала такође само из честољубља, колико из тежње за сигурношћу да опет своје захтеве протуре, а владине одбију. Сваки је, дакле, гледао свој рачун и бринуо се за свој успех!

Либерали су се држали средине између ових крајности; но у погледу гаранција за изборе, били су сложни са Радикалима. С тога у „Српској Застави“ не видимо празне полемике о процедури коју ваља узети приликом промене Устава, каква се живи водила између „Одјека“ и „Видела“, при чему се истиче и та већ наглашена чудноватост: да орган Радикалне Странке тражи да се акт, којим је удејствован државни удар, Прокламација од 9. маја 1894., узме као „Устав садашњем провизоријуму“, као полазна тачка за саму уставну промену. Радикали, истичући овај захтев, не могу се заштитити од сумње, да су га поставили по буди каквој инспирацији двора, или, још горе, да се сами учине допадљивим двору.

Краљ опет потписујући 1895, програм Новаковићев, пуштајући и први предлог у Скупштину о промени Устава, за чудо испољава слабу иницијативу сад 1896 приликом ових важних преговора. Јер кад је био изванредан, да Радикали глорификују чак и Прокламацију од 9. маја 1894. и њему — Краљу — уступају првенство да „у договору с народом да земљи Устав“, кад је знао да су и Либерали за то, да се Уставна реформа изведе, шта му је сметало, да сломије отпор владе у питању о контроли избора, или, чак, да образује једну заједничку владу из представника свију Странака, да она изведе Уставну реформу у свима њеним главним и споредним питањима, па и изборе са контролом, у толико пре, што су Радикали и сам захтев о промени владе изнели (како се доцније обелоданило). Јер, на крају крајева, главни захтев опозиције био је правичан, пошто је смерао на правилност избора; а да се то постигне, није била скупа цена и сама промена Владе. Но Краљу, по свој прилици, није било до промене Устава, било што се сам тргао од тога, било да му је отац саветовао, који, и ако није био уза сина, морао се интересовати исходом овако крупних питања, која из основа мењају стање, његовим старањем створено пре две године. И онда је доиста Краљу згодно било бити гледалац несагласности између Странака, владе и опозиције, и пустити да и само питање на томе пропадне, но узети иницијативу и одсудно дати питању позитиван правац, који би одвео решењу. Ту чак није требало ни велике проницљивости, па умети погодити, да суспендовање Устава од 1888. није било с тога, да се приликом промене Устава добије друго издање истога Устава.

Несагласност Странака учинила је, да није дошло ни до саостава Уставотворног одбора у 1896. години; али те је несагласности — како је то све у Књ. II. изложено — било и 1888., па је воља владаочева продрла, истина у толико лакше, што је повлађивала и крајностима, како у извођењу, тако и у одредбама новог Устава. Таква иста решеност, па чак и са конзервативнијом тенденцијом, држећи се средине између Устава од 1869 и 1888., могла је од стране владаоца спасти ситуацију. Али те решености није било, и цео је покушај остао само „покушај“. Странке су само олакшале ову перфидију и саме се учиниле виновницима њеним. Отпуштајући их из двора, где су се разишли у мишљењима, Краљ је могао мирно опрати руке са овога неуспеха и ставити га на рачун Странака, које су га опет ставиле на рачун Владе, којој се ипак није могла одрећи намера, да се уставна реформа изведе.

Одмах после тога и „Српска Застава“ и „Одјек“ донели су нижу истоветну Изјаву, која је у оба листа истога дана (16. маја) објављена. Ми ту изјаву доносимо онако, како је у „Срп. Застави“ (бр. 56) објављена, с том напоменом: да где год у „С. З.“ стоји „Либерална“, у „Одјеку“ (бр. 75) казано је „Радикална Странка“. У њој су наглашени назори опозиције на Уставно питање и његово извођење. Та заједничка Изјава гласи:

Београд, 15. маја. — „Састав Уставотворног Одбора зајимаво
Пол. Ист. Србије III

је у последње време и Народну Либералну Странку, као и свеколико наше јавно мњење. И она је преко свога представника имала прилике да изнесе своје погледе на овај државни задатак.

Како су том приликом додирнуте и по гдекоје важније тачке и саме Уставне ревизије, то је и у том погледу обележено и наше гледиште.

„Либерална Странка прихватила је с готовошћу прилику, која јој се пружила, да може суделовати у једном раду, који би био намењен да помогне скинути с дневног реда питање о Уставној ревизији. Либерална Странка држи, да је време да се учини крај реакцији која, има већ две године, одвраћа пажњу Србије од великих народних задатака, који успевају само у нормалном расположењу духова, и ово се не да ни замислити у стању, где од хиљаду и две три стотине општина нема их ни десет од сто, у којима би се налазило редовно стање.

„Као што није ништа пропустила, што би олакшало сазив Уставотворног Одбора, тако би Либерална Странка учинила и све друго, што би јој, без повреде програма било могуће, да се уставна ревизија до краја изведе.

„У току саветовања јавила су се, међутим, и нека посредна питања: Ко ће бити позван да изведе Уставну реформу, пошто је Уставотворни одбор припреми? Хоће ли се предузети и потребне мере, да се обезбеди слобода избора народних посланика за оно Народно Представништво, које ће бити позвано да реши спремљени пројект новог Устава? Стечено искуство у 1888. није се смело предати забору, кад се зна, да су онда избори повереника за Вел. Нар. Скупштину дали један резултат, кад су извршени без контроле, а са свим други, кад су извршени под контролом мешовитих комисија.

„Не може се овом питању одрећи велика важност, оно није питање само формалне природе. Ако би најбољи припремни рад био решен извештаченим путем, изгубио би он сваки значај и не би Уставно питање ни за тренутак скинуо с дневног реда, а то да буде, жеља је без сумње општа, а прека потреба.

„Ну, тако пуна готовости, да олакша посао са своје стране, Либерална Странка није могла сама пресуђивати питања, нити је могла без резерве игнорисати потребу извесних претходних мера и без њих ући у обавезе. На против, питање је захтевало сагласност више чинилаца, равномерно учешће свију Странака, са искључењем превласти ма које од њих. То се за овај мах није могло постићи.

„Али се не треба због тога ни најмање предавати песимизму. Из готовости, која се у многome показала при дојакшоњем саветовању о Уставној реформи, може се црпети поуздана нада, да ће се саветовање, и ако је сад прекинуто, наставити у повољнијим приликама, да уставну реформу приведе крају. То је бар наша најискренија жеља.“

Из овога, дипломатски састављеног заједничког акта, излази,

да је се реформа Уставна разбила, на питању „ко ће бити позван да изведе Уставну реформу, пошто је Уставотворни одбор припреми“, т. ј. на питању о саставу Владе из свију Странака „са искључењем превласти ма које од њих“, даље на питању о контроли при изборима, са оградом противу „вештачког пута“. Што се тиче нада, изражених на крају овога саопштења, о њиховој оправданости могу још једино догађаји пресудити.

Оба ова услова, који су означени као „посредна питања“ нераздвојна од главног, постављена су од опозиције, радикалне и либералне. По себи се разуме, да је Влада, као што смо напред рекли, из побуда самоодржања, не само Влада но и Странка њена, била противна овим условима. Али се исто тако по себи разуме, да би сваки отпор Владе оног тренутка био беспредметан, чим би се владалац изјаснио да прихвата ове услове о образовању Заједничке Владе и о контроли на изборима. Али, Краљ Александар, који је за све време владе Новаковићеве привидно подржавао Уставну реформу, у пресудном моменту радије је пустио да се она разбије, но да је прихвати и подржи. Цео покушај, дакле, у ствари се разбио на неискрености Краља Александра. С тога се унапред може рећи, да су и наде опозиције, да ће се све „наставити у повољнијим приликама“, биле илузорне, као и наде владине, која је, у први мах из оваквога држања краљевога изводила закључке повољне по себе саму и по свој положај.

Беспредметно је даље упуштати се у пропраћање узајамне новинарске полемике, тако пуне пребацивања и узајамног окривљавања, између владе с једне и опозиције с друге стране, односно између „Видела“, „Српске Заставе“ и „Одјека“, коме је пребачено од стране владине: да у својим изјашњењима прелази чак „границе поверљивости“.¹

Већ 22. маја, орган владин („Видело“ број 60) и сам је морао признати, да је Уставно питање одложено и ако само „за часак“! и „само за то, што су се ови и овакви љубитељи Устава и уставности дрзнули да на највишем месту стављају услове, под којима ће се вршити избори посланика за Велику Уставотворну Скупштину. Уставно ће питање опет доћи на дневни ред, продуже-

¹ Види „Српску Заставу“ бројеве: 51, 58 и др., „Видело“ бр. 58, 60, 62 и др. „Одјек“ бр. 76, 77, 78, 79, све 1896 године.

Чланак у бр. 58 „Срп. Заставе“ од 21. маја, био је из пера писца о. д. На прекор „Видела“, да Либерали више ћуте, а Радикали више говоре, „С. З.“ одговори тим чланком: „Још једну реч“. „... Нисмо хтели да неко време поломљена кола крећемо с места, просто за то, што би то сад требало упртати на леђа и вући једну гомилу дрва, кад није било среће, да се лепо на том возимо“. Прелазећи на уставне гаранције „С. З.“ даље вели: „И кад такву меру и сад мисле Странке, оне немају потребе да желе, да не дође ни један Напредњак у Скупштину — али желе да они који дођу буду слободно изабрани. То је све. Није на реду, дакле, да се ми вазда ту објашњавамо; већ је на реду да се види, има ли тамо око „Видела“ још који Брут, који ће у судбоносном тренутку принети на жртву — своје регенте“ (т. ј. онда тако назване насилно и без избора наметнуте општинске председнике и кметове).

жава даље владин орган: Краљ је дао Краљевску реч, да ће земљи дати нови Устав; али је, у исто време нагласио, да ће то бити — кад се у земљи партијске страсти „стишају; да ће га дати на основу стеченог искуства; и да ће га дати — у договору с народом...“

Како је ипак срећна Прокламација од 9. маја 1894! Пошто су је Радикали прогласили „Уставом данашњег провизоријума“; сад се опет и Напредњаци на њене речи позивају, јер је то та „Краљевска реч“, коју „Видело“ наводи. Владин орган чисто као да је расположен са оваквог исхода: „Нека сад о овоме троме размишљају они, којима је било пало у део, да Устав од 1888. у живот уведу, да у политички живот Србије унесу здраве, крепке и напредне уставне идеје, па су место тога земљи оставили стидне успомене, и онај низ од партијске подивљалости, од оне бесомучне јурије, која се најпосле морала свршити: 9. августом, 1. априлом, 9. јануаром и 9. мајем“.

Ово је све било и на адресу Радикала и на адресу Либерала, јер у горњим датумима има, наизменце, и либералних и радикалних несрећних дана. Цео овај шљам полемички, све је више претрпavaо главно питање. Оно се више није могло оживети, и ако је било предмет одлучивања у радикалној Резолуцији са „Митинга“ од 28. јула; оно је у говору Ристићевом на збору у Нишу 15. септембра, додирнуто, али већ као питање „идуће године“, са вером у „чврсту намеру“ Краљеву, да ће ревизију Устава ипак у дело привести.

Тако о новом Уставу, као о заједничком делу, није било више речи у 1896. години. Али за то Влада и Напредна Странка нису ипак дале са своје стране да ово питање сасвим умре.

У чланку „Састанак Народне Скупштине“, владин лист „Видело“ (бр. 117 од 4. октобра) подгрева уставно питање поново и истиче намеру владину да Скупштини, која се састајаше с јесени 1896. у последњи сазив, изнесе на решење, по други пут „Предлог о промени Устава“, како је већ једном усвојен 1. фебруара т. г. „Као што је Устав 1888. одменио онај од 1869. на основу напред спремљених закључака Нар. Скупштине, која се ослањала на већину из Напредне Странке, тако ће, надамо се, и нови Устав Краља Александра, којим ће се заменити оба досадашња Уставна покушаја (!) опет потицати из основе, коју је Напредна Странка својом већином у Нар. Скупштини створила“.

И доиста, на 37. састанку скупштинском, 14. децембра т. г. влада подноси, са краљевим указом, и други прописни „Предлог о промени Устава од 1869“. Скупштина га оглашава као „хитан“, упућујући га у законодавни одбор. После једног сата, на истом састанку, одбор подноси извештај, и Скупштина „доследно својој изјави у адреси, којом је одговорила на престолу бсаду Њ. В. Краља од 15. нов. прошле године“ (како се у протоколу скупштинском вели) усвоји Предлог. Тиме је формално извршено све, што је по пропису чл. 131. Устава од 1869. нужно било, и ако је цело питање, иначе, било далеко од својега правог решења. „Кад

ће се приступити новом решавању Уставног питања у нас, вели „Видело“ (бр. 148. од 15. дец.) и какве ће се среће сада у томе бити, то је питање будућности, у коју, ма како била блиска, наше око не може да продре. Али, што већ данас можемо констатовати, то је: да је Нар. Скупштина и по други пут дала могућности да се решавању уставног питања правилно и уставно приступи. То је све, што је она могла учинити и то је она и учинила“.

Несавладљива резигнација говори из последње врсте овога полузваничног пропраћања свршенога чина. У каквим другим приликама, ово поновно изгласавање уставне промене у Народној Скупштини, било би догађај првога реда. Али, како су ствари са Владом и Напредном Странком стајале уочи самог дана (14. дец.) кад је предлог Скупштини поднесен, његово поднашање и хитно усвајање имало је још само вредност политичког душека, који се простире, да ублажи преки — пад владе. Усвајање „Предлога о промени Устава од 1869.“, био је дакле нека врста владинога посмрчета. Осећајући, да су јој не дани, но сати избројани, она је поднела овај Предлог, и ако је пред сам подношај знала, да је у пуном лету свога пада. Краљ Александар учинио јој је ту последњу концесију, да јој потпише указ, којим се тај предлог Скупштини упућује. То је била и последња иронија владаочева према Странци, која је овога пута, при ступању на управу земље — то јој ваља признати — лојално поднела свој Програм рада, и на који се Програм — у ком је и промена Устава стајала — и сам Краљ својим пристанком обвезао. Али, зар је у Србији једна само владалачка реч или потпис опоречен?

Звезда Напредњачка била је на заходу, а Радикална на поمولу. Пре но што се земља још једном обрнула око своје осовине, после усвајања предлога о промени Устава, Влада Стојана Новаковића, — једна од најлепших епизода у ужој историји Напредне Странке — већ је припадала Историји, заједно са свима својим делима, међу којима има их и од већег значаја.

II.

Око пада Новаковићевог Министарства. Распуст Напредне Странке. — **Смрт М. Гарашанина.** — Пад напредне владе био је симптоматичан, да ваља изближе размотрити узроке, који су му претходили, до тађи се чак и неких ситница, које су карактеристичне и за људе и за прилике, а у првом реду за владоца, који је, почев од 1. априла 1893. био главни иницијатор пада свију влада, које су се од тада до сад изређале и чији низ није завршен. Наравно, да се позади личности Краљеве јасно види силуeta Краља Милана као главног инспиратора многих од ових догађаја.

Тачно и пред пад кабинета Ст. Новаковића, јавља се Краљ Милан, овога пута у Бечу. Краљ Александар, враћајући се са свог пута из Рима, понова је ударио на Беч. Ту је имао доћи из Париза и бив. Краљ Милан, пошто је раније већ био у Бечу. И 2. дец. Краљ Александар изиђе оцу на сусрет до Линца, и пошто

су се у тишини видели и разговарали, дођу 4. дец. оба у Беч. Одатле се Краљ Александар крене 5. дец. за Србију и Краљ Милан га испрати до Пеште, одакле је отишао на имање грофа Зичија да лови, очевидно да се нађе у близини Србије, а то је увек имало нешто да значи. Краљ Александар стигне у Београд на сам дан своје славе 6. дец. о Св. Николи, јутру у 8 сати.

Чим је стигао у Београд, Краљ се већ имао да бави делимично мин. кризом. Мин. просвете Љуба Ковачевић, због једног неуспеха приликом интерпелације: за што се лист „Витез“ не штампа бесплатно у држ. штампарији? доведен је до одступања. Одговарајући на исту, 22. нов., Ковачевић се сукоби са више посланика и од то доба не хтедне више ни долазити у Скупштину. Позван од Предс. министарства, свога кума, да формално положи оставку, Ковачевић одговори: да је Краљ, полазећи ван земље „осми део своје власти положио и на њега као Министра“ и да он, до доласка Краљева неће демисионирати. Тако је и било, и сутра дан по доласку краљеву, његова је поднесена оставка била и уважена, а Мин. правде одређен да га заступа. Али је суђено било, да оставка Мин. просвете буде увод у општу кризу. Потпуности ради, а да би се и дворска нестална расположења према кабинету Новаковићеву што боље илустровала, навешћемо овде један покушај извршен знатно раније. На име опет Љуба Ковачевић каже писцу: да му је дошла у Министарство просвете извесна личност, чије су везе са двором биле добро познате, и дајући Министру на знање да она то „не говори из своје главе“, нагласи му: да би он — Министар — учинио знатну услугу укупној ситуацији, ако би, н. пр. због конверзије дугова, нашао повода да одступи и пружи прилику, да се и Краљ после боље одреди. Ковачевић прозревши замку, изјави, да ће он са Новаковићем истрајати на почетом послу, чак и на случај већих непријатности, и да то претпоставља свима дошаптавањима, а овлашћује ту личност, да то „слободно каже коме треба“. Сам се пак уздржи од саопштења свега овога Новаковићу, да не би у њега још сада изазвао неповерење. Тако је кабинет Ст. Новаковића дотрајао годину и по. Сад је, стицајем прилика, дошло да је Ковачевић био принуђен да учини оно, што пре годину и по није хтео.

Као што смо напред рекли, за време овога доста дугог одсуства Краљева, у Београду је од половине новембра опет радила Скупштина своје послове, Влада је подносила законске предлоге и Скупштина је доносила своја решења по њима. Грађевински закон за вар. Београд од 11. дец. о. г., разне измене и допуне у финанс. законима: о таксама и о порези, биле су тада усвојене. Краљ их је, доиста, и потписао. Али, кад је Мин. правде поднео на потврду „Закон о извршењима“ Краљ му откаже потврду, јер је садржавао „сукоб с Уставом“, дајући право приватним лицима, да могу оптужити чиновника, за штету проузроковану, нехатом или намерно, при извршењима, док је Устав допуштао да се чиновник може оптужити само по одобрењу Мин. Савета. И ако су се

одредбе закона могле лепо помирити са одредбом Устава, и ако је овај Закон био велика потреба, Краљ одбије потврду; а и за други, још важнији Закон о стечајном поступку изјави, да би давао повод сукобима са суседним аустро-угарским властима. Влада је већ извукла консеквенције из овога, али се још уздржавала, да учини последњи корак. Требала је да дође и једна увреда, па да се учини крај несносном положају. Председник Министарства дође послом у двор, бозна, још је био и позван и ађутант га пријави, Дуго је морао чекати, док је код Краља био Никола Ј. Петровић (човек аустрофилских расположења, и од поверења Краљева у то доба) по чему, то је овде споредно. Новаковић не хтедне примити ово понижење до краја, узме капу и деж. ађутанту нареди да каже Њ. В. Краљу, да је он отишао. При првом виђењу, дође до озбиљних објашњења и Предс. Министарства, пошто је изговорио Краљу што му је на срцу било, изјави, да ће влада да — поднесе оставку. Наравно, да је и он имао прилику да чује од Краља што шта, што га је утврдило у уверењу, да је време да — иде, и ако се, изгледа, Краљ чувао да директно заиште оставку од владе, да дакле са себе збаци узроке кризе.

То је морало бити око 12. дец. јер 13. децембра, у бр. 147. „Видела“, на челу листа, изађе ово официозно саопштење: „Очевидно је, да се у извесним круговима у Бечу и у Србији жели промена садашње владе и одступање г. Ст. Новаковића. Није наше да тражимо објашњења овој жељи, јер ће се то све временом само собом осветлити. Али у тактици, која се у телеграмима и белешкама инспирисаних новина показује, распознаје се разговетна тежња, да се кривица за евентуалну промену набаци на Напредну Странку, или да се у њој како изазове расцеп. Овлашћени смо из кругова саме Напредне Странке, који су најбоље обавештени, да ову измишљотину најкатегоричније демантујемо и да изјавимо, да у Напредној Странци никаква расцепа и несклада нема, и да Нар. Скупштина, сваколика у групи чврсто стоји уз свој познати програм и своје осведочене воље.“

Ово саопштење, без сумње је срачуњено на „извесне кругове у Србији“, т. ј. на двор, а затим и на адресу Русије, пошто су Напредњаци, а нарочито овај кабинет Ст. Новаковића, почели видно од негд. конзервативно-напредњачке аустрофилске политике нагињати Русији. Да ли су и „извесни кругови у Бечу“ радо видели смену Напредњака а долазак Радикала, то ћемо овде оставити.

И Влада и Напредна Странка имали су да рачунају са одступањем; а ова саопштења имала су циљ, да кривицу за кризу збаце са себе и поставе је на право место. Сутрадан по овом изјасњењу, јавио се у Скупштини познати нам „Предлог о промени Устава од 1869“ где је одмах и усвојен. Истога дана, 14. дец. влада је поднела оставку. У „Виделу“ бр. 149 могло се читати ово друго саопштење: „Кабинет г. Новаковића, после пуних 18. месеци управе земљом, дао је 14. ов. мес. оставку Њ. В. Краљу, која је примљена. Разлоге нећемо да износимо и т. д.“

Није тешко назрети прст Краља Милана у овом новом обрту. Без обзира шта ће после доћи, он је редовно чинио све што је могао, да да осетити његов гњев и моћ свима онима, који су се осмелили, да што учине противу његова ауторитета. Осветио се „1. априла“ 1893. Намесницима за њихово држање приликом доношења Закона о његовом прогонству“; осветио се у јануару 1894 из истих разлога и Радикалима; сад се светио и Ст. Новаковићу, што је имао смелости да у свој Програм стави и то, да се бив. Краљ Милан не може базити у Србији. Прво његово приближење границама Србије, већ је извело потрес, коме је жртва било Министарство Ст. Новаковића. Краљ Александар, по својој природи, није имао скрупула да се стави, као владалац, на расположење, да све ово изврши и да, једног по једног, тера своје пријатеље или у незадовољнике или бар да их све више учини индиферентним према његовој судби.

Кад је 15. дец. Новаковић писмом известио Скупштину да је Министарство дало оставку, ова је тај глас, који јој није био нов, примила са жаљењем и изјави: „да је кабинет Стојана Новаковића уживао потпуно поверење Скупштине и благодари му на озбиљној и родољубивој служби отаџбини и престолу“. И — престолу!

После четири дана, 19. децембра 1896 била је решена и судбина ове Скупштине. Министар унутр. дела у новом кабинету, после саопштења да је владу образовао Ђ. Симић, прочитао је указ краљев, којим се Скупштина за 1896 годину закључује. И да јој није крајем ове године истицао мандат, она се више не би састала. За владом, отишла је и Скупштина; али се десило нешто, што се нико није надао: отишла је и сама Напредна Странка.

„Видело“, бр. 150. од 20. децембра 1896 — одмах сутра дан по закључку Скупштине, — донело је овај сензациони проглас:

„Напредњацима“,

„Узимајући у рачун све прилике, у којима се у Србији развијао политички живот последњих година; узимајући у рачун преданост Србији и престолу, којим је Напредна Странка у врло тешким околностима, примила учешће у изборима 7. априла 1895.; изводећи из тога, да Напредна Странка нема више погодаба, потребних да свој задатак у политичком животу Србије озбиљно и правилно врши,

„Главни људи Напредне Странке, на свом састанку, држаном 18. децембра 1896. године, одлучили су: да се Напредна Странка распусти.

„Моле се овим сви одбори, сва средишта и сви чланови Странке у унутрашњости, да свој страначки рад напусте и своју досадању страначку организацију растуре.

„Партиски орган „Видело“ овим бројем престаје излазити.

„Пошто су се чланови досадашње Напредне Странке вазда одликовали оданошћу Србији и верношћу престолу, очекује се, да ће они и у будуће, у новом положају обичних грађана, независ-

ни од сваке партијске обвезе, остати верни досадашњој својој традиционалној врлини.

18. децембра 1896. године.
у Београду

М. Гарашанин с. р.

„Главни људи Напредне Странке“ примили су веома к срцу цео овај догађај. За њих он и није био лак, а још мање пријатан. Све ово што је кризи претходило и што се за њена трајања испољило, јасно показује, колико је двор био овом приликом безобзиран. Распуштање Напредне Странке има, дакле, карактер демонстрације према двору. Срба којој је нарочито Председник Министарства дао одушке, и пре и после владине оставке, сведочи о раздраженом расположењу људи, који такво поступање нису заслужили од стране двора и Краља. Могле су се опозиционе Странке, као стари непомирљиви противници, искрено радовати, овом приликом, паду владе, надајући се, можда, наслеђу за се; али Краљ је имао разлога да са штедњом поступа с људима, који су, често на своју штету, претностављали и некад и сад, интересе двора другим којим. Напредњаци нису имали за династију Обреновића оних заслуга, као Либерали, али су они, нарочито од 1880 године и сувише своје рачуне помешали са Краљем Миланом. Али, ни Краљ Милан, ни његов син, нису никада, у политици били људи нежних обзира, кад год су имали какав чисто свој рачун да изведу. А ми ћемо већ видети, да је Краљ Александар имао рачуна да сад „увуче“ и Радикале у владу, и да би то убрзао, срушио је скоро на пречац и безобзирно једно стање, које му и по себи није могло бити неповољно, а још мање по државничким намерама једнога Стојана Новаковића.

Мислимо да дугујемо историји, ако, као илустрацију расположења и људи овде изнесемо оно, што још знамо из времена разлаза двора и Напредњака, крајем 1896 године. Обичај је да чланови владе која одступа оду владоцу на „опроштајну аудијенцију“. То је урадио и Новаковић са друговима. И кад му је Краљ изговорио своје уобичајено очекивање, да ће га и у будућности помоћи својим искуством и т. д. Новаковић је — причаше писцу о. д. Јов. Ристић, коме се сам Краљ Александар пожалио — на доста безобзиран начин одговорио Краљу: „да ће се он њега — Краља — у будуће добро чувати у политичким стварима“. Краља је то уболо, али није могао ништа против тога. Прекор је био и сувише оправдан. Кад је после непуних месец дана славио Новаковић (Св. Јована) Краљ му врло ласкаво честига, а Новаковић се правио свему невешт, није отишао ни да се захвали ни самим уписом у књигу дворску. Краљ није престао облетати око Новаковића, узевши му за тим сина за питомца, и што није могло превити политичара, омекшало је родитеља: он је на томе захвалио. Али је далеко био од тога, да промени мишљење о Краљу и двору. О томе писац о. д. има још један савремен податак. Нашав се са Новаковићем, с пролећа следеће 1897. у Топ-

чидеру, враћали су се заједно у Београд. Уз пут су говорили о учешћу Либерала у изборима за Скупштину, који су, под новом радикалском владом предстојали, и писац о. д. изјасни се, да је сва прилика да Либерали неће и овога пута ићи на изборе. „И боље, рећи ће Новаковић, ваља пустити нек иде како иде“. На ово ће писац о. д. додати: Ја схватам и мотиве за распуштање ваше Странке од прилике тако, да се хтелo на адресу двора рећи: имао си један стуб, на који си се могао свакад ослонити, сад не треба више да га имаш. Заставши у разговору недалеко од ондашње „теразијске чесме“, где смо се скинули били с трамваја, Новаковић ће заставши у ходу и са пуно узбуђења рећи: „Двор, господине, тера са нама комендију, а ми то не дамо више“. И доиста, реч је добро изабрана и од надлежног лица.¹

* * *

Милутин Гарашанин, вођ Напредне Странке, преживео је овај слом своје Странке једва четрнаест месеца.

Гарашанин, и ако се није отказао политике у опште задржавајући посланички положај у Паризу, одржао је, и није се више примао Министарског положаја, а већ није дочекао ни прилику за то. Но његова је издржљивост осведочена кроз читавих десетак година у назад. После пада свога 1. јуна 1887, и ако су се Напредњаци на парче или ђутуре јављали на влади и власти, Гарашанин је стајао увек на страни. Кад је Напредна Странка 1895. дошла чиста на владу, Гарашанин је се примио почасту Председника скупштинског. На том је положају дочекао пад Владе својих пријатеља, закључење Скупштине и, као вођа Странке, објавио је њено растурање, а за тим се вратио у Париз, где је и умро.²

¹ Стојан Новаковић стоји у реду знатних пол. људи у Србији. Но он је и велики ауторитет на пољу лингвистичке и историјске науке у Срба. У та два својства он се јавља до краја свога живота. Од 1873 Министар и Председник министарства, овом приликом (1896) и доцније по анексији Босне и Херцеговине (1908) он је уједно и члан и Председник Академије Наука. Сва своја пространа знања у науци и језицима стекао је све у својој земљи, својим трудом. Многа су писана дела његова овековечила спомен његов у потомству. Био је човек строг и посве одређен. Што је он нашао да је право и добро, то је спроведено са ретком енергијом, докле га срчана бољка није паралисала у његовој урођеној енергији и истрајном раду. Рођен је 1. нов. 1842 год. у Шапцу. Умро је у старости преко седамдесет година 4. фебруара 1915 лаког смрћу, седећи у столицу при читању јутарњих новина. Смрт га је задесила у Нишу, куда се из „Обилићева“ склонио, за време великога српско-светскога рата у 1915. не видећи скоро страшни обрт тога рата по Србију. Тако није дочекао да види и пад непријатеља, победу Србије и народно уједињење, као што је то све дочекао његов млади пол. друг и историјски сарадник Љубомир Ковачевић, који је, по повратку српске војске умро у Врњцима 19. нов. 1918. год.

² Милутин Гарашанин умро је у Паризу, ноћу између 21 и 22 фебруара 1898, као још млад човек у својој 55. години (рођен је 10. фебруара 1843). Глас о његовој смрти изненадио је све у Србији; и пошто је у то време проноснирано истинано опште праштање за раније омразе и грехе — а Краљ Милан је, као што знамо, водио јавну безобзирну полемику са Гарашанином и овај са њиме — то је одмах решено, да се Гарашанин „ценски заслуге покојникове за отаџбину“ сарани о државном трошку, са преносом из Париза у Београд. У „Српским Новинама“ од 24. фебр. изађе пок. Гарашанину пригодан некролог.

Као што смо имали прилике да у књизи II. кажемо, писац о. д. само се једном у животу разговарао са Мил. Гарашанином (на слави Љубе Ковачевића, о Ђурђевудне). Сви, који га ближе знају, означају га као човека добра срца. Али је можда та особина учинила, да се онолико безгранично преда Краљу Милану у осамдесетим годинама. Натоциљавши се једном, он се није могао више уставити, до свога пада у 1887 години. Јавивши се 1875 у Скупштини још пре ратова, у ондашњој опозицији Либералној влади, он је скренуо на се пажњу Краља Милана, који га је, при образовању владе у 1880 из Гроцке, где је живео на имању и био председник општине, узео за Мин. унутр дела. Даљу каријеру његову знамо нарочито из књиге II. Гарашанин је поред темперамента, унео у своје министровање и име својега оца Илије Гарашанина, познатог Министра из доба А. Карађорђевића и Мих. Обреновића.

Са смрћу Гарашаниновом, Напредна Странка још је више, као политичка организација, обезглавила. Она је имала Ст. Новаковића, који се од тада рачунао као њен духовни поглавар; али као целина нијез адуго улазила у организацију. Кад су многи Напредњаци у фебруару 1898 поводом саране Гарашанинове дошли били у Београд, учињен је покушај, али то није нашло одзива. У толико су се више јављали, као што ћемо видети, поједини Напредњаци из интелигенције и народа у активној политици, у приликама, које су доцније наступиле. Но, то долази на други лист.

А сад је на реду да видимо: ко су, и како су, дошли за наследнике напредњачке на влади? Казали смо напред, да су то били Радикали; али је рођај нове владе пропраћен узгредним појавима од великог интереса.

Образован је одбор за сарану, у који су именовани: Јов. Вакумовић, Н. Пашин, Д. Рајковић, Јов. Жујовић и арт. потпуц. Николић (пошто је Гарашанин по спреми био артиљ. официр). 26. фебруара у вече стигло је тело Гарашаниново у Београд, а погреб је био сутра дан 27. фебр. После свечаног опела у Саборној цркви, на ком су присуствовали оба Краља, који су и венце положили, и врхови свих држ. власти. Са покојником се, као чланом Акад. Наука опростио Андра Николић; а на гробу, у име пријатеља Арон Нинчић. Цела је штампа пропратила смрт човека, који је за неких седам година (1880—1887) скоро непрекидно играо и видну и круну улогу у јавном животу своје земље. „Одјек“ је тај живот овим речма окарактерисао: „Један врло буран, а на жалост врло несрећан живот завршио се... После само неколико месеци ступања у министарство (1880) срећа га је почела изневеравати, и један пут изневерив га, није му се више повратила ни до последњег дана његова политичка рада“. Тако орган Странке, која је често и добро имала да осети руку Гарашанинову, пре и после „Тимочке буне“. И у тој борби Гарашанин, пре би смо рекли, није се осећао тако несрећан; али у толико више могао је то бити у својој спољној политици, која се завршила „Сливницом“ у српско-бугарском рату, када је Гарашанин био на врхунцу своје моћи. Тако је за његово име, поред бурних догађаја од 1880—87 у унутрашњем животу, у ком је Гарашанин био десна рука Краљу Милану, везан и један још несрећнији неуспех. Листови, који (као „Срп. Застава“) нису могли да деле мишљење у оцени покојникове пол. прошлости, ћутали су, не вређајући тиме пијетет према покојнику, који је био „Оцаковић“ у својој отаџбини, и који је, без сумње желео да много што шта буде другојачије за његова времена, но што је у ствари било. С тога ми, у сећању на важност Шумадије у ужем смислу, чији су изразити представници били и Гарашанин сва три имена, жалимо и живот и смрт трећег Гарашанина, којим је завршена улога ове знатне породице, кроз цео 19. век.

РАДИКАЛНА СТРАНКА НА ВЛАДИ

I.

Министарство Ђоке С. Симића. На три дана после оставке владе Ст. Новаковића, образовано је ново Радикално Министарство, друго под Краљем Александром (од 1893). Оно је имало овај лични састав:

Председник и министар иностр. дела Ђока С. Симић, посланик у Бечу; војни генерал Јов. Мишковић; грађевина П. Велимировић; финансија М. В. Вујић; унутрашњих дела Мих. Кр. Ђорђевић; просвете и црквених послова Андр. Николић; привреде Милован Ђ. Миловановић.

Ми истина не видимо на челу овога министарства ниједнога од негдашњих председника радикалних влада, али видимо у њему Велимировића, Вујића, Николића и Миловановића, прваке радикалне. Појава Ђ. Симића на челу обелодањује, да је са Симићем још у Бечу, кад су недавно оба Краља тамо били, углављено, да он буде шеф Радикалне Владе, и да је то, после био услов Странци, која је имала дати остале министре, примивши наравно, Мишковића негд. краљева гувернера, и двојицу из лањског кабинета Николе Христића: Клерића и Ђорђевића. У старо радикално вино, усудо је и доста воде, и, што је главно, Странка је на све то пристала, јер је то донело власт. Да је са Симићем све већ било уговорено, сведочи, то, што је он, позват, дошао у Београд 17. дец. и истог дана „успео“ да састави нову владу.

Но пре него ће се образовати ово Министарство, претходили су као преговори, да нова влада буде савезна: Либерално-радикална, са подједнаким бројем чланова из обе Странке. То је био т. зв. „паритет“ о коме се у те дане много по новинама писало. Преговори су отпочели са првим личностима обе Странке, и Пашић, за кога је „Одјек“ 10. децембра јавио да је „болестан“, већ је 11. дец. био „оздравио“ и тога дана, после подне, био код Краља; а сутрадан имали су аудијенције Ристић и Мишковић. Али, то је наишло на сваковрсне тешкоће од радикалне стране. Они су хтели сву власт; они су у владу примили и по кога „шареног“ члана, али нису хтели заједницу са целом једном Странком. Разуме се, са намером, да доцније тај кабинет пречисте са свим у свом духу и смислу.

Преговори, вођени овако за састав заједничке владе, мобилисали су духове и на једној и на другој страни. Пошто се није обелодањивао никакав резултат, и пошто је све провиднији био маневар и са краљеве и са радикалне стране, да сами Радикали уђу у владу, то је орган либерални „Српска Застава“, у свом бр. 146. донео ово саопштење:

„Преговори, који су вођени скоро три дана, кретали су се у правцу образовања заједничког либерално-радикалног кабинета. Већ и самим тим, што до синоћ није дошло ни до каквог одређеног резултата, излишно је улазити у све фазе, кроз које су до сада разни преговори прошли. Нада је, да ће се у току данашњега дана, а најдаље у среду, доћи до каквог позитивног резултата. Главни Одбор Либералне Странке, који је већао о положају, није пропустио да у својој одлуци даде ослонац за коначно решење овог питања, у колико оно неоспорно обухвата и Либералну Странку“.

Указ о наименовању нових министара носи датум истог дана — 17. дец. — када је од либералне стране изишло ово саопштење. Тога дана Симић, тек што је стигао из Беча, лично је ишао своме куму Јов. Ристићу и изнео му разне тешкоће. Последњи услов новог председника, одбио је Ристић с места, уз напомену: да је он такав да за његово одбијање није нужно чак ни питати Гл. Одбор Странке. Симић је наике, свео концесије на „једнога члана“, очевидно с намером да се дође до прекида преговора вођених до његова доласка, што је и следовало. Показало се, дакле, да је Краљ само маневрисао до доласка Симићева. У вече тога дана (17. дец.) опет се састао Главни Одбор у уредништву „Српске Заставе“, где је Ристић саопштио свој последњи разговор са Симићем, и, док су се чланови одбора још о томе разговарали, терајући мало и шалу, дође Бранко Петровић, пређ. секретар Краљевског Намесништва и јави, да је ново, Радикално Министарство већ образовано.

Да би се и формално пред јавношћу констатовало, да нова влада нема ничега заједничког са Либералном Странком и обратно, у „Српској Застави“ изађе 19. децембра ово кратко саопштење: „Саставу новог министарства г. Ђ. Симића од 17. о. м. претходили су преговори да у влади узме учешћа и Либерална Странка. Пошто се није могла постићи сагласност, која би задовољила основне захтеве Либералне Странке, на спрам друге Странке, то су ти покушаји прекинути. За то у министарство, које је заменило Напредњачку владу, није ушао ни један члан Либералне Странке“.

— Са либералне стране, ускоро за тим констатовано је, да је и важно уставно питање, овом променом предато у руке само једној странци, и тиме умањени изгледи на његов успех.

Овај покушај за образовање заједничког министарства, није био само производ момента. Он има донекле у блиској прошлости своје порекло и своју стварну подлогу. Прилике су собом донеле, те су Либерална и Радикална Странка чешће пута зајед-

нички оперисале, кад упоредо, кад сложено, како је то на предњим листовима ближе изложено. Сад, пред новим изгледима, Радикали напуштају сву досадашњу заједничку радњу, разбијају могућност заједничке владе, а Краљ Александар поверава владу Радикалима. Влада — чији се шеф радо увршћавао у „ванпартијске“ величине — одмах за тим, да би отклонила сваку сумњу, изјављује: да јој је „у вршењу њеног задатка осигурана искрена помоћ најјаче Странке у земљи, на коју ће се она у своме раду поглавито наслањати...“ Радикали су и овога пута рачунали са једном погрешном цифром, а то је она, толико пута кажњена предрасуда њихова о својој свемоћи. Место поштеног компромиса са Либералима, они су претпостављали компромис — са Краљевима. С каквим успехом, то ће време показати. Не треба сметати с ума, да је као главни циљ лебдела „промена Устава“, а то тек има да се докаже, хоће ли Краљ — по паду Новаковићеву — то до краја хтети.

Но овде је био у игри и још један владаочев рачун. Краљ Александар имао је поодавна чисто својих разлога, да уведе Радикалну Странку у владу, и он јој је то дао познати, дражећи њене прохтеве за влашћу. Производ свега тога био је и добро позната нам „Изјава Народне Радикалне Странке“, објављена онако свечано у јануару о. г. којом су Радикали капитулирали пред свима питањима, за чије су се решење они сматрали као једино позвани и компетентни, па и за саму осуду, и евентуално кажњавање, државних удара и његових „одговорних“ учинилаца. Све су то они том „Изјавом“ опозвали. Кад су се осетили преварени, они су инсценирали познати „Митинг“, да мало и поплаше. Али су за то ипак дочекали још неколико месеци и сад, кад им се дала прилика, они су је жудно прихватили, под погодбама мало похвалним. Примајући се сада да владају под Уставом од 1869. они су тиме санкционисали и државни удар од 9. маја 1894. А то је Краљ Александар и хтео, то му је било и главно. Само је тако и Краљ Милан — који је у првом реду желео и пад Напредњака — могао пристати на ову солуцију кризе, јер се неће, ваљда, веровати да је то све било без његова знања и пристанка.

Онога истог Ђоку Симића, кога су Радикали у клубу и у Скупштини у јануару 1894 просто најурили, не хтевши с њиме ни да говоре — сад узимају у своју средину и он им је Председник министарства. Из Христићева кабинета, који је Радикалима био скроз „реакционаран“, они у владу, која ће се на њих ослањати и у којој је већа половина њихових првих људи, примају не мање но два министра. Бољег доказа о декаденцији Радикалне Странке не може ни бити: почетком 1896. она је објављена у „Изјави“, сад се види и на делу!

Још је само остало да им дође Краљ Милан, да га свечано дочекају. Но као што ћемо видети, неће им бити уштеђена ни та груба иронија судбе, и ако је „Одјек“ 19. децембра означио: да „није истинит глас, који су листови донели да Њ. В. Краљ Милан долази ових дана у Београд“.

Чим је нова влада уклонила и последњи траг бивше владавине, закључивши 19. децембра, указом, Напредњачку Скупштину, она је похитала да ближе дефинише свој положај и своју боју, а да уједно изнесе и свој Програм рада.

То је учињено у „ванредном“ броју 284. „Српских Новина“, на сам Божић. Са његове не толико важности, колико интересантности, ми ћемо изнети тај акт, који је уједно срачуњен био колико на адресу иностранства, толико и на јавно мњење у самој земљи, „ради његове оријентације“, како се у уводу акта вели, и за који се нарочито наглашава: да се „с разлогом може сматрати као програм кабинета од 17. децембра“.

После овога увода, следује сам акт са следећим главним мислима:

„Промену владе у Србији, нису изазвали никакви спољни утицаји, као што се то покушава да представи, него ју је изазвала потреба, да се Србија изведе из једног стања, које је од самог његовог постанка било од свију меродавних чинилаца оглашено као провизорно и које, као такво, није у себи имало услова за правилан и успешан државни развитак. И пошто је крајем ове године истицао мандат Нар. Скупштини, на коју се кабинет Стојана Новаковића ослањао, морало се и сасвим природно помишљати на путове и начине, којима би се најлакше и најуспешније могло стање земаљско поставити на једну чврсту и здраву основу“.

„Кад је, за то, услед споредног питања (!) избила, још пре истека скупштинског мандага криза, Њ. В. Краљ, заданут тежњом да што пре испуни своју владалачку реч, дату Прокламацијом од 9. маја 1894. и да путем уставних преображаја (!?) осигура Србији сталну епоху мирног и правилног државног живота, нашао је за умесно да потражи себи такву владу, каква би, по своме саставу и по своме програму, дала њему и Србији највише гаранције за извршење његових племенитих намера“.

„Тако је постала нова влада Његовог Величанства, састављена из људи, који стоје ван партијских веза и из угледних чланова Радикалне Странке.“

„Нови кабинет, коме ја имам част да председавам, примио је од Њег. Величанства Краља тешку и части пуну мисију, да путем уставних преображаја (? увек је реч о множини „уставних преображаја“), којима би се утврдио потребан склад између уставних прерогатива Круне и уставних права Народа, консолидује унутрашње стање Србије и осигура јој даљи нормални државни развитак.“

„Према томе у програму нове владе, стоји на првом месту Уставна Реформа, којој ће она приступити у што краћем року, и коју жели извести споразумно са представницима и других мишљења и Странака. Та уставна реформа неће се ограничити само на ревизију Устава, него ће обухватити и све органске Законе, који из Устава истичу и којима се он у живот уводи. Али ће, поред уставне реформе нови кабинет поклонити своју најозбиљнију бригу и поправци администрације земаљске, уређењу финансија, појачању одбрамбене снаге земаљске и подизању народног благостања“.

Додирујући даље и „лојално испуњавање међународних обвеза“, „најкоректније односе са свима страним државама“, „традиционалне везе са Русијом и суседно пријатељство са Аустро-Угарском“ — акт Председника владе завршује овим речима:

„У вршењу тога задатка осигурана је новој влади искрена помоћ најјаче Странке у земљи, на коју ће се она у своме раду поглавито и наслањати, не одбијајући при том и сарадњу и свију других просвећених патриота. И докле год нови кабинет буде уживао поверење круне и потпору већине народа, дотле ће он са преданошћу и пожртвовањем служити интересима Престола и Отаџбине.“

Овај акт, није само производ свога потписника; он је, са радикалне стране, која је на његов састав имала пресудна утицаја, имао тенденцију, да јавно веже владаоца за реч о промени Устава и др. главних захтева, или оно, што наши надриполитичари називљу „мало изјавице“. Пошто је и цела ова Влада и сва њена политика свестан производ подвале, то је слабија страна желела да се бар овако мало осигура и свој положај притврди, капаришући чак и „дуже време“ „за извршење задатака“. Председнику Министарства, који сам себе рачуна у људе „који стоје ван партијских веза“ годило је да и Европи покаже како за свој „програм“ има осигурану „искрену помоћ најјаче Странке у земљи“, претопивши се у осталом, од тога тренутка, са свим у ту Странку, са којом је од тада и стајао и падао. Ђ. Симић је већ и онако био на измаку својих најбољих дана, па му је, без сумње, морало бити пријатно ово ружичасто повечерје живота. Радикали пак, који су осећали да нису потпуно слободни, морали су се у овој изјави изјаснити ипак, као главни ослонац владе, која је са поводљивошћу свога председника, са четири овејана радикала и петим такође њиховим човеком, са шестим, који се сматрао за срећна што је уопште ту, била ипак њима предана чак као апарат, којим су они, како ће се видети, окретали по својој вољи. Остао је још генерал Мишковић, министар војни, али и њему је ласкало да буде члан владе „најјаче Странке“, а за онај остатак неповерења, које су радикали могли имати према бив. гувернеру Краљевом, они су били у толико успокојени, што је у то време војска у опште била под ближним надзором двора, и што би, место Мишковића, могли добити Франасовића напредњака, или буди кога другог. Сви стварни рачуни радикални били су, дакле, подмирили, сви осим сујете, да на челу владе имају Грујића или Пашића. Али сујета, која кад потиче и из поноса, није била најјача страна радикална, и ако се само она ставила на теразије, на којима су с друге стране биле добре користи, сујета је увек жртвована. Кад су се други руководили обзирима опортунизма, који су умереним елементима диктовале тешке прилике, којима су Радикали својом сталном искључношћу много доприносили, онда су Радикали на све начине доказивали чак и „неваљалство“ својих противника; а кад су они жртвовали и најбитније обзире, које су

дуговали свом политичком поносу као „најјача Странка“, они су одмах то подводили под „суверену вољу народа.“ То је било и пре, то је и сад, то ће бити и доцније, као што и цео овај процес око образовања ове владе подсећа на процес равно пре десет година при образовању Радикалне Владе по распаду Савезне опет чак истог 17 дана у децембру, 1887 године (Књига II. стр. 350. и даље).

За непуних четрдесет и осам сати после објављена ове владине изјаве, дошао је 27. децембра, у Београд — бивши Краљ Милан, свечано дочекан на београдској ж. станици. Краљ, Министри и др. личности високог положаја, дочекали су негда прогнаног раскраља. Службена је кроника прибележила да је Никола Пашић, вођа Радикалне Странке и Председник Глав. Одбора такође дочекао Краља Милана, као што га је и испратио, кад је сутра дан отишао у Ниш, позван као „ослободилац“ да буде на прослави освојења Ниша 29. децембра. Ова допадљивост вође Рад. Странке у толико више падаше у очи, што он немаше још положаја, па ни дужности да се јавља на дочеку и испраћају бив. Краља. Али у толико више то беше знак времена.

„Господин краљев отац“, како је бив. Краљ називан у „Одјеку“ у јануару 1894., сад је понова авансирао за „Његово Величанство Краља Оца“. Ни једним словцем није са Радикалне Стране сад протестовано против појаве бив. Краља Милана у Србији. Напротив: његов долазак сматран је као последња санкција извршене промене. Док је долазак у јануару 1894. значио пад Радикала долазак садашњи важио је као знак њиховога учвршћења. Како су се измениле ствари и одношаји! Но, не треба веровати, да је Краљ Милан био онај који се изменио; то су били — Радикали. Шта је све учинило само три године игнорисања ових „пет шестина“ народа, и толико исто недостатак близине државног буџета, а с тим и свију извора личне угодности многих приврженика ове велике Странке, која, као што се сад јасно видело, има далеко више прохтева, него убеђења.

Декаденција је била очита, јасна. То по себи не би био разлог за прекор Радикалима; јер то као природан процес, није у свему лежало у њиховој вољи, па да буде спречено. То је резултат, како смо и у Књ. II. стр. 115. нагласили (а у одељку „Појава радикализма у Србији“) који је створио „практични живот и лако поводљиви људски нагон за бољим, лакшим, угоднијим“. Али је то разлог за прекор оног тренутка, кад су Радикали, да би маскирали своје органске слабости, другим политичким људима и Странкама пребацивали оно, од чега су сами патили.

Промена у децембру 1896., и то промена у смислу радикалном, од великог је значаја, не толико по оном што је собом донела, колико по оном, што се, том приликом испољило као слабост целокупног политичког положаја, у колико је он стајао и на Странкама. Показала се немогућност, да се оне јаве сложне, због сталног прохтева најјаче од њих, да се сама нађе на повлашћеним положајима и да пође за привиђењима (визијама), које су јој се

на хоризонту јављале услед привидних обећања двора, да ће он од сад хтети с њоме да влада, и то како она — Радикална Странка — хоће. Показало се у ствари, да је Краљ још тада био највећи и најјачи политички чинилац. Последња погрешка Радикалне Странке да уђе у власт, под условима које знамо, убила је и оно мало наде, да се од сад може што и „оздо“ учинити сагласношћу и заједницом политичких Странака. Либерална Странка, остав (по распушту Напредњачке) као једина у опозицији, још је се мање могла надати да ће изменити створени положај. Њој је остало, да се бар савесно одужи својој дужности, као опозициона Странка и да своје послове, било у смислу акције било у смислу пасивности, упуту како сама за најбоље зна и може. То је она, као што ћемо видети, и учинила.

И одлазак Краља Милана из Србије (24. јануара следеће нове 1897 године) није више био успех радикални. Он је исто тако сам отишао, као што је и дошао. Баш при одласку његовом, одиграла се једна сцена, која у пуној светлости износи нови положај радикални према „Краљу Оцу“ и обратно. На дан и сат одласка његова беше, по обичају, изашао и Одбор општ. београдске на испраћај. На челу његову стајаше од — 31. децембра 1896 — вођ Радикалне Странке Никола П. Пашић, као наименовани Председник,¹ и ако у управи вароши Београда, сеђаше као управник чу-

¹ Није без интереса изнети на овоме месту листу председника општине у Београду, у колико је то могуће. Наши ови податци допиру уназад до године 1863. дакле после бомбрадовања Београда, а за владе Кнеза Михаила.

Наравно да и ови податци нису без празнина; али и за њих имамо да захвалимо једном негд. чиновнику општине Београдске г. Милији Јовановићу, који их је, у колико их је растурене нашао, прибрао и хронолошки средно. То све сведочи о несталности у престоничкој општини, о недостатку традиција и поштовања прошлости, као и о брзом уласку и још бржем изласку разних личности на председничкој столици.

Ипак, и ово што имамо, захваљујући именованом г. Јовановићу, овде износимо, с резервом, да појединости, у погледу година, могу бити и кореговане.

Тако је први означени председник у Београду, од 1863—65 био Јован Смиљанић. За њим, 1866 Мих. Терзибашић; 1868 Дим. Николић; 1869—70 Арса Лукић; 1872—74 Дим. Поповић; 1874—75 Ахим Чумић; 1875—76 Алекса Ђурић; 1878 Алекса Стефановић; 1880—84 Живко Карабиберовић; 1884—85 д-р Владан Ђорђевић; 1886—87 Мих. Богичевић; 1887 Светомир Николајевић; 1887—89 по други пут Живко Карабиберовић; 1890—91 Никола П. Пашић; 1891—92 Милован Р. Мачутић; 1892—93 Пера Татић; 1893—94 повраћен Милован Р. Маринковић; 1894—96 по други пут Михаило Богичевић; 1896 Никола Д. Стефановић; 1897 по други пут Никола П. Пашић; 1898—99 по други пут Ник. Д. Стефановић; 1899—1901 Анто-Никола П. Пашић; 1901—2 по трећи пут Милован Р. Маринковић; 1903 Ник. И. Станије Пантовић; 1903—7 Коста Д. Главинић; 1908 Велислав Вуловић; 1909 Коста Д. Главинић; 1909—14 Љуб. М. Давидовић; 1914 и номинално за време рата и окупације Ђорђе Несторовић; а као заступници председника: до 1919 Мих. Марјановић, даље др. Коста Јовановић; 1920 Ђорђе Кара-Јовановић; као изборни председник до 1923 Добросав Митровић, а од 1923 Мих. Марјановић.

Један поглед на овај низ имена одмах одаје, да су се на положају престоничког председника, наизменице изређали представници свих домаћих странака које већ знамо из овога историјског дела, са напоменом, да је овај низ председника у свом почетку и свом завршетку долазио на тај положај путем избора од грађанства престонице, а у средини тога доба има један знатан период, када су председници наименовани од стране владе. Ток политике у држави огледао се тачно и на председништву у општини Београда.

вени напредњак и добропознати многогодишњи дворски кандидат за то важно место: Риста Бадемлијић, као непосредна полицијска власт. Изашав на перон, праћен Краљем, бивши Краљ Милан, спазив Пашића „с особитом благонаклоношћу пружи руку г. Пашићу“, и ослови га (како је аутентично изнесено у „Српским Новинама“) „Ви сте, господине, са својим општинским одборницима дошли да ме испратите? Хвала вам, и до скорог виђења...“ У оном знаку питања, лежи сва иронија судбе, која је потрла сву прошлост држања радикалног према бив. Краљу и све поступке самога Пашића, чији потпис стоји, као Председника рад. Владе, на Закону о „прогонству“ Краља Милана. А шта ће донети обећано „скоро виђење“, то је још, за овај мах, за све стајало под печатом непрозирности, јер припадаше будућности. А нико се не могао похвалити, да ће ту будућност, у колико она зависаше од воље оба Краља, моћи погодити. То је бар сваколика дворска политика од знаменитог „Првог Априла“ до очевитости утврдила.

После оваквог доласка и Радикалне Странке на владу, показала се у истини, да су се Краљеви са политичким странкама у кратко речено играли „као мачка с мишем“.

По већ утврђеном жалосном реду, да се отац и мати Краља Александра у свом доласку и одласку из Србије смењују, ваља нам одмах овде прибележити: да је одмах на петнаест дана по одласку бив. Краља, већ била у Београду (6. фебруара 1897.) бивша Краљица, дочекана свечано на жел. станици. „На лицу свију могла се приметити жудња и радост“, вели се у службеној хроници о овом дочеку. Краљица Наталија имала је доста својих партизана у сукњи и у капуту, који су стајали у контрасту са партизанима бив. Краља. Тако је то било засновано још од развода брака (1888.) а нарочито од „прогонства“ Краљице Наталије. Она је долазила из својега самостана Бијарица, и ми ћемо је имати у својој средини скоро пола године. Краљ Александар је са подједнаком ревносту и дочекивао и испраћао и Оца и Мајку. Кад је отац ту, рекло би се да све иде по његовој ђуди; кад он оде, а мати дође, изгледале опет да се све креће по такту, који она даје. Било да је тако изгледало, или се у истини догађало, није се ипак могло знати, шта управо Краљ Александар мисли и шта је у целом делању његово, као правога Краља. Са њему својственом притворношћу, биће да је он дубоко скривао своја права осећања и мисли, која ће се, кад тад, са ужасном драстичношћу испољити и према Оцу и према Матери.

II.

Политика „на парче“. — Пошто је, до последњег дана старе 1896. године извршена инсталација новог поретка са Радикалима на влади, са Краљем Миланом у Београду и свима осталим споредностима, које су пратиле промену од 17. децембра — од 1. јануара нове 1897. године, могло се већ говорити о актима нове

владе, у којима је час избијала чиста радикална црта, час опет сва пометеност и спутаност њихова, из чега се јасно видело, да они нису господари ситуације.

На сам дан нове године, потписана су традиционална општа помиловања, којим се опраштају и предају забораву: „све кривице учињене до данашњег дана путем штампе, као и сва иначе учињена дела увреде Краља и чланова краљевског дома, увреде Народне Скупштине и њених чланова, увреде и нападања Владе и земаљских власти у опште и противстајања власти“. И ако је овај акт био опште природе, он је, нема сумње, у највећем броју случајева добро дошао самим Радикалима. У толико је више другим једним актом, помиловањем „стављених под суд и у притвор“ више грађана вар. Кладова, скинута са јавне дискусије и потрвена неправда, учињена од Напредњака према Либералима кладовским. Око десет првих људи, приликом избора општ. 18. августа 1896. били су испребијани, а за тим оглашени као кривци и похапшени. У Београд су долазиле жене некојих од њих да моле за милост. Заузимањем лично Јов. Ристића ови су се људи тако курталисали беде тек 1. јануара о. г.

Настале су измене у Контроли, Касацији, Апелацији, полицији, па и у посланствима на страни. Ни ту се није дало овласти радикалима. За три последње године створено је већ било једно стање, које и ако се није могло у целости одржати, није допуштено ни да се у целости поништи. Увођени су у службу и радикали, ситни и крупни, али су увођени и нерадикали, или остајали где су из раније били. У Касацију н. пр. дошао је др. Ст. Вељковић за Предс., а у Гл. Контролу П. Михаиловић, поред измене чланова и у једном и у другом телу, са увођењем нарочито и Напредњака, поред кога Либерала, док су на многим местима остајали Напредњаци где су се затекли. И ако је пензионисано неких девет окр. начелника, Напредњака, задржато их је још више у положајима како су и били, а од девет нових постављења било је окр. начелника: 4 рад. 4 либ. и 1 напредњак. И ако је, 27. јануара пензионисано 21 ср. начелник, а отпуштено 13 и у ново постављеним, поред задржаних многих напредњака, било је и либерала поред већ знатног броја радикала. И ако се на либерале освртало због некакве „равнотеже“, изгледаше да је Краљ — јер је он, са мин. унутр. дела Мих. Ђорђевићем краљевим човеком у свему сам правио те расподеле — нарочито водио бригу да одржи Напредњаке, пошто су се они као Странка распустили били. Тако је могло доћи да је и при реконструкцији Савета — у коме је генерал Анта Богичевић, по пензионисању Мил. Петронијевића (15. фебр.) унапређен за потпредседника и уведен за члана Павле Ј. Шафарик технички пуковник, — после пензионисања Ђоке Пантелића, Панте Срећковића и владике Димитрија, ушао у Савет (8. марта) поред Алимпија Васиљевића и Светозара Милосављевића, и напредњак Драгомир Рајовић, дотле председник Гл. Контроле и председник преког суда у Зајечару 1883. Њихов „целат“ на Краљевици, сад или је имао доћи и

за моралног егзекутора, над рачунима радикалних кметова и осталих у Гл. Контроли. Муку су мучили Радикали да у „Одјеку“ како тако „објасне“ све ово, и најпосле се свело на то: да, кад се већ са Драгомиром Рајовићем имало рачунати, онда је он, са радикалног гледишта „бољи“ у Савету но у Контроли, на чије су заузеће радикали увек некако много полагали, и где је сад дошао њихов човек Паја Михаиловић за председника. За управника монопола дошао је Л. Пачу, пријатељ Пашићев; а Јосимовић, један од радикала на прошлим скупштинама, за директора железница. Милов. Р. Маринковић, пређе професор и предс. општине за управника Фондова. И ако је (12. фебр.) Сава Грујић дошао у Петроград за посланика, у Беч — где је Краљ Милан поставио своје бораиште — дошао је његов човек потпуковник и бив. ађутант Мил. Михаиловић, дотле у Петрограду; а брат мин. грађевина Јеша Велимировић, наименован је (16. марта) за „изванредног посланика и опуномоћ. министра“ на Цетињу. Чак се водила брига и о споредним зарадама некојих људи, опет с обзиром и на напредњаке, али мање на либерале. Краљ је мало по мало анектирао сва таква места и давао их као синекуре било љубимцима, било за чије тренутно задовољење. У тзв. „Маркарницу“ дошли су за чланове контролног одбора: б. рад. саветници Стева Р. Поповић звани „црни“ и Пера П. Ђорђевић, као и Димитрије Г. Радовић и Милисав Милосављевић са знатном дневницом. Само за писца о. д. све од маја 1894. није било ни главног ни споредног места. — Бив. професор, Добра Ружић једва је ипак могао бити протурен за професора у Ваљеву.

Све ове личне размештаје, који су изведени за два три месеца године 1897. нисмо навели с тога, што би они били од неке особите важности. Сви су они заменили оне, који су им претходили, да буду после и они замењени којим другим. Ништа више у Србији није било стално ни поуздано. Ми смо све ово навели поглавито као илустрацију борбе два правца, од којих је један представљао Краљ, а други Влада са радикалним министрима. Оба ова правца узајамно су се паралисала и оно што је, у облику разних наименовања, излазило на видик, било је производ ове борбе. Радикали су односили прилично, али не и све. Доба њихове искључности беше прошло. Према навици ранијих времена, а из доба Намесништва, као и после „првог априла“ када су радикали све односили, ово сад што су добијали било је израз „политике на парче“. Док су они, при образовању владе и за време преговора о образовању либерално-радикалног кабинета на основу паритета, правили пошалице, кад им је са Либералне стране одговорено да либерали неће ортаклук „на трећу пару“, сад су они сами, у ортаклуку с Краљем Александром, били не једном задовољни и са „трећом паром“.

Осетљивост Министара, која је, нема сумње морала избијати у овако скученим приликама, била је заглађена одликовањима, у којима су се редом сви изређали, у колико из ранијих времена нису већ понели овај или онај домаћи орден. Тако су већ 1. јану-

ара нове године одликовани Таковским Крстом I реда Мишковић и М. Ђорђевић; а 14. јан. орд. Белог Орла IV. ст. Вујић и Николић; и 22. фебруара такође орд. IV. реда Белог Орла и Велимировић, Клерић и Миловановић. Симићу, Председнику Министарства, који је, као стари чиновник, имао већ доста ордена, није се по свој прилици могло ништа више дати; али у одликовању свих седам својих другова, он је могао с правом видети одликовање целе своје владе, па и себе с њоме.

III.

Краљеве посете у Софији и на Цетињу. — Турско-Грчки рат и промашене последице за српски народ у Турској. — По догађајима, који су се развили на Балканском полуострву са самог почетка ове 1897. године, ова година беше одскочила од осталих, беше година озбиљна. Предвиђања, која је Јов. Ристић у својим говорима, нарочито оном од 3. септембра 1895. наговестио, испуњаваху се са необичном тачношћу. Ристић говораше тада, да се приближује крају опет један период мира на Балкану и да предстоје нови покрети, који морају заузети сву нашу пажњу. И доиста године 1897. суђено беше да треће балканско племе — Грци — буду ти, који ће прекинути период мира и отворити период рата. Периодичне буне на Криту, од четрдесет година амо, беху запалиле и Грчку, а беху озбиљни знак и за Србију, да буде на опрезу и да њена влада за времена смисли шта јој ваља радити, да у новом заплету Србија нађе своје користи у остварењу своје народне мисли.

Беше опште веровање, да ће Србија са Радикалима на влади бити дорасла новом задатку; јер Радикали се беху од постања својега изнели као нарочити поборници народне политике. Не само то, они у опште одрицаху и другим државницима и др. Станкама сваку умешност у пословима народносне политике. Време беше да и они сада покажу шта знају и умеју. Прилике им иђаху у прилог.

Доиста, ускоро се осети акција владина: 16. фебруара у вече, Краљ Александар, праћен Председником и министром иностр. дела Симићем и Вујићем, мин. финансија, крете се у Софију „у посету Њег. Височанству Кнезу од Бугарске Фердинанду I.“ Ово беше у једно и враћање посете, коју је прошле године Кнез бугарски учинио Краљу српском у Београду. Ова посета Краљева беше срачуњена, по трајању своје на два пут дуже време бављења у Софији, но што беше бављење бугарског Кнеза у Београду. То је већ био знак неке врсте наметљивости, која је сваки пут била нераздвојна од радикалне политике према Бугарима. Но, било то како му драго, дочек је био леп и Бугари су све учинили да српски гости буду задовољни; а 19. фебруара могаху бити јављено у Београд, да је тога дана „у славу ослобођења Бугарске“ у „цркви Св. Краља“ (Милутина српског) било свечано благодарење на коме су били присутни „оба владарца“. То беше дан потписа Сан-Стефанског уговора 1878. којим је створена чувена „велика Бугарска“,

доцније редуцирана на Конгресу у Берлину. И као год што српски Краљ 1894. године на сам Видов-дан стизаше у Цариград султану на виђење, тако га сад видимо на прослави Сан-Стефанске Велике Бугарске у Софији — све „ситнице“ на које умови дотичних политичара у својим далеким погледима не обраћаху пажњу; али које тако срамоте и српског владарца и компромитују српску политику, па и сам понос српског народа. Идућег дана, 20. фебруара, било је у програму отварање нове пруге Софија—Роман, са закуском у селу Мездри, коме је и Краљ присуствовао, и у повратку отуда у вече наставио пут за Србију, и 21. т. м. у 10 сати јутру био је у својој престоници. Оба члана владе, Симић и Вујић, вратили су се са високим одликовањима бугарским: први Лентом „Александровог Ордена“, други са Лентом „Ордена за Грађанске Заслуге“.

Велики је значај приписиван у јавном мишљењу овој посети у Софији. На такво тумачење њено упућивала је и целокупна ситуација на Балкану. Полузванични лист владин „Одјек“ бр. 26. од 18. фебруара, у чланку „Српски Краљ у Софији“ овим речма уздизаше важност ове посете: „Састанак српског Краља и бугарског Кнеза добија значај који далеко премаша значај обичног састанка и уобичајене етикеције. Сам факт, што српски Краљ бира баш садашњи тренутак да врати посету своје суседу и млађем брату бугарском Кнезу, пун је значаја, а он карактерише саму посету“. Ова мистериозност само је још више дражила уобразиљу публике, да прави сваковрсне комбинације о савезу с Бугарском, о тајним уговорима и томе подобним погодбама, које су доиста и могле и требале бити, нарочито са обзиром на савремено стање у Турској.

Одмах је се могло и указати на један свршен чин. То је: трговински уговор између Србије и Бугарске, потписан 16. фебруара у Софији, на дан поласка краљева тамо, тако, да кад је Краљ стигао у Софију, имао се један акт узајамнога споразума и добре политике у толико, што је између Србије и Бугарске створено уговорно стање. Пред начелним добитком, мање су цењени недостатци овога уговора. Докле га је Собрање усвојило, у Србији није било Скупштине на окупу да га усвоји; а није било ни скорог изгледа, да ће је бити, јер су Радикали игнорисали затечену напредњачку Скупштину, а до избора своје нису још доспели. Да би документирали велику важност, коју су Радикали полагали на овај уговор, Влада је учинила и једну повреду Устава, потписавши (8. марта) и објавивши (16. марта) овај уговор, стављајући на челу његовом, да владалац то чини „користећи се правом, које нам даје чл. 8. Устава земаљског“. И ако тај члан предвиђа право владарца да закључује уговоре, стајало је и друга одредба уставна, да се не сме никакав акт, који и материјално обвезује државу, ни примати ни давати, без претходног одобрења Скупштине. А овај тргов. уговор био је акт те врсте. Објављујући га, стављено је, да он има силу закона, с тим, „да се у своје време издејствује накнадно одобрење од Н. Скупштине“.

Права је галама направљена, кад је тај уговор имао да ступи

у живот и да се по њему упуте трговински односи између обе земље. То је предвиђено на дан 1. априла те године. Обе владе, српска и бугарска, одредиле су састанак на Обреновцу, као тада граничном месту између Пирота и Цариброда, где је било бурних манифестација и обилне гозбе. У пуном броју јавили су се министри и бугарски и српски, први са Стојиловом, други са Симићем на челу, пред подне 1. априла у Обреновцу, где су два архимандрита Дучић (наш) и Талев (њин) са протом пиротским и свештеницима на самој граници светили водицу и одржали „многољетствије“ владаоцима обе суседне државе. По том се дошло у Пирот на велики обед, где је било здравица са политичком тенденцијом и алузија вародродног карактера. „Ми с правом очекујемо од овог уговора, рекао је Симић у својој здравици, да ће нас још више зближити, још боље упознати једне с другима, још јаче проникнути идејом о потреби слоге и братске љубави, о потреби заједничког рада у будућности“ и т. д. Архимандрит Нићифор Дучић чинио је, у својој реминисценцији, алузије на првенство српско, подсећајући на крунисање цара Душана у Скопљу, када је био присутан и трновски буг. патријарх. Министри су, у неке четири депеше поздравили оба владоца, за се оба Председника министарства, за се остали Министри, на које су поздраве одговорили одмах и Краљ Александар из Београда и кнез Фердинанд из Софије. Све те светковине, поздрави и здравице објављене су после у „Српским Новинама“. Да ли су и Бугари слично учинили у свом државном листу, не знамо. Али се после показало, да су наши суседи и за време краљеве посете у Софији и гозбе у Пироту, више куповали но продавали, тако, да су после имали шта и да препродају — Турцима. Цела пак ова фанфаронада носила је и сувише демонстративан карактер, да је морала — све да је српско-бугарска „слога“ и на далеко јачим ногама стајала — бити пре од штете но од користи. У заносу за неким успесима, није се знала граница умерености и обзиривости, којом се мора заодети свака политичка и дипломатска акција. Као што при свима, па и политичким лумперајима бива, рачун је долазио најзад ипак на ред, да га неко плати. На жалост, још у току истог лета показало се, да смо платци били ми Срби. Бугарска егзархија имала је ускоро неколико владика више на српској територији у Турској.

Таман се завршио овај поход на Исток, спремао се други на Запад. И Кнезу Николи имала се вратити лањска посета. То је било и лепо и политички тачно, у начелу. Влада је нашла, да она треба да буде узастопце за овом у Софији, и ако се после првоаприлске гозбе у Пироту, десило нешто необично важно, што је налагало српској влади, да или остане код куће или да зна за што иде и на Цетиње, ако је то јест знала, што је ишла и у Софију.

Наиме, на Цвети 6. априла о. г. Турска је објавила рат Грчкој. За трајања уобичајене свечаности у беогр. граду, која се врши на Цвети у спомен и Таковског устанка (1815.) и предаје градова (1867.) Краљу стигне депеша о овом значајном догађају.

Објава рата Грчкој од стране Турске са свим природно учинила је велики утисак на сав наш народ, једно по важности самога рата који ће се водити у нашем суседству, а друго још и више, што је сваки инстинктивно постављао питање: Какве дужности намеће Србији нови положај створен грчко-турским ратом? Наравно да је влада била позвана у првом реду да мисли о путовима и начинима, како ће из овог новог заплета, у који је дошла Турска, извући какве било користи за Србију а нарочито бар за српски народ у Турској.

Са некаквом „тајном погодбом“ у џепу, која је требала бити, бар по општем веровању, закључена с Бугарима, влада српска остала је при намери да се иде на Цетиње. У добри час! После „Уговора“ с Бугарском, са свим је у реду и какав уговор с Црном Гором, па после да се сви кренемо на „вековнога непријатеља“; или бар да га принудимо на концесије. Тако је бар свету изгледао оптимизам, коме су се меродавни Радикални Кругови одавали кад је се Краљ Александар, праћем опет Симићем и Вујићем, кренуо 18. априла преко Ријеке на пут „да врати драгоцену посету своме љубљеном брату, господару Црне Горе и Брда Њег. Височанству Кнезу Николи, коју му је он учинио на Видовдан 1896. године“, како вељаху „Срп. Новине“.

Краљ је стигао у Бар, на црногорско земљиште 21. априла у 8 час. Јутру „после доста немирног путовања“ морем. Ту га је дочекао кнежевић Данило и поздравио у име Кнеза Николе. Одатле се пошло одмах даље и нешто сувим а нешто водом преко Скадарског „Блата“ и преко Вир-Пазара, стигло се истог дана на Цетиње, у 6 сати вече.

Дочек је био срдчан; а 23. априла, на Ђурђев дан падала је слава кнежева. Са своје стране Краљ „поздрави“ 22. априла наследника Данила чином почасног потпуковника, а кнежевића Мирка чином поч. капетана II класе у IX пуку српском, који је од лане већ носио назив: „Пук кнеза Николе I.“. Са црногорске стране дат је видан израз за ову посету и остало, кроз дворско-државни лист.

„Глас Црногорца“ званични лист цетињски, коме је у важним приликама инспиратор ако не и сарадник сам Кнез, срдчним чланком поздравио је ову посету, нагласивши: како Њ. В. Краљ Србије долази „на крсно име Дома Петровића, што даје најсрдчније обилежје његовој посјети, јер само прави пријатељи посећују на крсно име пријатељске куће, као што их ове најрадосније на тај дан дочекују. Друго — продужује „Гл. Црногорца“ — Њ. В. долази у најозбиљнији час, што историја наша памти, који српски народ сада преживљује, и у овом часу највиша нам је утјеха, најјаче издање братски споразум Црне Горе и Србије, која је слава Богу, и са Бугарском у најближем споразуму. — Ове три државе балканске, под заставом, коју је на Видовдан развио Њ. Вис. кнез Никола (овим се мисли на ону значајну здравицу што ју је кнез Никола пр. године држао на ручку у краљевском двору у Београду) пред цијелијем светом — под заставом моћног начела на-

родности, које је раздробљену Италију ујединило, — могу гледати са поуздањем у своју будућност“.

И ако је писац овог поздравног чланка задржао првенство на Балкану Кнезу Николи, учинивши га заставником у српско-бугарско-црногорској заједници, ипак су се у одсудном тренутку разбиле све наде и гостију и домаћина на буди какав споразум „у најозбиљнији час“ јер се овога пута тицало нечега ништа мањег но деобе још заостале Турске на Балкану. Претензије црногорске биле су, кажу, врло велике, а Шумадинци нису ни могли, и ако су неки из свите краљеве, кажу, хтели дати оно што ни сами нису имали. Тако се, после подужег гостовања, које по спољашњости својој није било оскудно, Краљ и Министри крену и без „братскога споразума“ са Цетиња, пут Котора натраг у Србију. Кнез Никола и цео дом његов испратили су их све до Његуша, где је у старини куће Петровића била закуска, одакле се стигло пред вече у Котор. У јутру 26. априла стигло се у Трст, а одатле — у Беч (у Београд је стигао Краљ 29. априла) а доцније је дошла на ред и исповест Краљу Милану, који је био пун срџбе и прекора због овога пута и онога, што се на Цетињу, ма и на празно уговарало. Но, он за то није имао право. Његова лична надутост према свему што је црногорско, није му давала право да мути један природан однос две државе истога народа. Наравно, да је и он у политичком неуспеху овога пута нашао ослонаца да излије своју срџбу на Радикале и њихову целу политику.

И доиста: уображени „споразум“ са Бугарском и никакав „споразум“ са Црном Гором, били су јалови резултати српске политике с пролећа ове значајне 1897. године. Својим трчкарањем час тамо час амо, српска влада давала је привидност да нешто ради; авизирала је тиме јавне и тајне српске противнике да буду на опрези, открила се и изложила критици и укрштању свога рада и својих планова — ако је какве у опште имала — а свим тим није апсолутно ништа привредила. Ставила је и Србију и себе само у положај подозрења, који никада није доносио користи, али је за то праћен увек осетним губитцима.

Велика Источна криза која је достигла своју кулминациону тачку у грчко-турском рату, прошла је тако без икаквог, ма и најмањег успеха српске политике. Све се расплинуло у ништа, и ако су, на брзу руку, извршене војничке припреме, на које је, сем редовног буџета, издато десет милиона у то време. Но то је све остало непримењено, није се дошло ни до каквог бар покушаја, ма и дипломатским путем, разумемо покушаја на праву адресу, а то беше Турска.

Савремени меродавни политичари и у Влади и у Странци „на коју се влада ослонила“ не могу се потужити на опозицију, да им је што одмогла. На против, из кругова опозиције потицали су добронамерни и озбиљни савети, који да су послушани, можда би ставили владу у повољан положај, да са свим другојачије закључи свој политички биланс те године.

*

На таквом једном савету, који је потицао од самога Јована Ристића, овде ћемо се нарочито уставити. Још пре формалне објаве рата Грчкој, од стране Турске, са погледом и оценом опробаног познаваоца одношаја на нашем Истоку, после посете у Софији, а пре одласка на Цетиње, Јов. Ристић је ценио положај као критичан.

Ценећи тако положај, Ристић се реши на један важан корак. У нарочитом мемоару упућеном Краљу, изложи он целокупно стање ствари, како га је он, у свој његовој озбиљности схватао, формулишући и захтев, који би Србија могла сад, у овој реткој прилици, ставити Султану и Порти, а уједно одредивши и начин, како да се тај захтев изнесе. Захтев би се састојао у установљењу Српског Егзархата у турском царству, са седиштем у Цариграду; а начин да се тај захтев изнесе био би тај, да се Краљу Милану повери, да он, у ванредној мисији, лично оде у Цариград и захтеве Србије Султану поднесе. Установа Егзархата има већ свој претходни случај у егзархији бугарској, док би васпостављење Пећске Патријаршије ваљало оставити будућности. Избор Краља Милана — према коме Ристић у том мемоару писму наглашује своје незгодне личне одношаје — да он буде носилац такве једне мисије, оправдава се његовим високим положајем, као и његовим личним добрим познанством са Султаном још од 1889. када је, по абдикацији, ишао у Цариград, Света Места и на Исток, а и његовом личном окретношћу, да му у датом оквиру, успешно изведе задатак.

Краљ је примио овај предлог вође Либералне Странке и писцу овог дела, коме је Ристић читао тај свој предлог, није познато, дали је и кад, Краљ и влади или бар Мин. спољ. послова Симићу поверио његову садржину, али зна, да се Краљ изразио повољно о умесности предлога. А и какво би се друго мишљење могло имати о предлогу, који је тако правце водио к циљу? Наравно, то се све кретало у сфери субјективних назора, и с тога се Ристић реши, да се мисао о таквој мисији лансира и у јавност. То је — после неких претходних чланака, који су се бавили расправом питања о Српској Народној Цркви у Турској — и учињено у „Српској Застави бр. 32. од 15. марта, у првом чланку, који је носио наслов „Српски Егзархат“, који је, према интенцијама Ристићевим, а у смислу предлога његова, написао писац о. д. Ваља знати, да је се Ристић у то доба осећао, више но обично дотле, слаб, нарочито од Сретења те год. у очи кога су дана обично бивале забаве либералне, а овогодишња била је последња у свом роду. Његово целокупно здравствено стање, полако али постојано, било је у опадању. Само његова велика умереност и пажња, одржавали су га на ногама и у пословима. С тога је Ристић своје жеље и мисли за јавност чешће поверавао перу писца овог дела, који је већ и иначе руководио, као главни уредник, органом Странке.

Чланак, о коме је реч, поред осталог, садржавао је и ове мисли: „Питање о еманципацији Српске Цркве у Турској, не миче се с места. Дрхтавом руком држе Патријаршија и грчки Св. Синод.

своје старе традиције, и немају намеру попустити. Из свега досадашњег развоја и акутних данашњих догађаја, од Божића амо, а и много раније, то је јасно за свакога, како за српску депутацију (са захтевом у Цариграду, да се по смрти митрополита Грка у Скопљу постави, као и у Призрену, митрополит Србин), тако и за српског посланика у Цариграду, а у равној мери и за наше мејродавне кругове. Са те стране, што се Скопља тиче, као да се немамо чему надати; а кад, постепено, дођу у питање и друге позиције у пределима негдашње Пећске Патријаршије и Охридске Архиепископије, то ће ићи све теже. И што грчка звезда буде мање облацима закривена, то ће и „Фанар“ желети да све даље распростире своје зраке. Питање ће се, дакле, све више компликовати, а са све мање изгледа на коначан успех. Срби ће бити потиснути све више у позадност. То скрива велику опасност.

„Хоћемо овим да кажемо, да смо сад у моменту, кад се и најбоље и највише може шта испословати. Стање ствари у Турској, како у погледу на Крит, тако и у опште, дозвољава несумњиво очекивање, да се, уз оцену нужних средстава, путова и начина, мора успети. Наравно, данас ваља напустити наду на Фанар и његову добру вољу, већ се окренути са свим другој страни, а то је Султан и Висока Порта.

„Ми ћемо оставити и канонску и сваку другу страну егзархијског питања, већ ћемо свом тежином јавне речи, овога пута истаћи дужност, која стоји на данашњој Влади Српској, у томе погледу.

„Влада је можда нешто и радила по овоме, било продужујући раније почети посао, било и по својој иницијативи. Али већ по томе, што нема никаква успеха, значи, да је то све било безуспешно. Мора се нешто више учинити; мора се управо ставити сав ауторитет државни у акцију, да се успе, пошто по то.

Смемо ли ми дозволити, да сви свршавају, и редом и преко реда, своје послове и Грци и Бугари, па и шака Цинцара, а само ми Срби да оставимо и даље све случају на вољу. Ствар се мора отворено и сигурно обележити као наша, и Србија се не може са захтевима својим у овом погледу јављати у другој, па чак и у трећој линији. Ми тражимо од владе да све стави у покрет, и да питање о Српској Егзархији изведе на чисто.

„Ми се не варамо о замашности корака, који тражимо, и ако се хоће, предложимо. Ванредни успеси траже и више но обична средства. Наш предлог допуњујемо даље, тиме, што нарочито наглашујемо потребу ванредне мисије, посланства вишега ранга и тежега ауторитета, но што би била ма која нота, или ма каква представка од стране нашега редовног посланика. Та су се оруђа прилично отупела и траже на Порти снажнији потисак.

„Влада је за то ту, или да прихвати што би јој се у том смислу понудило и што би несумњиво водило циљу и успеху, или сама да се одреди, како ће ту ванредну мисију извести. Ваља се помоћи; а пред светим и великим задатком морају пасти све пред-

расуде, све скрупуле и ваља се уздићи изван обичног, скученог круга наше свакидашњости.

„Тако се има схватити и ова наша одсудна реч, правце на адресу владе. Она ће нас, ваљда, и разумети (подразумева се овим изразом: да она зна за Ристићев предлог Краљу). Не хтедне ли, у толико горе по њу! Онда се она неће сматрати као покретач, но као препона успеху“.

Но сва ова речитост била је управљена глумим ушима. Док се није могло опазити, да влада што чини у смислу горњег предлога, како у погледу циља тако и начина, „Одјек“ орган Владе и Странке Радикалне одмах је напао сам предлог, у колико је он нашао израза у предњем чланку, назвавши га „мистериозним“. Други су листови, мање везани за коју странку, и слободнији од предубеђења, прихватили предлог повољније. Да ли је пакост, којом је „Одјек“ предусрео горњи предлог, долазила од пакости човека, који је у том листу водио прву реч, или од сазнања личности, која би, по предлогу Ристићевом, била носилац те мисије „вишега ранга и тежега ауторитета“, или, најпосле са неспособности да се схвати сав значај овога предлога и тадашњег пресудног момента — ко ће то знати?! Тек држање „Одјека“ изазове полемику са „Српском Заставом“, у коју овде даље нећемо улазити, пошто она не доприноси ништа ствари.

У марту, кад је се појавио Ристићев предлог, и кад је вођена сва ова полемика, не беше још објављен рат између Грчке и Турске. Али он беше у изгледу, и Турска са двосмисленог држања вел. сила, није, на случај рата, могла рачунати на сигуран успех. Још би мање она на успех рачунала, да се и Србија јавила са својим захтевима и са решеношћу да своје, тако оправдане захтеве, и физички помогне. Турска, чија се никоја права, ни политичка ни територијална, не ремете признањем Српске Народности и Српског Егзархата, не би имала основана разлога да те захтеве српске не усвоји, и да се тиме изложи борби на два фронта.

Српска влада и при оваковој јасној ситуацији не учини ипак ништа. На Цвети, 6. априла, Турска објави Грчкој рат, и беше тиме још у већој тежоби. Српска влада ни тада још не учини ништа. На опште чуђење, она је била само беспослен гледалац ових догађаја, управ им обрнула леђа и отишла с Краљем на Цетиње. Знамо, како се и с чим отуд вратила.

Да би остао себи доследан, и да би са своје стране учинио све што му дужност налаже, Ристић, као председник Глав. Одбора, учини, да се донесе одлука о сазиву Гл. Збора Либералне Странке — о коме ће даље засебно бити речи — који се и састаде 17. априла тек. год. десет дана по објави грчко-турског рата. Ту се и у погледу Српске Народности и Цркве донесе резолуција, која у целини гласи:

„Ценећи уређен и осигуран положај свију народности у турској империји, у погледу црквене и просветне самосталности, сем српске, Главни Збор Народно Либералне Странке, сажаљевајући

непаметно и недостојно држање цариградске патријаршије, наспрам своје српске пастве, изјављује:

„Да је дужност српске владе у Краљевини, да са своје стране учини све, да се и Српској Народности у Турској изради самостална црквена управа, установљењем Српске Егзархије, заједно са признањем Српске Народности и слободом на просветном пољу.

„Збор изјављује уједно и наду, да ће Султан, ценећи добро својих поданика и интересе царства, изаћи на сусрет оправданим захтевима својих поданика српскога племена, и у што краћем времену у црквено просветном погледу изравнати их са свима својим осталим поданицима хришћан. вере; а у једно дати доказа мудре увиђавности и доброг расположења спрам најближег суседа, као што је Србија, која, не испуштајући из вида све нужне обзире, ипак не може бити равнодушна према запуштеном црквеном и просветном положају својих санародника“.

Писцу овог дела пало је у део, да предложи Збору ову резолуцију, пошто је у претходном говору своје бацио поглед на историјски развој Српске Цркве у колико је то за један збор и један предлог било нужно. Знајући за суштину предлога вође Странке Ристића учињеног Краљу, писац је у говору своје изнео и онај моменат, када је син Стефана Немање, члан владаоачеве куће Свети Сава ишао у Никеју, да поради за оснивање српске Архиепископије из које се развила после, под Душаном и самостална Српска Црква са својом Патријаршијом. Збор либерални, који је у почетку имао прилике да чује поздравну реч вође свога Јов. Ристића (коју ћемо даље у главном донети) у којој је нарочито додирнуто актуелно питање о Српској Народности и Самосталној Црквеној Управи, појмио је сав значај и озбиљност ситуације, и дао је томе израза усвојењем горње резолуције.

Влада је и у овој одлуци „својих противника“ могла наћи ослојца за енергичну акцију, поред своје решености да крене овим једино паметним путем и да отворено постави Турској питање и захтев о признању Српске Народности и Српске Цркве.

Али, на жалост, те решености на страни српске владе није било. Догађаји су, објавом рата стављени у покрет брзо ишли и свршили се убрзо жалосним поразом грчким, а победом турском. А победоносна Турска није више била вољна на попуштања, све и да је се после Српска влада решила да што ради и тражи.

И ако су Грци послали своју флоту и војску на Крит у јануару и Краљ у прокламацији објавио сједињење Крита са матером земљом; и ако је, затим следовала мобилизација све грчке војне силе, која је изашла на северну границу краљевине; и ако су Грци заузели изазивачки положај и њихови добровољци напали на граници на турску војску, све то није турску поплашило, на против то све убрза, и њену одлуку, и 6. априла, она објави рат Грчкој. Њена војска, под командом Етем-паше пређе у напад. Грци, којима је командовао син краљев дијадок (престолонаследник) Константин, брзо попусте на целој линији, напусте границу, затим Ла-

рису, изгубе сваку битку, па и главну на историјској Фарсали и војска грчка падне у потпуно расуло и управо се разбегне. На посредовање дипломатије, а нарочито услед депеше руског цара, који је апеловао на великодушност Султанову, Турци једва обуставе непријатељства, коме је следовало примирје, а затим и сам мир, закључен у начелу на конференцији вел. сила, а затим у детаљу између обе зараћене стране. Турској се призна некаква привидна „исправка границе“ према Грчкој, али и Грци посредно изађу са једном народном коришћу, што вел. силе услове аутономију Крита, истина под суверенством Султановим, али под хришћанском управом, којој доцније дође на чело, као регент, други син грчког краља принц Ђорђе.

Турска је још једном имала то задовољство да триумфује, и ако је из победе изашла са чистом штетом, изгубивши Крит а не добивши ништа особито од Грчке. Као што смо напред рекли, ипак војнички победоносној Турској нису се више могли износити ни од Србије никакви захтеви. Уз то је дошао и још једава фактор, који је био озбиљна опомена свима подунавско-балканским државама: Србији, Румунији, Бугарској и Црној Гори, да ваља да седе с миром. То је тако звана „идентична нота“, коју су владама свију ових држава послале Русија и Аустро-Угарска, изјавивши им признање на њиховом „коректном држању“ у грчко-турском заплету. Наравно, велике силе нису никада куражиле балканске државе на рат. Али је за то била дужност за балкан. државе, да своју судбу узму у своје руке. То, као што знамо, није било. „Идентична нота“ била је као последњи млаз воде на пожар, који се сам почео да гаси.

Велики догађаји с пролеће 1897 године прошли су, дакле, за Србију без икакве користи. Радикали на влади на жалост нису били дорасли за велики задатак, који им је у део пао. На против, својом површном политиком, својим демонстративним посетама и гозбама једно за другим у Софији, Пироту и Цетињу, влада српска само се ставила у положај подозрења за се; и њена се „акција“ свршила потпуном бесплодношћу, пропустивши прави моменат, да на колебаљиве теразије угрожене турске дипломатије, баци и српске захтеве.

Тако нису радили Бугари, наши „савезници“. Они су својим „пријатељским“ односима са Србијом извршили, у згодном тренутку, притисак на Порту и тиме је ученили, изнудив тако пет нових берата за бугарске владике, распростраивши и учврстивши свој утицај још више и на десној обали Вардара. Док се српска влада мучила око оног јединог скопљанског владичанског места где је српски митрополит имао такође да се бочи са бугарским владиком, дотле су Бугари успели, истина на перфидан али за то сигуран начин, да постигну више но што су се и надали.

Српској влади остала је жалосна утеха да после „објашњава“ како је и она нешто хтела; али у политици је растојање од „хтети“ и „имати“, таман толико колико од неуспеха до успеха. Српска влада, која је у одношајима својим према владама блиских бал-

канских влада мислила да гура, била је у самој ствари бездушно сама гурана и експлоатисана, па, на жалост, чак није ни хтела да учини озбиљан самосталан корак, пуштајући, место истинскога рада, да њени тумачи и заступници у новинама обасипају грдњама и једног Јов. Ристића и да терају недопуштено шалу са предлозима¹ који да су прихваћени, могли би Србији и срп. народу донети велике пол. користи, а влади српској заслужене части и славе. Али није узалуд давно речено: да једна држава и народ може имати колико хоће министара, али не увек и државника. Година 1897 то је најбоље показала.

IV.

Дисхармоније у Либералној Странци. Њен последњи Збор. — Либерална Странка била је, у то време, једина организована опозиција Радикалној Странци и њеној влади. Ми смо из претходног одељка видели, како је Либ. Странка, вођена сада Ристићем, вршила свој задатак у једној важној прилици, каква је била грчко-турски рат. Тога ради Главни Одбор, као што смо видели, сазвао је и свој годишњи Главни Збор, на дан 17. априла, у Београд. Напред смо навели и резолуцију, коју је овај Збор донео поводом српско-народног црквеног питања у Турској.

Но Збор од 17. априла 1897 године требао је имати важних последица и за саму Странку, чији је живот и рад предмет наше пажње. С тога ћемо се ближе уставити на раду овога и иначе последњег њеног Збора.

Један од припремних радова за овај збор било је измирење и уклањање поцепаности у самој Странци, која је поцепаност јако ударила полету њеном. Таман се у време овога збора навршило пуне две године, од кад је знатан број одличних чланова Странке искључен због познатих прилика о изборима у априлу 1895. Ми смо те чланове после видели, као засебну либералну групу на Скупштинама за владе Ник. Христића и Стојана Новаковића. Они су тако за се и даље остали и после великог збора од 3. септембра 1895, када се Јов. Ристић вратио на чело Странке.

Сад, после две године обостраног искуства, које је обелоданило да је Странка због расцепа патила, као што ни одвојена група није ништа добила, нити се пак могла уздићи до на степен засебне фракције, а још мање засебне Странке, дошло се и на једној и на другој страни до правилног схватања: да је најбоље да се одношаји и мир у Странци поврате, а тим и њена целина. И ако су ван Странке били многи, лично узев, одлични људи, они су стајали прилично усамљени. Странка је била господар ситуације напољу, у народу. Али сви ти искључени чланови, кад би и даље остали ван Странке, имајући за собом двор, који је желео да са

¹ Нарочито су узели на око овај израз о „мисији вишег ранга и тежега ауторитета“, да узгред мало окаче и негдашњег „господина краљева оца“, када му се сада иначе није смело више ништа у очи рећи.

њима располаже, могли су ипак бити незгодна кристализациона тачка убудеће и за саму Странку. Да се ово изравна, узео је иницијативу сам Ристић. У нарочитом писму, упућеном 28. марта Гл. Одбору, Ристић износи потребу измирења, и не могући сам доћи, он тражи да Глав. Одбор у томе смислу донесе своју одлуку. То је одбор одмах и једногласно учинио, изабрав тројицу да и Јов. Авакумовића позову да се у Странку и Одбор врати. Има се рећи, и уписати им се у заслугу, да су и сви, дотле искључени показали сву готовост да се врате у Странку, и они се сами јаве Ристићу. С тога је споразум, између Глав. Одбора и Ристића с једне и представника ове одвојене групе с друге стране, био брзо готов, у томе смислу: да се на Глав. Збору, који је предстојао и формално огласи стапање свију делова у једну целину. Само је још стајао Авакумовић на страни, који не хтеде приступити странци ни после изражене жеље од стране Глав. Одбора. Не хтевши задржати положај у Глав. Одбору, у који је изабран на збору 3. септем. 1895, Авакумовић је и даље био за се, ван Странке, и после повратка Ристићева. Он је тако остао и после овога новог покушаја из средине Глав. Одбора, да се нађе начин да се и он помири са новим стањем у Странци. Но Авакумовић је био пасиван, миран, није реметио поредак у Странци. То је била његова добра страна, која му се мора признати. Виђени чланови „дисидената“, као што је био н. пр. Св. Тутуновић тврдили су, да је Авакумовић са својим симпатијама био с њима, што би било и природно. Држање Авакумовићево у питању о изборима у марту 1895 и његова жеља да се иде на избор и у Скупштину, са свим се слагала са досадашњим поступком „дисидената“.

На основу постигнутог споразума, ваљало је, дакле, да уђу у Главни Одбор и два члана од „дисидената“, како би се што јаче констатовало потпуно јединство и дало прилике свима дотле искљученима, да без свога понижења уђу у своје вајкадашње друштво. Ваљало је даље, да се и у партијском органу, на сам дан збора а услед претходног споразума, обележи да је нестало свега што је делило пријатеље једне од других. Тако је у очи збора, под непосредним настојавањем самога Ристића било спремљено, а на сам дан збора 17. априла, у бр. 44. „Српске Заставе“, под насловом „Партијски послови“, и изашло ово аутентично саопштење: „Догађаји у народно Либералној Странци, који су пре две године изазвали познату одлуку Главног Одбора Либ. Странке од 14. априла 1895. по оцени околности, предати су другом одлуком Главног Одбора од 28. марта о. г. забораву. Тиме су сви они, на које се односила одлука од 14. априла 1895. понова стали у редове Либералне Странке. У овоме кораку Главног Одбора може се само видети његова тежња, да се догађајима у неколико поремећени одношаји у средини Странке потпуно и, надајмо се, од сад трајно вастопоставе“.

При свем том, што је акт измирења изгледао као већ свршен чин — он се разбио у последњем тренутку, и то не од стране

људи, који су га утврдили и до збора довели, већ од чинилаца, који су у Странци били од вредности, али који су овом приликом документирали свој утицај на начин искључан, под видом чистоте начела, али не мање са чистом штетом по Странку.

Скоре су последице показале, колико је било штетно ово осујећење једнога разумног и корисног дела. С тога је нужно изнети и очувати како је то било и могло бити, да пропадне оно, што је у свима формама изгледало као већ свршено и утврђено. Ово у толико пре, што је овај догађај тек унео пуно растројство у Странку, са озбиљним последицама, које су доминирале у Либералној Странци кроз пуних шест година даље, до краја живота Јов. Ристића и после тога.

Има се констатовати, да противу самога измирења није нико био, ни на конференцији одржаној у очи збора код „Славије“, где се имала утврдити спрењена листа за Глав. Одбор, са два дисидента (Јевр. Андоновић и Стева Ивковић). Та је листа, коју је без поговора примио Ст. Рибарац, била видан знак измирења. То је и сувише било корисно, да би се и противу тога могло шта имати. Али, кад су изабрани по неколико првих људи, из средине конференције да саставе резолуције за сутрашњи збор (од којих се једна тицала промене Устава, а друга српског народно-црквеног питања у Турској) и утврде листу чланова и повереника за Гл. Одбор, и кад су се ови људи у две групе за сваки посао — резолуције и одбор — одвојили у суседну собу, избиле су одмах дотле притајане посебне намере, којима су били представници и чланови Гл. Одбора адвокати: Рибарац, Кундовић и др. Они су и своје ближе пријатеље, који су били многобројно заступљени на конференцији, упутили у истом смислу: да од бивших искључених не може нико ући у Гл. Одбор. „То би значило, говорио је Кундовић, у засебној соби, да се у главну команду узму они, који су пре тога издали своју војску. Нико их неће терати, нека су ту, и прво да својим понашањем поправе што су згрешили, па ће доцније доћи и у Гл. Одбор.“ Као да се политички акти подводе под кривични закон, и по њему суде, и као да није огромна корист, која се отуд указује Странци, важнија од повраћања на једну несрећну погрешку из прошлости. И ако је Кундовић од свију ових савремених адвоката политичара био понајисправнији, и овом приликом говорио што је доиста и мислио, ипак је он, можда и нехотице, био израз и помагач сасвим других тежњи својих другова. На жалост, котеријски дух био је одавно моћан у Либералној Странци; а главни његови представници били су адвокати. Ови су хтели да очувају хегемонију у Странци за се, и погледом на већ осетно оронуло здравље Ристићево, ова њихова тежња била је од двогубог значаја. Рибарац, први потпредседник одбора, који је и по своме положају сада водио прву реч, умео се вешто провући, и да се ови што хоће измирење одбију из Одбора и да опет не изгледа да је баш он то покварио, пошто је он лично примио, и од Ристића донео, целу листу Гл. Одбора,

чак с обвезом да она и остане. Он је метнуо на сто ту исту листу, и по неку би тек реч рекао, пуштајући друге да опонирају. И најпосле је тако остало да одбор буде — без иједног из дисидентске групе.

Кад је за тим у конференцији прочитана листа Гл. Одбора, Рибарчеви су људи као по договору акламирали. Она је по себи била донета и добра; али тежиште решења о њој било је у том, хоће ли ући који из друге групе или не. Чим су имена кандидата прочитана, присутни изасланици друге групе, Андоновић и др. одмах оду са конференције, не говоривши у осталом, ништа. Знатни приврженици помирења, чланови Гл. Одбора и иначе присутни на конференцији, били су у незгодном положају, ни да бране ни да нападају овај начин поступања. Бранити га нису могли, пошто нису делили мишљење да се отерају људи, који су сами дошли и пружили руку измирења; а нападати га нису такође могли, јер би било извесно да би били надвикани спрењеним бројем, а тај би сукоб донео и оставио нове клице неспоразума у Странци, у којој је и без тога било доста супротности, котеријског духа и личних амбиција. Са видним незадовољством примљено је овакво решење питања о измирењу. Оно је нарочито било непријатно самом Ристићу, који је на њега озбиљно полагао. Ма како да је било за прекор и осуду држање оцепљених либерала из 1895., оно је поправљено њиховом добром вољом да се врате у Странку. Свакојако, они су више ретерирани враћајући се Странци, но Странка која их прима. Сем тога, сви су ти људи представљали елеменат умерености, елеменат данашње црте либералне и њиховим повратком у Странку, тај би се елеменат ојачао, на супрот екстремним елементима, који су оличавали либерали адвокати, и пре и сад. А слабост Ристићева, који се није могао лично јавити, па ни говорити, ишла им је у прилог.

У оваковом исходу питања о измирењу, представници искључене групе с правом су видели недостатак добре воље код поменутих представника друге стране. И ако лично захвални Ристићу на његовој предусретљивости, као и на одлукама Глав. Одбора у духу помирења, они су одмах за се извукли нужне конзеквенције; сутра дан се нису јавили ни на збору и задржали су свој засебити положај и даље.

Расцеп у Либералној Странци остао је, дакле, и даље.

У толико су, како изгледа, биле веће наде у групи либерала адвоката, да ће евентуални обрт у политици, на случај отпуштања Радикала, донети њима све користи и учинити их јединим и искључним господарима ситуације. Да тако мисле, имали су и основаног повода, у толико, што се већ поверљиво зуцкало, да може доћи до промене. Напредњака као Странке нема, Радикали су се прилично истрошили, па и компромитовали видним неуспесима, који су се баш у ово време одигравали, и онда, са свим природно, мислили су они: остају једино Либерали, а међу Либералима они, адвокати. На кога би се Владалац и могао још обратити, пошто су

се изређале, поред „неутралаца“ и обе остале Странке на влади?! И што онда тако сигурне изгледе да поделе са другима, као што су били ови, који су искључени и сада куцају на врата, да опет уђу у Странку? Сам Ристић, решен са самог уласка у Странку, да се не враћа „у редове чиновничке“, како је рекао у своме говору на збору 1895., и сада још и физички све слабији, није, при каквој евентуалној промени, могао изаћи из улоге добронамернога саветодавца. А, ко зна, хоће ли њега, на крају крајева, штети и Краљ, па и Краљ Милан, са већ познатих давнашњих разлога. Авакумовић се и иначе издвојио и није хтео доћи у Странку и кад су га поново звали. Тако је, по свима предвиђањима јасно, да је Рибарац универзални наследник у Либералној Странци па и укупној политици.... С тога како изгледа, он није пропустио навратити се нешто доцније и тамо, одакле се могло очекивати да може доћи импулс за промену. Мислимо на Краља Милана, који је ове 1897. године преко лета лежао од ревматизма у једном санаторијуму код Беча. Враћајући се из Карлсбада, Кундовић и Рибарац наврате се код „Старог Господара“, који их љубазно и прими, упустив се са обојицом у многе и многе разговоре о приликама у Србији, о појединим личностима, и дао им провидети, да он није задовољан са стањем које је „тамо доле у Београду“. Остало што се желело, допунила је уобразиља и нарочито Рибарац није могао, кад је у Београд дошао, да се наприча о свему лепом и важном, што је том приликом и идући пут, кад је сам отишао Краљу Милану, чуо и видео, изводећи према томе и нужне закључке. Кундовић, који је рђаво био записан код оба Краља, имао је у толико само и разлога што се видео са бив. Краљем, био је умеренији у схватању политичке перспективе и својим опет опсервацијама корегисао је оптимизам свога друга.¹

Овим уметком отишли смо за неколико месеци унапред пред догађаје али нам је нужно било додати баш на овом месту горња факта, пошто она бацају нарочиту светлост на несрећан развој одношаја у самој Странци, и мислимо, објашњавају најбоље: од куд то, да и против очевидне користи од измирења, против већ донесених одлука Гл. Одбора, против изречне жеље и воље Ристићеве, да се ипак узме фронт према измирењу, на начин, који смо напред изнели. У догађајима, као и у држању Рибарчеву у тим

¹ Кундовић је, дошав у Београд, причао поред осталог, и то, да је по изласку од Краља Милана прекорео свога друга Рибарца са његова сувише „пресамићеног“ држања (употребивши за то једну особену фигуру, коју овде нећемо понављати). Даље се Кундовић жалио на свога друга, да је он идући пут, под изговором да има посла у вароши, изишао из хотела и отишао сам опет Краљу Милану на разговор, пошто се, вели случајно, нашао у околини краљевог санаторијума. Да ли је у препричавањима, која је Рибарац после у Београду о виђењу са Краљем Миланом чинио, казао све шта је са њима говорио, не може се знати, а још мање тврдити. Морамо додати и то, да је Рибарац могао отићи опет „Старом Господару“, пошто их је овај, по првој посети, позвао да не оду, а да још једном код њега не сврате. И Рибарац је се користио том дозволом, али не само без Кундовића, но и крадом од њега.

догађајима што ће ускоро доћи, наћи ћемо даље потврде за све ово. За све пак оне, који су се савијали око Ристића, и нису имали засебних смерова, мимо општих интереса Странке и њене, можемо рећи већине, било је јасно: да у Рибарцу и његовим ближним повереницима имају кристализациону тачку, која ће можда привући себи сродне елементе, али која ће, по природи антагонизма, који је и у психолошким као и у електро-физичким законима сличан, исто тако послужити као елеменат одбијања за мање сродне елементе. Дакле, послужиће, као елеменат одвајања, трзавица и потреса, који неће дати Либералној Странци, ни да нађе мира и равнотеже у себи самој, ни дати јој да се упуту једном сталном матицом. Имаће да се испуне речи Јов. Ристића, које је доцније пред писцем овог дела о свом првом потпредседнику Гл. Одбора рекао: да је Рибарац „онај бацилус, који у свакој средини, у коју падне, проузрокује врење и распадање“....

Збор од 17. априла 1897. — без обзира на ове закулисне смицалице — био је лепо и одлично посећен. Он је одржат на истом месту, где и збор у 1893. години, после „првог априла“, на Врачару, позади „Дома сиротне и напуштене деце“, где је сад једна од зграда велике војничке болнице, а који простор беше сав тада утрина. Пошло се од споменика Кнеза Михаила, на који је положен венац, па на кућу Јов. Ристића, који је бурно поздрављен. Пошто су Либерали стигли на зборно место, дошао је Јов. Ристић, праћен Рибарцем, који је раније био код његове куће да „објасни“ рад синоћне конференције.

Изашав на трибину, вођ Странке поздрави многобројне пријатеље, изјави да ће збором руководити први потпредседник Рибарац; као што ће и његова особита поздравна реч, пошто је слаб, бити прочитана. Пошто се збор конституисао, изабрав за потпредседнике: Дим. Стаменковића из Београда и Перу Николића из Чачка и три секретара — Пера Николић прочита збору овај поздрав г. Јована Ристића, из кога пренашамо главне мисли, и коме је главна тема: савремено мутно стање на Балкану и потреба да се поради од стране Србије за признање Српске Народности и Српске Цркве, установом Српског Егзархата.

„Било је 3. септембра 1895. драга браћо, кад смо се — говораше Ристић — последњи пут поздравили овде на Главном Збору у приликама, које су већ навештавале данашње озбиљне дане на Балкану. Ако је, рекосмо онда, веровати многим знацима, а сад бисмо додали, и логици догађаја на Балкану, пред нас ће изаћи, у недалеком размаку времена, тежак задатак; јер, као да се приближава своје крају још један период мира на Балкану“.

„Прошла је година и по, од како су ове речи пале на нашем Збору. Од онда су се на Балкану већ развиле заставе народа, који се боре за своју слободу; једна балканска држава изашла је на бојно поље и већ бије кржаве бојеве са Отоманском Портом. И Европа је извела своје убојне бродове, да догађаје заустави“.

„Кад су Велике Силе узеле под своју заштиту целокупност

Отоманске Царевине, нису оне ни мислиле, ни могле мислити, да стану на пут народима и у њиховом унутрашњем развијању. И као што ми, са самога почетка данашње источне кризе, нисмо ни помишљали, да покрећемо територијално питање, а Грчка нас у прошлости није задужила, ми данас имамо одрешене руке. Што смо слободни и према Грчкој, она ће имати то стање сама себи да припише. Она је била врло спора да негује споразум са балканским народима, а кад се, после великих напора, на томе пољу нешто и успело, она му је, у једном пресудном тренутку, окренула леђа“.

„Најпосле, наш програм не може нас довести у сукоб ни са политиком Великих Сила, ако се ограничимо на своју културну мисију у пределима, које заузимају наши сународници у Отоманској Царевини“.

„Драга браћо, лепа задаћа очекује Српску Владу. Она се мора радовати, што јој је пало у део, да се посвети извршењу програма овако племенитог и слободног од свију озбиљних прека. Задобити признање Српској Народности, изравнати је са другим Народностима, обезбедити слободан развитак Српској Цркви и Српској Школи у Отоманској Царевини — може ли патриотско срце што милије зажелети! Извршење тога задатка, може се рачунати у заслужна дела“.

„Њему се не може ни Отоманска Порта противити. Никакве жртве њој нису потребне, да призна Српској Цркви Самосталну Управу, којом се подјемчавају ове садашње потребе Народа Српског, у њеној Царевини. Учинивши дело правде, дело једнакости народне, Порта би обезбедила себи пријатељство Србије. Од њене мудрости није очекивати, да ће она, неповољним одзивом, хтети тако олако да увреди једног суседа и пријатеља, и да баци у редове својих непријатеља један народ, са којим је се она у својој вековној борби са народима у Европи, сретала, наилазећи на своје дугом путу на Србе, од Хелеспонта па до Будима и Беча“.

„Ми не знамо, да ли је наша влада на томе пољу што преузимала, али не мислимо, да она може пустити, да ови судбоносни дани могу остати изгубљени за Српство. Владица је одговорност овде у толико тежа и већа, у колико су садашње прилике за овај задатак веома повољне; али да оне буду и плодне за нас, иште се живо прегнуће без губитка времена“.

„Сви ми сматрамо за своју дужност, да владу на томе путу свесрдно потпомогнемо; вољни смо и жртва себи да наметнемо, и да одложимо задатке, које су наткрилили садашњи догађаји на Балкану“.

„Како би и могло бити другачије? Да ли би ко од вас, драга браћо, могао седети мирно у својој кући, да је намешта и уређује, кад у суседству вашем гори кров од куће, која се на вашу наслања? Наше државништво изложило би се подсмеху озбиљнога света, који би добио права, да нашој памети одрекне ону цену, коју су наши стари стекли у много тежим и критичнијим приликама. Свако време носи своје бреме“.

„Ну ма шта мислили и радили они, који данас носе одговорност за управу Србије, Народно-Либерална Странка не треба да се да помести; она зна, да онај најсигурније стиже својој мети, који зна шта хоће, па иде правце на дело. Наша је Странка у овој земљи прва повела коло Уставности; она јој и даље остаје верна и себи доследна. Али, по нашем уверењу, Србија треба да посвети сву своју пажњу своје спољашњем задатку, докле се год не стишају духови и не смире прилике на Балкану“.

Овај поздрав Вође Странке — у ком је резиме целе политике, која се у овом одсудно озбиљном одсеку времена препоручивала и влади — примљен је од збора са великим одобравањем. Громки глас Пере Николића, који га је читао, допринео је, те су га сви могли добро чути. После збора „Поздрав“ је раздаван присутнима засебно одштампан.

Овим поздравом — а с обзиром на стање на Балкану и грчко-турски рат, који је већ био отпочео — наглашене су и главне одлуке овога збора; прва: у погледу наших саплеменика у Турској, о установљењу Српског Егзархата и признања Српске Народности, која је донесена после говора писца о. д., који ју је и предложио. Ту смо одлуку (резолуцију) изнели напред, говорећи о раду владе и о њеном игнорисању предлога, који су, за решење великих питања, потицали од Ристића и од Либералне Странке (Види стр. 380-2).

Долази се у искушење да се верује, да Радикали, па можда и Краљ, а нарочито Краљ Милан, коме је намењена и улога при том, нису хтели прихватити овај значајан предлог, просто стога, што је потицао са те стране!

Друга резолуција тичала се промене Устава, којој је претходио, поред неких других говорника, говор Ст. Рибарца. Она ту промену везује за претходно „решење спољашњих заплета“.

Од интереса ће бити навести на овом месту, а у вези са уставним питањем, којим се горња резолуција бави, и дотично место из Извештаја Глав. Одбора, намењеног за овај Гл. Збор, а који је, са резолуцијама заједно, објављен у бр. 45. „Срп. Заставе“ те године, и којим се баца светлост на лањске преговоре о уставном питању:

„Равно пре годину дана, били су озбиљни изгледи за решење Уставнога питања. Наше не може бити да објашњавамо мисли и намере осталих Странака, којих онда беше још две: Напредне, тада на влади, и Радикалне. Либ. Странка била је вољна да узме учешћа у томе. А што до тога знаменитог посла није дошло, до Либ. Странке није стајало. Питање ово разбило се на тактичним обзирима.“

Из горњег навода — који је само извадак из целине — а нарочито из оног места, где је реч о томе да се „питање ово разбило на тактичним обзирима“, јасно се види, да је тежина захтева те врсте — о промени владе, о полазној тачци за промену Устава и т. д. — падала са радикалне стране и да им са либералне

стране, како се у Извештају вели: „није придават толики значај да би и она са тих обзира отказала учешће бар у припремном раду“. У толико мања кривица пада на Либерале за неуспех; а ми смо већ видели како је ствар текла.

Од значаја је и друго једно место у „Извештају“ које се тиче решења последње промене на влади, коју је образовала Радикална Странка, после разбијања преговора о „паритету“. Либерална је и даље остала у опозицији.

На томе незавидном земљишту опозиције, још од 1880. године, стајаше Либерална Странка и на дан овога збора од 17. априла 1897. У тих минулих седамнаест година, Странка је била на влади једна, укупно, четрнаест месеци: шест и по месеци у 1887. години у заједници за Радикалима, и непуних осам месеци за време Намесништва 1892—93 год., завршивши ову владавину „првим априлом“ 1893. у коме је она била жртва удружених прохтева за влашћу Двора и Радикалне Странке.

Седамнаест година опозиције! Која би то Странка била, која за тако дуго време, остављена својој судби, уз то и гоњена и насилним актима сурвавана, не би дотрајала и малаксала? Додајмо томе и природни процес разређености у њеним редовима, смрћу толиких одличних људи, који су губитци, у много случајева, остали и квалитативно и квантитативно ненакнађени разним приноама, са којима је често улазила у Странку дисхармонија, која је у толико више доприносила пре слабости, но јачању њеноме. Шта је све значила ова разноликост у погледима на интерес државе и Странке, веома проткана често пута личним амбицијама и нестрпљењем да се чека „на ред“, имали смо прилике да видимо баш на овоме збору и његовој конференцији уочи 17. априла. Но и сви они, који су добро видели куд ко дере, сам или у заједници с киме, морали су за љубав мира у Странци често пута правити добру вољу за невољу. Али је сваки осећао и незгодност овога положаја и са зебњом гледао у будућност Странке.

Док је се многога члана Странке, који је био даље од послова, могло мање тицати сва ова рогобатност, они, који су имали руку на послу у Гл. Одбору, у листу и т. д. у толико су више осећали ове тегобе. А, без сумње, највише сам Јов. Ристић. Колико велики и моћни људи воде своје савременике и ударају свој печат на догађаје, ипак и они сами морају стајати у хармоничној целини са својом околином, са својим помагачима, сарадницима и органима. Тако је то и било у срећне и славне дане Либералне Странке; али тако више није било у току последњих година, па наравно ни сад, по поновном повратку Јов. Ристића на чело Странке. Није Ристић једном узалуд узвикнуо пред писцем овога дела, уз видан израз бола, који је при том осећао: „Куд мене Бог осуди, да имам посла са овим и оваквим људма?! Та моје је друштво давно помрло и толики моји другови, са којима сам радио предано и узајамно и делио и зло и добро!“ Све је то сад, на жалост, било некако другојачије, пуно супротности до непопуштања, пуно подмуклости

до конспирације, пуно неисправности кад кад до неваљалства. Нећемо ове недостатке генералисати, нити све од реда њима окривити; али за онолико, у колико су доиста постојали, наша је дужност не прећутати их; јер ми пишемо Историју и она мора бити верна.

Производ ове мешавине био је делимично и сам Главни Одбор, који је произашао са овога збора.

И овај Збор и Главни Одбор¹⁾ који је из њега произашао, ишли су у сусрет приликама, које ће учинити, да они добију историјски значај. На име: ово је био последњи велики партијски збор, одржан овако свечано за живота Јов. Ристића, на коме се и он последњи пут види на јавној говорници, па не само то: ово је био последњи Главни Збор, који је био израз наслеђене целине Либералне Странке, на коме су се још виделе све битне особине њене у главним људима, који су били још у животу, и у њеним тенденцијама. Ускоро ће, а нарочито у години која долази, настати велике политичке пометње у Србији, раздвој међу људма, па, најпосле доћи ће и један закон, који ће све дотадашње Странке, и њихове организације огласити као „укинуте“.

Но то тек има да дође. За сад је сва организација стајала у пуном облику, а по спољашности и у тада могућем сјају своме.

Људи из народа, који, срећом, нису знали за закулисне интриге и роњења, вазда су долазили као одани и верни пријатељи а одлазили са зборова одушевљени, и пуни добрих нада. Тако је било и овога пута. Са ускликом: „Живео Ристић! Живела Либерална Странка!“ они су оставили Врачар и Београд и отишли сваки своме завичају, уверени, да су се, дошавши на Збор, одужили својој дужности и срећно свршили послове своје Странке и истакли важна савремена национална и државна питања.

V.

Избори и радикална Народна Скупштина. — Стварање опозиције указом. — Сви на фаталној низбрдици. — Влада и Радикална Странка, међутим, беху дошли, у унутрашњим потребама државним и њеним пословима, пред једно ново питање.

¹⁾ Овај нови историски Глав. Одбор, коме је био од 3. септ. 1895. стални председник Јован Ристић, а по конституисању, после збора, потпредседници: Рибарац и Димитрије Стаменковић — имао је ове чланове: Алимпије Васиљевић, Велизар Кундовић, Дим. Стојановић, Живан Живановић, Живојин Величковић, Петар Николић, Пера И. Јовановић и Спасоје Стефановић. Даље ове „поверенике“ из Београда, који су улазили у састав Гл. Одбора: Алекс. Борисављевић, Васа Николић, Вучко Ц. Илић, Драгутин Ж. Петровић, Драгомир Радуловић, Дим. Христић, Коста Ризнић, Милош Туцаковић, Мих. Јовичић, др. Ник. Николић, Светозар Стефановић, — „Повереници“ из унутрашњости, који су са „члановима“ и „повереницима“ из Београда састављали „пул“ Гл. Одбор били су: Сава Илић, Јанча Јовановић, Милош С. Милојевић, Влад. Стојановић, Илија Радовић, Ђор. Михаиловић, Ђока Урошевић, Вића Петровић, Стојан Данчевић, Љуб. Берасимовић, Милован С. Несторовић, Петар Катић, Кузман Паштровић, Мика Поповић, Јоца Тодоровић, Светоз. Атанацковић, поп Милан Јоксић, Никола Радовановић, Лука Јакшевац, Срећко Марковић, Будимир Маршићанин, Стев. Цоловић, Здравко Николић, Жика Микић и Анта Петровић, сви груписани по окрузима и глав. местима.

То беху избори и сазив Народне Скупштине, разуме се нове, пошто је дотадашњој, која је бирања у априлу 1895 био и онако истекао мандат. Ма како да беше лако и по себи разумљиво то питање, као што беше и одредбама Уставним предопредељено, ипак оно за Радик. Странку и Владу овога пута сачињаваше не малу тешкоћу. Влада у споразуму са Радик. Странком, коју је означила својом главном и једином потпором, беше се одмах по свом образовању у децембру пр. год. изјаснила: да јој је прва тачка „Уставна Реформа“; што је у назорима Радикала, у исти мах значило и игнорисање Устава од 1869, који је био од 9. маја 1894 у важности и то по Прокламацији од тога дана Ову опет Радик. Странка признаваше, као што смо напред видели, за меродаван акт у Уставном питању, наравно у оном другом делу њеном, који ставља неки нов Устав у изглед. Међутим, месеци пролажаху и Влада не могаше указати ништа што би је водило остварењу тога великог задатка. Под изговором на спољашње прилике, који донекле беху, као што смо видели, врло озбиљне, влада беше напустила и све унутрашње послове. Тако она не рађаше ни јдне ни друге. Моменат за спољашњу акцију већ почетком маја 1897 беше промашен; а прописи Устава одређиваху рокове за нове изборе и сазив Скупштине. Против тих одредаба није се смело поступити, ако влада не би хтела да дође под отворен прекор, да је погазила Устав, и ако то беше „осуђени“ Устав од 1869. г. С њиме је сад Радикална Влада имала рачунати, и то беше за њу најгоре.

Најпосле 19. маја т. г. беше потписан указ, којим се наређују избори посланика, на дан 22. јуна, а за периоду: 1897, 98 и 99 г. Имало се бирати 191 посланик, а према овом броју имало се наименовати 63 посланика. Свега дакле требаше да има нова Скупштина 254 члана, број велики за малу земљу; али који је нарастао према прираштају „пореских глава“.

Овај указ био је самом својом појавом опорицање целог дотадашњег изјављивања Радикалне Странке; а уједно уништење и самог позитивног програма владиног. Радикална Странка и Влада беху, дакле, до последњих консеквенца прихватили стање „створено државним ударом“ од 9. маја 1894. Више се није имало шта учинити за потпуну капитулацију, која је инаугурисана познатом „Изјавом“ у јануару 1896. Околности навођене за правдање тога, не могаху умањити начелни значај целе незгодне ситуације.

То су Радикали нарочито осећали; то је осећала и Влада. С тога је прибегла једној мери, која, у осталом, није спасла ситуацију, већ је само у толико више открила незавидан положај радикалне Владе и Странке.

То је била једна нова „Изјава владина“ која је имала да служи као коментар указу о изборима, и као правдање владино пред јавношћу: да она, која је обећавала нови Устав, приступа изборима по старом. Та је „Изјава“ (коју ћемо у главном овде изнети), објављена у бр. 84 „Одјека“ од 25. маја, опет као енунцијација од стране Председника Министарства:

„Ја и моји другови — изјављивао је Председник Министарства: — када смо се, позвани поверењем Њ. В. Краља, примили колико часног, толико и тешког и пуног одговорности задатка, да у мучним спољашњим и унутрашњим приликама прихватимо управу пословима државним, били смо прожети уверењем, да се решење Уставног Питања намеће као полазна тачка, као неминовна и неопходна подлога за сређивање свију других питања државних и на пољу политичком и административном, и на пољу економном и финансијском. Наш Програм рада био је и утврђен у том духу. Према томе програму, сада би у току јуна месеца, имао бити већ свршен Уставотворни посао Велике Народне Скупштине. Сазвана би била, по обновљеном Уставном реду, Ванредна Скупштина ради свршавања прелазних послова и доношења закона, потребних да се Устав фактички уведе у живот. А затим још у децембру, пре истека дакле ове, 1897 године, састала би се Редовна Скупштина, да донесе буџет и узме удела у вршењу других послова државних, који улазе у круг њене надлежности.

„Цео тај план пореметили су познати спољашњи одношаји, чији је замахај за животне интереса српске био очевидан. Све јавно мишљење, и обе политичке Странке у земљи, сложиле су се с владом у мишљењу¹ да у таквим приликама сву пажњу треба обратити на то, како би српска држава могла што спремнија поћи на сусрет свима евентуалностима, те да се сложним патриотским прегнућем накнади оно, што држави даје уставна сређеност, кад сад већ друкчије није могло.

„Али, кад је већ једном неодољивом силом прилика уставно питање морало бити одложено — — Влада је осетила потребу, да начином, који је једино могућ, путем, који јој једино стоји отворен, дође у ближи, непосреднији додир с народом. И она је позвала народ, да јој преко својих представника, преко Нар. Скупштине, онакве, какву је Устав, који је данас у снази, организовао, даде своју сарадњу и поткрепи је својим јасним, несумњивим, изречним поверењем, ако и она, као што се нада, то поверење народно ужива.

„Састанак Нар. Скупштине постао је жива, неодољива потреба државна и с тога је влада сматрала, да јој дужност налаже, сазвати Народну Скупштину, кад већ друкчије није могуће, према оном Уставу, који је она, као и сав српски народ, осудила и чију је промену записала на челу свога програма...

¹ Председник министарства има право што се позива и на мишљење „обе Пол. Странке“, од којих је једна и Либерална. Она је доиста чак донела и резолуцију (17. априла) да се уставно питање, с погледом на спољашње прилике, мора ставити у другу врсту. Али оваква изјава Либералне Странке условљена је изричним захтевом: да влада доиста изведе своју спољну акцију, и указан је пут и начин, како да се та акција успешно упути. Међутим, шта видимо? Док је влада свој унутрашњи нерад правдала спољ. акцијом, она је своју „спољ. акцију“ свела у којекаква путовања и не додирујући ниједно главно питање, те тиме дала само такмацима српским оружје у руке, да се на наш рачун користе, и користили су се.

„Једном речи: сазив Народне Скупштине, по Уставу од 1869 који је данас у снази, изазван је једино и искључиво државним потребама... Сазив ове Скупштине не значи ни уколико напуштање решавања Уставног питања, нити из тога сазива потиче какво било отежавање у његовом решавању и т. д.“

Са много гледишта интересантна је ова Изјава Владе Радикалне, која граничи са наивношћу у оном делу своме, где Председник Министарства објашњава шта је све „имало бити“ у овој фаталној години 1897, и како се све имало решити у погледу Уставног Питања, по коме би се, до краја године „имало“ сазвати не мање но три неке Скупштине: Велика Уставотворна, ванредна обична и, најпосле редовна, а све „по новом Уставу“. И место свега тога, долази сасвим некаква четврта Скупштина, која ће се бирати „према оном Уставу, који је и она (влада) као и сав народ, осудила...“

Али, Влада је желела много, хтела исто тако много, намеравала све што је најбоље. И ако је и „пут у пакао калдрмисан добрим намерама“, то се доиста може рећи и о путу, којим је у ово време ишла Радикална Влада. Она је пошла на пут, да „уђе у ново стање“, а сад се нашла у сред развалина створених „државним ударом“. У место Новог Устава, она сад у својој Изјави мора да издаје сведоцбу старом „осуђеном“ Уставу од 1869, како је он „данас у снази“. Два пут је Председник министарства употребио овај израз, и не осећајући, да њиме потиरे поред свога „Програма“ и целу акцију Радикалне Странке и њено држање из прошле године у Уставном питању, када је са радикалне стране — у погледу прописане процедуре по чл. 131 тога Устава, — одрицана свака компетенција истом Уставу, а „који је и данас у снази“; док је Уставна важност придавала чак и Прокламацији од 9. маја 1894...!!

Ако је игда било неначелног држања, то га је било у ова два супротна држања Радикалне Странке у 1896, кад је желела власт и у 1897. кад ју је имала. И онда се не треба чудити, да орган Радик. Странке „Одјек“ (бр. 85.) пропраћајући ову владину „Изјаву“ и расписивање избора по „осуђеном“ Уставу од речи до речи вели: „Према свему овоме, ми имамо разлога сматрати да Влада садашња расписом избора за Народну Скупштину, не само не слаби ни чим свој Уставни задатак, него поткрепљује и утврђује његово извршење“. Чиме? Што по „осуђеном“ Уставу од 1869. хоће да дође до Скупштине, и да тиме, пред своју намеру о „новом Уставу“, стави један апарат, који је правце опорицање и потирање те намере. Ови избори и ова Скупштина, бирајућа по Уставу од 1869. пала је на „намеру“ радикалну о промени Устава као каква стена на нежан цвет, који је поред „пута са добрим намерама“ засађен се толико рекламе и — угњечила га сасвим!

А кад је са либералне стране и кроз „Српску Заставу“ изнесена сва недоследност оваког поступања радикалног и скакање из хиперуставних у надриуставне поступке, тада је „Одјек“ нај-

после одговорио боз увијања: „Радикалну Странку, која има народ уза се, нико не може прекорети, што сад не каже: под овим стањем и Уставом нећу да владам, него хоћу одмах Велику Скупштину и уставни ред — докле год их има, који једва чекају, да и без одзива у народу на власт дођу, те тиме још више отегну ове нередовне прилике и спрече могућност њихова престанка. То су, вели орган Рад. Странке: побуде, које Радик. Странку упућују да своје (?) садашње политичко држање мора управљати не само по својим начелима, него и по оскудици начела у својих противника.“

Ово истина није више било начелно, али је било практично. Радикална Странка стојала је са обе ноге на земљишту опортунизма. Тиме се она изједначила са свима онима, за које није имала довољно прекора са њихова „реакционарства“ и тиме је дефинитивно примила све конзеквенције „државних удара“. Позивање на то, да она то сме и може пошто „има народ уза се“, у толико више само истиче сву неначелност и сву беду њенога положаја. Песница „Великог Александра“ и сувише се јако осећала.

На десет дана по објави указа о изборима, Главни Одбор Либер. Странке објави проглас, којим позива чланове Либ. Странке, да не узму учешћа у изборима 22. јуна о. г. („Срп. Застава“ бр. 63, од 31. маја, 1897).

„У немогућности да поправља већ почињене погрешке одговорних чинилаца државних, Либ. Странка — вели се, између осталог, у том прогласу — налази: да јој је дужност протестовати противу намера да се легализује заблуда о испуњеним дужностима. Притиснута патриотским болом, услед пропуштених подесних момената, за задовољење битних интереса Србије и Српства и већу славу краљевског престола српског, Либ. Странка осећа дужност, да се огради у суделовању пораза Радикалне Владе и Радикалне Странке. Никакви „избори“ не могу дати Српској Мисли накнаде за изгубљене прилике, у којима се она могла снажно и поносно издигнути и у којима су оправдане и легалне аспирације нашега народа могле добити сјајно задовољење, а наша отаџбина стећи нову заслужену и дуго ишчекивану тековину, по примеру друге једне, нама сродне и суседне балканске државе. Оставимо радикалну Владу и њену Странку нека подигну свој партијски „понос“ последицама манифестоване лојалности своје — Турцима“.

Док је овај одељак прогласа Либ. Странке — који је у главном саставио први потпредседник Гл. Одбора Рибарац после одлуке о том донесене — указивао на спољашње познате нам прилике у пролеће 1897. није остављена, у мотивацији прве веће половине прогласа, без оцене и унутрашња ситуација, и унутрашња страна тадашње политичке ситуације: „А сад, кад је криза на Истоку изгубила од своје акутности, коју је Србија могла корисно употребити; кад влада није учинила, што је требало учинити, а пропустила што пропустити није смела — пошто је тим компромитовала положај Српства — а пошто су претходно незаконито освојене све позиције од пресудног утицаја на резултат избора —

она наређује изборе скупштинске... Наше је уверење, да влада овим изборима не жели ништа друго, но да одстрани пажњу народа од спољашњих пораза својих, засведочавајући жалосну оданост предањима своје Странке, и напуштајући уз то и главни разлог својега постанка. После вотума претходних Скупштина, по Уставу пуноважних, о промени Устава, позивање редовне Скупштине није ништа друго, но изневеравање задатка, да се земљи да „стална уставна основа“, а још један експеримент више у циљу, да влада себе партијски ојача и утврди. А са таквим погледима, уверењем и оценом, Главни Одбор Либералне Странке мисли да је најбоље одговорио српској дужности својој, и традицијама своје Странке, кад је у пуној седници својој од 29. маја, једногласно решио: Да Либерална Странка не прими учешће у предстојећим изборима скупштинским.“

Управо у овом месецу мају, навршује се сада четири године од када Либерали стално не излазе на биралиште: у мају 1893. не хтедоше поћи на тад. изборе, јер беху први после удара од „првога априла“ 1893; у априлу 1895. не хтедоше поћи са насиља, које је онда чињено; а сада из разлога напред наведених. Ми би могли још додати: да казне Радикалну Странку са неверства и искључености, коју је показала приликом образовања владе у децембру 1896. Кад је могла бити себи довољна у Влади, нека буде себи довољна и у Скупштини. Ваљало је — како се онда меродавно сматрало — тежњу радикалну, да се виде сами на политичкој позорници, пустити да оде у апсурд; а то је могло бити само и овим трећим отказом Либерала: да не иду на биралиште. Не да се порећи, да, и ако су разлози за неучешће у изборима с погледом на Радикале, били умесни, с погледом на саму Либералну Странку нису у свему могли одржати критику. Осуђујући се стално на нерад и неакцију, Странка је губила по мало од оне животне снаге, која је политичким организацијама потребна да се освеже и окрепе. Наравно, много је оваквом решењу, као што је и у прогласу наглашено, могло допринети и то, да су и Радикали били решени да Либералима сваки могући успех осујете. Излазило је, у крајњем резултату који је оличаван у броју посланика, у главном на једно, ишла Странка на изборе или не. Тактички разлози, да се Радикална Странка усами, били су ипак најважнији и пресудни. И, као што ће се видети, нису били без последица, које ће, необичним стицајем прилика, сами Радикали истаћи у свој, њима непријатној, наготи.

И доиста, ово остављање Радикалне Странке, да без такмаца „бира“ посланике, више ју је доводило у неприлику но ма колика агитација од стране опозиције. У првом реду закинута је радикалима њихова уобичајена слава да се јаве као „победници“ на изборима. Јер кад није било побеђених од стране опозиције, није могло бити ни победника на страни владе, као, и приликом избора 1895., под Ник. Христићем, када је у сличним приликама и Напредна Странка „победила“. Избори су чинили, на свој начин, утисак пре

смешан но озбиљан. Ако су Напредњаци, у својој немоћи, са „двогласцима“ у 1882. години одавали жалосну фигуру, мало су пријатније изгледали и Радикали у својој свемоћи, освајајући на изборима, без отпора и поговора све позиције.

То су они и сами осећали, и своје негодовању давали су неприкривена израза кроз „Одјек“ (нарочито у бројевима: 90, 93 и 110 и др.). Могли су се од указа до избора и варати о правим намерама опозиције и претпостављати, да ће се она, и мимо прогласа, у неком анонимном облику јавити ипак на изборима. Али кад је у очи избора већ било чисто и јасно, да се ни у ком облику не јављају опозициони кандидати — као што је „Одјек“ 10. јуна објавио кандидате Радикалне Странке — на сам дан избора, 22. јуна, овако резонује орган Радикалне Странке „Одјек“ (бр. 106) о опструкцији Либералној:

„Који су то разлози? (што опозицију уздржавају од избора). Држимо, вели, да не грешимо, кад их сведемо на ово резонување: Радикали ће несумњиво добити већину. Кад бисмо у борби легалној учествовали, ми бисмо били мањина. Та мањина би вршила своју дужност, и при обичном редовном Скупштинском и при Уставном питању, она би била конзервативни контрабаланс захтевима Радикала. На тај начин био би положај нормалан и владоцу би био олакшан задатак. Нити би Радикали као већина стајали сами, са својим захтевима и погледима, нити би владалац имао пред собом само једну струју, према којој он сам има да заступа друге погледе. Кад нас (опозиције) нема, онда ће бити теже и за једну и за другу страну. И једна и друга страна остављена је сама себи; једна без конзервативног наслона, који је потребан држави, друга без конзервативне опозиције. То ће једну страну плашити, а другој ће донети или подвајање и расцеп или — необузданост, која ће изазвати реакцију, те учинити нас опет неизбежним да продужимо стари занат. Читајте пажљиво „Српску Заставу“ па ћете основне мисли овога резонувања наћи, мало растурене и завијене, али ипак довољно јасне. — Ова политичка аномалија, завршује владин полуванични лист своја резонувања: коју стварају Напредњачки и Либерални факциозни планови, ствара за Радикалну Странку и Владоца тежи положај и захтева од њих мудрост, којом се има сузбити и осујетити ова тежња и ово себично котеријско политизирање и опет извршити главни задатак, који треба да врати нормално стање у земљи“.

За то се Радик. Странка могла утешити резултатом избора: у целој земљи изабрани су кандидати Рад. Странке. Изузетак је био само у Крагујевачкој Јасеници: ту су изабрана три Либерала, што се има приписати утицају ванпартијском, вероватно самога двора.¹

¹ Један телеграм „С. З.“ из Тополе, од 23. јуна овако објашњава тај избор у ср. јасеничком: „Јуче под притиском капетана, изабрати су за посланике Блазнавац, Милутин Ризнић и Јефта Шундић. Либерални повереници једногласно кандидовали Ђоку Урошевића, Гају Швабића и Шундића. Урошевић и Швабић оду-

Двор је, шта више и у друга два правца зарана покушао своју акцију, да путем наименовања уведе Либерале у Скупштину: чинећи тај покушај и код Глав. Одбора Либ. Странке и код групе давно искључених Либерала, који су већ били у досадашњим скупштинама, а који будући неизабрани у Глав. Одбор Странке (17. априла, на збору), сматрају себе и сад као „независни либерали“. Као што смо већ напред казали, говорећи о раду збора од 17. априла о. г. и о узроцима, који су омели потпуно измирење, представници ове групе нису се користили ни одлукама Гл. Одб. од 28. марта о. г. којом је све што је било предато забораву и врата Странке отворена за све њих. Симптоматично је, с тога, било, кад су „Београдске Новине“, (чији је власник С. Турчић био у групи „независних либерала“), 21. јуна, дакле уочи избора, донеле изјаву, у којој се између осталог каже: да покушаји чинећи у марту и априлу о. г. да се воспостави слога у Либералној Странци, нису уродили жељеним резултатом и да, с тога: „независни либерали остају и даље као засебна политичка група, потпуно независна од Гл. Одбора и тако је, завршује поменути лист, стање у Либ. Странци остало онако, какво беше и пре годишњег збора Либ. Странке, држаног 17. априла о. г. у Београду.“

Но и ако се „независни либерали“ нису овога пута, као 1895 јавили на изборима, изјава у „Београд. Новинама“ имала је ипак нешто да значи. То се видело, када је после два дана објављен указ од 23. јуна о „владиним посланицима“, међу којима је од њих око 66 наименованих била скоро трећина либерала, са свима главним представницима „независних либерала“. То је била последица непромишљености са оне конференције уочи збора од 17. априла о. г. када је учињено, да ниједан од њих не уђе у Гл. Одбор. Сем што је тиме дезавујисан одсутни вођ Странке, коме су се сви ови обратили и на спајање са Странком пристали, сад се јављају и практичне последице онога кратковидог и непотичког држања оних, који су онако извели што су хтели уочи збора од 17. априла. „Српска Застава“ у интересу достојанства Странке, заузела је положај и према горњој изјави и према уласку ових либерала у Скупштину; али то није изменило створени положај, који ће се тек у својим консеквенцијама имати да покаже у свој својој замашности. Јов. Ристић имао је ту утеху, да је видео, ма и овако негативним путем, потврђење своје претпоставке, које су и учиниле да се он реши на корак од 28. марта о. г. када је од Гл. Одбора тражио да преда забораву све што је било у прошлости у Странци, и на концесију, која се састојала у томе: да цигло два члана њихова уђу у Глав. Одбор, биран 17. апр.

прили су се кандидацији“. Дакле било је чак и притиска да се изберу либерали! Свакојакто то је могло бити по „вишем“ притиску, који је на полицију извршен; а он, нема сумње, није могао доћи од радикала, али је могао доћи преко министра унутр. дела, кога су радикали, при склапању владе, као свог човека морали примити у наслеђе из ранијег кабинета — Ник. Христића, и који је после састава Скупштине понова одликован белим орлом V. ст.

о. г. Да је ово послушано, расцепа не би више било и, као што ћемо ускоро видети, акт измирења, као што потврђују извесни аутентични подаци из године 1897, имао би сасвим друге консеквенције за Либералну Странку.

Рекосмо, да је двор, после пречишћених изборних изгледа, и кад је јасно било, да ће се само Радикали јавити у Скупштини, наизменце, у два правца предузимао своју акцију да увуче Либерале у Скупштину путем наименовања. Са „независним либералима“ свршено је на предњи начин, и они су попунили нужну празнину. Другојачије је испала ствар са ранијим покушајем код самог Ристића. И ту је тражен „списак Либерала, који би могли ући у Скупштину“. Сасвим неочекивано, тај је захтев једно војно лице из дворске околине (генерал и канцелар ордена Мил. Павловић) положио још 21. маја писцу о. д. с тим да га хитно саопшти Ристићу. У први мах Ристић хтедне оставити без одговора овај захтев; али како је он долазио непосредно од Краља, то је, пристojности ради, ваљало нешто одговорити, и одговор је гласио: да би то могло бити само, ако би се Гл. Одбор на то сагласио и ако би, с друге стране, дате биле гаранције да, на случај усвајања захтева, буде извршено све оно потпуно, што Гл. Одбор евентуално реши. На то није опет могла ући друга страна и после недељу дана, 28. маја, опет ваљда пристojности ради, исто војно лице одговори на својој карти лаконски: „Захтевана гаранција немогућа“. Сутра-дан, 29. маја, Главни Одбор Либ. Странке донео је своју одлуку о неучешћу Странке на изборима од 22. јуна. Овакво држање Странке, Ристића и Гл. Одбора, само је убрзало поновно зближење двора и „независних либерала“, којима се, у осталом, од стране крајњих елемената у Странци, није више с правом могло пребацити, што су тражили да играју политичку улогу на другој страни, коју су им ти исти крајњи елементи на познати начин закратили у самој Странци.

Имамо да додамо, да је указ о наименовању владиних посланика, поред свију првака радикалних: Н. Пашића, Г. Гершића, Св. Милосављевића, С. Протића, Л. Пачуа, В. Тодоровића и др. садржавао и приличан број Напредњака. Изложени некој врсти критичарскога подсмеха за све ово од стране опозиционе штампе, орган Радикалне Странке „Одјек“ (бр. 114, од 3. јула) овако објашњава ситуацију и увођење нерадикала у Скупштину.

„Ствар је проста. Скупштина је добила свега на изборима три опозиционара. Напредњаци су се распустили, а Либерали нису хтели на изборе, и онда је кроз владине посланике дато Либералима и Напредњацима место у Скупштини. Пређе се правила већина преко владиних посланика, а сад се прави опозиција преко њих. Пређе се мрко гледало на оно прво од стране народа и Скупштине, а сад ово друго без зазора и зависти прима и народ и Скупштина. На тај начин се поправља уставни штрајк Либерала и Напредњака, који штрајкују и према Краљу и према већини народној“.

Нема сумње, да је овде, поред мало сплетке између опозиције и Краља, све ово, и оно што је „Одјек“ раније у смислу великодушности своје Странке говорио, био израз нужде, од које се на зор правила врлина.¹

Такав је, у осталом, био целокупан положај и Радикалне Владе, и Странке, и нове Скупштине. Њима се, свима, доиста, није имало на чему завидети. „Гор сокак“, у који су Радикали улетели 17. децембра пр. године, био је уз то и врло ружан, стрм и нераван. Сем што нису имали паметна излаза, они су се, њиме идући, сваки час спотицали, падали и дизали се. Стари хероизам ове Странке, нарочито из доба деценију раније, сад је личио на понашање витеза, који изазива час сажаљење, час неко друго осећање. То је последица посрнулости и дегенерације, која је за сразмерно кратко време тако ужасно дејствовала на једнога некадашњег политичког дина.

* * *

Сутра дан по изборима, и једновременно са наименовањем „владних посланика“ потписан је, 23. јуна, указ, којим се нова Народна Скупштина сазива у Београд, на дан 29. јуна, и то — као ванредна.

Идућег дана, 30. јуна, већ је Скупштина могла бити отворена — указом, пошто су јој наименовани: председник Никола Пашић, потпредседник Дим. Катић, који су само појачали чисто радикални карактер целокупне ситуације, у којој је Ђока С. Симић све више добијао обличје председника владе — од дворске сламе!

1. јула Скупштина се представила Краљу у новом двору. Председник Пашић поздравио је Краља, у име Скупштине: „Ваше Величанство, говорио је он: Народно Преставништво, икупљено у престоници Краљевине Србије, хита да В. В. поздрави у име народа српског; да вам поднесе израз дубоке верности и оданости, и да Вас увери, да ће све Ваше тежње, које се клоне унутрашњем уређењу земље и интересима српског народа, увек потпомагати са свом топлином и одушевљењем“.

Краљ Александар одговорио је од речи до речи начином, који је заменио Престону беседу:

„Ја вам, господе посланици, благодарим на осећајима, које ми преко Председника Скупштине изјависте. Уосталом, ја сам о не-

¹ У то време, сем „Српске Заставе“, органа Либ. Странке, и Напредњаци имађаху, под протекцијом Гарашаниновом, часопис „Поглед“, који је задавао доста посла „Одјеку“, поред „Српског Завета“, листа, који је важио као лично предузеће бив. уредника „Видела“ Л. Комарчића. — Најпосле, ту је био све до маја ове године и „Народ“ орган незадовољне групе радикала, који и ако је допуњавао одбранбени фронт радикални према опозицији, ипак је, самом својом појавом и бићем, био снеруке Странци и „Одјеку“, главном органу њеном. Но за то је опет „Одјек“ од времена на време био почаствован сарадњом, негда (1882) анатемисапог председника напредњачке владе — Милана С. Пироћанца! Овај је изабрао тај народни лист, да кроз њега нарочито врши испале и нападе на — Јована Ристића. Како се мењају времена па и људи.

поколебивости ваших осећаја верности и оданости потпуно уверен (три пута бурно живео!).

„Господе посланици! Ја сам вас сазвао у ванредни сазив. Као што знате у целој првој половини ове године све политичке прилике и сви спољни одношаји на Балкану, били су несређени и доста мутни.

„Да нас догађаји не би изненадили, ја и моја влада, која ужива моје потпуно поверење, предузели смо мере, које се тичу појачања наше војне снаге и боље материјалне спреме наше војске.

„Ја сам уверен, да ћете ви сви потпуно увидети потребност тих мера. С тога вам препоручујем да све мере, које вам моја влада буде у том погледу поднела, озбиљно проучите и у сагласности с њоме решите.

„Кад сам позвао данашњу владу на управу, моја је цел била да уђем у Уставну реформу, хотећи дати следства речи, коју сам дао у прокламацији од 9. маја (три пут: Живео!)

„Али — докле год су спољашње прилике несређене, — ја држим да се у тај посао апсолутно не може улазити; а кад се оне среде, можете слободно рачунати да ћу дати следства својој речи.

„Желећи вам срећан рад, ја сам уверен, да ћете потпуно одговорити очекивањима мојим и земље (три пут „бурно“: Живео!)“

Овај кратак краљев говор Народној Скупштини, лишио је Радикалну Владу и последњег разлога њеног бића, јер јој је из „програма“, објављеног у децембру пр. год. ишчупао главну тачку: Промену Устава. Краљ је нашао прилику, да се и сам разреши од „дате речи“. Промену Устава за у будуће везао је за најнесигурнији услов, као што је срећеност прилика на Балкану. Ко ће, и кад, то констатовати: да су те прилике „сређене“, и привести Краља да даде „следства својој речи“?! Да су Радикална Влада и Странка биле на висини својега положаја и задатка, оне би спречиле овакву изјаву владаочеву. Промашивши у априлу, да изнуди од турске црквено просветне концесије за српски народ, а пошто је рат грчко-турски био већ окончан и непријатељства давно обустављена, Влада српска могла је спокојно сада приступити свима могућим „реформама“ у земљи, па и Уставној, пошто се ниједан паметан човек и у самој Радик. Странци није могао носити мишљу, да после победоносног рата према Грчкој, почиње какву акцију према Турској. Цео план српске акције према Турској, како ју је замишљао и Ристић с пролећа, кад је свој познати предлог чинио, заснивао се на неприлици Турске према Грчкој и Криту у првом реду. Чим је прошла прва фаза ове неприлике и добивена у Тесалији прва битка — а које су хитри Грци са беспримерном брзином све губили! — ни с Турцима се није могло више онако разговарати, као што је то било могуће пре тога. Првога јула, када је Краљ примио Скупштину и дефинитивно суспендовао питање о промени Устава, пролећни догађаји на Балкану већ су у главном припадали прошлости. Из периоде рата улазило се већ у период мира и стишавања.

Али то је била фаталност целокупног радикалног положаја, да је он са самог почетка био једно срозавање у место напредовање. Радикали су били изгубили сваку иницијативу и спали су на оно, што им се из двора допусти. Тако је било при образовању Владе, тако при даљем раду, тако и сад при питању о промени Устава. Тако ће, најзад, бити и при раду саме ове „ванредне“ Скупштине.

Скупштина је трајала свега четрнаест дана. Ово је, истина, било противно навикама радикалних парламентарца, али, као што рекосмо, њима није било у власти ни да сами себи одређују пословни ред. Скупштина је била „ванредна“, дакле само за извесне предлоге; а већ тамо на јесен дошла би редовна.¹

Но најкарактеристичније је било једно законодавно решење које се тичало откупљивања великог простора, са неких преко десет ступих имања на Теразијама за проширење дворског простора. Решење о томе, потврђено 18. јула, носи потпис свију министара (Срп. Нов. бр 163, 1897). Оно у целини гласи: „Да се земљиште, које лежи у Београду, на југозападном углу Краљевског Двора а између улица: Краља Милана, Кнеза Милоша и улице (онда зване) Господар Јевремове, експроприше и споји са осталим земљиштем Краљевског Двора, те да се на тај начин створи један правилан квадрат између четири улице — а експрописано земљиште да се исплати из државне касе“.

С тога је ово решење и направило сензацију и сматрано као израз видне предусетљивости и владе и Нар. Скупштине према Краљу и двору. Али, с погледом на будућност Београда, у његовом најлепшем делу, ово решење није било тако изlišно ни ружно. Ако и нису Радикали доспели и да га изврше, штета је ипак, што је исто упуштено. Беспредметним га је доцније учинио

¹ Тако је ова Скупштина решила: да се, поред 10,000.000 динара у златницима скованим по закону од 1878, могу сковати још 250.000 „Александрових златника“ по 20 динара (= 5,000.000) и 500.000 од по 10 динара (= 5,000.000), у укупној вредности од 10 милиона.

Примила је к знању „и у смислу чл. 56. Устава одобрила“ трговински уговор између Србије и Бугарске, закључен у Софији 16. фебруара, а ратификован у Београду 29. марта о. г.

Одобрила министру војном, по одобрењима мин. савета утрошених из суме конвертираног зајма 9,239,123 динара на спрему војске.

Допунила закон о Гл. Контроли од 11. јула у томе, да председник њем има ранг саветника и чланови ранг судија касац. суда, како би личност, која седи на томе месту била изравната са својим „друговима“.

Изменила закон о класној лутрији тако, да се 25% чистог вишка употреби на образовање фонда за оснивање Земљорадничких Задруга, који има да расте до 2 милиона дин., а ради помагања Задруга, које постоје и које ће се још основати.

Усвојила једну баснословну концесију, која је гласила на име Хуга Лутера, и којом му је допуштена „употреба свих скокова“ од села Брњице до Кладова дуж Ђердана на Дунаву, ради произвођења електрицитета, и, право истраживања и обделавања руда и рудника у огромном четвороугаонику, који је обележен правим линијама: Брњица—Жагубица, Жагубица Брестовац, Брестовац—Кладово и северно Дунавом опет Кладово—Брњица, а све то на 50 година. Ово је по пространству читава једна рударска државица!

баш сам Краљ Александар, кад му ја министар Ђ. А. Генчић поднео — као домаћину у Двору, за чију је потребу и донесено горње решење — на оцену молбу једнога од власника међу тим имањима: да ли сме зидати нову кућу, или ће остати при законодавном решењу о откупу? Краљ Александар, који и као његов отац, није имао смисла за имовинске прилике, и своје и државне, а још мање за неку естетику Београда, на поднесену му министрову представку, просто је одговорио: „Нека зида!“ Тим је за свагда свршено са проширењем дворског рејона, како онда, тако и данас. Међутим, ни горње законодавно решење није редовним путем опозвано. Оно и данас стоји у важности.

Као друга одлука, приликом допуне закона о Главној Контроли, учинила је утисак на јавно миљење са гледишта рачунске исправности савремених наредбодаваца и рачунополагача. На име, узаконено је: да Главна Контрола „почиње свој рад са прегледом рачуна од 1896 год.; а све рачуне до 31. дец. 1895 како државне тако и општинске, црквене и манастирске, и рачуне, који стоје под надзором државе, прегледаће рачуноиспитачи према наређењу чл. 142—146.“ т. ј. најмљени дневничари и уједно неспособни прегледачи, на дохват, дакле без праве контроле. Сем бегања од рада у Контроли, којој је сада на челу радикал Паја Михаиловић, био је ово атак на правни поредак и заштиту државних и општинских интереса, чему је крајњи резултат забашуривање казни и неправилности.

Но, један је дан, и то при самом закључку рада, посвећен био и спољној политици владиној, у облику одговора на две интерпелације на мин. спољ. послова Ђ. Симића, о српско народним пословима у Турској, од којих је једна била од Г. Гершића и другова радикалаца из већине, а друга од Ст. Ђурчића и другова из опозиције. И ако је други интерпелант, од опозиције, изјавио да није задовољан одговором Председника министарства, први интерпелант, не само што је био лично задовољан, већ је предложио и нарочиту резолуцију, као мотивацију за прелаз на дневни ред, у којој се одаје влади свака хвала „за њено неуморно заузимање за наше економске интересе, а посебице за црквено просветна права наше народности у турској царевини“; али уједно и „дубоко жалећи што њени напори у том погледу до сад још нису доведени до испуњења праведних захтева“; а без сумње је на адресу Турске гласио завршетак резолуције, којим Нар. Скупштина изјављује „готовост свих грађана ове земље, да вазда свима силама и жртвама потпомажу владу у њеним напорима и тежњама за остварење наших националних задатака, да стоје чврсто прикупљени под светом заставом наше националне Заветне Мисли“. Наравно, да поред констатовања досадашњег неуспеха владиног и све остало, што је у овој резолуцији садржано, било је *post festum*, један са свим напразно бачен метак, који, нажалост, није могао више никога да уплаши, па ни Султана и Високу Порту.

И то је све. Јула 12. закључена је Скупштина опет читањем

указа и сасвим у тишини разишли су се посланици из Београда. Не може бити да се и најпростијем од њих није сама собом наметала мисао: како је пролазна и ништавна слава овога света!

Овај морални притисак на душу Радикалне Странке, сасвим је природно нашао речитог израза одмах сутра дан по закључку Скупштине, у „Одјеку“ (бр. 133, од 13 јула):

„У овој Скупштини има врло много за размишљање, па би се о њој могло и врло много писати... За сада, при закључку овог ванредног сазива, морамо рећи: да је ова Скупштина за Радикалну Странку — и по приликама у којима је постала и по основи на којој је бирана и по свему ономе мимо што је сазвана — једно од највећих пожртвовања, коме се Радикална Странка до сад подвргла. Бреме, које то пожртвовање представља, може само онаква снага поднети, какву у нас представља Радикална Странка. Радикална је Странка своју дужност у сваком погледу испунила... Сви су догађаји доказали, да није Радикална Странка она, која треба да се каје. Уздајмо се у поучност искуства!...“

„Одјек“ и нехотице износи Странку, којој је орган и гласило, као у положају неке врсте промашене егзистенције, а у најмању руку промашена успеха и великих нада. А кад је и опозициона штампа наишла на ову околност у дискусији, која се после развила, нарочито са „Српском Заставом“ (бр. 99 и 100 и др.), могла се, после месец дана (13. авг.) читати у „Одјеку и ова, у осталом већ поновљена исповест: „Навели смо, вели орган Рад. Стр. (бр. 147.) у више прилика и разлог, зашто се Радикална Странка одлучила на овакав покушај: одлучила се баш једино стого, што у овој земљи има људи, који су под именом Либералства и Напредњаштва увек готови да раде што је најнелибералније и најненапредније, само да до власти дођу и да се на њој одрже. Ако у овом има греха и разлога за прекоре, онда и грех и прекор припадају првенствено онима, који тобож траже Устав и Уставност, а као запета пушка готови су, само ако се позову, да владају против народне воље, а то значи мимо Устава и мимо сваку Уставност“.

Зна се већ, да у политичком свету правдање својега тешког положаја евентуалним неваљалством другог кога, увек спада међу последње разлоге, који се могу и смеју навести. У овом пак конкретном случају има и других околности, који овом тврђењу радикалном не дају бар једнострано за право. Поредак политичког наслеђа, последњих година, стоји обратно, но што га „Одјек“ овим речима жели да представи. Јер знаменитог „Првог Априла“ 1893. Радикали су наследили Либерале, и то по коју цену?! Исто тако, у децембру месецу прошле године, опет су Радикали наследили Напредњаке, који су, по томе, као странка чак и престали постојати. „Првим априлом“ Радикали су санкционисали један редак и јединствен акт владаочев и признали му право преврата и рушења у држави; а доласком на владу 17. дец. 1896. Радикали су и за своју Странку признали и други чин владаочев: удар од 9. маја 1894. тако и по други пут санкционисали „право“ владаочево на

преврате и рушење у држави. И то су увек чинили Радикали под девизом силе и моћи своје, као Странка, која себе идентификује са народом. Као такови, они су се, у име народа огласили за политичку касациону власт, која дели држ. ударе на „добре“ и „лоше“, од којих у прву категорију долазе сви они, који — доводе Радикалну Странку на владу. Добацујући сад другим Странкама, да оне стоје „као запета пушка“, Радикали су увек па и сад заборавили, да такав прекор свом тежином сустиже и њих, и да се, у томе погледу, Радикали ни мало не разликују од других Странака. На против: ако је снага једне Странке гаранција од самовоље „озго“, онда на Радикале, као Странку свемоћну и бројем и непоколебivu убеђењем — како се бар они сами увек квалификују — у толико већи прекор пада: што они ту снагу нису употребили да зауставе краљеву самовољу, ако ничим другим, а оно да је својом уздржљивошћу усаме и оставе њеној судби. Место да тако принуде владоца да капитулира пред њима, они су драговољно, и, последњи пут за ништавну цену, капитулирали пред њим. И сад су се понова нашли лице у лице са „Великим Александром“, да на себи самима осете, шта све Он може!

Жалосна логика, још жалоснијег политичког морала. Па ипак ми не можемо да завршимо овај одељак без жаљења са опште посрнулости; јер ово није више била посрнуlost једне Странке, ово је била савремена декаденција целог једног нараштаја, ломљеног и саломљеног тако, да је он сад могао бити, и постао је, плен свакога, ко год се само маши да га има. Радикална Странка, ова без сумње најјача од свију осталих, дала је за ових последњих шест месеци, жалосна доказа, да није више кадра ни себе саму да одржи, а камо ли да има снаге да заустави општи пад, коме је, у пркос појединачном похвалном одупирању истакнутих и одличних људи из свију Странака па и Радикалне, ишао целокупни политички живот у Србији.

Али је још било рано говорити о катастрофи. Још је остало поља за експериментисање, још је било начина чак и за добро и успешно експериментисање; још је било у земљи људи, који су се могли и жртвовати за добру ствар. И ако се, ређањем разних Влада и Странака на влади, доказала с једне стране њихова слабост, а с друге све већа моћ владаочева, имало се још да се докаже, које је зло од тога двога било веће: или слабост Странака или свемоћ Краљева? Очо прво и сувише је до сад испало на штету и несрећу самих Странака, чему ће ово друго, на крају крајева, одвести, то тек има да се види. То је припадало будућности и нико не беше у стању то да предскаже, а још мање да погоди. Сем осећања слутње и неизвесности, још сад више не беше ништа извесно у Србији. Све беше, па и Странке, на фаталној низбрдици. Јов. Ристић говорише, у то време са свом збиљом писцу овог дела: Ово не може добро да се сврши, само ја не знам како ће да се сврши! Право предсказање било је у овим речма.

Је ли онда чудо, да сваг гледаше, и најјачи као и најслабији, да

ту неизвесност колико толико претвори у извесност, што ће имати или целу или бар део власти у рукама. У том погледу Странке немајаху једна другој шта више у истини да пребацују. Несрећа је само била у томе, да се оне у општој понижености, не труђаху да комбинацијом своје још заостале снаге себе ојачају, и ту међу собом потраже ослонаца за своје одржање и за заједнички даљи рад. Место тога, оне су све претпоставиле да раде на узајамном слабљењу и уништењу. Од доласка Краља Александра на владу, т. ј. од „Првог Априла“ 1893. изређале су се у томе већ две странке, Радикална и Напредњачка, прва чак у два маха. Само је Либерална била жртва, и онда кад је Краљ славио свој триумф, као и онда, кад су се обе друге политичке Странке уздизале до висине силе и моћи. Је ли чудо, да и она неће моћи до краја одолети искушењу, да пође примером својих претходница у власти, а не мање и својих другарица у понижености. Јер и ако су се Странке смењивале у власти, оне су све остајале у истој улози потчињености и понижења. За то ће оне пред историјом бити све чак мање криве, али ће несумњиво бити више криве са кратковидости, да то нису виделе, или у својој себичности нису хтеле видети. Судба Радикалне Странке и њен рад за ове њене владе, ово последње најбоље илуструје.

VI.

Краљ опет путује. — Последњи дани краљице Наталије у Србији. — Краљ Александар је са нестрпљењем очекивао закључење ове „ванредне“ Скупштине, с једне стране, пошто је то био један акт више у низу радикалних уступака, којим се та Странка и по њеном сопственом признању, понижава; а с друге, што је Краљу потребно било лечења у Карлсбаду, а јули месец већ беше првом половином прошао, кад је и последњи радикални скупштинар оставио Београд.

Међутим у Београду је, у двору, још била Краљица Наталија, која је, као што знамо, дошла у фебруару ускоро по одласку Краља Милана. Нас не може даље интересовати све оно, што је бивша Краљица, бавећи се у Престоници, радила. Од нешто већег су интереса тако зване „Калимегданске свечаности“, које су трајале три дана: 28., 29. и 30. јуна, једновременно са отварањем Скупштине. Циљ ових свечаности, које су почињале зарана после подне и, уз разна задовољства, сваковрсне продукције, и при сјајном осветљењу, трајале дубоко у ноћ, био је: да се прошле јесени од поплаве пострадалима, поред прилога, који је раније прибирао одбор под председништвом Митрополита Михаила, и на овај начин накнадно добије која сума и као помоћ подели.¹

¹ Новчани успех ових свечаности био је 40.637.70 динара, а расход за разне спреме, павиљоне и др. направе по Калимегдану, био је 7.152.40, и по томе за пострадале је остало чисто: 33.479.30. Наравно да ови начини прибирања прилога знатно више стају приложнике у разним споредним трошковима на „свечаности“; али то лежи у природи људској да на овај начин лакше „прилаже“. Као pendant

Ми смо ове свечаности навели, мање њих самих ради, колико с тога: што је суђено било, да оне буду последњи случај и прилика, где се Краљица Наталија, која је радо имала овакве јавне манифестације и својих намера и свога укуса, појавила у једној улози — последњој за њу у Србији. Кад је она на пет дана после дворске гозбе, отишла из Београда, после тога, као што ћемо видети, није више дошла у земљу, у којој је била Краљица. И низ удара, који су је по том у краћем или дужем размаку времена сустизали, све су је више приковали за њено одавно изабрано место у Француској. Ове велике и сјајне свечаности из јуна и јула 1897 године, остаће јој последња успомена на Београд, као и њеним приврженицима на њу. Но у моменту, кад су те свечаности вршене, нико на то ни слутити није могао. Она је са пуно наде гледала у свога јединца сина, а са сином пред њом је тек стајала, свак је тако мислио, сјајна перспектива будућности и за њу, мајку Краљеву, и за сина, кога требаше женити и династију учврстити и умножити. Али, ми ћемо тек видети, како су варљиве све наде људске а владалачке, можда, понајвише, нарочито у Србији.

23. јула, Краљ Александар са матером својом Краљицом Наталијом, отпутовао је из Београда: он у Карлсбад, а она у Бијариц. Растали су се у Пешти, и истог дана Краљ је већ био у Бечу, одсео у хотелу „Империјалу“, одакле је одмах похитао своје оцу Краљу Милану, који је био болестан и патио од реуматизма, који га је спречавао да уопште излази, па тако није ни на причек свога сина изашао. Пуних пет дана даље, остао је Краљ Александар код оца, и 29. јула отишао је у Карлсбад, где је остао месец дана, и 28. августа кренуо се, овога пута са оцем заједно, у Париз, а одатле сам на виђење мајци у Бијариц, где је стигао 31. августа.

Изгледа, да је младога Краља нешто особито привлачило Бијарицу; јер и ако је мајка његова била уза њ више месеци, и ако је, по свој прилици, његове одласке мајци нерадо гледао његов отац, ипак је Краљ Александар одржао своје, и раније и сад. Ми смо већ имали прилике да напоменемо — више као слутњу, него као потврђен факт — да је та привлачна моћ за младога Краља лежала у тадашњој дворској госпођи Драги, удови Машин... Цео свет, у овим свакогодишњим путовањима краљевим у Бијариц, кад кад и двапут у години, видео је само дејство нечега, али узроци су лежали под непровидном копреном дубоке тајности. Мислило се само, да је Краљ у тешком положају, осцилирајући између оца и мајке и обратно; мислило се тако, и — Краљ је

овим великим свечаностима на Калимегдану, била је сјајна гозба, коју је Краљица Наталија 17. јула приредила у дворској башти, свима сагрудбеницима, госпођама, госпођицама и господи, који су активно припремали Калимегданске Свечаности и на њима имали буди коју дужност. На тој дворској гозби прочитан је извештај о успеху великих свечаности, при чему су констатоване горње суме прихода и расхода. Сутра-дан, 18. јула Пољопривредно Друштво, предвођено Рашом Милошевићем, предало је Краљици „Споменицу“ „на светле дане милосрђа“, у којој се китњастим речима узноси рад Краљичин, који иде у прилог земљорадницима.

жаљен са своје домаће зле судбе. Изгледало је даље, како Краљ уме помирити непомирљиве крајности и наћи се са синовљом нежњошћу и код оца и код мајке, као и они наизменце код њега. Престали беху бар јавни скандали, који својим пркосом и упорством приређиваху пре неколико година једно другом разведени супрузи, па свет беше и тиме задовољан као обртом на боље. Остало ће, ваљда, време само собом исправити, нарочито, кад се у двору краљевском јави будућа Краљица, која ће својом отменошћу поправити све оно, што је раздор Краља Милана и Наталије за собом оставио... То беху наде народне, то беху искрене жеље и државника и краљевих личних и династичних пријатеља. Само су личне присталице бив. Краља и бив. Краљице и даље вукли свак на своју страну и бранили сваки свога патрона. А и Краљ Александар имао се задовољити са оним остатком симпатије у народу, у колико их он већ својим до сад почињеним експериментима не беше довео у питање, било код појединаца, било код читавих политичких група.

Више од двадесет дана, остао је Краљ у Бијарицу и тек 22. септембра кренуо се опет за Париз, где га је очекивао Краљ Милан. Краљ је остао и у Паризу десет дана, правећи одатле излете, 25. септембра у Крезу, чувену тополивницу француску, и после посете учињене Председнику републике, увек у пратњи свога оца, октобра 3. крене се Краљ из Париза за Беч. Из Беча стиже се за дванаест сати у Београд. Налазећи се у престоници аустријској, Краљ је био на домаку својој земљи. У Београду су већ осећали његову близину, као и близину Краља Милана.

*

Почаст тројици представника српске књиже и наука. — Пре но што би прешли на даље завршне догађаје, ваља нам споменути одавања почаст, које су за Радикалне Владе у овој 1897. години, учињене имену и спомену тројице Срба, заслужних за српску науку. То су: Доситеј, Вук Караџић и Јосиф Панчић. У мају о. г. дана 11-га у присуству Краља, владе, општ. власти и свих научних корпорација, откривен је споменик — статуа¹ — др. Јосифа Панчића, оца Јестаственице у Србији. То је споменик на догледу Велике Школе, а у суседном врту, на „Великој Пијаци“. Савремени нараштај, чији су скоро сви представници више интелигенције били Панчићеви ђаци, а савременици уопште поштоваоци овога скромног раденика, доктора, професора и саветника, одужио се тако староме Панчићу, који после дуге службе земљи и науци (дошао је у Србију у мају, 1846. године) беше умро 25. фебруара 1888 године и сарањен у старом гробљу у Београду. Писац о. д. и ако не беше у школи ученик Панчићев, имао је ипак прилику, од 1880—83 год. да стекне његово познанство, идући пред полагање свога професорског испита, по струци биолошкој, у кабинете

¹ Дело, као и Косовски споменик у Крушевцу, вајара Ђоке Јовановића.

јестаственички на Великој Школи и код самог Панчића. Надахнут поштовањем према њему, писац је дао томе поштовању пробрана израза, написавши Биографију Панчићеву, која је изашла у књ. 13 „Српске Књижевне Задруге“, године 1893. Та књига садржи шест најлепших популарних монографија Панчићевих, говора и написа, намењених за ширу публику, чије је издање такође средио и приредио писац о. д. као члан Управе и један од саоснивалаца Српске Књ. Задруге. Тој збирци дат је наслов: „Из Природе, мањи списи др. Јосифа Панчића“. — Опис саме свечаности откривања споменика налази се у броју 105 „Српских Новина“, од 13. маја 1897. године.

Још је више спреме ваљало, да се у другој поли 1897. год. пренесу у Србију кости Вука Стеф. Караџића, из Беча, пошто се велико старо гробље, где је Вук сарањен (1864) раскопаваше и кости „Оца новије српске књижевности“ беху у опасности да оду у општу иноверску костурницу, или да им се прах распе без икаква трага и белеге, како то бива у великом и многољудном свету. Влада, преко Мин. просвете изда такође још 2. маја ове године указ, по коме се имају, у септембру о. г. пренети у Београд кости Вукове, а уједно да се ударе видне белеге и на гробове Доситеја и Ђуре Даничића. Све то имало се извршити старањем Академије Наука, а преко нарочитог Одбора, у коме је и писац о. д. био члан. Један од задатака одборових беше: да се прво нађу кости Доситејеве, које, по једном разлупаном ранијем запису, треба да су испред западних врата Саборне Цркве у десно, у порти; али местимице нико не знађаше и где. Одбор нареди копање у том простору између зида цркве и порте. То је било 11. септембра т. г. и гле! наиђе се на гомилу сложених човечијих костију, међу којима је у средини било стакло пуно зеитина са неким записом унутра, на листу хартије, на ком је писало да су то кости Доситејеве, ту сложене тачно пре 60 година: 11. септембра 1837. год.¹ Кости српског философа извађене су, и 15. септ. у 3 часа по подне у присуству целог Одбора и многобројног света, уз тиху песму „Свјати Боже“, поново положене у нови гроб, где су и сада, под својом плочом пред Саборном црквом, управо на месту, где су и нађене.

Једновремено спремљен је и нови гроб за Вукове кости лево од зап. врата, спрам Доситејева. Све је овако готово чекало на 30. септембар, као дан утврђен за долазак костију Вукових, по

¹ Потпун запис, који носи потпис великог поштоваоца Доситејевог Глигорија Возаревића, а датум 11. септембра, 1837 гласи: „Мили роде мој и потомство, јављам ти да ова цедуља у овом стаклету у зејтину стоји у сандуку у сред костију блаженопочившега нашег српског Анахарзиса Доситеја Обрадовића, кости су 8. септембра у 11 сати по немачком сату, извађене из земљице прие и у торњо црквени остављене, а 11. септембра у 11 сати опране и у води и у вину црном и у жуту дамашку (свиљу) завијене и у сандук постављене сопственим мојим рукама...“ (Назначење времена по „немачком сату“ метнуо је за разлику од времена по „турском сату“, по коме се живело међу Турцима у Београду у ово време (1837).

које је, међутим отишла нарочита депутација са Ст. Новаковићем на челу.¹

О целој свечаности израђен је од стране Одбора детаљан програм, а цео поход био је нека врста државне светковине, као што је све било и о државном трошку, а према објављеном програму. Било је народа из целе Србије, из свега Српства: 30. септембар беше свечан дан у Београду, у Србији, у Српству. У свечаности и пошти указаној земним остатцима Доситеја и Вука, беше нека врста манифестације духовног јединства свега Српства. То је био један леп успех Радикалне Владе, која је доиста много и полагала на што лепше извођење саме свечаности. Један банкет, или боље подушје у вече 30. септембра, код „Коларца“ где се око трпезе виђаху представници српске и хрватске књиге и просвете, беше леп завршетак ове свечаности, која је цела у припреми и у извођењу описана у нарочитој „Споменици“, којом је Одбор завршио свој задатак.

Краљ не беше у Београду, кад је изведена ова народна свечаност. Он је у то време био у Паризу; а као што смо већ казали: 3. октобра беше с оцем у Бечу на путу за Београд.

VII.

Краљ син и краљ отац долазе. Неочекивана промена. Пад и последње радикалне владе. — 7. октобра у јутру Краљ Александар и Краљ Милан, стигоше у Београд. И тога тренутка већ шкрипаху и пуцаху све греде у политичкој целини, створеној једва пре десет месеци, и којој беху носиоци Радикали.

После једва двадесет и четири часа, у јутру 8. октобра, већ и у „Одјеку“, полузваничном листу владином, могла се читати ова, по себи кратка, а врло прецизна белешка у „домаћим вестима“:

„Оставка кабинета. После аудијенције, коју су господа мини-

¹ Писац о. д. одужио се спомену Вука Ст. Караџића са два велика чланка у „Српској Застави“ бр. 114 од 30. септембра т. г. на дан доласка и полагања костију Вукових у гроб. Док је биографију Вукову изнео према оној у Миљевићевом „Поменику“, писац је имао при том и својих самосталних закључака за правац рада Вукова. Један одотих је сматрање пишчево, да Вуков правац има тај психолошки разлог: што је Вук научио читати у двадесетој години, и тако као одрастао момак, узев прву тадашњу књигу у руке, одмах је схватио и осетио контраст између живе речи народне, каква је у души његовој владала и писане речи књижевне, какву је у свима књигама нашао. И тако је Вук одмах стао на страну народног говора, какав је он у лепом Подрињу говорио. У другом чланку изнесени су „Прилози за културну историју у Србији“, неки и мање познати, као на пр. Записник Друштва Српске Словесности од маја 1858, у коме се, као и у актима и преписци између Попечитеља просвешћенија и Друштва води борба за стари (од стране министарства) и нови правопис (од стране Друштва). Од значаја је било то, да је „комисија“ одређена да спреми главни одговор, одредила Јована Ристића, о коме Вук говораше Кнезу Михаилу да је „прави гелертер (научењак)“ да тај одговор састави. На састанку Друштва на Видов-дан, 15. јуна 1858 тај је одговор прочитан, и са 17 против 5 гласова, усвојен, да се, без икакве измене, као одговор Друштва Српске Словесности пошаље Попечитељу просвете. На овом историјском састанку био је и — Вук Караџић.

стри јуче (7. окт.) у подне имали код Његовог Величанства Краља, кабинет г. Симића, стекав уверење да не ужива више потребног поверења Његовог Величанства, поднео је оставку, која му је и уважена“ ...

* * *

Пад радикалне владе дошао је и очекивано и неочекивано, и изненадно, и не, према томе са које се тачке посматра овај факт. Ако се узму у оцену парламентарно-partiјски одношаји, овај пад није имао у њима узрока, јер Радикали су у том погледу били господари ситуације, и по томе је овај пад и неочекиван и изненадан; или, како „Одјек“ (бр. 192) од 9. окт. вели, да је промена ова дошла „кад се нико није надао промени, јер нико није могао наћи основана узрока или повода промени“. И орган Радикалне Странке овим тврђењем био је у пуном праву. Али, ако се промена ова посматра са гледишта субјективности владаоачеве, а нарочито с обзиром на утицај, који је овде могао бити пресудан, а долазио је од Краља Милана, онда је пад од 7. октобра разумљив, као и све раније пертурбације ове врсте, које су са те стране долазиле. Једно само има одмах овде да се нагласи: да повод промени није постао у току оно неколико часова, од јутра кад је Краљ с оцем стигао, до подне, кад су, по горњој обзани „Одјека“, министри имали добродошличку аудијенцију код Краља, где су очас стекли уверење да не уживају више потребно поверење владаоачево. Тај је „повод“ донео Краљ већ готов у глави.

Прелом је извршен по старом, толико пута употребљаваном рецепту: после доласка с пута. Преломи тако извршени, и ако привидно изгледају као дело од неколико сати, увек су, на против, резултат дугог претходног размишљања, дело с предумишљајем. Више од два и по месеца провео је Краљ овога пута на страни. И с прекидима у Карлсбаду и Бијарицу, провео је знатно време: у Бечу, у Паризу, на путу, све с оцем. Ту су измењане мисли, продискутовани сви моменти за и против промене и донесен, најпосле, закључак, да се она и изведе. Њој је дато само наследство чим је Краљ стигао у Београд. Лане је тако било, уз неку врсту поштеде, са Напредњацима, сад се то на доста прек начин поновило опет са Радикалима.

А узрок? Он је чак од споредног значења; јер кад би се полагало на њега, све промене не би ни било. У том је случају сваки „узрок“ добар и довољан, подупрт правом и ауторитетом Владаоца, да може да смењује Министре и Владе.

Радикали, којих се промена од 7. октобра највише и тичала, анализирали су узроке овој промени. То је учињено на пет дана доцније (12. окт.) у „Одјеку“ (бр. 195). Ту се износи, да ово што се по доласку Краља десило, тачно се поклапа са знацима, који су пре кризе избили и претходили јој у облику телеграма из Београда у бечке новине, исто онако, како је поступљено лане пред пад Новаковићеве владе. Све су то били симптоми да се сад нешто

спрема, а иза леђа Радикалне Владе. Али као конкретан повод, који је Краљ у објашњењу са министрима употребио, били су: преговори владини са француском владом о набавци топова, вршени „иза леђа краљевих“ и одашиљање чак и једног официра, тога ради у Париз. „Кад је Краљ у Париз дошао, зачудио се, вели се у „Одјеку“, видећи на станици међу личностима, које су га дочекале, и тог официра, па га запитао, шта он у Паризу ради?“

И тако даље. Нашто наводити све те „узроке“, пошто су и онако они само привидни. Нешто се морало рећи и наћи, па је и нађено. Радикали су погнуте главе и са резигнацијом примили судбу, која их је сугнула. Ако икад, они овога пута својим погодним понашањем, ипак ту судбу нису заслужили. Они су тако низ својих понижавања завршили огромном штетом. Радикални политички биланс на садашњем завршетку њихове каријере на влади, био је незавидан до сажаљења.

Па ипак, стављајући се на по све објективну тачку посматрања, промена од 7. октобра, није била дело особите мудрости, која би сасвим противно поступање налагала. Ма како да су Радикали за последње три године претрпели огромну метаморфозу, која их је учинила да личе на опасна звера, но коме су састругани зуби и сасечени нокти, и по томе нису више били тако опасни, ипак су, с обзиром на друге Странке, били политичка чињеница од значаја. Претпостављајући редован ток ствари, ова чињеница није била за потцењивање, а још мање за одбацивање, бар за свој период времена, за који су по Уставу имали услова да владају са својом већином. Али ти обзири, као што знамо, нису никад били меродавни, кад год је Краљ Милан имао да пресуди о владама Радикалне Странке, или да да своје меродавно мишљење о њима, као што је неоспорно било и овога пута. Како сјајно у упоређењу сада одскаче владавина Краљевскога Намесништва, од абдикације, баш у погледу на ту исту Радикалну Странку. Али, од првог априла све се то из основа изменило, не без радикалне кривице! Истина и сада, у 1897. години, неуспеси у спољашњој политици, који су видно обележје свеколике радикалне политике за свих последњих десет месеци, колико су владали, били су такви, да су могли послужити као узрок за слабљење Радикала, али мучно и за њихово одбацивање. Ако је промена требала бити због тога, њој је било места у априлу о. г. али не и сад, када је све било свршено и с Грчком и с Турском, па и с Бугарском, после чега је политички живот био упућен на боље унутрашње послове, у којима би Радикали имали свој осетан удео помиливши се већ и сами са створеним стањем.

VIII.

Незавидан положај политичких Странака. — Као што се дало предвидети, Странке, дотле опозиционе према Радикалној Влади, радовале су се њеном паду. Али радост опозиције у оваквим при-

ликама, има и своје наличје, у толико, што она, поздрављајући пад својега противника, не зна увек и хоће ли му бити наследник; а променити једног отвореног непријатеља за једног неизјашњеног пријатеља на влади, није свакад поуздан извор за радовање. А тако се нешто спремало и овом приликом. Радикали су пали али су — као што ћемо видети — и друге Странке при саставу нове владе видно игнорисане. Било је моментаних комбинација за министарства, која су донекле личила на коалициона, но и оне су напуштене.¹

Предстојало је нешто сасвим ново. То ново имало је бити као стрм и успрт зид према Радикализму, али са благим нагибима према Либералима и Напредњацима, као умереним елементима, да ако хтедну, могу прићи новој влади. Али ваља имати сад на уму: Рачунало се притом са политичким људима, али не више и са политичким Странкама и њиховим командама и штабовима. Партијска разривеност и неслога ишле су оваквим смеровима само у прилог. Са политичким Странкама, као таквим, било је свршено у комбинацијама оба Краља. Предстојало је сад нешто ново, што је у главама краљевским прекувано и утврђено, заједно са решеношћу, да се Радикали скину са власти. То је био неки особен, нов систем свога рода, који је с једне стране имао осигурати спокојство двора и бити дакле у његовој власти, колико је год то било могућно; а с друге стране ослањати се на умерене, нерадикалне елементе. С тога су у влади морали овога пута, у првом реду, наћи места лични пријатељи краљевски, а, доцније, у Скупштини такви елементи, који ће наћи, као нерадикални, свога разлога да помогну нови систем и владу, којој је први и последњи разлог — ишчезнуће радикалног партизанства. Нова влада имаће дакле тек да створи себи остало, што јој треба да се одржи, учврсти и да влада.

И ако се није још знало како ће се овој промени одазвати званични представници умерених Странака, који су и сами скоро демонстративно обиђени при образовању владе, која ће наследити радикалну, ипак је у овој комбинацији било нечега позитивног: *а што је, нажалост, нејомирљива савремена омраза између Радикала и Нерадикала у земљи.* И ако не, можда, у свему Краљу заљубав, а оно свакојак Радикалима за инат, и у одбрани од њих, многи су били расположени да прихвате оно, што буде дошло. Велимо: да прихвате, јер је доба иницијативе полит. Странака било и прошло. Оне су се могле јавити још само у улози оних

¹ Такву једну комбинацију прибележио је „Одјек“ 11. октобра, као већ готову, по којој су владу састављали: др. Владан Ђорђевић, председник и министар иностр. дела, Ст. Д. Поповић, финансија, Јевр. Андоновић, правде, Коста Н. Христић, унутр. дела, Милош Т. Туцаковић, привреде, Жив. Симић, просвете, пук. Драгомир Вучковић, војни и Паја Денић грађевина, „али је и ова комбинација, додаје „Одјек“, ма да је долазила и до телеграфског апарата, разбијена“. Но већу половину ове листе наћи ћемо ипак, у новом Министарству, са овде именованим председником са знацима коректуре Краља Милана.

који слушају, и то безусловно. Тој се уложи већ била подвргла и Радикална Странка, то ће чинити и оне, које ће доћи за њом. И у томе је њихов тако незавидан положај. Но, овај „инат“ Радикалима, има за собом инат, безобзирност, и искључност радикалну према свима онима, који имађаху куражи, да не буду Радикали. То се све знало, и на томе се негативном темељу у краљевом двору зидао нови систем, који је нашао својега оваплоћења у новом Министарству др. Владана Ђорђевића, састављеном у вече 11. октобра, после прилично дугих преговора и прављених и разбијаних комбинација.

*

Промена од 11. октобра 1897. јесте инаугурисање нове системе. Краљ требаше да буде све а све остало ништа.

Тога је дана и Радикална Влада, као и њене претходнице, припадала већ прошлости. Тај је дан дакле и једна значајна белега у политичко-партијском току ствари у Србији, за владавине Краља Александра сина Миланова. И то је спреман систематски и стално од збачења Намесника, доласка Краља Милана и обарања Устава од 1888. године.

Од „Првог Априла“ 1893. до ове октобарске промене на влади 1897. навршује се четири и по године краљевања Александрова, које доба чини прву половину његове владавине. И колико крупних прелома и промена за ово, релативно кратко време!

Два државна удара (1. априла 1893 и 9. маја 1894) и не мање но седам разних промена Министарстава са најсупротнијим тенденцијама, и сувише јасно обележавају карактер владавине младога, самовољнога Краља.

Како су ти удари и њима следеће промене влада долазиле, изнели смо детаљно и документарно на листовима ове књ. III. доведе; као и то: да су оне отпочеле већ са првим даном краљевања насилним збачењем легалног Краљевског Намесништва и тадашње Либералне Владе и продужавале се систематски даље, представљајући контраст сваком континуитету и парламентарном реду. Па ипак, у целом том хаосу имало је, као што рекосмо, утврђенога плана, а тај се план састојао у томе: да се уништи стање, створено Уставом од 1888. па и сам тај Устав; да се све врати на линију пре абдикације; и да се дискредитују политичке Странке, које су све биле у незавидном положају, све једно долазиле оне на власт, или биле збачаване с власти. И тај је систем изведен. Докле се владавина Намесништва одликовала одмереношћу и респектовањем парламентарне радикалне већине, коју је оно по абдикацији затекло, и тек после три и по године одржања Радикалне Странке на управи земље, приступило је — као што већ знамо — Намесништво, по нужди, промени владе (од 9. августа 1892) када му је ова наметнута неискреним држањем врховних представника Радикалне Странке — дотле су, за четири и по године владавине Краља Александра, свих седам промена биле преке и бруталне, немотивисане никаквом државном и политичком потре-

бом. Све су ове промене изведене једино личном вољом самога Краља, а стално уз сарадњу свога оца бив. Краља Милана, који је већ од „првог априла“ 1893. постао поновно чињеница у Србији, да се то од јануара 1894., када се и лично вратио у Србију, све више и више осећа у свима обртима, који су следовали и завршили се падом и последње Радикалне Владе 7. окт. 1897., да се и даље наставе.

Али оно, што је дошло после пада ове владе, показало ускоро, да је тиме свршена и периода партијских влада у Србији које су све постајале у двору и ишчезавале у њему, свака, свога суђеног дана, увек на пречац. Оне су све и Либерална, као затечена (1. апр.) и Напредна и обе Радикалне, које су постајале под Александром — морале проћи испод Каудинског Јарма, са очитом тежњом, не само да буду лишене власти, но и понижене и осрамоћене. Оне су, свака на свој начин, реагирале на то: Либерали сталним неучешћем у изборима, Напредњаци демонстративним распустом, а Радикали? Противно своје одлучном држању приликом пада од 9. јануара 1894. Радикали су сада завршили тихим одступањем, скоро нечујно. Како су скромно дошли, тако су и срушено сишли! Има ли још каквог јачег знака декаденције?

После тога настао је, опет краљевом иницијативом, а по инспирацијама Краља оца, — на развалинама политичких Странака — период „Неутралних Влада“, са комбиновањем „умерених елемената“ у Скупштинама, који су — по распусту Напредне Странке и услед поколебане кохезије у Либералној Странци — и постали из елемената ове две Странке, а у савременој политичкој терминологији понели име „Четврте Партије“, дотле бар, док Краљу није требало да опет потражи Странке и да их опет силом своје власти принуди у неприродне „фузије“.

С тим елементима, дакле, улазимо у другу половину владавине Краља Александра, но која ће бити предмет следеће, Књиге IV. овога дела.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Предговор	5
Краљевско Намесништво (1889—1893)	
I. Долазак Радикалне Странке на управу земље	14
II. Осврт на Либералну Странку	19
Тајна конвенција на проби	21
III. Први кораци Радикалне владе	24
IV. Увођење у живот новог Устава	35
V. Ванредна Скупштина: њен задатак и плодан рад	37
VI. Образовање Државног Савета и критични дани с тога	43
VII. Екскраљ и његова посла	49
VIII. Прва редовна Нар. Скупштина	59
IX. Ник. Пашић на влади	62
X. Нове краљевско-дворске кризе	64
XI. Краљ Милан и Мил. Гарашанин	78
XII. Декларација Краља Милана пред Нар. Скупштином	85
XIII. Принудни одлазак Краљице Наталије из Београда	98
XIV. Путовање краљево у Русију	104
XV. Трећа Радикална Скупштина	109
XVI. Краљ Миланов последњи отказ према Србији	117
XVII. Закључење треће радикалне Скупштине	126
XVIII. Смрт другог Намесника. — Промена владе	128
Краљ Милан и велика криза	137
XIX. Министарство Јов. Ђ. Авакумовића	139
XX. Осврт на радикалну прошлост	144
XXI. Под промењеним приликама	148
XXII. Либерална влада и њен програм. — Избори	151
XXIII. Претходна кандидација трећег Краљ. Намесника	172
XXIV. Састанак Нар. Скупштине и њена судба	173
XXV. Ноћ првог априла 1893. — Пад Намесништва	180
Краљ Александар I. (1893—1903)	
I. Триумфални долазак Радикалне Странке на владу	188
II. Ближе о прво-априлској дворској револуцији	190
III. „Први април“ с наличја	207

Првих девет месеци новог краљевања

	Страна
I. Прве краљеве манифестације и путовања по Србији	219
II. Састанак Нар. Скупштине. — Анатемисање прошлости	222
III. Оптугење бив. Либералне владе	228
IV. Чудни знаци времена крајем 1893. године	234

Краљ Милан опет у Србији и у акцији

I. Радикална влада пред препадом	241
II. Прелазно Министарство Ђ. С. Симића	250
III. Једна изјава Јов. Ристића по повратку Краља Милана Обреновића „церићи“ и остало	255
IV. Претече реакције	259
V. Рехабилитација Краља Милана. — Министарство Светомира Николајевића. — Сукоб с Касац. судом	263
VI. Државни удар од 9. маја 1894	268
VII. Сређивање „новог стања“. — Краљева путовања ван земље. — Похода Султану и друге	271
VIII. Трећа влада Ник. Христића и њен задатак	275
IX. Смрт Александра III. — Краљ у Русији	279
X. Струја за Јов. Ристића и акција против ње	280
XI. Краљ Милан опет у Паризу. — Краљ Александар код оца и код мајке	281

Нове оријентације и делимичне дезорганизације странака

I. Избори и састанак Скупштине	284
II. Државни удар од 9. маја пред Скупштином. — Краљ Миланов напрасни одлазак	294
III. Краљица Наталија у Београду. — Н. Христић одступа	299

Напредна Странка на влади

I. Стојана Новаковића министарство пред Скупштином	303
II. Краљ Александар код мајке у Бијарицу. — Краљево дављење. — Једна фаталност	304
III. Једна релативно плодна Скупштина. — Наговештаји о промени Устава	307
IV. Једна промашена краљева веридба. — Дани разних владалачких путовања и посета. — Краљ Милан опет на домаку	310

Јов. Ристић понова на челу Либералне Странке

I. Манифестације и прокламовање Јов. Ристића на Збору 3. септембра 1895	315
II. Јов. Ристић у двору после три године	323
III. Ристић у Крагујевцу и Нишу. — Подсећаји на историјске моменте	326

Радикална Странка понова у „акцији“

I. Једна важна Изјава	336
II. Монстр-митинг Радикалне Странке у Београду	341

Уставно питање. Пад напредњака

I. Рад и сметње око промене Устава	348
II. Око пада Новаковићевог Министарства. — Распуст Напредне Странке. — Смрт М. Гарашанина	357

Радикална Странка на влади

I. Министарство Ђоке С. Симића	364
II. Политика „на парче“	371
III. Краљеве посете у Софији и на Цетињу. Турско-грчки рат и промашена последица за Српски Народ у Турској	374
IV. Дисхармоније у Либер. Странци. Њен последњи збор	384
V. Избори и радикална Народна Скупштина. — Стварање опозиције указом. — Сви на фаталној низбрдици	393
VI. Краљ опет путује. Последњи дани Краљице Наталије у Србији	408
Почасти тројици представника српске књиге и науке	410
VII. Краљ син и Краљ отац долазе. — Неочекивана промена. — Пад и последње радикалне владе	412
VIII. Незавидни положај политичких странака	414

ИСПРАВКЕ

	т р е б а	м е с т о
Страна 8 (одељак други)	постајала и падала	постојала
" 46 (у примедби)	И. Душманић	Душмановић
" 83 (одељак последњи)	који се мрзе	муче
" 95 (одељак други)	нежним обзирима	њезиним
" 97 (одељак пети)	пола добровољно — пола силом	пала — пала
" 130 (одељак трећи)	човеком кратких манира	кротких
" 171 (у примедби)	а акта... пошаљу	а онда
" 184 (одељак први)	Али ко издаје наредбе?	Ако ко
" 213 (одељак четврти)	са чашћу... и за вас	и за нас
" 238 (одељак први)	Остављено је место	Обављено је
" 294-5 (одељак први)	да их довољно нагрди	награди
" 331 (одељак четврти)	најпрече решење	најјаче
" 343 (одељак трећи)	још јасније	раније
" 372 (последњи ред)	сад им је имао доћи	сад или је